

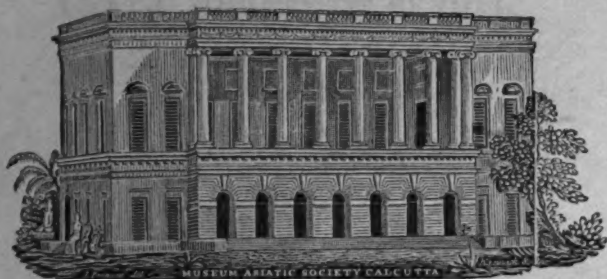

7. 07. 51 -

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
Hon. Court of Directors of the East India Company,
AND THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 67.

उत्तरनैषधचरितं
श्रीहर्षमहाकविविरचित ।
श्रीनारायणपण्डितकृतटीकासहितं ।

THE UTTARA NAISHADHA CHARITA,

BY SRI HARSHA,

WITH THE

COMMENTARY OF NARAYANA.

EDITED BY DR. E. RÖER.

FASCICULUS VII.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1853.

WILLIAMS & NORGATE,

AGENTS TO THE

Asiatic Society of Bengal, Calcutta.

14, HENRIETTA STREET, COVENT GARDEN,

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

Printed under the patronage of the
Hon. Court of Directors of the East India Company
and by authority of the

ASIAN SOCIETY OF BENGAL

Calcutta

শ্রীমদ্রাজসাহস্রাবল্লভ
শ্রীমদ্রাজসাহস্রাবল্লভ
শ্রীমদ্রাজসাহস্রাবল্লভ

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

OF CALCUTTA

WITH THE

COMMISSIONERS OF THE EAST INDIA COMPANY

PRINTED BY THE HONORABLE

SECRETARY

CALCUTTA:

PRINTED BY A. THOMAS, AT THE NATIVE PRESS, BEHARI LAL

1850

BIBLIOTHECA INDICA;
▲
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 67, 72, 87, 90, 120 & 124.

THE UTTARA NAISHADHA CHARITA, 1.

By S'RI' HARSHA,

WITH THE

COMMENTARY OF NARAYANA.

EDITED BY DR. E. RÖER.

VOL. XI. PART II. CANTOS 18 TO 22.

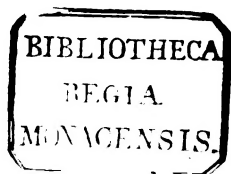

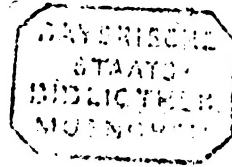
CALCUTTA:

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1855.

1855

उत्तरनैषधचरिते ।

अष्टादशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीवसिंहे जयतः ।

सोऽयमित्यमथ भीमनन्दिनीं

दारसारमधिगम्य नैषधः ।

तां तृतीयपुरुषार्थवारिधेः

पारलम्बनतरीमरीरमत् ॥ १ ॥

सोऽयमिति । सर्गसङ्गतिरश्लेष । सोऽयमुक्तसौन्दर्यादिगुण-
प्रभावो नखः, इत्यमुक्तप्रकारेण सौख्योक्तनायकसमक्षं दारसारं
स्त्रीरत्नमूतां तामिन्द्रादिभिरप्यभिषय्यमाणां भीमनन्दिनीम-
धिगम्य तृतीयपुरुषार्थवारिधेः कामरूपदुरवगाहवस्तुधेः सम्-
न्दिनीं पारलम्बनतरीं परतीरप्रापयन्तीकारूपां तां भीमीं अ-
रीरमत् रमयामास । तादृश्या विना कामपुरुषार्थपारं काम-
श्चास्त्रोक्तानारतपारं न प्राप्यत इत्यनेन सौन्दर्यानुरागाति-
श्रयः सूचितः । अन्वापि तरी वारिधेः पारं प्रापयति । तारण-
तरीमित्यपि पाठः । अरीरमत् । रमेर्यन्ताङ्गुलि चङ्कि सम्बन्धा-
वादिनादिः ॥ १ ॥

आत्मवित् सह तथा दिवानिग्रं
 भोगभागपि न पापमाप सः ।
 आहता हि विषयैकतानता
 ज्ञानधैतमनसं न लिम्पति ॥ २ ॥
 न्यस्य मन्त्रिषु स राज्यमादरा-
 दारराध मदनं प्रियासखः ।

अनुरागातिग्रथादहोरात्रं तत्सम्भोगे दोषमात्रञ्च परिह-
 रति । आत्मविदिति ॥ स गल्लस्यया सह दिवानिग्रं भोगभाक्
 सन्नपि दिवामैद्युननिषेधातिक्रमजनितं पापं नाप । यत आत्म-
 वित् जीवन्नह्याभेदबुद्धिमान् । उक्तमर्थं युक्त्यन्तरेण द्रढयति ।
 हि यस्मात् आहता ह्यचिमा विषयैकतानता स्रक्चन्दनादि-
 विषयपरता ज्ञानेन परमात्मज्ञानेन धैतं चास्मितं कामक्रो-
 धादिमस्मितं मनो यस्य तं पुरुषं न लिम्पति पापसंस्पर्शिनं न
 करोति । स्वाभाविकी हि विषयपरता पापसञ्चयकारिणी,
 परमात्मज्ञानवतश्च सा न भवति, किन्तु भोगात् पूर्वं कर्मस्यया-
 र्थमेव सा विषयपरताङ्गीकार्या । अहार्थ्या विषयपरता ब्रह्म-
 ज्ञानिनं पापिनं न करोतीति आत्मवित् स पापं नाप्नोतीति
 युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । विषयपरताया अहार्थत्वे दोषाभावा-
 दिवारात्रं तथा सह चिक्रीडेत्यर्थः । दिवानिग्रं । अत्यन्तसंयोगे
 द्वितीया ॥ २ ॥

दिवानिग्रं सम्भोगे राज्यरक्षणं कथमित्यत आह । न्यस्येति ॥

नैकवर्षमणिकोटिकुट्टिमे
 हेमभूमिभृति सौधभूधरे ॥ ३ ॥
 वीरसेनसुतकण्ठभूषणी-
 भृतदिव्यमणिपंक्तिशक्तिभिः ।
 कामनोपनमदर्थतागुणाद्
 यस्तृणीकृतसुपर्वपर्वतः ॥ ४ ॥

स नखो मन्त्रिषु राज्यं न्यस्य नैकवर्षमणिकोटिकुट्टिमे नागा-
 वर्धरत्नसमूहवद्भूमिके तथा हेमभूमिभृति सुवर्षभूमिधारिणि
 सौधभूधरे प्रासादरूपेऽत्युचे पर्वते प्रियासखः सन् मदनमाद-
 रादासत्त्वा आरराध सिधेवे । प्रियासख इत्याख्यनविभावः ।
 कामस्य धर्मविषयलक्ष्यं सूचितं । अत एव तददर्शनं प्रसौ-
 ति । नैकवर्षेत्यादिविशेषणसामर्थ्याद् भूधरो हेमाद्रिः सौधभुवं
 धरति नक्षप्रासादाकारेण परिणते ऽनेकवर्षमणिकुट्टिमे हेमः
 सुवर्षस्य भूमिभृति पर्वते हेमाद्रौ प्रासादसौन्दर्यमुच्चलस्य
 सूचितं । इत आरभ्य तत्र सौधेति यावन्महाकुलकं ॥ ३ ॥

वीरसेनेति । यः सौधभूधरो वीरसेनसुतकण्ठभूषणीभू-
 ता दिव्या मणयस्तेषां पङ्क्तिर्यैतकलभ्योत्तमचिन्तामणिमासा
 तस्याः शक्तिभिरलौकिकसामर्थ्यैः कृत्वा कामनयाभिखाषमाचे-
 षोपनमन्तः सन्निहितीभवन्तो नखेनान्येन वा सभ्यमाणा दृष्टा
 अर्थाः पदार्था यत्र तद्भावसत्ता सैव गुणस्वस्माद्भेतोस्तृणीकृतः
 सुपर्वषो देवानां पर्वतो मेदर्थेन सः । सर्वार्थदायिचिन्तामणि-

धूपितं यदुदराम्बरं चिरं
 मेचकैरगुरुसारदाहभिः ।
 जालजालमृतचन्द्रचन्दन-
 क्षोदमेदुरसमीरशीतलं ॥ ५ ॥
 कापि कामशरवृत्तवर्तयो
 यं महासुरभितैलदीपिकाः ।
 तेनिरे वितिमिरं स्मरस्फुर-
 होःप्रतापनिकराद्गुरश्रियः ॥ ६ ॥

रज्जस्य मेरावच च विद्यमानत्वाद्यो मेरुतुल्य इत्युपमा । अत्र
 बह्वर्णा चिन्तामणीनां सङ्गावाप्ततोऽप्याधिक्यं वा ॥ ४ ॥

धूपितमिति । मेचकैः म्लामक्षैरगुरुसञ्चकैः सारैः श्रेष्ठै-
 र्दाहभिः काष्ठैश्चिरं यदुदराम्बरं यदीयो गर्भभागे धूपितं
 वासितं यदुदराम्बरं धूपार्थं दह्यमानैस्त्रैरर्पितपरिमलमित्यर्थः ।
 तथा धूपजघन्तापत्याजनाय जालप्रकारेषु जालजालेषु सर्वेषु
 गवाक्षेषु जालानां वा जालेषु गवाचसङ्घेषु भृतः स्थापितः
 चन्द्रचन्दनक्षोदः कर्पूरचन्दनचूर्णकल्पितेन मेदुरः पुष्टसत्स्पर्शव-
 त्त्राच्छिन्निरतरः परिमलवज्जलस्य यः समीरो वायुस्तेन शीतलं
 शीततरं । सर्वेऽप्येते उद्दीपनविभावाः । जालजाले । प्रकारे
 द्विदक्तिः, षष्ठीसमाधौ वा ॥ ५ ॥

कापीति । महासुरभिसन्धिकादिद्रव्यसुगन्धि तैलं वासु एवं-
 विधा दीपिका यं सौधभूधरं कापि भैमीनसालङ्कृतदेवे विति-

कुङ्कुमैणमदपङ्कलेपिताः
 क्षालिताश्च हिमवालुकाम्बुभिः ।
 रेजुरध्वततशैलजस्रजो
 यस्य मुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

मिरं विगतान्धकारं तेनिरे प्रकाशमानगर्भश्चक्रुः । किञ्चूताः ।
 कामन्नरुत्ताः कामवाचवर्तुलाः कामन्नरेष कर्पूरेष धूपवि-
 शेषेण वा रुत्ता निष्पन्ना धूपकर्पूरगर्भा वर्तयन्तानुसङ्गरचिता
 हीपाधारभूता देवा चासान्ताः । तथा स्मरस्य भैमीनस्ययथार्थं
 स्फुरन् देःप्रतापनिकरस्यस्याङ्कुराणां प्रथमोद्भेदानामिव ओः-
 शोभा चासान्ताः । एतादृशनायिकादर्शनमात्रेण कामोत्पत्ते-
 र्दृश्यरूपत्वाच्च हीपिकाः कामप्रतापाङ्कुरा इवेत्युपमोत्प्रेक्षा ।
 राजनिकटस्था हीपाः कर्पूरादिरुत्तवर्तयः क्रियन्ते ।

पूरसर्ज्यमयालासा नखाद्यादिजटागदैः ।

समैः समधुभिर्धूपो मतः कामन्नरामिध ॥

इति कामन्नरो धूपः ॥ ६ ॥

कुङ्कुमेति । यस्य मुग्धानि रमणीयानि मणिकुट्टिमानि चासु
 ता भुवो रेजुः । किञ्चूताः । कुङ्कुमश्च एवमदः कस्तूरी च तयोः
 प्रह्वेन कर्द्दमेन खेपिताः । तथा जलमध्ये निःशेषाद्भूत-
 हिमवालुकाम्बुभिः कर्पूरवाचितोदकैः क्षालिताश्च । तथाऽध्वनि
 नखानमममार्गे तन्ना विस्वारिता मृदुसुमन्धयः शैलजा हिमव-
 त्तमुत्तमास्त्यादिस्रजो मासा चासु ताः । अतिसौगन्धैरामन्ध्यार्थं

नैषधाङ्गपरिमर्द्दमेदुरा-

मोदमार्द्दवमनोज्ञवर्षया ।

यद्भुवः क्वचन स्रनशय्यया

ऽभाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥

पूर्व कुङ्कुमकसूरीलेपः कृतोऽनन्तरञ्च तत्पद्मस्यर्गभिषा कर्पूर-
जलैः चासनं कृतं तेनाधिकसौगन्ध्यं जातं । अनन्तरञ्च भैमी-
नलचरस्योर्म्हदुलान्मार्गे मणिवद्भूकाठिन्यपरिहारार्थं मृदु-
तरशैलजप्रचेप इति । पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति पूर्व
कर्पूरोदकैः चासिताः, पद्याङ्गोमयस्नानीयकुङ्कुमकसूरीपद्मेन
कृताङ्गोदत्तनाः, अनन्तरञ्च धृतशैलेयमासा धृतसुन्दरमणि-
खचितभूषणाः सत्यः शूशुभिर इति वा । यथेत्यपि पाठः ।
वालुकांशुभिरिति पाठे शूभ्रकर्पूरचूर्णैः चासिताम्शुरिताः
कृतरङ्गमासिका इत्यर्थः । अत्र शब्दोऽपि क्रमो घटते । लेपि-
ताः । स्रनास्रिष्ठा ॥ ७ ॥

नैषधेति । क्वचन नलनिद्रास्नानदेवे स्रनशय्यया पुष्परधि-
ताक्षरणेन यस्य सौधस्य सम्बन्धिन्या भुवो भूमेर्भासस्य सखा-
टस्य तिलकस्य प्रगल्भता रमणीयता ऽभाजि धृता । पुष्य-
शय्या भूमेर्ललाटतिलक इव रेज इत्यर्थः । कीदृश्या । नैषधाङ्गस्य
नलाङ्गस्य परिमर्द्देन संस्पर्शेन वरुणस्य वरदानसामर्थ्याम्बेदुरो
नितरामधिकीभूत आमोदः सौरभं मार्द्दवं मनोज्ञः सदैवा-
द्यानलात् सुन्दरो वर्षस्य यस्यास्तथा । तिलकोऽपि कस्यर्थादि-

कापि यन्निकटमिच्छुटस्तुट-
 त्कोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।
 सान्द्रमाद्रिषत भीममग्निमी-
 नासिकापुटकुटीकुटुम्बिता ॥ ८ ॥

निर्विन्तत्वात् सुगन्धिः सुवर्षस्य भवति । अथ च वज्रसम्बन्धिनि
 कचन हेत्रे नद्याङ्गसम्बन्धेनामोदादियुक्तया पुष्पत्रयातुल्यया
 इतिवृत्त्या मेव्या मासतिशकेन वा प्रगल्भता प्रकाशमानताया
 चर्माजि भञ्जिता । धर्मोन्मत्तान्तिशकस्य मृष्टत्वादित्यर्थ इति
 वा । चर्माजि । पक्षे, मञ्जेश चिधि (पा० ६।४।३३) इति च-
 क्षीपा ॥ ८ ॥

कापीति । कापि कश्चित् प्रदीपे चक्षुःसौधस्य निकटे मिच्छुटे
 वृष्टारामे स्फुटमी विकसन्तः कोरकप्रकरा मन्त्रिकादिकञ्चि-
 कासमूहाक्षिपा सौरभोर्मिभिः सौगन्ध्यपरम्पराभिः, भीमम-
 ग्निम्बिता नासिकापुटकुटी नासिकापुटरम्बुरूपं अल्पगृहं तत्र
 कुटुम्बिता पुष्पकलत्रादिषुहावस्थायिता सान्द्रं नितरामाद्रिय-
 नाङ्गीकृता । अल्पगृहे वज्रकुटुम्बो यथा संसर्द्धेन वसति तथा
 भीमीनासिकायां तैदधितमित्यर्थः । धनोपायोषु दत्तदृष्टिर्भेमी
 एकस्यपुष्पपरिमलं यत्र प्रत्यहमन्वभूदिति भावः । अथ च
 भीमीनासिकापुटकुटुया कुटुम्बितायादृश्यं धृतं । कुटुम्बिनो हि
 सभातीया भवन्ति । भीमीनासिकायासौरभतुल्यता यन्निकटव-
 र्त्नित्वनपुष्पसौरभैर्वृतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अद्वसर्व्वं अतुवृक्षवाटिका-

कीरकृतसहकारश्रीकरैः ।

यज्जुषः खकुलमुख्यमाशुगो

घ्राणवातमुपदाभिरञ्चति ॥ १० ॥

अद्वेति । आशुगो वायुः, अद्वः पुष्पफलपत्रवादिषट्-
 द्विमन्तः सर्व्वं अतुवृक्षा वसनादिसकलकर्तुसम्बन्धिन आघादघो
 वृक्षा यक्षा वा, अद्वः सर्व्वे अतवः सर्व्वे वृक्षाश्च यक्षा वा,
 तस्यां वाटिकायां कीरैः शुक्लैश्चुपुटैः कृत्वा कृतानि खण्डि-
 तानि यानि सहकारपुष्पाणि फलानि वा तेषां श्रीकरैर्मक-
 रन्द्विन्दुभिर्निर्घासविन्दुभिर्वा उपदाभिस्तद्रूपैरुपहारैः कृत्वा
 यज्जुषो यत्सौधसेविनो गलस्य भैर्या वा यस्य कस्यापि वा
 प्राणवातं नासाश्यासरूपं प्राणास्यं वायुं यज्जुषो बलसम्बन्धी वा
 वायुरर्थाङ्गैर्भीनसयोरन्वस्य वा अञ्चति अ अपूपुञ्जत् । उप-
 हारैरुपतिष्ठते स्मेति वा । यस्मात् कुलमुख्यं पञ्चवायुमध्ये प्राण-
 श्वादिभूतत्वात् कुलवृद्धत्वं । कुलवृद्धश्च तदीयैः पूज्यते । आश-
 श्रीकरानामयन् वायुर्यत्सेविनं जनं सुखयति स्मेत्यर्थः । सह-
 कारश्रीकरैरित्यनेन वायोः शैत्यसौगन्धे, अञ्चतीत्यनेन च मान्द्यं
 सञ्चितं । सर्व्वञ्चत्वित्यत्र, अत्यकः (पा० ६।१।१२८) इति प्रक-
 तिभावः । सहकारेत्यत्र पुष्पे फले वा वाच्ये प्रत्ययस्य, पुष्पमू-
 खेष्वाति (पा० ४।१।१६६।वा० २) लुप् । फले लुगिति वा (पा०
 ४।३।१६३) तस्य लुक् । यज्जुष इति क्लिबन्तात् षष्ठी । पञ्चे
 इगुपधात् कः ॥ १० ॥

कुत्रचित् कमकमिर्मिताखिलः
 कापि यो विमलरत्नजः किल ।
 कुत्रचित् रक्तिचित्रशालिकः
 कापि चास्थिरविधेन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥*
 चित्रतत्तदनुकार्यविभ्रमा-
 धायिनैकविधरूपरूपकं ।

कुचेति । यः सौधः कुत्रचित् कश्चित् प्रदेशे कमकेन निर्मित-
 मखिलमूर्द्धाधोभागादि यत्सैवंविधः कापि विमलैर्रत्नैर्जातो
 रचितः । तथा कुत्रचिद्रचिताश्चित्रशाला उपरितनोत्तमयद्द-
 विधेयाः पुष्पिका वा यत्र । रचितेन चित्रेण शालते तच्छीखो वा ।
 कापि चास्थिराभिर्विधाभिः प्रकाशान्धकारादिरूपैः प्रकारैः
 कृत्वा ऐन्द्रजालिक इव अनेकचमत्कारकारी । जालिकेति शाला-
 ब्रह्मात् स्वार्थे बज्रघात्यां वा कनि, प्रत्ययस्यादिति (पा० ७।३।४४)
 इत्वं । पक्षे ताच्छीखे खिलनात् स्वार्थे कन् । ऐन्द्रजालिकः । त्रिष्य-
 मिति (पा० ४।४।५५) ठक् । विधा विधौ प्रकारे चेत्यमरः ॥ ११ ॥

चिचेति । यं सौधं वीक्ष्य आश्चर्यातिशयाद् बज्रवारं शिरो
 धुवन् कमपयन् त्रिष्विराट् अतिचमत्कारिणानावस्तुनिर्माण-
 निपुणानां राट् राजा श्रेष्ठो विधिर्ब्रह्मा विम्वकर्मा वा जरया
 दृढत्वेन वातकी वातरोगी अकपि तर्कितो देवादिभिरिति
 शेषः । किञ्चूतं । चित्रैरासेख्यैश्चिवाण्याश्चर्यरूपाणि वा तेषां
 तेषां अनुकार्याणां अभिनयानां देवर्षिमनुष्यादीनां विभ्रमं

* कापि चास्थिर इवेन्द्रजालिक इति मूलपुस्तकपाठः ।

वीक्ष्य यं बहु धुक्त् शिरो वरा-
 वातकी विधिरकापि त्रिष्यिराट् ॥ १२ ॥
 भित्तिगर्भकृद्गोपितैर्जनै-
 र्यः कृताङ्गनकाद्यादिकौतुकः ।
 खत्रयन्त्रजविशिष्टचेष्टसा
 ऽऽश्चर्यसञ्जितउद्भवात्तभञ्जिकः ॥ १३ ॥

विस्वायं विस्त्रिष्टान्नाद्भुतभान्तिं वा, आधाचीनि उल्गादचनि
 इवभूतानि शुक्लनीलपीतादिवर्षवन्नात् काष्ठस्यवाणरूपस्यार्था-
 दिष्टटितलाद्वाऽनेकविधरूपाणि वाजाप्रकाररूपरूपाणि रूप-
 काणि प्रतिमासु च । चित्रमासुर्यं तन्नन्ति विस्वारथणीति
 चित्रतन्ति तादृशानीति वा पूर्ववत् । अचेतनाकलीकास्यपि
 प्रतिमासु चेतनत्वादिधर्मोत्पादिनिर्वाणनैपुण्याद्भुतभरकनित-
 त्विराः त्रिष्यिराडपि ब्रह्मा विश्वकर्मा किमयं वरवा निम्नि-
 तोद्भुतवस्तुधिस्यप्रचक्षितपीव इत्युपेक्षित इत्यर्थः । रमासी-
 यतमोऽयमिति भावः । वातकी वातरोगी आदित्यम्बरः । वा-
 तकी । मत्वर्थः वातातीसाराभ्यां कुक्च (पा० ५।२।१२८) । इति
 इतिः कुक्च ॥ १२ ॥

भित्तिगर्भे चैवैधः भित्तिगर्भे चैवैधः भित्तिभिरा-
 ष्टादितानि अद्भुतमानविवराणि गर्भगाराणि तेषु तैर्वा
 गोपितैरद्भुतत्वेन स्थापितैर्जनैः कृत्वा कृतं अद्भुतकथादिकौतु-
 कं आश्चर्यजनकरमचीयगोष्ठीगीतनृत्तवाद्यादिसम्बन्धि कौतु-
 चसं धेन सः । गर्भगृहस्थानामद्भुतमानत्वाङ्गित्तय एव गोष्ठ्या-

तामसीव्यधिभ्रमीषु भित्तिभ्यो-
 रंत्तरश्चिभिरमन्त्रचन्द्रिकाः ।
 यस्तपेऽपि अक्षयव्याप्तुवत्-
 सारदूरभुतापनत्रिकाः ॥१४॥

दि कुर्वन्ति विचमेतदिति । वहिर्वर्जमानानां कौस्तुभं यः क-
 रोतीत्यर्थः । तथा सूर्याणां तत्तत्प्रतिमादिसङ्घारिततन्तूनां
 चन्द्राच्चिद्यमनादनुलक्षितस्थानरचनाविशेषात् सूर्यरूपादा य-
 क्ताव्यातव्यं विविदृषा चतुर्तया चेष्टया चन्द्रोव्यधुमनास्त्रिभुज-
 काश्चतुर्भुजाश्चतुर्भुजादिफलसमन्वितया कल्प्यन्तः । अस्यैव चन्द्रो
 ऽतिचन्द्रकारकारिणो बह्व्यः प्राक्तभञ्जिकाः सुवर्षवजदन्ता-
 दिनिर्दिताः पुत्रिवा यत्र सः । योपिम् ॥ सप्तविष्टः ॥ १३ ॥

तामसीव्यधि । यः सौर्यामसीव्यधि तमीषु तमोवज्ज-
 लस्यकराभिषु भित्तिभिरंत्तरश्चिभिः सूर्यास्त्रितरङ्गकिरणैः
 सुवर्षादिषु प्रतिफलितैर्मणिवद्भूजिकिरणैर्वा अमन्त्रा भूयसो
 चन्द्रिका ज्योत्स्ना यत्र तमोलेत्रस्याप्यभवात् । तथा तपेऽपि
 उच्यते यो जन्तुर्विषु जलधारासङ्घारिमण्डपस्तम्भादिरचि-
 तप्रसङ्गभ्यो वातुकैर्निर्मग्ननीलैरासारैर्धारासन्धातैर्दूरं नि-
 तरां धुता निराकृता तापजनिता तन्त्रिका सूर्या निःसहताः
 येन सः । श्रीतन्त्रात् सूर्यकर इत्यर्थः । तामसी । मन्त्रियप्रकरणे,
 ज्योत्स्नादिभ्य उपसङ्ख्यानम् (पा० ५।२।१०३।वा० १) इत्यण् ॥
 चन्द्रिका । तन्त्रीशब्दात् सार्धे कनि, केच (पा० ७।४।१३) इति
 प्रथमः ॥ १४ ॥

यत्र पुष्यशरशास्त्रकारिका
 सारिकाध्युक्तिनामदक्षिणा ।
 भीमजानिषधसार्धभैमयोः
 प्रत्यवैक्ष्म रते कृताकृते ॥ १५ ॥
 यत्र मत्तकलविद्वशीलिता-
 श्लीलकोलिपुनरुक्लिपत्तयोः ।

यचेति । यत्र शोधे, अद्युषिते अधिष्ठिते नागदम्नः ब्रह्म-
 स्त्रावे ऋहावयवभूतगवदन्तनिर्धितः पञ्चरो वा यथा वा, तथा
 पुष्यशरश्च कामश्च वात्सायनादिप्रचीतं ब्राह्मं तस्य कारिका
 उभासनाङ्गत्वात् कामब्राह्मनिर्घोषवमर्थब्रह्मं करोति एवञ्चूता
 सारिका पक्षिणी, भीमजानिषधसार्धभैमयोर्भैमीनस्योरते
 विषये चुम्बनास्त्रिङ्गनादीनां प्रत्येकं कृताकृते विहितविहिते
 कर्मभूते प्रत्यवैक्ष्मनाकारेणानुसन्धे, अनुवदति स्य, अनुष-
 कारेत्यर्थः । आस्त्रिङ्गनादीनां बहवो भेदाः कामब्राह्मे निरू-
 पिताः । तत्र किञ्चिदास्त्रिङ्गनं कृतं किञ्चिन्न कृतमित्याद्यप्यस-
 दित्यर्थः । ब्राह्मे श्लोकरूपा कारिका भवति । यज्ञादौ ब्रह्मादिः
 कृताकृतावेक्षको भवति । नागदक्षिणा । शेषादिभाषेति (पा० ५।
 ४।१५४) कपि, प्रत्ययस्त्राद् (पा० ७।३।४४) इतीत्वं ॥ १५ ॥

यचेति । यत्र शोधे, मत्तैः कलविद्वैर्दृष्टदृष्टकैः श्लीलि-
 तानां मुक्तमुक्तः क्रियमाणानां चुम्बनादिराहित्याञ्जनसमर्थं
 करणाच्च अश्लीलितानां याम्बाणां केशीनां सुरतक्रीडानां पुन-

कापि दृष्टिभिरवापि वापिको-
 त्तंसहंसमिथुनस्मरोत्सवः ॥ १६ ॥
 यत्र वैणरववैणवस्वनैः
 कूजितैरुपवनीपिकालिनां ।
 कङ्कणालिकलक्षैश्च नृत्यतां
 कुञ्चितं सुरतकूजितं तयोः ॥ १७ ॥

इत्थं वर्तन्ते यत्र तैर्वा ह्यत्र पुनरुक्तियुक्तं यथा तथा कापि
 कश्चिन् प्रदेष्टे वापिकाया उपसंभूतानि भूषणीभूतानि तत्र
 वर्तमानानि हंसमिथुनानि तेषां स्मरोत्सवः सुरतक्रीडा तथा
 तयोर्भैमीनस्योर्दृष्टिमिस्त्रापादैर्वा अवापि अस्मि अदर्शी-
 त्यर्थः । आदौ कञ्चिद्विद्वक्त्रेण दृष्ट्वा अनन्तरञ्च हंसकेलिरिति
 पुनः सुरतदर्शनात् पुनरुक्तिः । रतान्ते सखीभूतगात्राणां का-
 मिनां तिर्यग्नादिसम्भोगदर्शनं पुनः कामोद्दीपकं भवतीति का-
 मत्रास्तात् तिर्यक्सम्भोगं पश्यति स्मेति भावः ॥ १६ ॥

अचेति । यत्र सौधे, सम्भोगं कुर्वन्ते सयोर्भैमीनसयोः सुरत-
 कूजितं कञ्चिन्मात्रसाध्यकमधुरस्वररूपं वैणरवैर्विषाद्वद्भिः, तथा
 वैणवस्वनैर्वैणुसम्बन्धिभिर्गीतैः, तथा उपवनीपिकालिनामारा-
 मवर्तिनां कोकिलवट्पदानां ऊङ्कृतैः कूजितैः सन्मुञ्जानाभ्यां
 ताभ्यां नृत्यन्तो यत्र दृष्टान्ते तैश्च तौ न दृश्यन्ते तादृशोद्देशे
 नृत्यतां स्त्रीपुङ्गवाणां कङ्कणादीनां केयूरनूपुरादिभूषणगणानां
 कञ्चैरन्वोपमर्द्दोदितसिञ्चितैश्च कुञ्चितं मन्दीकृतमाच्छा-

सीत्कृतान्यष्टपुतां विशङ्कयो-
र्यत्प्रतिष्ठितरतिस्मरार्चयोः ।

जालकैरपवरान्तरेऽपि तौ

त्याजितैः कपटकुक्ष्यां मित्रि ॥ १८ ॥

दितमित्यर्थः । नृत्यत्यस्य नृत्यन्तश्च, पुमान् स्त्रिया (पा० १।
२।६७) इत्येकशेषः । कुञ्जितं । तत्करोतीति (पा० ३।१।२६।
वा० १) क्त्वाञ्जिडा ॥ १७ ॥

धीकृतानीति । अपवराप्तारे गर्भदृष्टे रतिस्मरप्रतिमाष्ट-
दापेक्षया चक्षुस्मिन् वा दृष्टे स्त्रितावपि तौ भौमोन्मत्तौ दिवा
नवाचेवपि भित्तिभ्रमादक्षिद्रदृष्टिनिवासवशाद्द्वानाकर्षण-
बुद्ध्या विशङ्कयोः ब्रह्मारहितयोः सवन्ममं कूजनादि कुर्वन्तोः
चक्षुस्मिन् यौधे प्रतिष्ठितयोः पुरोधसोर्मन्त्रसामर्थ्यात्तन्मन्त्र-
सन्ध्य प्रतिमाणां कृताधिष्ठात्रयोरतिस्मरयोर्धैर् अर्थे सुवर्षा-
दिरचितप्रतिमे तयोः धीकृतानि मखदन्ततजपीडानुभाष-
सूचकानि धीच्छब्दाभिधेयानि शब्दितानि मित्रि राशौ कपट-
कुक्ष्यातां चक्षुःकभित्तिभ्रमं त्याजितैर्जालकैर्मवाचैः कृत्वा अष्ट-
पुतां । दिने रजतादिभिन्तीनां मणीनां वा भाषा द्वादितानि
आखानि भित्तितुस्त्रानि भवन्ति, राशौ रजतादिभिन्तीनां
तादृक्प्रकाशाभावात्ताभिरेव कपटकुक्ष्यालं त्याजितानि तानि
आखरूपेष्वैव प्रतीयन्ते । ततश्च प्रतिष्ठावामर्थ्यात् सचेतनौ सुरत-
सोत्सुपौ रतिस्मरावपि नवाचेषु दिवा जातभित्तिभ्रमौ उभा-

हृष्णसारमृगशृङ्गभङ्गुरा
 खादुरुज्ज्वलरसैकसारणिः ।
 नानिशं त्रुटति यत्पुरः पुरा
 किन्नरीविकटगोतिघ्नकृतिः ॥ १८ ॥

वपि कुक्ष्यभ्रमेषाविचार्यैव विशङ्को यत्र सुरतं चक्रतुः जाह्नमा-
 र्मेव शब्दसञ्चाराच्च तत्कूजितानि तौ श्शुश्रुवतुरिति भावः ।
 पुरोधसो मन्त्रप्रभावश्च सूचितः । तखुल्लक्षूर्णादिमण्डलिनं चि-
 चमयं वस्तं कपटकुक्ष्यं । दिवोष्णप्रवेशभिया नवाक्षेषु चिच-
 पटा भ्रियन्ते रात्रौ च पवनागमनार्थमपनीयन्ते । तथा च दि-
 नवद्राचावपि कुक्ष्यबुद्ध्या विशङ्कं भणितानि चक्रतुरिति वा ।
 अपटुषोत्थाच्छादयतीत्यपवरो मृहगर्भः । पचाद्यच् । प्रतिह-
 तिरर्षा पुंभीत्याद्यमरः ॥ १८ ॥

हृष्येति । हृष्यो वर्षः सारः श्रेष्ठो यस्य तस्य मृगस्य शृङ्ग-
 वङ्गङ्गुरातिवक्रा बडभङ्गीयुक्ता, तथा खादुः श्रुतिमधुरा अत
 एवोज्ज्वलाः प्रकाशमानाः शृङ्गारादयो रसाः तेषां उज्ज्वल-
 सैव वा रसस्यैकाऽद्वितीया मुख्या वा सारणिः हृचिमनदी शृ-
 ङ्गाररसपरिपूर्णेत्यर्थः । एवभूता गाननिपुणानां किन्नरीणां
 विकटा षडजादिसप्तस्वराणामारोहावरोहरीत्या विषमा गीति-
 र्गानं तस्य शङ्कृतिर्ध्वनिविशेषो यस्य सौधस्य पुरोदेशे मुखेऽनिशं
 सर्वदा न त्रुटति पुरा कदाचिदपि विच्छिन्ना नाभूत् । भैम्याः
 सकाशाद् गानकलाभिचाक्षेतोदच्चतरस्य तस्य सुन्दरे दारि

भित्तिचित्रलिखिताखिलक्रमा

यत्र तस्थुरितिहाससङ्गथाः ।

पद्मसम्भवसुतारिरंसुता-

मन्दसाहसहसम्भनोभुवः ॥ २० ॥

आगत्य गन्धर्वकन्या अपि यत्र सर्वदा जगुरिति भावः । वरुं
 च ज्ञानसङ्गावाधैः सदा गायतीवेत्युत्प्रेषा सूच्यते । अथ च
 मृगशृङ्गवदक्रगामिनी तथा स्वादूदका तथा किञ्चर्य इव कि-
 ञ्चर्यो भ्रमर्यः कमलबाहुल्यान्तार्था श्रेष्ठा गुञ्जनसङ्कतिर्यस्या
 एवंविधा विकसत्कमलभ्रमरीमञ्जुगुञ्जनयुता निर्मलजला एका
 कुल्या यस्य सौधस्य पुरोभागे कदाचिद्दीप्तार्त्तावपि नाचुटत्,
 बहुजलैव स्थितेत्यर्थः । एकविंशे सर्गे तुङ्गप्रासादवासादित्यनेन
 कुल्याया अपि वर्षयिष्यमाणत्वात् प्रकृते सौधवर्षणोपयोगित्वा-
 दयमर्थः कविना विवक्षित इति प्रतीयते । विकटः सुन्दरे प्रोक्तो
 विशालविकरालयोरिति विश्वः । चुटति । भूते, पुरिलुङ्शास्र
 (पा० ३।२।२२२) इति सट् ॥ १८ ॥

भित्तीति । यत्र सौधे पद्मसम्भवस्य ब्रह्मणः सुतार्यां सरस्व-
 त्यां रिरंसुता सम्भोगाभिलाषसद्रूपममन्दं महत् साहसं अवि-
 चार्यकारित्वं तेन हसन् स्वसामर्थ्यदर्पेण सोल्लासो मनोभूर्यासु
 ताः । ब्रह्मणः सुतारिरंसुतार्यां भोगोत्पादने विषये तद्रूपं
 वा महत् साहसं कामस्यैव, तेन पौरुषदर्पेण सोल्लासस्य कामस्य
 सम्बन्धिन्यो वा इतिहाससंकथाः पुरावृत्ताख्यायिका भित्तिषु

पुष्पकाण्डजयडिण्डमायितं

यत्र गौतमकलत्रकामिनः ।

पारदारिकविलासवैभवं

देवभर्तुरुदटङ्कि भित्तिषु ॥ २१ ॥

चित्ररूपेषु चित्रकारलिखितोऽखिलः क्रमः परिपाटी चासां
एवम्भूताः सत्यसंख्यः । ब्रह्मपराभवदिकामप्रभावास्त्रिचरूपेषु
यद्भिन्निषु लिखिता वर्तन्ते स्मेत्यर्थः । ब्रह्मणः सुतारिरंसुता-
दिकं मन्त्रपुराणादाववगन्तव्यं ॥ २० ॥

पुष्येति । यत्र सौधे गौतमकलत्रमहस्यां कामयते कामी
तस्य सम्भुञ्जानस्य देवभर्तुरिन्द्रस्य पुष्पकाण्डस्य कामस्य लोक-
त्रयजयो डिण्डिमायितं बाह्यविशेषवदाचरितं पारदारिकस्य
परस्त्रीगामिनो विलासवैभवं सुवर्षादिरचितासु भित्तिषु
उदटङ्कि टक्कैरुत्कीर्य लिखितं । येनेन्द्रोऽपि पराभूतस्नाह-
न्नस्य महाप्रभावस्य स्मरस्य सेवा युवाभ्यामपि नियतं कार्येति
सुवर्षेष्टकरचितभित्तिषु कामोद्दीपनार्थं इन्द्रपारदारिकवि-
द्याया यत्र टक्कैरुत्कीर्य लिखिता इत्यर्थः । डिण्डिमायितं । उपमा-
नात् कर्तुः क्यङ्कन्तास्त्रिष्टा । परदारान् गच्छतीति पारदारि-
कः । गच्छतीति परदारदिभ्यश्चक् वक्तव्य (पा० ४।४।१।वा० ४)
इति ठक् । उदटङ्कि । टकिबन्धे इत्यस्मात् कर्माणि चिण्
॥ २१ ॥

उच्चलत्कलरवालिकैतवा-
 द्वैजयन्तविजयार्जिता अगत् ।
 यस्य कीर्त्तिरवदायति स सा
 कार्त्तिकीतिथिनिशीथिनीस्वसा ॥ १२ ॥

उच्चलदिति । उच्चलसौन्दर्यादिना वैजयन्ताख्यस्येन्द्रप्रासा-
 दस्य विजयेन या अर्जिता सत्या सा कार्त्तिकी कृत्तिकागणच-
 युक्ता तिथिः पूर्वमा तस्या निशीथिनी रात्रिसाक्षाः स्वसा
 तददत्युज्वला यस्य प्रासादस्य कीर्त्तिः कान्तिः, उच्चलतां उच्ची-
 यमानानां कलरववर्षां पारावतानामासिःपङ्क्तिसाक्षाः कैतवा-
 द्वाजाज्जगदवदायति स शोधयति सोऽज्वलसञ्चकारेत्यर्थः । एते
 कलरवा न भवन्ति किन्तु शरचन्द्रचन्द्रिकातुल्या कीर्त्तिरेवै-
 तस्तेत्यर्थः । पारावतः कलरवः, स्वात्प्रासादो वैजयन्त इत्यमरः ।
 दायति । दैप् शोधन इति स्वादिरवपूर्वः सकर्मकः । लट्
 स्त्री (पा० ३।२।११८) इति लट् । कार्त्तिकी । नक्षत्रेष युक्तः
 कालः (पा० ४।२।३) इत्यसि लीप् । अत्र कृत्तिकायुक्ता दिवसः
 कार्त्तिक इति भाषितपुंस्कत्वसम्भवेऽपि तिथयोर्दयोरित्यभिधा-
 नात् पुंसिङ्गेन तिथिशब्देन समासे स्त्रीलिङ्गस्य समानाधिकर-
 णस्योत्तरपदस्याभावात्, पुंवत्कर्मधारय (पा० ६।३।४२) इति
 सूत्रेण न पुंवत् । ततश्च कार्त्तिकी चासौ तिथिश्चेति समासः
 ॥ १२ ॥

गौरभानुगुरुगेहिनीस्मरो-
 वृत्तभावमिति वृत्तमाश्रिताः ।
 रेजिरे यदजिरेऽभिनीतिभि-
 र्नाटिका भरतभारतीसुधाः ॥ २३ ॥
 शम्भुदाख्वनसम्भुजिक्रिया-
 माधवव्रजवधूविलासयोः ।

गौरिति । गौरभानोऽस्यस्य गुरुगेहिनीं वृद्धस्यतिभार्यायां
 तारायां विषये स्मरजनितो य उद्धत्तभावः, गुरुतत्त्वगामित्वा-
 दाचारत्यागित्वं चन्द्रतारयोर्विषये स्मरस्योद्धत्तभावः कामज-
 नितसामर्थ्यातिशयः, तल्लक्षणं वा इतिवृत्तं पुरावृत्तमाश्रिताः
 प्रतिपादयन्त्यः, तथा भरतेन मुनिना प्रणीता भारती भर-
 ताख्यो नाथवेदस्त्रिन् सुधा अमृतरूपो भरतोक्तनाय्यरी-
 त्याभिनीयमानाः सत्यः सुधाप्राया इति धावत् । एवम्भूता
 नाटिका दशरूपकान्तर्गतचतुरङ्गबन्धविशेषा यस्य सौधस्या-
 जिरेऽङ्गुष्ठे अभिनीतिभिः सात्त्विकाङ्गिकवाचिकाहार्यभेदभिन्नै-
 स्वर्तुर्विधैर्नाट्याभिनीयमानैरभिनयैः कृत्वा रेजिरे । तयोः स्मरो-
 वृत्तभावस्य मितिः सम्बन्धपरिच्छिन्निः सैव वृत्तं व्यापारोऽतीतं
 वा प्रमेयं यत्रैवंविधनाटकादिप्रबन्धमाश्रिता इति वा ॥ २३ ॥

शम्भिति । यस्य सौधस्य शटकविटङ्गं सुवर्षघटितकपोत-
 पात्निका शम्भोर्दाख्वने मन्दरकन्दरायां देवदाख्वने सम्भुजि-
 क्रिया गौर्या सह दिव्यसहस्रवर्षपर्यान्तं या सुरतक्रीडा, माधवस्य

गुम्फितैरुग्रनसा सुभाषितै-
 र्यस्य षाटकविटङ्कमङ्कितं ॥ २४ ॥
 अङ्गि भानुभुवि दासदारिकां
 यच्चरः परिचरन्तमुज्जगौ ।

श्रीकृष्णस्य ब्रजवधुभिर्गोपिकाभिः सह विलासो रामक्रीडादि-
 शयोर्विषये उग्रनसा शुक्राचार्येण गुम्फितैः श्लोकरूपेण गृथितैः
 सुभाषितैरतिचमत्कारकारिनवीनार्थब्रह्मविशेषैः कर्तृभिर्वा
 ऽङ्कितं चिह्नितं । हरकृष्णकामविलासवर्षककाव्यरचितकाव्य-
 श्लोकाः कामोद्दीपनार्थं यदीयषाटकविटङ्के टङ्कैरुदङ्किता
 इत्यर्थः कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकमित्यमरः । वि-
 शेषेण टङ्क्यते वङ्क्यते इति विटङ्कं पञ्चविंशत्यर्थं कुष्यादहि-
 निर्गतं दाह ॥ २४ ॥

अङ्गीति । यस्मिन् मोक्षे चरतीति यच्चरः शुक्रःपत्नी शुक्र-
 पितामहं पराङ्गरमुज्जगौ तारस्वरं गायति अ । किम्भूतं ।
 अङ्गि दिने भानुभुवि सूर्यपुत्र्यां यमुनायां विषये दासदारिकां
 कैवर्त्तकुमारीं योजनगन्धां परिचरन्तं सम्भुञ्जानं, अत एव
 यथाक्रमं कास्यस्य रात्र्यादेरनिषिद्धस्य समयस्य देशस्य तोर्यदेव-
 स्थानादिव्यतिरिक्तस्थानिषिद्धस्य निजग्रथनादेर्विषयस्य परदा-
 रादिव्यतिरिक्तस्य स्त्रभार्यालक्षणस्यासहात् कासादीनसहमा-
 नात् अर्धैर्यजनकात् स्मरात् हेतोरुत्सुकं कामातिरेकं सोढुम-
 समर्थमित्यर्थः । पौराणिककथ्यमानभारतादिश्रवणमात्रेण प्राञ्चः

कालदेशविषयासदस्मरा-

दुत्सुकं शुक्पितामहं शुक्कः ॥ २५ ॥

नीतमेव करलभ्यपारता-

मप्रतीर्य्य मुनयस्तपोर्ष्वं ।

अप्सरःकुचघटावलम्बनात्

स्थायिनः क्वचन यत्र चित्रगाः ॥ २६ ॥

त्रिचातित्रयादतिमुखरो यदिहारी कीरः, तादृशीं भारता-
द्युक्तां कथामुच्चैरनुदितवानिति भावः । अङ्गीत्यादिना कामा-
तुरस्य कालाद्यसहनत्वं समर्थितं । अन्योऽपि माधुरेवभ्रूतं स्वपि-
तामहमपि निन्दति । कैवर्त्ते दासधीवरावित्यमरः । यश्चरः ।
अधिकरणे चरेष्टः (पा० ३।२।१६) इति टः ॥ २५ ॥

नीतमिति । यत्र सौधे मुनयः परमात्मज्ञानचतुरा षडयो
क्वचन कस्मिन्नपि भित्तिभागे चित्रगाञ्चित्रे लिखिता वर्त्तन्ते ।
किम्भूताः । करलभ्यं पारं परतीरं यस्य तद्भावस्तप्ता तां
नीतमेव लक्षण्या सन्निहितभाविफलत्वात् समाप्तिं प्रापित-
प्रायमेव, अथ च सन्निहितपरतीरमपि तपोरूपदुस्तरमर्ष्वं
समुद्रमप्रतीर्यापरिसमाप्यानुत्तीर्य्य वा तपोविघ्नार्थं इन्द्रेण
प्रेषितानामप्सरसां रश्मादीनामत्युच्चकठिनकुचलक्षणानां घ-
टानामवलम्बनाद्धारणादाधाराद्धेतोः स्थायिनः स्थातुं प्रक्ताः ।
कुचमर्दनादिसम्भोगकारिण इत्यर्थः । योऽपि प्रतीर्य्यमाणं समुद्रं
नद्यादि वा तीरसन्निहितेऽपि आन्निवन्नादुत्तरितुमशक्तः स

स्वामिना च वहता च तं मया
 स स्मरः सुरतवर्जनोर्ष्णितः ।
 योऽयमीदृगिति नृत्यते स्र यत्-
 कोकिना मुरजनिःस्वनैर्घनैः ॥ २७ ॥
 यत्र वीक्ष्य नलभीमसम्भवे
 मुह्यते रतिरतीशयोरपि ।

अलमथ एव घटादिकमवलम्बनमासाद्य चित्रलिखित इव नि-
 यत्सिद्धति । कुट इति पाठे कुटः कोटे घटे गेहे इति
 विश्वः ॥ २६ ॥

स्वामिनेति । यस्य सौधस्य सम्बन्धिना केकिना क्रीडामयू-
 रेण इति हेतोर्घनैर्निविडैर्मुरजनिःस्वनैर्मृदङ्गध्वनिभिरथ च
 तैरेव मेघैर्नृत्यते स्र । इति किं । योऽयमीदृग्ब्रह्मादिवशीकार-
 कारी च महाप्रभावः स्मरः स्वामिना कार्तिकेयेन प्रभुषा
 च तदीयपत्रत्वेन तं वहता पृष्ठेन धारयता मया मयूरेण च
 सुरतवर्जनोर्ष्णित इति । चान्योन्यसमुच्चये । कुमारस्य नैष्ठिक-
 ब्रह्मचारित्वान्मयूराणाञ्च वर्षर्तुमत्तानां नेत्रोपान्तरन्ध्रमार्गेषु
 निर्गच्छतामश्रुमयश्रुक्रविन्दूनां मयूरीमुखघट्टणमात्रेण गर्भस-
 म्भूतेर्लिङ्गभगसङ्घर्षणरूपरतिपरित्यागो जयहेतुः । मयूराञ्च
 मेघब्रह्मभ्रान्त्या मृदङ्गब्रह्मैर्नृत्यन्ति ॥ २७ ॥

यचेति । यत्र सौधे सम्भोगपत्रे नलभीमसम्भवे नलभैर्न्यौ
 वीक्ष्य मुह्यतोः सुरताभिजाषिणोरथ च भ्रान्तिं प्राप्नुवतोस्तथा

स्पर्द्धयेव जयतोर्ज्याय ते

कामकामरमणी बभूवतुः ॥ १८ ॥

जयतोः सर्वोत्कर्षेण वर्त्तमानयोरथ च नलभैर्यौ स्वप्ने कुर्वन्तोः
रतिरतीश्वररतिकामयोः स्पर्द्धयेव र्द्धयेव जयाय तौ पराभ-
वितुं ते नलभैर्यौ कामकामरमणी बभूवतुः स्मररती अभूतां ।
सम्भोगयुक्तौ स्त्रीपुंसौ दृष्ट्वाऽन्यावपि स्त्रीपुंसौ उदीप्तस्मरौ भवत
इति तादृशौ भैमीनलौ दृष्ट्वा प्रतिष्ठावभ्रातच कृतावासौ
चेतनौ रतिकामौ सञ्जातसुरतेष्कौ जातौ । तथा सौन्दर्याति-
श्रयाद्गतेर्नखे काम इति कामस्य च भैर्यां रतिरति सञ्जातभूमौ
च जातौ । एवभूतावतिश्रयितान्वोन्यरामजननादभीकृतभैमी-
नलौ यत्र मूर्त्तौ रतिकामावेवाभूतामिति कामयोर्द्वन्द्वं जा-
तमित्यर्थः । अथमेव तयोर्जयः । अथ च स्वसम्भोगदर्शनात्तयो-
रपि सम्भोगवाञ्छोत्पादनाच्चयः । तच्चयार्थं बुद्धिपूर्व्यापा-
राभावात् स्पर्द्धयेवेत्युक्तेषा । स्पर्द्धाकारणन्तुम् । अथ च रति-
कामसन्निधाने यथा स्त्रीपुंसयोः सम्भोगवाञ्छासमुदयस्तथा
तयोरपि रतिकामसन्निधानमेव प्रेमरसातिश्रयादन्योन्यसन्नि-
धानमात्रेणैव कामसम्भोहः प्रादुरासीदिति भावः । नलभैर्यौ
दृष्ट्वा मोहं भजतोरत एव नलभैमोभ्यामावां जितावित्यपि ते
जेतये इति स्पर्द्धयेव जयतोरिति यथाश्रुत एव वा सम्बन्धः ।
अत्र सर्व्वचाख्यात्तरत्वात् प्रायः प्राप्नोऽपि पूर्व्वनिपातो रतेर्नखे
कामभ्रमोदयात्स्मरतिकामपदानां प्राक्प्रयोगस्य, रतीश्वस्य च

तत्र सौधसुरभूधरे तयो-
 राधिरासुरथ कामकेलयः ।
 ये महाकविभिरप्यवीक्षिताः
 पांशुलाभिरपि ये न शिञ्जिताः ॥ २९ ॥
 पौरुषं दधति योषिता नले
 स्वामिनि श्रिततदीयभावया ।

मैत्री रतिभ्रमोदयाङ्गीमसम्भवारतीव्रकामरमणीपदानां प-
 खात् प्रथोमसौचित्तो स्रक्षयतीति श्लेषं । रतिरतीव्रयोर्विषये
 स्रङ्ग्येति केचित् । ते । प्रथमादिवचनान्तं । कामकामरमणी
 बभूवुरिति चिः ॥ २८ ॥ कुल्लकं ॥

तचेति । अथ तत्रोक्तगुणे सौधरूपे सुरभूधरे मैत्री तयोस्ते
 कामकेलय आविरासुः स्रष्टं दिदीपिरे । ते के । ये कामके-
 लयो महाकविभिर्थासकास्त्रिदासादिभिर्निगूढभावदर्शिभिरपि
 अवीक्षिता न बुद्धिगोचरीकृताः । तेषामपि न स्फुरिता इति
 भावत् । तथाऽनेकनरसम्भोगचतुराभिः पांशुलाभिः सैरि-
 षीभिरपि ये न शिञ्जिता अभ्यस्ताः नानाजातिशिष्योपदेभा-
 दपि न ज्ञाताः । एतेनालौकिकाः कामविज्ञासा वर्षधियन्त
 इति सूचितं । द्रवकेसिपरीहासा इति केलिब्रह्मः पुंसिब्रह्मो
 ऽपि ॥ २९ ॥

पौरुषमिति । एवम्भूतया भीमसुतया एवम्भूते नले विषये
 कियत् किंपरिमाणं साध्वसं भयं न प्रापि अपि तु बड्भयं

यूनि शैशवमतीर्षया कियत्

प्रापि भीमसुतया न साध्वसं ॥ ३० ॥

न प्राप्तं । अत्यन्तं प्रापीत्यर्थः । किञ्चूते नखे । पौरुषं दधति व-
 ल्खिनि । किञ्चूतया । स्वयं तु घोषिताऽवलयया । तथा स्वामिनि
 आत्मनः प्रभो राजनि च । स्वयं तु अत्रितोऽङ्गीकृतस्तदीयस्व-
 भावस्तदीयत्वं वा नखदासीभूतया । तथा यूनि तरुणे । स्वयं
 तु शैशवं बाल्यमतीर्षयाऽनतिक्रान्तया वयःसन्धौ वर्त्तमानया ।
 वल्खिनः स्वामिनो राजसदृशाचावलयया दासीभूतया बाल्यया
 भयं प्राप्यत इति युक्तमिति । अत्र प्रथमसंयोगे किंवा भावी-
 ति ईदृशे नखे ईदृश्या तथा महद्भयं प्रापीति भावः । सर्वा-
 ष्यपि विशेषणानि हेतुगर्भाणि । अथ च अत्रितो नखविषयो
 भावो रमणाभिलाषो यथेतादृश्यापि स्वामिनि भर्त्सरि नखे
 महद्भयं प्रापि । अतः पूर्वोक्तगुणविशिष्टे पूर्वोक्तगुणविशिष्टया
 चेति । एवञ्चूतेऽपि नखे एवञ्चूतयापि तथा साध्वसं कियदल्प-
 मेवं प्राप्तं बहु साध्वसं वर्त्तत एव तथापि किञ्चित् साध्वसं परि-
 त्यक्तं । अस्माच्छ्रितो नखविषयो रमणाभिलाषो यथेति वा ।
 अथ च अत्रितः परिशीलितो ज्ञातो नखविषयो यथा बाल्यया
 मम कण्ठोपभोगं न करिष्यतीति विनिश्चितनखाभिप्राया भयं
 न प्रापेति भावः । अत्रितोऽनुष्ठितो नखाग्रयो यथा नखभात्रानु-
 कूलवर्त्तन्या प्रथमसंयोगे पौरुषमवलम्ब्य क्रीडाकौतुककारो
 भवति, कान्ता लघुर्त्तीर्षशैशवा किमत्र भावीति सभया किञ्ची-

दूत्यसङ्गतिगतं यदात्मना
 प्राग्निश्रवदियं प्रियं गिरः ।
 तं विचिन्त्य विनयव्ययं द्विया
 न स्र वेद करवाणि कीदृशं ॥ ३१ ॥

दृष्यमानानाऽस्यं भयं विहाय प्रियभावागुकूल्यमाश्रयतीति ।
 इतदनुभववाचिकमिति भावः ॥ ३० ॥

इदानीं सख्यानुभावपूर्व्यं कामत्रास्त्रानुरोधेन प्रथमसम्भोगक्रममाह । दूत्येति ॥ इयं भैमी प्राक् विवाहात् पूर्व्यं दूत्येन देवदूतव्यापारेण सङ्गतिं गतं सम्बन्धं प्राप्तं साक्षाद्दृष्टं प्रियं नखं आत्मना विरहप्रकाग्निनीर्नवमसर्गोक्ता गिरो वाणीः अग्निश्रवत् श्रावयामासेति चत् तं प्रियस्र स्रवचनश्रावणस्रचणं विनयस्र व्ययं नाशं धार्यं विचिन्त्य विभ्रेषेण स्रत्वा द्विया छत्वा कीदृशं किङ्करवाणीति न वेद स्र नाज्ञासीत् । तदानीं तन्मया महदनुचितं छतं तन्नतिक्रिया कीदृशी प्रकृते चार्थं किं कार्यमिति विनयव्ययस्मरणाज्जातया द्विया किंकर्तव्यतामूढाभूदित्यर्थः । उत्तमत्वं सूचितं । उत्तमा हि पूर्व्यानुचितस्मरणात्तज्जने । अतीतस्मरणेनापि सख्याभूत् प्रारब्धसम्भोगानुभवदशायान्तु सख्यत्वं किं वाच्यमिति भावः । अग्निश्रवत् । शृणोतेर्णौ चङि द्विर्वचने उपधाङ्गस्रत्वे सन्वस्रघूनीति (पा० ७।४।८३) सन्वङ्गावे स्रवति शृणोति (पा० ७।४।८१) ईभ्यासस्र वेत्वं । प्रियं । शृणोतेः श्रद्धकर्षलादपौ कर्षत्वं ॥ ३१ ॥

यत्तया सदसि नैषधः स्वयं
 प्राग्वृतः सपदि वीतलञ्जया ।
 तन्निजं मनसि हृत्य चापलं
 सा शशाक न विलोकितुं नलं ॥ ३२ ॥
 आसने मणिमरीचिर्मासले
 यां दिशं स परिरभ्य तस्थिवान् ।
 तामख्यितवतीव मानिनी
 न व्यलोक्यदियं मनागपि ॥ ३३ ॥

यदिति । तथा सदसि मिलितलोकत्रयजनसमक्षं वीतल-
 ञ्जया निर्लञ्जया सत्या सपदि स्वयं परवर्त्तनाद्यभावेऽप्यात्मनैव
 वरसमासया हत्वा यत् प्राक् नैषधो वृत इति तत् नखवर-
 ललक्ष्यं निजं चापलं धार्ष्ण्यं मनसि हृत्य विचार्य, तदानीं लज्जां
 त्यक्त्वा मया महद्दुर्घमवसन्मितमेतदनुचितमिति खत्वा सा
 लज्जातिशयवशात्तदानीं नलं विलोकितुमपि न शशाक अत्रा-
 युक्तमत्वं सूचितं । तच्चापलं मनसि हृत्य विशेषेणैता प्राप्ता
 चासौ लज्जा च तथा हत्वा नलं वीक्षितुं नाशकदिति वा ।
 मनसि हृत्य पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

आसने इति । अनुरागातिशयादेकासने वर्त्तमानयोस्तयो-
 र्मध्ये स नलः मणिमरीचिभिः खचितोत्तमरत्नप्रसारिकिरणैः
 मासले व्याप्ते आसने सिंहासने स नलः यां दिशं परिरभ्य
 चं सिंहासनप्रदेशमाश्रित्य तस्थिवान् । इयं भैमी तां दिशं म-

द्वीसरिस्त्रिजमिमञ्जनोचितं
 मौलिदूरनमनं दधानया ।
 द्वारि चित्रयुवतिश्रिया तथा
 भर्तृद्विगतमश्रुतीकृतं ॥ ३४ ॥
 वेष्म पत्युरविशन्न साध्वसाद्
 वेष्टितापि शयनं न साभजत् ।

नागपि न व्यलोकयत् । उत्प्रेक्षते । असूयितवतीव ईर्ष्यावतीव ।
 द्विभ्रः स्त्रीत्वादियं मङ्गल्लिङ्गितेति सपत्नीबुद्ध्या असूयां कृत-
 वतीव तां नापश्यदित्यर्थः । सतो भानिनी । लज्जाभयाभ्यां
 नापश्यत् तत्रेयमुत्प्रेक्षा । असूयितवती । कण्ठ्वादियगन्तात्कवतु
 उगित्वात् ङीप् ॥ ३३ ॥

द्वीति । निरन्तरप्रवाहरूपत्वात् द्वीरूपायां सरिति निज-
 स्यात्पणो निमञ्जनमुचितं योग्यं यस्मैवभूतं मौलिः श्रिरसो दूरं
 नितरां नमनमानाभेर्नस्त्रीभावं दधानया तथा द्वारि गृह-
 द्वारद्वेष्टे चित्रलिखितयुवतिवत् श्रीः शोभा यस्यास्तया लज्जा-
 भयाभ्यामन्तः प्रवेष्टुमशक्तया अतिनिश्चलया तत्रैव स्थितया
 भैम्या, भैम्यागच्छेति भर्तुर्नलस्य हृतीनामाङ्गानानां शतं अश्रु-
 तीकृतं श्रुतमप्यश्रुतीकृतं । श्रुतमपि लज्जाभयाभ्यामनुत्तराद-
 गमनाद्वाऽश्रुतमिव कृतमित्यर्थः । नवोढाजातिरियं ॥ ३४ ॥

वेष्टेति । सा किमये भविष्यतीति साध्वसाद्गयात् पत्युर्वेष्म न
 स्वयमविशत् । अनन्तरं सख्या नलेन वा वेष्टितापि गृहमर्थं

भाजितापि सविधं न साखपत्
 खापितापि न च सम्मुखाभवत् ॥ ३५ ॥
 आत्मनापि हरदारसुन्दरी
 यत् किमप्यभिललाष चेष्टितं ।
 स्वामिना यदि तदर्थमर्थिता
 मुद्रितस्तदनया तदुद्यमः ॥ ३६ ॥

प्राप्तिनापि ग्रथनं नाभजत् । ततोऽपि सख्या नलेन वा ग्रथनं
 भाजितापि सा सविधं नलसमीपं यथातथा नाखपत्, किन्तु
 दूरत एव निद्राति स्म । ततोऽपि सख्या नलेनैव वाङ्मयाख्या-
 दिना सविधं समीपं खापितापि न च सम्मुखाऽभवत् किन्तु
 ब्रथ्यापार्ष्णपट्टिकावलम्बिनी पराङ्मुख्येवाभूदित्यर्थः । प्रथमस-
 श्लोमे मुग्धाया जातिरिचं । साधसादिति सर्व्वच । अखपत् ।
 अद्गार्थ्येति (पा० ७।३।६६) अट् ॥ सम्मुखास्त्राङ्गाक्षोपसर्जनाद्
 (पा० ४।१।५४) इति विकल्पान्न ङीष् ॥ ३५ ॥

आत्मनेति । हरदारवत् गौरोवत् सुन्दरी । सा भैमी आ-
 त्मनापि खयमेव यत्किमपि यत् किञ्चिच्चेष्टितं तदवसरोचितं
 कटाक्षवीक्ष्यताम्बूलदानतासवृत्तवासनादि अभिललाष कर्त्तु-
 मैच्छत् तदर्थं तस्मै प्रयोजनाय तदस्तुदानायेङ्गितज्ञेन स्वामिना
 नलेन ताम्बूलं देहीति यद्यर्थिता चाचिता तत्तर्हि अनया भैम्या
 तस्य नलस्य प्रथमो याचनप्रयत्नो मुद्रितः ताम्बूलादीना-
 मदानाङ्गार्थीकृतः । तेन चाचिता सती न ददाविति भावः ।

केवलं न खलु भीमनन्दिनी
 दूरमत्रपत नैषधं प्रति ।
 भीमजाहृदि जितः स्त्रिया द्विया
 मन्मथोऽपि नियतं स लज्जितः ॥ ३७ ॥
 ह्रीभरादिमुखया तथा भियं
 सञ्जितामननुरागशंसिनि ।

अपिरेवार्थे । स्वामिनेत्यनेनावशं कर्त्तव्यतायां सत्यामपीति
 सूचितं । गौर्यापि प्रथमसम्भोगे हरेणार्थिता सत्येवमेवाकरो-
 दिति ध्वनिः ॥ ३६ ॥

केवलमिति । भीमनन्दिनी केवलं नैषधं प्रति उद्दिश्य दूरं
 नितरां अत्रपत लज्जां प्रापेति न किन्तु भीमजाहृदि वर्त्तमान-
 त्वाद्द्विया लज्जारूपया स्त्रिया जितः खलु जित इव सोऽति-
 प्रसिद्धपराक्रमः ह्येव वर्त्तमानो मन्मथोऽपि नियतं बद्धकालं
 लज्जितः । अथ च मनो मथ्याति पीडयतीति मन्मथः पृषोद-
 रादिः । एवंविधोऽपि जितो लज्जितः सकुचितस्येति चित्रं ।
 ह्रीवशास्त्रलविषयोऽतिपीडाकरोऽपि कामो बद्धकालं तामभि-
 भवति स्मेति भावः । अन्योऽपि स्त्रिया जितो लज्जते ॥ ३७ ॥

ह्रीभरादिति । दूत्यकाले कलितं बुद्धं परीक्षितं तदाश्रयं
 भैरवाभिप्रायं सम्यक् हठसंस्कारतया स्मरणपथारूढं स्मरन्
 विचारयन् स गलः ह्रीभरादिमुखया तथा विमुखत्वादेवा-
 ननुरागशंसिनि किमस्या मयि अनुरागो नास्तीति ब्रह्माग्नीशे

स स्वचेतसि लुलोप संस्मरन्
 दूत्यकालकलितं तदाश्रयं ॥ ३८ ॥
 पार्श्वभागमि निजं सहालिभि-
 स्तेन पूर्वमथ सा तयैकया ।
 कापि तामपि निगुञ्ज मायिना
 स्वात्ममात्रसचिवावशेषिता ॥ ३९ ॥

स्वचेतसि सञ्चितां अनितां अनुरागाभावसम्भावनीं भीतिं लु-
 लोप निरस्नति स्म । दूत्यवसरमप्यनुरागातिब्रथादिभ्रादीनपि
 परित्यज्य मदस्नाभे हृतमरणनिश्चयेयमिदानीमनुरागं न त्य-
 ज्यतीति निश्चित्य जातां ब्रह्मां तत्याज । मुग्धा स्वप्नाभरा-
 देव विमुखीयं न त्वननुरागादिति निश्चिकायेत्यर्थः । तदाश्रयं ।
 शेषत्वाविवक्षया वध्यभावः ॥ ३८ ॥

पार्श्वमिति । तेन नस्तेन भववन्नादेकाकिनो गलस्य सवि-
 धमनागच्छन्ती सा आलिभिः सखीभिर्भूयसीभिः सह निजं
 पार्श्वं आगमि प्रापिता । भवतीभिरपि कञ्चित् कालमनया सा-
 र्द्धमागन्तव्यमित्यादिष्टाभिस्ताभिस्तां स्वसन्निधिं प्रापितवानि-
 त्यर्थः । अथानन्तरं कियतापि कालेन किञ्चिद्विद्यासप्राप्त्यन-
 न्तरं एकया एकाकिन्यैव तथा सख्या सह सख्यन्तरपरिहारेण
 सन्निधिं प्रापिता । अथानन्तरं कियतापि कालेन तामपि सखीं
 कापि गन्धमास्यताम्बूलाद्याहरणविषयेऽलीकं निगुञ्ज गन्धा-
 स्यानयेति हसन्त् प्रेष्य, यतः मायिना कामप्राप्तोक्तकन्याविस्र-

सन्निधावपि निजे निवेशिता-
 मालिभिः कुसुमशस्त्रशास्त्रवित् ।
 आनयद्वावधिमानिव प्रिया-
 मङ्गपालिवलयेन सन्निधिं ॥ ४० ॥

अथकपटपटुना चतुरेष तेन स्नात्प्रमात्रो नल एव सचिवः
 यथा यथाः स्वसहायेवैकाकिनीऽवशेषिता स्वसमीपे स्थापिता
 विजनेचितं स्त्रीयमिङ्गितमदर्शयत् तदीयं वाऽप्यम्नदिति भावः ।
 कन्याविस्त्रम्भप्रकारेऽयं । आगमि श्रमतात् कर्मणि चिष् ।
 चिष्मुखोः (पा० ६।४।८३) इति दीर्घविकल्पात् पक्षे ब्रह्मः
 ॥ ३८ ॥

सन्निधावपीति । स नल आलिभिः स्वयमेव निजे सन्निधौ
 निवेशितामपि तेनैव प्रयोजकेन स्वसमीपे प्रयोज्याभिः सखीभिः
 स्थापितामपि प्रियामङ्गपालेर्भेमीष्टभागस्य स्वर्णिनः स्त्रीयैक-
 भुजास्त्रिङ्गनविशेषस्य वलयाकारेण वेष्टनेन कृत्वा सन्निधिमा-
 नयत् । यतः कुसुमब्रह्मः कामस्यस्य वात्स्यायनादिप्रणीतं ब्राह्मं
 वेत्तीति वित् । उत्प्रेक्षते, व्यवधिमानिव, दूरस्यो यथा प्रियां
 सन्निधिमानयति । कामब्राह्मे ।

आदौ रतं वाङ्मिदं प्रयोञ्चं
 तत्रापि आलिङ्गनमेव पूर्वमिति ।
 तथा समीपगाम्भीरं नवाढां सन्निधापयेत् ।
 विश्वासकथना गाढालिङ्गनाभ्याजयेद्भयं ॥

प्रागुच्चदलिके द्वियानतां
तां क्रमाद्दरनतां कपोलयोः ।
तेन विश्वसितमानसां झटि-
त्यानने स परिचुम्ब्य सिंघिये ॥ ४१ ॥
सञ्जया प्रथममेत्य उक्कृतः
साध्वसेन बलिनाथ तर्जितः ।

इत्यादि वक्षिषिस्त्रापनव्याजेन गाढमालिङ्ग भयं त्याजि-
तवानिति भावः ॥ ४० ॥

प्रागिति । स द्विधा आनतामतिनद्यानां प्राक् अलिके
सखाटपट्टेऽचुम्बत् । अतिनतत्वात्तदानीं कपोलादिचुम्बनस्या-
शक्यत्वादित्यर्थः । ततः किञ्चिद्गतचुम्बनभयत्वात् पूर्वापेक्षया
दरनतामीषञ्जया किञ्चिदुन्नतमुखीं क्रमात् परिपाञ्चा तदानी-
मेवान्वदा वा किञ्चतापि कालेन द्वयोरपि कपोलयोश्चुम्बनेन
सखाटफलकचुम्बनेन ततोऽपि विश्वसितं मानसं यस्यास्तां ततो
ऽप्युन्नतमुखीमानने झटिति मुखवक्रादिभयाच्छीघ्रं परिचुम्ब्य
दुर्लभाधरचुम्बनसाभजनितानन्दवशात् सिंघिये ईषद्वक्रमह-
सत् । स्फुटहासे पुनर्लज्जा ह्यादिति भयादीषञ्जहासेत्यर्थः ।
अथ च यदेतावरपर्यन्तं तया वञ्चितं तदपोदानो मया सञ्ज-
मिति हासः । सखाटादीनि कामत्रास्तोक्तानि चुम्बनस्त्राणानि ।
इयमपि विश्वस्यसरीतिः ॥ ४१ ॥

सञ्जयेति । सखाटादिचुम्बनक्रमानुभावजातसुखविभ्रेवोक्त-

किञ्चिदुच्छसित एव तद्दि
 न्यग्बभूव पुनरर्भकः स्मरः ॥ ४२ ॥
 वल्लभस्य भुजयोः स्मरोत्सवे
 दिक्षतोः प्रसभमङ्कपालिका ।

सितकामोदवायासस्या इदि मानसे किञ्चिदुच्छसित एव वि-
 कसित एवाभंको मुग्धत्वादप्रौढः स्मरः प्रथमं चुम्बनजनितया
 लस्यया इत्यागत्य ऊङ्कृतः उद्दारेण निषिद्धः । अथ पश्चा-
 द्दक्षिणा प्रवलेन चुम्बनजनेन साध्वसेन मालिकभयेन तर्जिते
 भर्त्सितोऽस्मदीयभैमीहृदयलक्ष्णं स्नानं त्वया प्रविष्टं तिष्ठ तिष्ठे-
 त्याचेपपूर्वं लज्जाभयाभ्यां भर्त्सित इत्यर्थः । एवञ्चूतः सन्
 पुनस्तत्त्वमेवान्तर्हितोऽभूत् । चुम्बनवशात् पुनः प्रवलाभ्यां
 लज्जाभयाभ्यामुदितमात्र एव स्मरो दुर्बलः कृत इत्यर्थः । एव-
 कारो विसम्बन्धोतगार्थः । अर्भकोऽपि किञ्चिच्छेष्टितुमुद्युक्तो
 मात्रा पूर्वमागत्य ऊङ्कृतः पश्चात् प्रभुणापि वाचा तर्जितः
 सन् सङ्कुचितो भवति । ऊङ्कृत इव तर्जित इवेति च प्रतीयमा-
 नात्पेक्षा ॥ ४२ ॥

वल्लभश्चेति । स्मरोत्सवे सुरतोत्सवारम्भेऽङ्कपालिकां कृतपृष्ठ-
 वेष्टनवाङ्कलयालिङ्गनं प्रथमं हठात् दिक्षतोः कर्तुमिच्छतो-
 र्वल्लभस्य मलस्य भुजयोर्मध्ये एकको भुजः बालया सुरताप्रौढया
 तथा चिरमरोधि प्रतिबद्धः । कीदृश्या । तल्पस्य- ब्रह्म्याया
 बन्धनेन स्पृष्टदृढपीडनेन निरन्तरालया निरवकाशया ।

एककश्चिरमरोधि बालया
तस्ययन्त्रणनिरन्तरालया ॥ ४३ ॥
हारचारिमवलोकने मृषा-
कौतुकं किमपि नाटयन्नयं ।

आलिङ्गनार्थं पृष्ठदेशे नलभुजप्रवेशो यथा न भवति तथा दृढं
ब्रह्मासंलीनयेत्यर्थः । ब्रह्मायन्त्रणेन निरवकाशत्वाद्भुजरोधना-
आलिङ्गनविघ्नं समाचरदित्यर्थः । अबलत्वादेकदैव द्वयोर्भुजयोः
प्रतिरोद्धुमशक्यत्वाद्वाभ्यामपि निजभुजाभ्यामेकैकस्य नलभुजस्य
पर्यायेण रोधनादेक इत्युक्तेऽपि द्वावपि भुजौ निरुद्धाविति
शेषं । एकक इति पर्यायाशयेनोक्तं । द्वाभ्यामेकस्यैव निरोधे
ऽपि द्वितीयेन स्पर्शमात्रं कर्तुं शक्यते न तु द्विभुजसाध्यमङ्ग-
पाश्चात्त्रिङ्गनमित्येक इत्युक्तमिति वा । अन्योन्याभिमुख्येन सुप्त-
योस्तयोरधस्तनबाहु ब्रह्मासंलग्नत्वाच्छक्ययैव नियन्त्रितौ । आ-
लिङ्गनोद्युक्तः ब्रह्मासंलग्नो नलबाहुस्तस्ययन्त्रणनिरवकाशत्वात्
पृष्ठदेशे प्रवेशुमशक्यत्वादेवदृष्टः, उपरितनस्त उपरितनेन भैमी-
बाहुना चिरप्रतिरुद्ध इत्याशयः ॥ ४३ ॥

हारेति । हारस्य एकावस्थादिमुक्ताहारस्य चारिमा सौ-
न्दर्यं तस्य विलोकने विषये ऽतिवृत्तस्यूलमुक्तायुक्तोऽत्यद्भुतोऽयं
तदीयो हारो दर्शय दर्शयैरमित्यादि किमपि लोकोत्तरं
मृषाकौतुकं नाटयन्नभिनयन्नयं ध्रुवो भर्ता नलः स्पर्शलोभ-
वद्वाद्युपकुचं स्तनसमीपं धावत्येवंशीलेन पाणिना अदसीयं
भैमाः समन्त्रि कण्ठमूलं कण्ठाधोभागमसृजत् । सार्वभौमस्य

कण्ठमूलदसीयमसृशत्
 पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥ ४४ ॥
 यत्त्वयास्मि सदसि स्रजार्चित-
 स्तम्भयाऽपि भवदर्शणार्हति ।
 इत्युदीर्य निजहारमर्पयन्-
 सृशत् स तदुरोजकोरकौ ॥ ४५ ॥
 नीविसीम्नि निश्चितं स निद्रया
 सुभ्रुवो निशि निषिद्धसंविदः ।

तस्मात्पूर्वस्य वस्तुजातस्य दृष्टत्वात् कुचस्यर्भ एव तात्पर्याच्च ता-
 त्विककौतुकाभावेऽपि साक्षात्करस्यर्भमवहमानायास्तस्या हार-
 सौन्दर्यदर्शने मृषाकौतुकनाटनेन कण्ठमूलस्यर्भव्याजेन कुचा-
 वेव पस्यर्भेति । मुग्धाविस्मयजतिः ॥ ४४ ॥

पुनस्तन्स्यर्भं उपायान्तरमाह । यदिति । स इत्युदीर्योक्त्वा
 भैमीकण्ठे निजमुक्ताहारमर्पयन् सन् हारार्पणमिवेष तस्मा
 उरोजावेव काठिन्यादिगुणत्वेन कोरकौ पस्यर्भं । इति किं । हे
 भैमि सदसि सभामध्ये त्वया स्रजा मधूकमास्तया कृत्वा यद्य-
 स्मादर्चितः सर्वेषां समष्टं पूजितोऽस्मि, तत्तस्मान्मयाऽपि मत्क-
 र्शका भवत्या अर्हणा पूजा अर्हति, उपकारस्य प्रत्युपकर्त्तव्यमिति
 न्यायाद्युक्तेति । अर्हणा कृतेत्यपि पाठः ॥ ४५ ॥

नीवीति । आयदवस्थायां करं निराकरिष्यतीति बुद्ध्या
 निशि निद्रया निषिद्धा वारिता संवित् ज्ञानं यस्यास्तस्याः

कम्पितं शयमपासयन्निजं
 दोलनैर्जनितबोधयाऽनया ॥ ४६ ॥
 स प्रियोऽरुयुगकञ्चुकांशुके
 न्यस्य दृष्टिमथ सिम्भिये नृपः ।

सुभ्रुवो भैरवा नीविशीघ्रि रसनाकलापमोक्षनार्थं वसनपट्टिका-
 परिसरे निहितं स्थापितमत एव नीवोत्सर्गमात्रेण कम्पितं सा-
 त्तिककम्पयुक्तं ग्रथं हस्तं स नलः दोलनैः समुद्रतस्त्रगतसात्त्विक-
 ककम्पनिमित्तहस्तसास्त्रनैर्जनितबोधया त्याजितनिद्रयाऽनया
 भैरवा करणभूतयाऽपास निराकृतवान् । कीदृशः । अथं शुभा-
 वहविधिः सम्भोगानन्दमिति यावत् तं यन् प्राप्नुवन् । अपा-
 सयन्निजमिति पाठे भैरवा प्रयोञ्चया सः प्रयोजको नलो निजं
 करमपासयदमोक्षयदित्यर्थः । कम्पमानकरमस्यर्गमात्रेण जात-
 बोधया तथा तदीयः करो निराकृत इत्यर्थः । अनयेति करणे
 इतीया । पाठान्तरे तु प्रयोञ्चकर्त्तरि ॥ ४६ ॥

स इति । स नृपः प्रियाया ऊरुयुगल कञ्चुकांशुके आव-
 रणभूते वस्ते दृष्टिं न्यस्याद्यानन्तरमेव सिम्भिये ईषदहसत् ।
 स्रष्टवस्त्रावृतत्वात् सर्व्वं मया द्रष्टुं शक्यत एवेत्याग्रथेनेत्यर्थः ।
 अपापूर्व्वकासेऽभिहिते स्मितस्थानन्तर्यं स्रष्टेऽप्यवहितत्वद्योत-
 नार्थमद्यग्रहः । नीवीस्थापितकरापासनानन्तरमिति वा । अथ
 नलस्मितानन्तरं निरावृत्तिरिव वस्त्ररहितेव चपावृता सती
 सा तदूहयुगलं वस्त्रस्य तस्यैवाञ्चसैराववाराच्छादयामास ।

आववार तदथापराञ्चलैः

सा निरावृतिरिव त्रपावृता ॥ ४७ ॥

बुद्धिमान् व्यधित तां क्रमाद्यं

किञ्चिदित्यमपनीतसाध्वसा ।

किञ्च तन्मनसि चित्तजम्भना

ह्रीरनामि धनुषा समं मनाक् ॥ ४८ ॥

वस्त्रस्यातिसूक्ष्मत्वाद्दृश्यासम्भावितनिजगोप्याङ्गदर्शना सती घना-
वयवत्वसम्पादनाद्यं तदस्त्वं तदञ्चलैरेव प्रावृष्टोदिति भावः ।
कामिनोरित्यं जातिः । अञ्चलैरिति बहुलं पुनः पुनरावृष्ट-
क्रियाभेदात् ॥ ४७ ॥

बुद्धिमानिति । बुद्धिमान् कामशास्त्रोक्तकन्ताविस्रम्भप्र-
कारचतुरोऽयं इत्यं पूर्वोक्तरीत्या क्रमात् परिपाञ्चा तामप-
नीतसाध्वसां त्याजितनवसम्भोगभयां व्यधिताकृत । किञ्चेत्य-
धिकोक्तौ । नयमेतावदेव किञ्चेतस्या मनसि वर्त्तमाना ह्रीस्त-
त्रैव स्थितेन चित्तजम्भना कामेन स्वधनुषा समं सह मनाग-
नामि त्रिधिसिता । कामेन धनुषि किञ्चिदारोप्यमाणे सञ्जा
ऽप्यस्या जातेत्यर्थः । पूर्वं कामो भयसञ्जाभ्यां त्याजितः, इदानीं
तु भैमीभयं नखेन निराकृतं एका स्त्री ह्रीरवशिष्टा सा कामेन
सुखेनास्मिपतेति भयसञ्जयोः किञ्चिदपासनेन पूर्वं मन्दीभूतो
ऽपि कामशोकं पुनरुल्लासेति भावः । अनामि । अस्त्रस्र-
(सि० १२५।५।५) इति वार्त्तिकान्मिलस्य पाञ्चिकत्वान्मिलत्वाभावे

सिद्धिये हसति तेन न स्या सा
 प्रीक्षितापि परिहासभाषितैः ।
 खे हि दर्शयति ते परेण का
 ऽनर्थादन्तकुसुविन्दमालिके ॥ ४९ ॥

इत्याभावः मिलेऽपि चिच्चमूलोरिति (पा० ६।४।९३) पाक्षिको
 दीर्घः ॥ ४८ ॥

सिद्धिये इति । तेन परिहासभाषितैः परिहासप्रधानैः
 सप्रेमवचनैः प्रीक्षिता अनितप्रोतिरपि सा तस्मिन् हसत्यपि विक-
 सत्कपोलनयनं अलक्षितदन्तं सिद्धिये स्मितञ्चकार । दर्शितदन्तं
 प्रवरङ्गासं तु न चकार । अन्वा तु परिहासप्रीक्षिता हसति
 इयं तु नेति चिच्चमित्यपिब्रह्मार्थः । हि यस्यान्ते प्रसिद्धेऽनर्था
 निर्मूल्याः सुलक्षणा दन्तास्त एव ताम्बूलरागलात् कुसुवि-
 न्दानि माषिक्या तेषां माषिकेऽप्ये इखे वा माखे खे आत्मीये
 सर्वस्वरूपे का कुलीना स्त्री परेषान्येन हासेन येन केनचित्
 पुरुषेण च दर्शयति दर्शनवत्यौ करोति, अपि तु हास्यं स्त्रीणां
 दोषायेत्युक्तमस्त्रीत्वात् प्रकटितदन्तं हास्यं न चकारेति युक्तं ।
 न स्नानार्थं वस्तु अन्यस्यै प्रदर्शयते । तेन सह न हसति स्मेति वा ।
 स्मितहसितविहसितोपहासाहहासप्रकारैर्हास्यरसो भरतेन पञ्च-
 विधो निरूपित इति स्मितहसितयोर्भेदः । अथौ यः कर्त्तुंति
 कर्त्तव्यञ्जानुवादेन कर्म्मत्वविभागात् सञ्ज्ञापुष्पकविधेरनित्य-
 त्वात् परेषेत्यत्र दृष्टेर्बुद्ध्यर्थत्वाद्गतिबुद्धीति (पा० १।४।५२)
 प्राज्ञकर्म्मत्वाभावः ॥ ४९ ॥

वीक्ष्य भीमतनयास्तनदयं
 मग्नहारमणिमुद्रयाङ्कितं ।
 सोढकान्तपरिरम्भगाढता
 सा त्वमानि सुमुखी सखीजनैः ॥ ५० ॥
 याचते स्य परिधापिकाः सखीः
 सा स्वनीविनिविडक्रियां यदा ।
 अन्वमिन्वत तदा विदस्य ता
 वृत्तमत्र पतिपाणिचापलं ॥ ५१ ॥

वीक्ष्येति । सखीजनैस्तु सा सुमुखी सोढा कान्तस्य परिरम्भ-
 चानामालिङ्गनानां गाढता दृढपीडनं यथा एवभूतामानि
 अनुमिता । किं छत्वा । भीमतनयायास्तनदयं, स्तनदये मग्नानां
 हारमणीनां मुद्रया किञ्चिद्भस्मीररक्तीभूतस्नानत्रियाङ्कितं
 चिह्नितं वीक्ष्य । स्तनयोर्मग्नहारमणिस्नानदर्शनादन्वधानुप-
 पत्त्वा गाढालिङ्गनमनया सोढमिति सखीभिर्ज्ञातमित्यर्थः । सुमु-
 खीत्यनेनालिङ्गनसञ्जातदर्शोऽपि सूचितः ॥ ५० ॥

याचत इति । सा यदा यस्मिन् समये परिधापयतीति
 परिधापिकाः सखीः स्वनीत्याः आत्मीयवस्त्रमेखसावन्धस्य नि-
 विडक्रियां गाढबन्धनं याचते स्य प्रार्थितवती तदा ताः सख्यो
 ऽन्वोन्वमुखविशोकगपूर्व्यं विदस्यच्च नीवीबन्धस्यधीकरणाद्यै
 वृत्तं जातं पत्युः पाणिचापलं बलादुन्वोचनव्यापारमन्वमित्या-
 नुमितिविषयश्चक्रुः । अन्वथैवं प्रार्थना न युज्यते इति पूर्ववृत्तं

कुर्वतो निचुलितं द्विधा कियत्
 सौहृदाद्विवृतसौरभं कियत् ।
 कुम्भलोम्निषितस्नसेविनीं
 पद्मिनीं जयति सा स्म पद्मिनी ॥ ५९ ॥
 नावलोक्य नलमासितुं स्मरो
 ह्योर्न वीक्षितुमदान्मृगीदृशः ।

निक्षितवत्य इत्यर्थः । धापिद्विकर्मा । अन्वमिन्वत । मिनेति-
 रनुपूर्वो ज्ञानार्थः ॥ ५९ ॥

कुर्वतीति । कामब्राह्मोक्तलक्षणा पद्मिनी सा भैमी पद्मिनीं
 कमलिनीं जयति स्म । किम्भूता । कियत् किञ्चिच्चुम्बनादि सम्भो-
 नकर्म द्विधा निचुलितं खगितमप्रकटं कुर्वती । किथदासिङ्ग-
 नादिकं सौहृदादिस्तस्यैस्याद् विवृतं प्रकटितं सौरभं कामब्रा-
 ह्मोक्तकौत्रलं यत्र एवम्भूतं कुर्वाणा । किम्भूतां पद्मिनीं । कुम्भलो-
 म्निषितानि मुकुलान्येव प्रफुल्लानि सूत्रानि पुष्याणि सेवते भज-
 त्येवंशीलां । अर्द्धविकसितपुष्पवतीं निचुलितकलिकास्त्रानीयां
 विवृतसौरभां विकसितपुष्पस्त्रानीयां । किथत्कलिकारूपकिथ-
 दिकसितकमला कमलिनीव साभूदित्यर्थः । विवृतं सौरभं मनो-
 ब्रलं सौगन्ध्यं वा यस्मेति वा ॥ ५९ ॥

नेति । स्मरो मृगीदृशः सुभ्रुवो भैम्या नलमवलोक्यासितुं
 स्मृतुं ह्रीश्च तमीक्षितुं नादात् चक्ष्मात्तस्मात्तस्मा दृशः कटा-
 वविषेपरूपा नेचव्यापाराः क्रमेण पतिदिशा नलाधिष्ठितदेश-

तद्दृशः पतिदिशाचलञ्जय
 त्रीडिताः समकुचमुञ्जः पथः ॥ ५३ ॥
 नानया पतिरनाधि नेचयो-
 र्लक्ष्यतामपि परोक्षतामपि ।

मुद्दिश्य वलितयोर्वं वारंवारमचलन् । अथ पश्चात् अभिमुखं
 गलनेत्रसंश्लेष्ने सत्यनन्तरं त्रीडिताः सत्यः नल्लमप्राप्य पथो
 मार्गादेव मुञ्जः पुनः पुनः समकुचन् परावृत्ताः कामप्रेरित-
 त्वादीचितुभारेभे, लज्जया निषिद्धत्वाच्च तदीचष्टाञ्चितेति
 भावः । लज्जाकामयोः समवल्लताङ्गावर्षन्धिः । दृश्यां व्यापा-
 रापेक्षया बद्धत्वं ॥ ५३ ॥

नेति । अनया पतिः प्रियो नेचयोर्लक्ष्यतां गोचरत्वमपि
 नानाधि परोक्षतामगोचरत्वमपि न प्रापि । नन्वेकस्य वस्तुनः
 परोक्षता वा भवेत्परोक्षता वा भवेत् तद्भयता विरोधादि-
 त्याग्रज्ञोपपादयति । खलु यस्माद्धेतोः यस्य हारमुकुररत्न-
 लक्ष्मादेर्वस्तुनो विलोकने सति स ग्लो वीक्ष्यते तत्र तत्र हा-
 रादिवस्तुनि विषये गयने ददानवा प्रेरयन्त्वा मुकुरादेर्विलो-
 कने तत्र तत्र प्रतिविम्बितो ग्लोऽनुपलक्षितदर्शनैर्गृह्ये मा-
 मिधं पश्यतीति तेनाज्ञातत्वात् उद्दिश्यतया विम्बरूपस्तु न
 दृष्ट इति विषयान्तरविलोकनव्याजेन प्रसङ्गात् सञ्जातदर्शनस्य
 ग्लोभयोरुपपत्ताकारेण वैचिञ्चादेकस्यापि विद्भोभयरूप-
 स्वरूपसम्भवे संस्कारेद्भियाभ्यां सहेत्पादनाच्छास्त्रे प्रत्यभिज्ञा-

वीक्ष्यते स खलु बहिसोक्त्रे
 तत्र तत्र नयने ददानया ॥ ५४ ॥
 वासरे विरहनिःसहा निशां
 कान्तसङ्गसमयं समैहत ।
 सा त्रिया निशि पुनर्दिनागमं
 वाञ्छति ह्य पतिकेसिलज्जिता ॥ ५५ ॥

वसोके च अरतुरगोभयोद्भूतत्वादेशरवच युक्तेत्यर्थः । सञ्जा-
 वन्नात् साक्षाद्यद्यपि नापश्नन्त्यापि कामप्रेरितत्वाद्दर्पणादि-
 द्वाराऽपश्यदिति भावः । वीक्ष्यते स्मेति पाठः सुयोगः । अद्य-
 क्षादिसोक्त्रे नद्यविसोकननिमित्तं तत्र तत्र वस्तुनि नेत्रे द-
 दत्वा च वीक्ष्यते स्मैव तस्मात्तच्छ्रुतां परोक्षताञ्च नानाधीति
 वा ॥ ५४ ॥

वासरे इति । सा चक्ष्मादासरे दिने विरहनिःसहा सञ्जो-
 नविच्छेदं सोढुमन्ना तस्मात् कान्तस्य सञ्जोनसमयं सञ्जोगस-
 मयरूपां निशां समैहत, रात्रिः कदा वा समेष्यतीति । निशि
 प्राप्तायां पत्युः केसिभिः नवनवकामक्रीडाभिर्लज्जितात एव
 त्रिया ह्यत्वा पुनर्दिनोदयं वाञ्छति ह्य । प्रभातं कदा वा
 समेष्यतीति । हेतुहेतुमद्भावाच्च पौनरत्नं । सहजया त्रिया
 बुद्ध्या ततोऽपि पतिकेसिभिर्विभ्रेषेण लज्जितेति वा न पौनरत्नं
 ॥ ५५ ॥

तत् करोमि परमभ्युपैषि अन्-
 मा त्रियं ब्रज भियं परित्यज ।
 आलिवर्ग इव तेऽहमित्यमूं
 शश्वदाश्वसनमूषिवाञ्जलः ॥ ५६ ॥
 येन तन्मदनवक्रिणा स्थितं
 श्रीमदौषधिनिरुद्धशक्तिना ।
 सिद्धिमङ्गिरुदतेजि तैः पुनः
 स प्रियप्रियवचोभिमन्त्रणैः ॥ ५७ ॥

तदिति । जलः अमूं भैमीं ब्रजश्चिरन्तरं इति आश्वसनं
 विश्वासहेतुं वचः उचिवात् । इति किं ? हे भैमि वज्रविधेयास्त्रि-
 पुनचुम्बनादिवु मध्ये यत् तं अभ्युपैषि अनुमन्वसे तत्परं केवलं
 अत्यर्थं वा करोमि नान्वत्, तस्माद्भियं मा ब्रज, पुनश्चुम्बनेन
 किं वा भावीति चित्ते हृतां भियं परित्यज, यतोऽहमेव आलि-
 वर्ग इव सखीसमूहस्तुत्याः, तस्मान्तस्मिन् यथा विश्वसिषि तथा
 मय्यपि विश्वसिषि भयं मावासीरिति । इह त इति पाठे इह
 चुम्बनादौ विषयेऽहमेव आलिवर्ग एव, सखीकर्तृके चुम्बनवादी
 यथा कापि न भीतिस्तथाचापीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

येनेति । येन तस्मा मदनरूपेण वक्रिणा, श्रीरेव मरौषधि-
 र्द्वौषधिसूत्रा निरुद्धा ब्रह्मिः सामर्थ्यं यस्य तेन, सञ्जया वि-
 क्षीणेन स्थितं, स कामाग्निः पुनः सिद्धिमङ्गिः प्रकृतार्थसाध-
 नसमर्थस्त्रीरुद्ररूपैः प्रियस्य प्रियवचांसि तद्रूपास्तभिमन्त्रणानि

यद्विधूय दयितार्पितं करं
 दोर्दयेन पिदधे कुचौ दृढं
 पार्श्वगं प्रियमपास्य सा द्विया
 तं हृदि स्थितमिवाल्लिलिङ्ग तत् ॥ ५८ ॥
 अन्यदस्ति भवतीं न याचिन्ता
 वारमेकमधरं धयामि ते ।

रश्मिस्वरूपास्त्रेदतेजि अदीपि प्रकटीकृतसामर्थ्याऽकारो-
 त्थर्षः । पूर्वोक्ताश्रावचनेः पुनरुद्दीप्तकामा जातेति भावः ।
 अन्योऽपि वञ्चिरोपधप्रतिबद्धवृत्तिः सुचिद्वैरग्निप्रकाशकैर्मन्त्रैः
 पुनरुदीयते । उदतेजि । तिज निजाने । निजानमुद्दीप्तकरणं ।
 अथ चमार्थाभावात् सन् ॥ ५७ ॥

यदिति । सा दयितेन मर्हन्तर्षं कुचयोः पर्यर्पितं करं क-
 राभ्यां विधूय निराकृत्य स्तस्त्रिरूपेण करदयेन दृढं कुचौ
 चत् पिदधे तप्तेन कुचपिधानप्रकारेण पार्श्वगं समीपे स्थितं
 प्रियं द्वियापास्य हृदि स्थितं तमेवाल्लिलिङ्गेवेत्युत्प्रेषा । स्त्रीणां
 नाचस्यर्षं चञ्चिवारणं तदेव कामस्य परमायुधं । अल्लिङ्गमेव
 चचा कामः प्रदीप्तो भवति तथा कुचमर्हन्निषेधपरेण कुच-
 पिधानेनापि नष्टः प्रदीप्तकामो जात इति भावः । मुग्धाजा-
 तिरिचं ॥ ५८ ॥

अन्वदिति । इति एवम्प्रकारादुपांशुः सदाभीत्या प्रार्थना-
 दैन्यवन्नात् काकुः धनिविकारयुक्ता वाक् यस्य स नलो दीन-

इत्यसिखद्दुपांशुकाकुवा-
 गुपमर्हे हठवृत्तिरेव तं ॥ ५८ ॥
 पीतावकमुखासवोऽधुना
 मृत्य एष निजकृत्यमर्हति ।

प्रार्थनवन्नात् किञ्चिदनुमतौ सत्यामुपमर्हे दन्तदन्तनोष्ठपीड-
 नगाढासिङ्गनादौ यो हठः तेन संहिता वृत्तिरधरपानादि-
 व्यापारो यस्तु सोऽयमन्वदा करधूननादिसविज्ञाधरपानहठ-
 वृत्तिर्धस्त वा एवभूत एव सन् तमधरमसिखद्दत् अपात् । इव-
 मासिङ्गनाद्यपि । इति किं ? हे भैमि अहं भवतीं त्नामन्यदपरं
 किमपि कुचमर्हनादि न याचितासि पार्थयिष्ये, किन्तर्हि अहं
 एकवारं तेऽधरं धयामि पिबामीति । अपाने दीनवचनं ।
 पाने तु ब्रह्मात्कारः । एकवाराधरपानानुमतेरुपमर्हेन सा-
 ङ्गेन ताडिता हठवृत्तिरनुमतद्वितीयावाराधरपानव्यापारो
 यथेति वा । एकवाराधरपानमाचानुमतौ सन्नायामासिङ्ग-
 नाद्यपि द्वितीयाद्यधरपानमथकरोदपराधमार्जनं त्वनन्तरं
 करिष्यामीति बुद्धेतिभावः । पूर्वमोष्ठपानमाचमकरोदन्तरं
 नखक्षताद्यपीति केचित् । अन्यदेति पाठे सन्नान्तरे पुनरधर-
 पानमपि न याचिष्य इत्यर्थः । सोऽयमर्हति पाठे सोऽयमर्हः
 किञ्चिन्नात्रो हठो यत्रैवंविधो व्यापारो यस्तु । पूर्वपाठे स इति
 श्रेयं । याचिता हृत् । वारं । काष्ठे द्वितीया ॥ ५८ ॥

पीतेति । अथो नख इत्युक्तिव्याजेन तत्रोरौ पाक्षिपक्षवं मृदु-

तत्करोमि भवदूषमित्यसौ
 तत्र संन्यधित पाषिपक्षवं ॥ ६० ॥
 पुम्बनादिषु बभूव नाम किं
 तदृथा भयमिहापि मा ह्यथाः ।
 आलपन्निति तदीयमादिमं
 स व्यधत्त रसनावसिद्वयं ॥ ६१ ॥

सुखस्वर्गतया पञ्चवदुषं पाषिं ब्रह्मधित सप्तुं चक्षिवेप्रितवान् ।
 इति किं ? हे भैमि एत अध्यः नक्षत्रयो हासः पीतसातकमुष-
 मेवावयो मयं विनाथ च पीतसादीयमुखश्च सुरागच्छूषी येनै-
 तम्भूतः बभूवना निजकृत्यं चरणसंवाहनादिरूपं अत्यवन्नि
 कार्यं कर्तुमर्षति उचितो भवति । तत्तन्नाङ्गुहाराजपुष्पाक-
 षादिना खिन्नं भवदूषं तदीयमूषं करोमि संवाहयामि ।
 चत्र चामस्रीदूषं करोमीति । अनेकापीतात् करोतिः संवाह-
 नार्थः । अन्योऽपि सत्यो भुक्तमुखोऽपि दृष्ट्यश्च संवाहनं करोति
 ॥ ६० ॥

पुम्बनेति । इत्युदीर्य, सोऽयं मलः, सृष्टीदृष्ट्यादाप्रीमति-
 तमवच्छलहृषो भैम्बा चादिमं कदाचिदप्यकृतपूर्वत्वान् प्रथमं
 रचनाप्रसिद्धयं मेवसाकक्षापभोक्ष्यं निर्दिशे चक्रे । ऊहसर्वाद्दौ
 वामं भवच्च भवत्तया भैम्बा एवंत्रिखण्डपुष्पकं बभूवमात्रकर्षेति
 भावः । इति किं ? नास्तेत्यनुभूतत्रिप्रयप्रसाभिभवे, हे भैमिः
 पुम्बनादिषुमादिषु किं नाम विदुर्दं बभूवापि तु च किञ्चित्,

अस्तिवाग्यभरमस्तिकौतुकं
 सास्तिघर्माजलमस्तिवेपथु ।
 अस्तिभीति रतमस्तिवाञ्छितं
 प्रापदस्तिसुखमस्तिपीडनं ॥ ६५ ॥
 ह्रीस्तवेयमुचितैव यज्ञव-
 स्तावके मनसि मत्समागमः ।

तत्तस्मादिहाप्यस्मिन् क्रियमाणे सुरतारम्भेऽपि भुजपीडने वा
 मेखलामोचने वा वृथा अकारणं भयं मा वृथाः ॥ ६१ ॥

अस्तीति । सा एवम्भूतं रतं प्रापत् । किम्भूतं । आरम्भसमये
 अस्ति वर्त्तमानो वाग्यभरो रतिप्रातिकूल्याचरणवाञ्छितं यच्च,
 आरम्भानन्तरञ्च अस्तिकौतुकं अगनुभूतचरत्वादत्याख्यं यच्च,
 ततोऽपि खालिकोत्पत्तेः आम्भेऽस्ति घर्माजलं यच्च, तथा अस्ति
 वेपथुर्यच्च, ततः सम्भोगे प्रारम्भे भये निवृत्तेऽपि किमन्ते भा-
 वीत्यस्ति भीतिर्यच्च, तथा सुरतहेतुत्वादस्ति वाञ्छितमभि-
 स्तावो यच्च, तथा सिद्धक्रमसम्पादादस्ति सुखं यच्च, समरससुर-
 तावसानसञ्जातसुखमिति यावत्, ततोऽप्यस्ति पीडनं सम्भोगा-
 वसाने सर्वाङ्गगाढास्त्रिङ्गनं यच्च, एवम्भूतं प्रथमसम्भोगमन्वभू-
 दिति भावः । अस्तीति (सि० कौ० २८।१।७५०) विभक्तिप्रति-
 रूपमथयं । अस्ति चोरादयश्चेति समासः ॥ ६२ ॥

ह्रीति, इति चेति दृग्गं । चतुरः कामकलाकुसलः स गलः
 सञ्भुजिक्रियायाः सुरतस्वारम्भे विघ्नभूतैर्धनैर्निर्विघ्नैर्लज्जितैर्ध-

तत्तु निस्त्वपमजस्रसङ्गमाद्
 ग्रीडमावहति मामकं मनः ॥ ६३ ॥
 इत्युपालभत सन्भुजिक्रिया-
 रम्भविघ्नघनलज्जितैर्जिता ।
 तां तथा स चतुरोऽथ सा यथा
 चप्लमेव तमनु त्रपामयात् ॥ ६४ ॥ युग्मम् ॥

स्त्वानिर्भितैरङ्गसङ्कोचनादिभिर्जितां अतिलज्जितां तां इति
 पूर्वोक्तप्रकारेणोपालभत सोल्लुण्ठनमूचे । सा भैमी यथा येन
 प्रकारेणायोपालभनानन्तरं तमनु लचीकृत्य चप्लमेव लज्जि-
 तुमपि त्रपामयात् लज्जां प्राप । लज्जागुप्तिविषयेऽपि लज्जा
 यथा जायते तथेयमुपालभेत्यर्थः । मम लज्जावन्नादन्यथास्य
 श्रेतसि स्फुरितमिति भिया लज्जां विहाय विश्वकोष तेन सह
 चिक्रीडेति भावः ॥

इति किं । हे भैमि तवेयं वर्त्तमाना ह्रीर्लज्जा युक्ता
 अचितैव, यद्यस्मात् मत्समागमः तावके मनसि नवो नूतनो
 जातः, नवसंयोगवन्नादिल्लपं निर्लज्जमपि मामकं मनस्य पुनः
 ग्रीडं लज्जामावहति धारयति यत्सेयमनौचित्ये सामर्थ्यात्-
 भ्येत्यर्थः, निर्लज्जस्य लज्जा विरोधाद्युक्ता वा । सञ्जातस-
 ङ्गमस्याप्यतिपरिचयात्लज्जा न युक्तेत्यर्थः । यदा लज्जाया
 औचित्ये कारणान्तरमाह । तुरप्यर्थः । अजस्रसङ्गमादिसत्त्वं
 मामकमपि मने लज्जितां तां दृष्ट्वा यस्मात्लज्जते किमु

वाङ्मयवक्त्रजधनदानाभितद्-
 बन्धगन्धरतसङ्गता नतीः ।
 इच्छुस्तुकाजने दिने क्षिते
 वीक्षितेति समकोति तेन सा ॥ ६५ ॥

वक्त्रव्यं, प्रथमसंयोगे ते मनो लज्जत इति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

वाङ्मिति । तेन वीक्षिता सा भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेण
 समकोति संक्षेपिता । इति किं । हे भैमि उत्सुकाः स्वस्वकार्य-
 साधनोक्ताइवन्तो जना यत्र रात्रिदृष्टाकर्षणाद्यर्थमुत्सुकः
 संक्षीजनो यथैवंविधे वा दिने, क्षित इति भैमीसन्मोक्षणं वा,
 शिवसेऽपि ते समन्धिनीः, वाङ्म य वक्त्रं च जघनं च स्त्री च
 कण्ठ्नी च तत्र वाङ्मादेः कामवाङ्मप्रसिद्धा ये बन्धा नागपा-
 द्वादीनि करवाणि तेषां गन्धो खेत्रो विद्यते यत्र तादृशं रतं
 तेन सङ्गता मिश्रिताश्च ता नतवश्च नितरां नक्षत्रातिकौब्रह्मा-
 तिस्रयनिर्घ्नितानवयवमस्त्रीभावान् सङ्गता इति पृथग् वा नती-
 रिच्छुरभिस्त्रापुकोऽस्तीति रात्रिकृतबन्धरतप्रत्यभिज्ञानं यथा
 भवति तथा वीक्षणमात्रेणैकितं छलानुरागातिव्याह्रिनेऽपि
 स्त्रीयं तादृशताभिस्त्रायं तां प्रति ज्ञापितवानिति भावः । यदा
 वाङ्मादेस्ताः प्रसिद्धाः क्रमेण बन्धश्च गन्धश्च रतश्च सङ्गतश्च
 श्रानतिश्च ताः वाङ्मेर्नागपाद्वादिबन्धो वक्त्रश्च गन्धः पश्चिनी-
 तात् सौरभं जघनश्च रतं स्नयोः संगतक्षेपश्चरणयोः पतन-
 मानतिश्चेत्यर्थः । तत्रसमन्धिनीस्ताः स्वस्वव्यापारकरवाचाश्चि-

प्रातरात्मशयनादिनिर्यतीं
सन्निरुध्य यदसाध्यमन्यदा ।

रता दुस्विप्ता जना यत्रैवभूते दिनेऽपि दृक्चुरस्तीति विवक्षिता
शानेन स्वाश्रयं ज्ञापिता । यदा तां पश्यामि तदैव ममैवं
वाञ्छोदेति तद्दर्शनमेव मम सम्भोगसमय इति च ज्ञापिते-
ति भावः । उत्सुकसखीजनेस्मिते इति पाठे रात्रितृप्तप्रश-
वाञ्छानोपनार्थं तस्मात्तज्जा माभूदिति चस्मिते स्मितरहिते
श्रीङ्गिते एवंविधे ज्ञातुमेवोत्सुके सखीजने सखीजनसन्निधौ पूर्वो-
क्तप्रकारेण सा तेन सङ्केतिता शब्दिता । यद्वाचावाचरितं वा-
ञ्छवन्वादि तदिदानीमिच्छुरस्तीति रात्रितृप्तान्तज्ञापनार्थं
सखीसन्निधावेवमुवाचेत्यर्थः, अत एव सा श्रीङ्गिता । उत्सुके
सखीजने स्मिते प्रारब्धहास्ये सति श्रीङ्गितेति वा । हे भूमि ते
वाङ्मादिवन्वादीन् दिने वीक्षिता द्रष्टा एवभूतोऽभिस्त्रासुको
ऽस्मि, रात्रौ चक्षुषि कृतास्त्रयापि न दृष्टाः, तस्माद् दिने तद्-
र्शने दिदृक्षुरस्तीत्येव सा तेन शब्दिता न परमहमेव किन्तु
तत्सखीजनेऽपीत्युक्तपदेन सूचितमिति वा । व्याख्यानान्तरं
सन्वनीरवमयाश्लोकं । नतीरित्यत्र चक्षुर्वीक्षितेत्येताभ्यां योगे,
न लोकेति (पा० २।१।६८) निवर्णीनिषेधः ॥ ६५ ॥

प्रातरिति । भुवो जम्भजिह्वमीन्द्रो नखः प्रातरात्मशयनादु-
त्पाद्य विनिर्यतीं श्रीङ्गं बहिर्निर्गन्तुकामां सन्निरुध्य चेसास्त्रयादौ
सन्वक् धृत्वा क्षितिप्रचीं भूमीन्द्राणीं सुन्दरीं सौभाग्यवतीं च

तन्मुखार्पणमुखं सुखं भुवो-
 जम्भजित्थितिश्चीमचीकरत् ॥ ६६ ॥
 नायकस्य श्रयणाद्दर्मुखे
 निर्गता मुदमुदीक्ष्य सुभ्रुवा ।
 आत्मना निजनवसरोत्सव-
 स्मारिणीयमहणीयत स्वयं ॥ ६७ ॥

अन्यदा अन्यस्मिन् काले रात्रौ प्रागेव ह्रीभयवशाद्यदसाध्यम-
 प्रायं तत्तस्या मुखार्पणं मुखमादिर्यस्य तत् सुखं सुरतं अचीक-
 रत् । रात्रिप्राक्तसमये त्वं मदुक्तं चेत् करिष्यसि तर्हि दुष्करम-
 प्रायं तुभ्यं दास्यामि नान्यथेति तां सन्निरुद्धालिङ्गनादि हत-
 वान् । सा गन्तुकामापि चेदेतदुक्तं न करिष्यामि तर्ह्ययं गन्तुं
 न दास्यति सखीणां चायमत्रागमनसमय इति विचार्य्य पुन-
 नादि इत्वा शीघ्रं निर्गतेति भावः । सुखमगायास्येनाचीकरदिति
 क्रियाविशेषणं वा । प्रभातसमये यस्मिन्नि रन्तव्येति कामशास्त्रं ।
 चितिश्चीमिति । अक्रोरिति (पा० १।४।५३) कर्मात् ॥ ६६ ॥

नायकस्येति ॥ अहर्मुखे प्रातर्नायकस्य श्रयणाद्निर्गता इयं
 भैमी सुभ्रुवां प्रौढानां सुन्दरीणां सख्यादीनां स्वस्वप्राणेश-
 सुरतजनितां मुदमानन्दमुदीक्ष्य आत्मनैव निजः स्वीयो नवः
 सरोत्सवः सञ्जोगस्तस्य स्मारिणी स्मारणशीला सती स्वयमेवा-
 हणीयत सञ्जिता । अनतिप्रौढोत्तमस्त्रीजातिः । श्रयणाद्नि-
 र्गता सखीणां श्रोष्ठक्षतिकपोत्सपचवस्त्रीमार्जनादि दृष्ट्वा स्व-

तां मिथोऽभिदधतीं सखीं प्रिय-
 स्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितं ।
 पार्श्वगः सुरवरात् पिधां दधद्
 दृश्यतां श्रुतकथो हसन् गतः ॥ ६८ ॥
 चक्रदारविरहेक्षणक्षणे
 विभ्यती धवहसाय साभवत् ।

श्लोकचिह्नेन खखरूपेण कृत्वा निजगवस्मरौत्सवं सखीः स्मरय-
 त्येवंग्रीष्वा वा सती स्वयं खखञ्जे । निजधवेत्यपि पाठः । हृषीञ्
 कंदादिः ॥ ६७ ॥

तामिति । स नखः तां भैमीं हसन् दृश्यतां गतः, खख-
 यैव पुनर्नयनगोचरत्वं प्राप्तः । किञ्चूतां । प्रियस्य नखस्य आत्मनः
 खख च खसखीं प्रति मिथो रहसि निशाविचेष्टितं सञ्भोगादि
 राचिदृप्तान्तमभिदधतीं कथयन्तीं । किञ्चूतः । सुराणां वरात्
 पिधामदृश्यत्वं दधत्, अत एव पार्श्वगो निकटस्थः, अत एव
 श्रुता भैम्यभिधीयमाना राचिदृप्तान्तकथा येन । अदृश्येन मया
 अथैव खिता सखीं श्रुतमिति प्रत्यक्षो भूत्वा हसन् चाकथयदि-
 त्यर्थः । हसद्गत इति पाठे श्रुतकथो दृश्यतां गतस्त्वामहसदि-
 त्यर्थः । पिधेति, आतस्योपसर्ग (पा० ३।३।१०६) इत्यङ् ॥ ६८ ॥

चक्रेति । सा भैमी चक्राणां चक्रवाकाणां दारैः चक्रवाकीभिः
 सह विरहखलेक्षणक्षणे दर्शनकाले सन्ध्यायां, ममापि प्रियेण
 सहैतद्वियोगो माभूदिति खखमात्रमपि वियोगादिभ्यती धवख

कापि वस्तुनि वदत्यनागतं
 चिन्तमुद्यदनिमित्तवैकृतं ॥ ६८ ॥
 चुम्बितुं न मुखमाचकर्ष यत्
 पत्युरन्तरमृतं वर्षष तत् ।
 सा नूनोद् न भुञ्जं यदर्पितं
 तेन तस्य किमभूञ्ज तर्पितं ॥ ७० ॥

नक्षत्र इवाद्य हाशार्थमभवत् । सन्ध्यावन्दनमाचज्येवैव वि-
 शोमेन चक्रवियोगदर्शनमात्रेण च किमिति विभेषीत्येव सा
 प्रियेष इदितेत्यर्थः । तावतैव वियोगेन तद्वियोगदर्शनमात्रेण च
 किमिति भीतेत्याशङ्क्याह कापि कस्मिंश्चिद्वस्तुनि विषये उद्य-
 दत्यसमानमनिमित्तमकारणं वैकृतं इषंभोकमयादि चक्षिणे-
 वक्ष्युतं चिन्तं कर्तुं अवायतभाविनमर्थं शुभमशुभं वा वदति, त-
 स्मात् भाविवियोगसूचिका साधारणी तस्मा भीतिर्धुक्तेत्यर्थः ।
 भावी विरहः सूचितः । इयं ज्ञातास्मादा गितरां मध्यमुरक्ता
 वेति सन्तोषवशात् स तेन इदितेति भावः । विभ्यतीं स परि-
 रभ्य मुञ्चतीति पाठे अयमोचवार्थं माडमास्त्रिजैव तस्मावि-
 त्यर्थः । विद्वन्तिरेव वैकृतं, प्रज्ञादित्यादण् ॥ ६८ ॥

चुम्बितुमिति । सा क्रमेण गतभीर्जितसञ्ज्ञा च सती चुम्बितुं
 प्रियेष चुम्बितुमारब्धं मुखं यस्मात्प्रकर्षं वकीयक्रे तन्मुञ्चमान-
 मुखानाकर्षणं कर्तुं पत्युरन्तरोत्तरेण अमृतं वर्षष । तदीयं मजः
 सुधासुखेन परितुष्टं यक्रे इत्यर्थः । तथा तेन ज्ञानादावर्पितं

नीतयोः स्तनपिधानतां तथा
 दातुमाप भुजयोः करं परं ।
 वीतवाङ्गनि ततो हृदंशुको
 केवलेऽप्यथ स तत्कुचद्वये ॥ ७१ ॥
 याचितां न ददतीं नखार्पणं
 तां विधाय कथयान्यचेतसं ।
 वक्षसि ग्यसितुमात्ततत्करः
 खं विभिद्य मुमुदे स तन्नखैः ॥ ७२ ॥

भुजं चक्र मुनोद् निराचकार तेन भुजस्त्रीकारेण प्रयोजकेन
 तस्य किमङ्गं तर्पितं नामूत् अपि तु सर्वाङ्गं तेन प्रीषितम-
 भूत् ॥ ७० ॥

नीतयोरिति । स नखः तथा पाणिपीडनमिथा स्तनपि-
 धानतां कुचाच्छादनतां नीतयोः प्रापितयोस्तदीयभुजयोः परं
 केवलं करं दातुं पूर्वं आप ब्रह्मोऽभूदित्यर्थः । ततोऽनन्तरं
 वीतवाङ्गनि अपनीतभैमीकरे हृदंशुके हृदयावरणवस्त्रे करं
 दातुमाप । अथ ततोऽपि पश्चात् केवले निरंशुके तत्कुचद्वये
 करं दातुमाप । मुग्धाजातिः । खञ्जापचचकामापचथौ क्रमे-
 षोक्तौ ॥ ७१ ॥

याचितामिति । त्वमपि नखोल्लेखं कुर्विति प्रेमभरेण या-
 चनादपि नखचतं न ददतीं कथापि कथयान्यस्मिन् गोष्ठीरस
 एव चेतो वस्त्रास्तां विचिन्तां विधाय गोष्ठीसंवाद्मुखाभिज-

स प्रसङ्ग इदयापवारणं
 हर्तुमक्षमत सुभ्रुवो वक्षिः ।
 ह्रीमयं न तु तदीयमाग्नरं
 तदिनेतुमभवत् प्रभुः प्रभुः ॥ ७३ ॥
 सा स्मरेण वलिनाप्यहापिता
 ह्रीक्षमे मृशमशोभतावला ।
 भाति चापि वसनं विना न तु
 म्रीडधैर्यपरिवर्जने जनः ॥ ७४ ॥

यव्याजेन स्ववक्षसि न्वक्षितं स्नापयितं आन्तः स्वहस्तेन गृहीत-
 स्नास्याः करो येनैवभूतः सन् तस्याः स्वहस्तघृतहस्तनखैः स स्वज-
 रीरं विभिद्योस्तिष्ठ मुमुदे ॥ ७२ ॥

स इति । स प्रभुः स्नामी सुभ्रुवो भैरवा वक्षिर्हृदयापवारणं
 स्नाप्यादि वसनं प्रसङ्ग इटाहर्तुमक्षमत, तु पुनः ह्रीमयं
 आग्नरं अन्तःस्थं भैमीषमन्त्रि तत्कामक्रीडानिवारकं कुल-
 स्त्रीहृदयभूषणीभूतमपवारकमपनेतुं प्रभुः समर्थो नाभवत् ।
 एवं विस्रम्भकमेव यद्यपि लज्जां त्याजिता तथापि हृदया-
 प्यादिवस्नापाकरणपूर्वम् कुचस्पर्शादिना पुनरपि लज्जितैवेति
 भावः ॥ ७२ ॥

सेति । सा वक्षिणा प्रभाववता अथ च प्रदीप्तेनापि स्मरेण
 ह्रीक्षमे लज्जाधैर्ये अहापिताऽत्याजिता सा अबला स्त्री अथ च
 स्त्रीत्वाद् दुर्बला मृशमशोभत, युक्तोऽयमर्थः । यतो जना वसनं

आत्य नेति रतयाचितेन चे-
 म्मामतोऽनुमतवत्यसि स्फुटं ।
 इत्यमुं तदभिलापनोत्सुकं
 धूनितेन शिरसा निरास सा ॥ ७५ ॥
 या शिरोविधुतिराह नेति ते
 सा मया न किमियं समाकलि ।

विनापि भाति च ब्रोभत एव तु पुनः प्रीडधैर्ययोः परिवर्जने
 परित्यागे नैव ब्रोभते । तस्मात्सुकर्म्यान्तरन्यासः । उद्दीप्तेऽपि
 कामे स्रग्जाधैर्यापरित्यागाक्षितरां नस्रस्य स्पृहनीयत्वात् प्रुभुभ
 इति भावः ॥ ७४ ॥

आत्येति । सा इत्येवम्भङ्गा स्तनिषेधार्थमपि तस्या अभि-
 स्थापने मञ्जुस्रवाणीश्रवणे उत्सुकं कौतुकिकममुं धूनितेन कन्वि-
 तेन शिरसा कृत्वा निरास निषेधेध । इति किं । हे भैमि तं
 मञ्जं सुरतं देहि प्रसीदेति सुरतयाचितं मां यद्यस्मात्तेति न
 आत्य अतो हेतोरप्रसिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन स्फुटं सुरतं
 कुर्विति मामनुमितवत्यसि अनुज्ञातवती त्वमसीति, इयं सुरतं
 नानुमन्यते परं मया सह न वदत्यपीत्येवं परिहासभाषणे
 क्विचमासे निषेधार्थमपि किञ्चिददित्यतीत्याश्रया नलोचन तदा-
 चनार्थमेवं यत्ने कृतेऽपि कुत्रसा स्रग्जाधैर्यवशाच्छिरोधूननेनैव
 तं न्यषेधस्य तु साक्षादचरमण्युवाचेति भावः ॥ ७५ ॥

येति । हे भैमि ते या शिरोविधूतिः शिरःकम्पः नेत्याह

तन्निषेधसमसङ्ख्याविधि-

व्यक्तमेव तव वक्ति वाञ्छितं ॥ ७६ ॥

नात्य नात्य प्रट्णवानि तेन किं
तेन वाचमिति तां निगद्य सः ।

सास्त्र दूत्यगतमाह तं यथा

तज्जगाद् मृदुभिस्तदुक्तिभिः ॥ ७७ ॥

निषेधार्थं ब्रूते मया सेवं किं न समाकस्मि यन्वक् न ज्ञातापि तु
सन्वग्ज्ञानैव। कथमित्याह। तयोः त्रिरोधूनित्पयोर्निषेधवोर्था
समसङ्ख्याता तुल्यसङ्ख्याता वा नववाञ्छितं सुरतरूपं विधिं व्यक्त-
मेव वक्ति वदति सुरतं तवेष्टमित्याहेत्यर्थः। इत्येव विषे-
धयोः सुन्दोपसुन्दन्यायेनान्योन्यघाताद्धौ नञौ प्रकृत्यर्थं गमयत
इति न्यायेन च सुरतं तथा विधेयमेवेति मां प्रति विधावेव
तात्पर्यमिति मया तदात्रयो ज्ञात इति भावः। इति पुन-
रपि भैमीवादनार्थं वक्रोक्तिः। विधिरिति पाठे तस्य मन्त्रार्थि-
तस्य त्रिरोधूनित्पयोर्निषेधो तयोः समसङ्ख्येनैव विधिः।
स तवाभिस्त्रार्थं स्पष्टमेव वक्तीति व्याख्येयं ॥ ७६ ॥

नेति । स नसखा इति पूर्वोक्तं निगद्योक्ता, वा दूत्यं गतं
प्राप्तं दूत्येन हेतुना वा भैमीसविधं गतं तं नलं तदस्य विभ्रंश
वृण इत्यादि यथा आह स ब्रूते स, तदैव मृदुभिरतिमञ्जुला-
भिस्तस्या भैम्बा उक्तिभिस्तद्गायणानुकारिणीभिर्जगाद् तादृगे-
वानुदितवानित्यर्थः। इति किं । हे भैमि, अहं ते वाचं न प्रष्टव-

नोविसीम्नि निविडं पुरारूणत्
 पाणिनाथ शिथिलेन तत्करं ।
 सा क्रमेण न न नेति वादिनी
 विघ्नमाचरदमुष्य केवलम् ॥ ७८ ॥
 रूपवेषवसनाङ्गवासना-
 भूषणादिषु पृथग्विदग्धतां ।

वाणि तेन मदश्रवणेन हेतुना मया नाकर्त्तव्यमिति बुद्ध्या
 त्वं नात्य न ब्रूषे न किं त्वदाख्यानि मया पूर्वमेवाकर्त्तितानि
 इदानीं तत्र भाषणं मया न श्रोतव्यमिति तृचैवेयं मुखमुद्रणेति
 तथा वक्तव्यमित्यवददिति भावः । त्वं नात्येति स्वरभङ्गा माम-
 वादीरित्यर्थः । किमित्याद्येपे वा ॥ ७७ ॥ युग्मम् ॥

जीवीति । सा पुरा प्रथमं सम्भोगारम्भे जीविसीम्नि वर्त्त-
 मानं तस्य करं स्तपाणिना निविडमतिगाढं यथा तथा अरु-
 षत् । अद्यानन्तरं क्रमेषु भयभङ्गानन्तरं दिनान्तरे नितम्ब-
 जघनस्पर्शकारिणं नलकरं शिथिलेन पाणिना दरोध । ततोऽपि
 स्तम्बाविजयानन्तरं निषेधमाचार्यं न न नेति वादिनी सती
 अमुख्य नलकरस्य नलस्यैव वा केवलं विघ्नमाचरत् । न न नेत्युक्ते
 षदि न निवर्त्तेत मा निवर्त्ततु वदामि तावदेवमिति वषोमा-
 षेषु विघ्नमाचरन्तु तु कर्म्मणेति भावः । मुग्धाजातिः । भय-
 स्तम्बात्यागः सूचितः ॥ ७८ ॥

रूपेति । सा रूपेषु देववरदानात् कायधारणनिर्भितेषु

सान्यदिव्ययुवतिधमक्षमा
 नित्यमेत्य तमगात्रवा नवा ॥ ७९ ॥
 इङ्गितेन निजरागनीरधिं
 संविभाव्य चटुभिर्गुण्यज्ञतां ।

सौन्दर्यविषयेषु, वेषेषु महाराजसाटगुर्जरादिस्त्रीधृतवस्त्रास-
 ह्वारादिभ्रङ्गारभङ्गोषु, वसनेषु गीष्मपीतदुकूलादिषु वस्त्रेषु,
 अङ्गवासनासु चन्दनकस्तुरीकर्पूरासङ्गरागैरमहचन्दनादिधू-
 पैस्य कृतेषु देशामोदेषु, भूषणेषु सौवर्णेषु मुक्तामाणिक्यहीर-
 कादिखचितेषु अस्त्रह्वारादिषु विषये षट्चक् प्रत्येकं प्रतिदिनं
 विदग्धतां चातुरीमेत्य प्राप्यातएव नवा नवा नूतना सती नित्यं
 तमगात् सम्भुजे इत्यर्थः । किञ्चूता । अन्यथा दिव्ययुवतेरंभ्या-
 दिस्त्रगंस्त्रिया धमे इत्यमेव मेति भ्रामौ चमा योग्या समर्थ-
 त्यर्थः । अन्वहमन्वेवेषमिति तस्य चेतसि स्फुरितेत्यर्थः । वा
 इवार्थः । नित्यं नवेव सागादपि तु नवीनेव अगामेति काकु-
 र्वा । अन्वहं नूतनत्वादमुरागतिशयादन्वावरोधाङ्गनासम्भो-
 गविमुखो नसो आत इति भावः । चमेति पाठे भैमीविश्ले-
 षणं ॥ ७९ ॥

इङ्गितेति । साऽधिका सर्वगुणैरत्कृष्टा चतुरा च तं अधिक-
 मतितरां वरं आत्मन्वनुरागिणं व्यधत्त चकार । किञ्चित्प्रौढा
 ऽभूदित्यर्थः । किं कृत्वा ? इङ्गितेन सख्यादिषु भर्तृगुणवर्षनपूर्व्यं
 भाषणं तद्दोषापसापः पश्चादाभिमुख्येन प्रथमं पूर्वमुत्थानमा-

भक्तताञ्च परिचर्ययानिग्रं
साधिकाधिकवशं व्यधत्त तं ॥ ८० ॥
यत्क्रियां प्रति यदस्रजस्तया
स्वस्वरस्य लघुतां दधानया ।
पत्युरन्वहमञ्जीयत स्फुटं
तत् किलाञ्जित तस्य मानसं ॥ ८१ ॥*
स्वाङ्गमर्पयितुमेत्य वामतां
रोषितं प्रियमथानुनीय सा ।
आतदीयदृष्टसम्बुभुजतां
नान्वमन्यत पनस्तमर्थिनं ॥ ८२ ॥

नमने तुष्टिः प्रवासे वैमनस्यं सदासमसुखदुःखतेत्याद्यनुराग-
द्योतकेन चेष्टितेन निजं अगाधत्वादनुरागमेव नीरधिं गलं
संविभाव्य सम्यग् ज्ञापयित्वा, तथा चटुभिः भवादृष्टोऽतिसु-
न्दरोऽतितेजस्वी वदान्यः सर्वकलाकुशलः कः ? अपि तु न
कोऽपीत्यादिप्रियभाषणैर्गुणज्ञतां स्त्रीवगुणवाहित्वं वैदग्ध्यं ज्ञा-
पयित्वा, तथा अनिग्रं सर्वदा परिचर्यया चरणसंवाहनता-
स्रष्टृन्महास्रगादिरूपया सेवया निजां भक्ततां भक्तियुक्ताञ्च
ज्ञापयित्वा । अनिग्रं, निग्रामभिव्याप्य मर्यादोलत्याशोराच-
मित्यर्थ इति वा ॥ ८० ॥

स्वाङ्गमिति । सा सम्भोगार्थिने गलाय स्वाङ्गं स्रगादिकं

* एकाञ्चीवितमञ्जोक्तस्य टीकादर्शयुक्तकथये नास्तीति न लिखिता ॥ ८१ ॥

आद्यसङ्गमसमादराण्यभाद्-
वक्षभाय ददती कथञ्चन ।

निजमङ्गं समर्पयितुं दातुं किञ्चिदामतां प्रातिकूलमेत्य किञ्चि-
दङ्गमदत्त्वा अथानन्तरं तेनैव व्यापारेष रोषितं उत्पादितरोषं
श्रीदासीन्वं प्राप्तं प्रियं नखं चुम्बनास्त्रिकुनचरषपतनादिना अनु-
गीष प्रसाद्य, अनन्तरं इयं मां प्रसादयति चेत्तर्हि मदीयितं
करिष्यतीति बुद्ध्या पुनरर्थिनं तदङ्गं याचमानं तं, तदीयां नखी-
षां हठात् वखात्कारेष सम्भुषुतां सन्भागेच्छुतां आ मर्या-
दीक्षत्य नाम्नमन्यत तावन्नानुमेने । पूर्वं याञ्जापूर्वं सन्भोगे
प्रवृत्तोऽनन्तरं तदीयवामलाद्रोषवशाद्दीदासीन्वं गतः स्थान्तरं
प्रति गमिष्यतीति बुद्ध्या तथानन्तरमनुगीतः सन् पुनरर्थयमा-
नोऽपि चावद्विधात् सन्भोगं करोति तावन्नानुमतोऽनन्तरं तन्नु-
मत इत्यर्थः । याञ्जानन्तरमेवानुमनने तादृशोऽनुरागे न
बहुते, तदीयमनुरागमात्मनि परां कोटिं प्रापयितुं हेतुरूपं
सन्भोगमेवैच्छदिति भावः । अनुनयानन्तरं सन्भोगे कृतेऽपि अ-
नुरानातिव्रथात् पुनः सुरताभिलाषिषं नानुमेन इति पुनः-
ब्रह्मार्थो वा । रोषितं । अन्तास्त्रिष्ठा । आतदीयेति । मर्यादा-
वामव्यथीभावो नपुंसकत्वाद्ब्रह्मत्वं ॥ ८२ ॥

आद्येति । सा अङ्गकानि इक्षानि मौकुमार्यातिव्रथादनु-
कन्ध्यानि निजान्धकानि आद्यसङ्गमेन प्रथमसन्भोगेन समस्तस्य
आदरः प्राप्नुयात्सक्तिर्येषु, प्रथमसन्भोगे भवसञ्जात्यागपूर्वं
विश्वासायै चावान् प्रतारणाद्युपायः कृतस्त्वावानेव पाश्चात्येव्यपि

अङ्गकानि घनमानवामता-
 ब्रीडलम्बितदुरापतानि सा ॥ ८३ ॥
 पत्युरागिरिशमातरु क्रमात्
 स्वस्य चागिरिजमालतं वपुः ।
 तस्य चार्द्धमखिलं पतिव्रता
 क्रीडति स्म तपसा विधाय सा ॥ ८४ ॥

सम्भोगेषु यत्प्राप्तये नस्तेनोपायः कृतस्तादृशीं नीतिं यावत्
 अधात् दधार । यतो वन्नभायातिप्रेयसे नखाय कथञ्चन
 भूयसा प्रघामेन ताम्येव ददती, इत्यत्रापि हेतुः । यतो घनै-
 र्दृढैः मानवामताब्रीडैः मानः प्रीतिकलहोदासीनता वामता
 स्त्राङ्गसमर्पणप्रातिकूल्यं ब्रीडा लज्जा तैः घनेन मानेन या
 वामता तथा लज्जया च लम्बिता प्रापिता दुरापता दुर्लभ-
 ता येषां तानि । आदौ विवाहात् पूर्वं यः समागमस्तात्का-
 स्त्रिनेनादरेण तुल्यादराणीति वा । मानादिना तदङ्गानां
 दुष्प्रापत्वादिच्छाविद्वेर्नखीयोऽनुरागः प्रत्यहं परां कोटिम-
 धारोहदिति भावः । अङ्गकानि । इस्तेनुपायामिति वा कन् ।
 वामतायुक्ता ब्रीडेति समासः ॥ ८३ ॥

पत्युरिति । सा पतिव्रता धर्मेण तपसा तपःफलेनेत्यादि-
 वरदानेन वा पत्युर्नखस्य वपुः आगिरीशं हरमारभ्यातरु
 तरुपर्यन्तं तथा स्वस्य चागिरिजं पार्वतीमारभ्यासतं सता-
 पर्यन्तं सतामारभ्य पार्वतीपर्यन्तं वा आरोहणक्रमेण प्रथमं

न स्थली न जलधिर्न काननं
 नाद्रिभूर्न विषयो न विष्टपं ।
 क्रीडिता न सह यत्र तेन सा
 सा विधैव न यथा यथा न वा ॥ ८५ ॥

प्रियस्य पञ्चादात्मन इत्येवं रूपेण वा, गिरिश्ररूपे गिरिजा-
 रूपं तद्मारभ्य गिरिजापर्यन्तं वा, तथा स्वस्य चात्मनः ब्र-
 रीरं गिरिश्ररूपे सतारूपमित्येवंरूपं क्रमेण विधाय तत्तद्रूपं
 विरचय्य तस्मात्सन्वितब्ररीरान्तरस्य सम्बन्धि अखिलं यज्ञा-
 षावेषादिक्रीडादि चार्हं योग्यं तदपि विधाय क्रीडति स्म ।
 यतः पतिव्रता । न हि पतिव्रतानां किञ्चिदनाध्यमस्ति । सोऽव-
 धारणे । अखिलं भाषावेषादि तस्मैवार्हं यथा तथा रेम इति
 वा ॥ ८४ ॥

नेति । सा तेन सह यत्र न क्रीडिता सम्भोगं नाकृत सा
 स्थली अकृत्तिमा भूरेव नास्ति । तथा न जलधिः कूपमारभ्य
 समुद्रपर्यन्तं स जलाशयो नास्ति । तथा काननं तत् दुर्गमं वनं
 नास्ति । नाद्रिभूर्नास्ति । स विषयः कपटादिरूपो देशविशेष
 एव सुखहेतुः सक्चन्द्रादिर्वा नास्ति । तद्विष्टपं भूर्भुवःस्वरा-
 ख्येव नास्ति । यस्यां यस्मिन् वा तेन सह सा न विक्रीडेति प्रत्येकं
 योज्यं । वा समुच्चये । तथा सा विधैव पुरुषादितादिरूपः काम-
 शास्त्रीकः प्रकार एव नास्ति यथा यथा येन येन प्रकारेण सा
 न क्रीडिता । जलान्तःसम्भोगनिषेधे पूर्वश्लोके नानारूपधार-

नम्रयांशुकविकर्षिणि प्रिये
 वक्रवातहतदीप्तदीपया ।
 भर्तमौलिमणिदीपितास्तया
 विस्मयेन ककुभे निभालिताः ॥ ८६ ॥
 कान्तमूर्द्धि दधती पिधित्सया
 तन्मणेः श्रवणपूरमुत्पलं ।
 रन्तुमर्चनमिवाचरत् पुरः
 सा स्ववस्रभतनोर्मनोभवः ॥ ८७ ॥

शोभेर्मत्स्यादिरूपितान्निषेधो न, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति
 ज्ञेयम् । क्रीडितार । गत्यर्थाकर्मक (पा० ३।४।७२) इति कर्त्तरि
 निष्ठा ॥ ८६ ॥

नम्रयेति । प्रियेऽंशुकविकर्षिणि सति लज्जावन्नाहुप्तावय-
 वागवखोकनार्थं नम्रया अतएव वक्रवातेन हतो निर्वापितो
 दीप्तः प्रकाशमानो दीपो यथा तथा भर्तमौलौ मणयो मुकु-
 टरत्नानि तैः दीपितः प्रकाशितः ककुभे दिशो विस्मयेन
 निर्वापितेऽपि दीपे कथमथं प्रकाश इति आश्चर्येण निभालिता
 विस्लोकिताः । रत्नप्रकाशाज्ञानाद्विस्मयो रत्नप्रेक्षातिशयादा
 ॥ ८६ ॥

कान्तेति ॥ तस्य पूर्वोक्तस्य दिशु दीप्तस्य मुकुटमणेः पिधि-
 त्सया आच्छादितुमिच्छया श्रवणपूरं कर्षभूषणीकृतं नीलोत्पलं
 कान्तमूर्द्धि दधती स्थापयन्ती सा रन्तुं स्ववस्रभ एव तनुः शरीरं

तं पिधाय मुदिताथ पार्श्वयो-
 र्धीच्छ्य दीपमुभयत्र सा स्वयोः
 चित्तमाप कुतुकाङ्गतत्रपा-
 तङ्कसङ्कटनिवेशितस्मरम् ॥ ८८ ॥
 एककस्य शमने परं पुन-
 र्जाग्रतं शमितमप्यवेक्ष्य तं ।

यस्य नल्लदेहव्याजं धारयतो मनोभुवः पुर आदौ स्मरतारम्भे
 अर्चनमिवाचरत् चकार पुष्पपूजा शिरसि कर्त्तुमुचिता । रता-
 रम्भे च स्मरः समुचिता देवतेति तत्पूजा युक्ता । प्रकाशाभावार्थं
 कर्षोत्पलेन मुकुटमणिं पिदधाविति भावः ॥ ८७ ॥

तमिति ॥ सा तं नलीयं मुकुटमणिं पिधाय कर्षोत्पलेना-
 ष्छाद्य प्रकाशाभावान्मुदिता सती, अथ पश्चात् स्वयोर्निजयोर्द-
 भयत्र द्वयोर्वामदक्षिणयोः पार्श्वयोर्दीपं वीक्ष्यार्थाद्द्वौ दीपौ दृष्ट्वा
 स्वचित्तमघटमानघटनात् कुतुकं तद्दर्शनजातमाः किमेतदिति
 चमत्करणमहुतं आश्चर्यं लज्जा चपा आकस्मिकदीपदर्शनादा-
 तङ्को भयं गोप्यान्वपि मदीयाङ्गानि प्रियेण दृष्टानोति शङ्का-
 तिप्रयेवातङ्कस्तेषां सङ्कटे सस्रद्धे मध्ये निवेशितः स्मरो यत्र तत् ।
 एवम्भूतं मायाविशेषणविधौ तात्पर्यं । दीपौ दृष्ट्वा कौतुकादि-
 सञ्चिताभूदिति भावः ॥ ८८ ॥

एककस्येति ॥ द्वयोर्दीपयोर्मध्ये एककस्य दीपस्य मुखचेल-
 ष्वलादिना शमने निर्वाणे क्रियमाणे सति पूर्वशमितमपि

जातवङ्गिवरसंस्मृतिः शिरः
 सा विधूय निमिमील केवलं ॥ ८९ ॥
 पश्य भीरु न मयापि दृश्यसे
 यन्निमीलितवती दृशावसि ।
 इत्यनेन परिहृस्य सा तमः
 संविधाय समभोजि लज्जिता ॥ ९० ॥

द्वितीयं दीपं नलेच्छामात्रेण पुनरपि जायतं प्रदीप्तमवेक्ष्य जाता वङ्गिवरसंस्मृतिर्यस्याः सा स्मारणाभिनयवशाद्वा शिरो विधूय केवलं निमिमील निमीलितवती । लज्जाभिनयः कौतुकवशात् तदीयगोप्यावधवविलोकनार्थं तस्या निरुपायत्वात् पुनः पुनः प्रमितानपि दोषान् दृच्छामात्रेणजिज्वलदिति भावः । एकस्य प्रमने कृतेऽपरं दीपं जायतं दृष्ट्वा प्रमितमपि पुनर्जायतं दृष्टेति वा व्याख्येयं । एककः पूर्ववत् ॥ ८९ ॥

पश्येति ॥ अनेन इति परिहृस्य सोपहासमुक्त्वा तदीयलज्जापाकरणार्थं दीपाभावेच्छामात्रेण तमः संविधायान्धकारं निर्माय सा समभोजि समुक्त्वा ततो लज्जिता । इति किं । हे भीरु लज्जाभयकातरे यद्यस्मान्त्वं दृष्ट्वा निमीलितवत्यसि तस्मान्त्वं मयापि न दृश्यसे पश्य । नेत्रनिमीलनात्त्वया यथा स्वीयमङ्गं न निरीक्ष्यते तथा मयापि त्वदङ्गमित्यर्थः । अथ च त्वया नेत्रे निमीलिते मया तु त्वं न दृश्यसे चित्रमेतत् । यस्मान्मया न द्रष्टव्यमिति हेतोस्त्वया नेत्रे निमीलिते, तावतैव

चुम्ब्यसेऽयमयमङ्गसे नखैः
 स्निग्ध्यसेऽयमयमर्ष्यसे हृदि ।
 नो पुनर्न करवाणि ते गिरं
 ऊं त्यज त्यज तवास्त्रि किङ्करा ॥ ६१ ॥

मया न दृश्यसे ऽपि तु दृश्यस एव । अन्यो हि गोप्यमङ्गं वस्त्रा-
 दिनाच्छादयति त्वया तु नेत्रे एव निमीलिते । तथा च
 मया त्वदीयं गोप्यमपि अङ्गं कामं दृष्टमेवेति किं नेत्रनिमीलनेन
 पश्येति । अमुना नखेन लज्जिता या तमः सम्यग्निधायानन्तर-
 श्चैवं परिहासपूर्वमुक्ता । भीरु । उडन्तत्वात्तदीत्वाद्भ्रूः, तस्मा-
 मर्थ्यान्त्र गुणः ॥ ६० ॥

चुम्ब्यसे इति । इतीति चुम्बं । हे प्रिये, मयायं त्वं चुम्ब्यसे
 ऽयं त्वं नखैरङ्गसे चिङ्गसेऽयं त्वं स्निग्ध्यसे आलिङ्गसेऽयञ्च हृदि
 अर्ष्यसे हृदयोपरि धार्यसे ते तव पुनरहं गिरं नो करवा-
 स्तीति न अपि तु करोम्येव यत इत्यर्थः । ऊमिति सुरतसम्ब-
 द्दासहत्वेन पूर्यतामित्यर्थः । त्यज त्यज इति पीडानटने, मुञ्च
 मुञ्च मामित्यर्थः । अहं तव किङ्करास्मीति दैन्यनटने ॥

इत्येवंप्रकारेणालीकरते मिथ्यासुरते कातरा भीरुः सुरते
 विषये बलात्कारभीता सती आत्मानं यथाकथञ्चिन्मोचयितु-
 मेवेयं वदति न तु हेत्वयेति । तथा यद्यपीयमप्रादेति प्रियं
 विप्रलम्भ प्रतार्थ्यतादृशो वृथाबुद्धिं तस्योत्पाद्य तथा ह्ययमपि
 प्रतार्थ्यं मामियमद्यापि न मुञ्चति, बलात्कारभयात् चुम्बनादि

इत्यलीकरतकातरा प्रियं
 विप्रलभ्य सुरते ज्ञियं च सा ।
 चुम्बनादि विततार मायिनी
 किं विदग्धमनसामगोचरः ॥ ८२ ॥ युग्मम् ॥
 स्नेहितोद्गमितमात्रलुप्तया
 दीपिकाचपलया तमोघने ।

करोति न तु स्नेच्छयेति लज्जात्यागमप्यप्रकटीकृत्य चुम्बनादि
 पूर्वोक्तं सकलमपि सुरतसम्भारं प्रौढतयैव विततार प्रियाय
 इदौ । यतो मायिनी मायावती । उक्तप्रकारेण कपटेना-
 ष्छादितनिजकामोऽस्मादप्रौढिरिति यावत् । अस्माद्विदग्धं व्यव-
 हारचतुरं मनो येषां मानवानां किं वस्तु अगोचरः विषयो न
 भवति अपि तु सर्वमपि साध्यमेव । चतुरा हि असाध्यमपि
 साध्यन्ति । अलीकतरकातरेति पाठे अलिकतरं कातरेति
 समासः । त्यज १ । वीप्सया द्विरुक्तिः । किंकरेति । दिवाविभा
 (पा० ३।२।२९) इति टप्राप्तावपि, किं यत्तदङ्गु लज्जाऽज्जि-
 धानम् (पा० ३।२।२९।वा० १।) इत्यच्. ततष्टाप् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

स्नेति । स तमसा घने तस्मिन् सौधेऽथच तमस्तुल्ये घने मेघे
 तमोरूपे मेघे स्नेहितेन स्नेच्छामान्त्रेणोद्गमितमात्रा प्रकाशिता
 चासौ तदानीमेव लुप्ता श्रमिता च तथा दीपिकयैव चपलया
 विद्युता दृष्टगष्टया निर्विग्रहं रतं तस्माज्जन्म येषां तानि च
 नानि तस्या मुखाकूतानि वदनेज्जितानि तेषां दर्शनानि तज्ज-

निर्विशङ्करतज्जन्तन्मुखा-
 कूतदर्शनसुखान्यभुङ्क्त सः ॥ ८३ ॥
 यद्भुवौ कुटिलिते तथा रते
 मन्मथेन तदनामि कार्मुकं ।
 यत्तु ऊं ऊमिति सा तदा व्यधा-
 त्तत् स्मरस्य शरमुक्तिऊङ्कतं ॥ ८४ ॥
 इक्षितोपदिशतीव नर्त्तितुं
 तत्क्षणोदितमुदं मनोभुवं ।

न्यामि सुखानि अभुङ्क्तान्वभूत् । अन्धकारवशाङ्गैमीक्षेष्वाविर-
 चितमुखाकूतदर्शनसुखानुभवार्थं वक्रिवरदानवशात्तदानीमेव
 दीपिकां प्रकाशितवान् । तदानीमेव च लज्जावती स्यादिति
 भिया पुनस्तां शमितवानिति भावः । विद्युदप्येवम्भूता भवति ।
 सुप्रेत्यन्तर्भावित्यर्था ज्ञेयः ॥ ८३ ॥

यदिति । तथा रते भुवौ कुटिलिते वक्रिते इति यत् तन्म-
 न्मथेन कार्मुकमेवानामि । यत्तु पुनः सा तदा सुरतसमये
 सुरतसम्पर्द्धनिःसहतावारणव्याजेन ऊं ऊमिति रतिभ्रुतजात-
 शब्दं व्यधात् तत् स्मरस्य शरमुक्तिऊङ्कतं वाणमोचनकालीनं
 ऊङ्कारस्फेवाहत ऊङ्कार एवाभूत् । तस्या ऊङ्करणं कामस्य
 चापनमनमित्यर्थः । कामस्य वामत्वात् भ्रुवक्रादिना कामः
 पुनरुज्ज्वलित एवाभूदिति भावः ॥ ८४ ॥

इक्षितेति । सुम्बनरभसात्कान्तदन्तैः परिपीडिताधरा दृष्ट-

कान्तदन्तपरिपीडिताधरा
 पाण्डिधूननमियं वितन्वती ॥ ८५ ॥
 सा शशाक परिरम्भदायिनी
 गाहितं वृहदुरः प्रियस्य न ।
 चक्षमे स च न भङ्गुरभ्रुव-
 स्तुङ्गपीनकुचदूरतां गतं ॥ ८६ ॥
 बाहुवस्त्रिपरिरम्भमण्डली
 या परस्परमपीडयन्तयोः ।

धरा अतएव पाण्डिधूननं वितन्वती इयं तत्त्वणे सुरतसमये
 उदितमुदं सञ्जातहर्षं ममोभुवं नर्त्तितुं उपदिशतीव तं शिच-
 यन्तीव प्रियेषेक्षिता, यद्यपि नृत्यं शिचयति सापि हस्यकाभि-
 नयवन्नात् करकम्पनं करोति । उपदिशती । आसीनयोः (पा०
 ७।१।८०) इति पाण्डिकत्वाश्रमभावः ॥ ८५ ॥

मेति । परिरम्भदायिनी सा प्रियस्य वृहदुरो गाहितं सा-
 मख्येन स्तुङ्गं न शशाक, यतो वृहत् अतिविश्रासं, सा च कृत्रा-
 ङ्गीत्यर्थः । स च नखोऽपि भङ्गुरे भ्रुवौ यस्यास्तस्या वचः सर्व-
 मपि स्तुङ्गं न चक्षमे, यतस्तुङ्गाभ्यां पीनाभ्यां कुचाभ्यां दूरतां
 श्ववहिततां गतं प्राप्तं । कुचमाचमेवास्त्रिङ्गितं नतु सम्यं वच
 इत्यर्थः । उभावपि सम्युर्सास्त्रिङ्गवाप्राप्तेर्गितरां सस्युहत्वादुष्कृ-
 श्चितकामौ जाताविति भावः ॥ ८६ ॥

बाङ्गिति । तयोर्बाहव एव हेर्यकार्श्याभ्यां वल्लयः सतातुस्या

आस्त हेमनखिनीमृणालजः
 पाश एव हृदयेऽयस्य सः ॥ ६७ ॥
 वल्लभेन परिरम्भपीडितौ
 प्रेयसीहृदि कुचाववापतुः ।
 केलतीमदनयोरूपाश्रये
 तत्र वृत्तमिलितोपधानताम् ॥ ६८ ॥

स्त्रियां परिरम्भे आलिङ्गनविषये या मण्डली वृत्ताकाररूपास्त्री
 परस्परं अपीडयत् गात्रमालिङ्गत् स हृदयेऽयस्य कामस्य
 हेमनखिनीमृणालाञ्जातस्तेन निर्मितः पाश एवास्त बभूव ।
 अतिगौरवान्मार्दवत्वाच्च बाह्वर्णा मौवर्षमृणालतुल्यत्वं । पात्र-
 चङ्गे यथा वस्त्रो भवति तथारूपास्त्रीपात्रेण दृढं बद्धौ तौ
 कामवशौ जाताविति भावः ॥ ६७ ॥

वल्लभेनेति । प्रेयसीहृदि वल्लभेन परिरम्भपीडितौ गाढा-
 लिङ्गनेन वामनीकृतौ कुक्षौ केलतीमदनयोरंतिकामयोरूपा-
 श्रये विआम्निस्त्रागभूते तत्र वल्लभे वृत्तमिलितोपधानतां
 वर्तुलसङ्गतोच्छीर्षकं भावं अवापतुः । प्रभोर्हि विआम्निस्त्रागे
 प्रय्यादौ गण्डोपधानं वृत्तमुच्छीर्षकं भवति । रतिकामौ च
 प्रभू तत्र वर्त्तेते, अतस्तत्रैव वर्त्तमानौ वृत्तौ वामनीभूतौ कुक्षौ
 द्वयोरुच्छीर्षके इव बभूवतुरित्युत्प्रेक्षा । केलती रतिपर्यायः
 ॥ ६८ ॥

भीमजोरुयुगलं नलार्पितैः
 पाणिजस्य मृदुभिः पदैर्वभौ ।
 उत्प्रशस्ति रतिकामयोर्जय-
 स्तम्भयुग्ममिव शातकुभजं ॥ ८९ ॥
 बद्धमानि विधिनापि तावकं
 नाभिमूरुयुगमन्तराङ्गकं ।
 स व्यधादधिकवर्षकौरिदं
 काञ्चनैर्यदिति तां पुराह सः ॥ १०० ॥

भीमवेति । भीमजोरुयुगलं नलार्पितैर्मृदुभिः पाणिजस्य
 नखस्य पदैः श्लोकत्वङ्मात्रोत्प्रेषिभिर्नखचतैः कृत्वा रतिकामयोः
 शातकुभजं भौवस्थं तयोर्थज्ञः प्रशस्तिर्लिङ्गिणीरूपा बन्धुवैव नख-
 षट् रूपैव यज्ञः प्रशस्तिर्यत्रैवभूतं वा निजजयप्रकाशकं स्तम्भयुग्म-
 मिव वभौ रतिकामयोरियमेव विजयप्रशस्तिर्नखचतादिकरणं
 नाम । सुवर्षवर्षत्वादूर्वैः सुवर्षसम्भवं । अन्यस्यापि प्रभोर्थज्ञः-
 प्रशस्तिर्जयसम्भे स्थित्यते ॥ ८९ ॥

बद्धमानीति । स तां पुरा इति आहावोचत् । इति किं । हे
 भौमि नाभिमूरुदयमन्तरा नाभूरुदयमध्ये अङ्गकं कोमलता-
 तिप्रयाग्यार्दनासहतयाऽस्यं द्रुखं वा मदचसदनास्थं तावकमङ्गं
 न केवलं मया किन्तु वीतरागेषु विधिना ब्रह्मणापि बद्ध
 नितराममानि आदृतं । यद्यस्मात् कारणात् स बद्धधिको
 वर्षो येषां तैरतिगौरैरत्युत्तमैः काञ्चनैरिदं कामगृहं व्यधा-

पीडनाय मृदुनी विगाह्य तौ
 कान्तपाणिनलिने स्पृहावती ।
 तत्कुचौ कलत्रपीननिष्ठुरौ
 हारहासविहते वितेनतुः ॥ १०१ ॥

दहत । निरन्तरावृत्तत्वादुष्णशीतवातादिसम्बन्धाभावादसो-
 मत्वाद्याङ्गान्तरापेक्षयाधिकवर्षं वराङ्गं ब्रुवा प्रदीप्तकामः सन्ने-
 वमुवाचेत्यर्थः । अस्त्रीसमपद्यु तस्मैद्युनादन्यत्र निषेधात् वरा-
 ङ्गद्वयं युक्तमिति ज्ञेयं । नाभिमित्यादौ, अन्तरान्तरेष (पा०
 १।३।४) इति द्वितीया । अङ्गकं । अन्ते (पा० ५।३।८५) इत्य-
 (पा० ५।३।८६) इति वा कन् । पुरादेति, भूते, पुरिलुङ् चास्ते
 (पा० १।१।१२२) इति लट् ॥ १०० ॥

पीडनायेति । कलत्रवत् पीवरौ निष्ठुरौ कठिनौ च तौ अति-
 प्रसिद्धगुणौ तस्याः कुचौ कर्तृभूतौ कान्तस्य पाणिनलिने कर-
 कमले कर्माभूते हारस्य हासः प्रकाशसेन विहते आच्छादिते
 वितेनतुश्चक्रतुः । स्पृशन्तावपि नल्लकरौ हारदीप्या पिहित-
 वित्यर्थः । अथवा हार एव हासः तेन पराभूते हतोपहासे
 चक्रतुः । यतो विगाह्यमानावेवाभितः स्पृहा पीडनाय मर्द्दनाय
 स्पृहावती साभिलाषे धृतेष्के यतः मृदुनी मर्द्दयितुमसमर्थे ।
 स्वयं मृदुर्हि महतः कठिनस्य च पीडनाय न प्रभवतीति मृ-
 दुभ्यां युवाभ्यां विज्ञासौ कठिनौ चावां मर्द्दयितुमशक्यावितोयं
 वाञ्छा वृथा धार्यन्ते, स्वपरतारतम्यं न ज्ञायते भवद्भ्यामिति,

या कुरङ्गमदकुङ्कुमाञ्चितौ
नीललोहितरुचौ वधूकुचौ ।
स प्रियोरसि तयोः स्वयम्भुवो-
राचचार नखकिंशुकार्चनं ॥ १०२ ॥

तत्कुचाभ्यां नखकरौ हारहास्येन विडम्बिताविवेत्यर्थः । सर्वतः
स्पृष्टावेव न तु पीडिताविति भावः । अकर्मकठिनौ हस्तौ इति
सञ्ज्ञात् काठिन्यमेव राजकरस्य गुणस्यपि नखिनत्वनिह-
पणात् कठिनत्वेऽपि कुचापेक्षया मार्दवाद्मृदुनोत्पन्नं । पीडनाय
स्पृष्टावती ते मृदुनी विशेषेण ज्ञात्वा हासविहते चक्रतुरिति
वा । अन्योऽपि निष्ठुरो मृदुमुपहसति ॥ १०१ ॥

चाविति । यौ वधूकुचौ कुरङ्गमदेन कस्त्र्या कुङ्कुमेन चा-
ञ्चितौ पूजितौ हतविशेषणौ अत एव क्रमेण नीला लोहिता
च इक् काम्भिर्यथाः, अथ च नीललोहितो हरस्तत्कान्ती, एव-
म्भूतौ, स नखः तयोर्धौवनारम्भे प्रियोरसि भैमीवचसि स्वयमेव
भवतोः प्रादुर्भवतोः रक्तवक्रतीक्ष्णापलासखैरेव किंशुकैः पला-
सपुष्पैरर्चनं पूजां आचचार । हताङ्गरागयोः कुचयोर्नखप-
दानि रचितवानित्यर्थः । अल्पनखोऽस्त्रेण व्यथाराहित्येन शो-
भामात्रहेतुत्वादार्चनमित्येवेत्युत्प्रेक्षा । कस्त्र्या अभ्यर्चितत्वात्
पूर्वनिपातः ॥ १०२ ॥

अम्बुधेः कियदनुत्थितं विधुं
 स्वानुविम्बमिलितं व्यडम्बयत् ।
 चुम्बदम्बुजमुखीमुखं तदा
 नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलं ॥ १०३ ॥
 पूगभागवज्जताकषायितै-
 र्वासितैरुदयभास्करेण तौ ।
 चक्रतुर्निधुवनेऽधरामृतै-
 स्तत्र साधु मधुपानविभ्रमं ॥ १०४ ॥

अम्बुधेरिति । सुरतावसरेऽम्बुजमुखा भैम्बा मुखं चुम्बत्
 मिलनैषधस्य वदनेन्दुमण्डलं कर्हं प्रतिदिनमुदयसमये अम्बुधेः
 समुद्रात् कियत् श्लोकमनुत्थितं तथा समुद्रजले जातेन स्वानु-
 विम्बेनात्मीयप्रतिविम्बेन मिलितं निरन्तरं सम्बद्धं विधुं चन्द्रं
 व्यडम्बयत् अनुचकार । भैमीमुखं कर्हं नलमुखं कर्माभूतं चुम्ब-
 दिति वा । अनेन विपरीतरतं सूचितं विम्बप्रतिविम्बभावनि-
 रूपणेनात्यन्तं तन्मुखयोः सादृश्यं सूचितं । कामसुहृत्सन्नेद-
 यनिरूपणाच्च कामोष्णवृत्तं व्यज्यते ॥ १०३ ॥

पूगेति । पूगफलफालिकानां भागोऽब्रह्मस्य वज्रतया कषा-
 यितैस्तुवररसप्रापितैः, कषाचः सुरभाविष्यभिधानात् सुर-
 भितैर्वा । तथा पक्षेनोदयभास्कराख्येन ताम्बूलमध्ये शृङ्गीतेन
 कर्पूरेण वासितैः सुरभितैरन्योन्याधरामृतैरधररषैरेवामृतैः
 कृत्वा तौ तत्र निधुवने सुरते मधुपानस्य विभ्रमं मद्यपानरूपं

आह नाथवदनस्य चुम्बतः
 सास्र शीतकरतामनसरम् ।
 शीत्कृतानि सुदती वितन्वती
 सत्त्वदत्तपृथुवेपथुस्तदा ॥ १०५ ॥

विलासं साधु सम्यग्यथा तथा, अथ च मद्यपानजन्यविलासं
 चक्रतुः । मद्यपानस्थाने ऽन्योन्याधरपानमेव चक्रतुस्तेनैव च
 नितरां सोन्मादौ जाताविति भावः । अन्यो ऽपि कषायरसं
 कर्पूरवासितं शीतलं मधु पिबति । साधु अनिषिद्धं मध्विति वा ।
 सुरते मधुपानविभ्रममधरामृतैः साधु यथा तथा चक्रतुः ।
 उपरं ब्रह्मस्थाने ऽधरामृतानि जातानीत्यर्थः । भोग इति पाठे
 अनुभवः । राम इति पाठे बल्लतामूलवर्षकमविवर्द्धमानरक्ति-
 मबाहुस्तेनेत्यर्थः । कषायितैः । तत्करोति (पा० ३।१।२६।१ वा०)
 इति सप्तमसिद्धा ॥ १०४ ॥

आहेति । तदा सुरतचुम्बनावसरे शीत्कृतानि वितन्वती
 चुम्बती वा सुदती, तथा कामावस्थाविकारशेषेण सत्त्वेन दत्तः
 पृथुवेपथुः कन्यो यस्यास्माद्गृहीयती, चुम्बतो नाथवदनस्यामनसरं
 वर्षैर्विना तत्कार्यकारित्वेन शीतकरतां चक्रतामाह सा । चक्र-
 त्प्राप्त्या सुखं भवति तथा नलमुखस्यर्षात्तस्या अभूदिति
 भावः । शीतेऽपि शीत्कारः कल्पस्य भवति मुखादक्षरस्य न
 निर्मल्यति । शीतं कर्तुं शीतलमस्य शीतकरः । कृत्रो हेतुता श्लोके
 (पा० ३।१।२०) इति टः ॥ १०५ ॥

चुम्बनाय कलितप्रियाकुचं
 वीरसेनसुतवक्त्रमण्डलम् ।
 प्राप भर्तुममृतैः सुधांशुना
 सक्तश्चाटकघटेन मित्रतां ॥ १०६ ॥
 वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैषि सामुना
 पर्यरम्भि परिरभ्य चासहत् ।

चुम्बनायेति । चुम्बनाय कलितः स्पृष्टः प्रियाकुचो येन तादृशं
 वीरसेनसुतस्य वक्त्रमण्डलं, सुधांशुना चक्ष्रेण मित्रतां सार्धं
 प्राप । किम्भूतेन चक्ष्रेण । खैरेवामृतैः आत्मानं भर्तुं पूरयितुं
 सक्तः सङ्गतः चाटकघटः सुवर्षकलशो येन । मुखं चक्षुसं, अमृत-
 तभरणाद्यं चक्षुसम्बद्धखण्डघटसमो भैमीकुचः, मुखेन्दुना स्वीय-
 ममृतं कुचकलशे निक्षिप्तं न तु तत्रत्यं गृहीतं इति अनौचित्यो
 नात्र ह्यनीया मुखचुम्बनादमृतांशुयोगादिव भैमीकुचः शान्त-
 तापो जातः, सुखस्याभूदिति भावः । मुखनेत्रस्ननवाङ्मूलक-
 पोक्षौष्ठदयवराङ्गान्यष्टौ चुम्बनस्थानानि रागतः सर्वाण्यपि चेति
 वात्स्यायनः । त्रयनगह्वकपोलदन्तवाशोमुखाक्तस्नयुगल्लल-
 लाटं वा चुम्बनस्थानं । स्नने चक्षुकं परिहृत्येति विशेषः । मित्र-
 चक्षुस्य तुल्यार्थत्वात् सुधांशुनेति तुल्यार्थैः (पा० २।३।७२) इति
 द्वतीया ॥ १०६ ॥

वीक्ष्येति । अमुना सा वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैषि, तथाऽसहत्
 बारंवारं परिरभ्य च पुनः पर्यरम्भि पुनरासिञ्चि, तथा आद-

चुम्बिता पुनरचुम्बि चादरा-
 मुन्निरापि न कथञ्च नापि च ॥ १०७ ॥
 छिन्नमप्यतनु हारमण्डलं
 मुग्धया सुरतलास्यकेलिभिः ।
 न व्यतर्कि सुदृशा चिरादपि
 खेदविन्दुकितवक्षसा हृदि ॥ १०८ ॥
 यत्तदोयहृदि हारमौक्तिकै-
 रासि तत्र गुण एव कारणं ।

रादारंवारं चुम्बितापि पुनरचुम्बि च । तथापि कथञ्चनापि
 केनापि प्रकारेणानेन दृष्टिकारणसङ्गावेऽपि दृष्टिर्नापि न
 प्राप्ता ॥ १०७ ॥

छिन्नमिति । सुदृशा निरीक्षणे नितरां चतुरथापि मु-
 ग्धया सदप्यथा च वास्यथा भैरवा सुरतलास्यकेलिभिः सुरतस-
 र्वन्धिभिर्गुणविलासैः करधूननाद्यङ्गविशेषविलासविशेषैः कृत्वा
 कश्चिच्छिन्नं चुटितगुणमपि अतनु आनाभिविखसित्वादिशालं
 हारमण्डलं मुक्ताहारदाम चिरादपि भूयसापि कालेन न
 व्यतर्कि । यतः खेदविन्दुकितं सञ्जातखेदविन्दुवक्षो यस्यास्यथा ।
 सुरतया सञ्जातखेदविन्दुमण्डलस्य हारमण्डलस्य हारसादृ-
 श्यामौग्याच्च चुटितोऽपि हारो नावोधीत्यर्थः । स्वार्थकप्रत्य-
 यान्नात् खेदविन्दुकश्चब्दात्तारकादित्वादितच् ॥ १०८ ॥

यदिति । हारमौक्तिकैस्तदीये हृदि वक्षस्य च चित्ते

अन्यथा कथममुच वर्त्तितुं
 तैरशाकि न तदा गुणच्युतैः ॥ १०९ ॥
 एकवृत्तिरपि मौक्तिकावलि-
 श्लिङ्गहारवित्तौ तदा तयोः ।
 छायायान्यहृदयेऽपि भूषणं
 आन्तिवारिभरभाविते भवत् ॥ ११० ॥

यदासि स्थितं सग्रं तत्र गुणो दोरकसारत्वादिरेवकारणं हेतुः ।
 अन्यथा न चेदेवं तर्हि तदा सुरतसमये गुणच्युतैस्तत्र भ्रष्टैस्सै-
 नैक्तिकैरमुच तदीये हृदि वर्त्तितुं स्यातुं कथं कस्मान्नात्राकि
 समर्थेन जातं । अथ च तारत्वादिगुणहीनैर्मौक्तिकैस्तदीये हृदये
 न स्वीयते किन्तूनमैरेव । तस्मादुभयरूपेऽपि भैमीहृदये स्यातुं
 मौक्तिकागामन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्विविधोऽपि गुणहेतुरित्यनु-
 मानं । सुरतसमर्हान्मृत्ताहारस्तुटित इति भङ्गनरेशोक्तं ।
 अन्यस्यापि विदग्धस्य हृदयगामित्वे गुण एव हेतुः, गुणहीनेन
 तु चित्ते स्यातुं न ब्रह्मत इति भङ्गा सूचितं । गुणच्युतैः
 पञ्चमी (पा० १।१।३७) इति योगविभागात् समासः ॥ १०९ ॥

एकेति । तदा सम्भोगसमये तयोर्दयोर्मध्ये एकस्त्रिंशत् एव
 वृत्तिर्द्युषा एवम्भूता मौक्तिकावलिरेव्यस्या भैम्या हृदये छाया-
 याभूषणमभूत् । किम्भूतेऽन्यहृदये । श्लिङ्गहारस्य विततिर्विस्तारो
 यस्याः । यतः आन्तिवारीणि स्नेदविन्दवस्त्रेषां भरः पूरस्त्रेण
 भाविते व्याप्ते । इयोः समीपे सम्मुखस्थितयोर्मध्ये भैम्या हारे

वामपादतल्लुप्तमन्मथ-
 श्रीमदेन मुखवीक्षिणाऽनिशं ।
 भुञ्जमाननवयौवनामुना
 पारसीमनि चचार सा मुदा ॥ १११ ॥
 आन्तरानपि तदङ्गसङ्गमै-
 स्तर्पितानवयवानमन्यत ।
 नेत्रयोरमृतसारपारणां
 तदिलोकनमचिन्तयन्नलः ॥ ११२ ॥

चुटितेऽपि खेदजलपूरिते हृदये प्रतिबिम्बितो नलस्य हार
 एवाभरणं बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदये प्रतिबिम्बितो नलस्य हार
 एवाभरणं बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदय इति सर्व्वनामत्वात् पुंव-
 झावः ॥ ११० ॥

वामेति । वामपादतलेन लुप्तः मन्मथश्रीमदः कामसौन्द-
 र्यगर्व्वो येनातिसुन्दरेषापि अनिशं भैमीमुखवीणात् केवल-
 भैम्बधीनेन अमुना नलेन भुञ्जमानं नवं यौवनं यस्याः सा
 भैमी मुदा सन्तोषाणां पारसीमनि परतीरमर्थ्यादायां परमो-
 त्कर्षं चचारावर्णत । भावावसानसमयं प्रापेत्यर्थः । वामपा-
 दतल्लुप्तमुखवीक्षितिपदद्वयं सौकिकोक्तिः । हवम्भूतेन च भुञ्जमा-
 नत्वाम्मुदां परमोत्कर्षं प्रापेति युक्तं । मुखवीक्षणं दिने रात्रावपि
 वरदानप्रकाशितदीपवज्रात् ज्ञेयं ॥ १११ ॥

आन्तरानिति । नलः स्त्रीथानान्तराच्छरीरमध्यवर्तिनो

भूषणैरतुषदाश्रितैः प्रियां
 प्रागद्य व्यपददेष भाषयन् ।
 तैरभावि कियदङ्गदग्ने
 यत्पिधानमयविप्लकारिभिः ॥ ११७ ॥

ऽस्पृश्यमानानपि अवयवान् तदङ्गसङ्गमैः सुकुमारतरभैम्यवय-
 वस्यैरतिवेधकतया तर्पितान् सुखितानमन्यत । तथा तद्वि-
 लोकनञ्च स्त्रीयनेत्रयोः अमृतस्य सारेण श्रेष्ठभागेन पारणां
 तद्रूपं दृष्टीकरणं अचिन्तयद्बुधे । पुनः पुनः भैमीगाढासि-
 ङ्गनदर्शनाद्यैरन्तर्वहिस्य प्रीषितोऽभूदित्यर्थः । अनन्तरब्रह्मात्
 अन्तःब्रह्मादा भावार्थेऽपि । तर्पितान् । अन्तात् कर्षादि ऋः
 ॥ ११७ ॥

भूषणैरिति । एष नञः प्रियामाश्रितैः स्ववरीरं मच्छयङ्गिः
 ताटङ्गादिभिर्भूषणैः प्रागतुषदद्य तैरस्याः कियतोऽप्यङ्गुतस्या-
 न्वस्याङ्गस्य दर्शने पिधानमयानां आच्छादनरूपाणां विप्लानां
 दर्शनान्तराद्याणां कारिभिसङ्केतुभूतैस्त्रैरभावि जातं । अनस्य-
 ङ्गुतं वै तर्हि सर्वं दर्शनगोचरो भवित्यत् इति भावयन्त्वैवं
 तस्माद्भूषददित्यर्थः । भैमीसौन्दर्यं तस्यां नलानुरागतिशयञ्च
 सूचितः । रतिममये भूषणमोचनस्यैव युक्तत्वाद्भूषणसङ्गाववर्धनं
 यद्यप्यनुचितं तथापि यावद्भूषणानि मोचयति तावदपि विल-
 म्बासिद्विष्युतया दृष्टसुरतस्य चनाद्भूषणवर्धनैश्चित्ती न दोषायेति
 तदाप्यत्यन्तापरिहार्यंभूषणाभिप्रायेण वेति ज्ञेयं । भूषणानि

योजनानि परिरक्षणेऽन्तरं
 रोमवर्षजमपि स्र बोधतः ।
 तौ निमेषमपि वीक्षणे मिथो
 वत्सुरव्यवधिमध्यगच्छतां ॥ ११४ ॥
 वीक्ष्य भावमधिगन्तुमुत्सुकां
 पूर्वमहमखिकुट्टिमे मृदुं ।

स किदमसुभ्रुव इति वा पाठः सुगमः । अतुषत् । पुषादित्वा-
 दङ् ॥ ११३ ॥

योजनानीति । तौ रोमवर्षात् सात्त्विकोत्परोमाद्याज्या-
 तमत्यल्पमप्यन्तरं परिरक्षणे आसिक्त्वात्ने विषये बहूनि योज-
 नानि बोधतः स्र । अजानतां । तथा मिथो वीक्षणे प्रारब्धा-
 न्त्वान्यविवेकनेऽत्यल्पं निमेषमपि पञ्चसहोत्सवमयमपि वत्सुरेष
 वर्षेष व्यवधिं व्यवधानं वज्रवर्षदर्शनविच्छेदकालं अर्धगच्छताम्
 अज्ञासिष्टां । अस्योयसापि देवकास्यव्यवधानेन प्रेमभरादन्यो-
 न्यविच्छेदसाभाममानीत्यर्थः । बोधतः । बुध अवगमने भौवा-
 दिकः अयोगे षट् ॥ ११४ ॥

वीक्ष्येति । एषः नष्टो मृदुं बालत्वात् सुरतभरासदां सधु-
 द्रवां पश्चिमीमत एव खल्लात् पूर्वमेव विन्दुपतनरयरूपं भाव-
 मधिगन्तुं प्राप्तुं नेत्रनिमीलनमाढासिक्त्वात्नादिचिह्नेनेत्सुकां
 वत्सरां वीक्ष्य ज्ञात्वा तद्विन्दुसम्पन्नार्थं कोऽयमत्रापूर्वः पुरुष
 इति प्रश्नेन पूर्वमसञ्ज्ञातभयामपि नस्वरूपधारिणा अन्येनाहं

कोऽयमेत्युदितसम्भ्रमीकृतां
 खानुविम्बमददर्शदेष तां ॥ ११५ ॥
 तत्क्षणावहितभावभावित-
 द्वादशात्मसितदीधितिस्थितिः ।
 स्थां प्रियानभिमतलणोदयां
 भावलाभलघुतां नुनोद सः ॥ ११६ ॥

भुक्तेति बुद्ध्या सुरतसमयसमागतजनान्तरदर्शनाद्वा उदितसम्भ्र-
 मीकृतां समुत्पादितभयां विमनस्कृतया प्रतिबद्धभावोदयां अ-
 नन्तरं कः कुच तिष्ठतीति कृतप्रभ्रान्तां भैमीं अहमषिबुद्धिमे-
 निर्मले मषिबद्धभित्तभागे खानुविम्बप्रतिविम्बमददर्शत् दर्श-
 यामास । नाथमपूर्वः कश्चित् किन्तु मदीयमेवेदं प्रतिविम्बं
 तत्र ममान्य इति भ्रान्तिर्जातेति स्वप्रतिविम्बं तामदर्शयद-
 त्थर्थः । अन्यतरस्य पूर्वं विन्दुपतने विषमरतत्वादैरस्यं स्यादिति
 विन्दुसाम्प्रार्थं अन्यचित्ततया सम्भ्रमजनेन च भावबन्धं कुर्या-
 दिति कामशास्त्रान्तस्था विन्दुपातप्रतिबन्धमकरोदिति भावः ।
 अददर्शत् । णिचस्य (पा० १।३।७४) इति तड् । अदृशोऽङि
 गुणः । (पा० ७।४।१६) तां बुद्ध्यर्थत्वात् कर्मलं ॥ ११५ ॥

एवं भैम्या भावलाभवेगभङ्गोपायमुक्त्वा मलस्य भावलाभवे-
 गभङ्गीमाह । तत्क्षणेति । स प्रियाया अनभिमते समये भैमी-
 भावलाभौत्सुक्यात् पूर्वमेवोदय उत्पत्तिसमयो यस्यास्तां, भाव-
 लाभे स्थां जिजां विन्दुच्युतौ लघुतां ग्रीघतां नुनोद अन्यचित्ती-

स्नेन भावजनने स तु प्रियां
बाहुमूलकुचनाभिसुम्बनैः ।

करणेन व्यसम्बन्धित्यर्थः । तदेवाह । किम्भूतः । तस्मिन्नेव क्षणे
निजभावौत्सुक्यसमयेऽविहितभावेन एतस्या इव ममापि भाव-
साभयेत् स्यात्तर्हि विषमरतत्वादैरस्यमेव स्यादतस्तुत्यकालमे-
वोभयोर्भावसाभं करवाणीति सावधानतयोक्तप्रकारेणैव साव-
धाने वा भावे चित्ते भाविता ध्यानवासनाभिसिन्निता द्वाद-
न्नात्मनः सूर्यस्य सितदीधितेसुम्बस्य च स्थितिर्मर्धादा गगनग-
मनादिप्रकारो येन सः । तद्भावेन निजवीजसम्बन्धार्थं स्वस्यैव
सम्पादितवैशिष्ट्यः सन्निति यावत् । अथ च सावधानतया कृता
सूर्यचन्द्रापरपर्यायेऽपि गलाख्यदक्षिणवामनाडीस्योर्मरतोः
स्थितिः स्त्रीयं येन कुम्भितपवन इत्यर्थः । अन्यचित्ततासम्पादने
नासावायुसम्बन्धेन चोपायेनैकसमयोभयभावप्राप्तिपर्यन्तं स्त्रीयं
भावं स्त्रिरीचकारेति भावः । एतेन भङ्गा नलस्य योगाभ्यासो
ऽपि सूचितः । अन्येन तथा कर्तुमशक्यत्वात् । दक्षिणनासामु-
द्रचे पुरुषस्य, वामनासिकामुद्रचे योषितो विन्दुसम्भो भव-
तीति, कामशास्त्रात् । स्त्रीयं तदीयं च भावं स्त्रिरीचकारेति वा
विसृष्टेषां ॥ ११६ ॥

इदानीं समरतमाह । स्नेनेति । स तु नलः पुनः स्नेन
स्वस्यमेव भावजनने उभयोर्भावप्राप्तिसमये स्नेन सह वा स्नेना-
त्मनैव कर्त्ता यद्भावजननं तस्मिन् सति वा स्वस्य भावजनन-

निर्घामे रतरहःसमापना-
 शर्मसारसमसंबिभागिनीं ॥ ११७ ॥
 विस्मयैरवयवैर्निमीलया
 लोमभिर्द्रुतमितैर्विनिद्रतां ।
 स्वचितं शसितसीत्कृतैश्च तै
 भावमक्रमकमध्यगच्छतां ॥ ११८ ॥

समय इति यावत्, तत्र बाहुमुखं कक्षौ कुक्षौ नाभिश्च एतेषां
 चुम्बनेः कृत्वा रतश्च रहसि समापनात्तज्जनितं परमकाष्ठापन्नं
 शर्मं सुखं समापनारूपो वा शर्मं सारस्वत्सु समस्तुष्यो यः संबि-
 भागेऽऽब्रह्मदतीं समरतप्रापणेन सुखिनीं निर्घामे चकार । खेने-
 त्यस्य प्रथमद्वितीयव्याख्ययोः कक्षादिचुम्बनजातिः । तृतीया-
 यान्तु कक्षादेर्निरन्तरं कामाधिष्ठानत्वात्तच्चुम्बनैरुपायैः स्वस्य
 भावप्राप्तिसमये तामपि भावमल्लभ्यदिति भावः । भावभजनेन
 त्विति पाठे स्त्रीयेन भावभजनेन निमित्तेन बाह्यादिचुम्बने-
 रिति व्याख्या ॥ ११७ ॥

पुनरपि भङ्गन्तरेण तदेवाह । विस्मयैरिति । तौ भाव-
 लाभश्रमवन्नात् स्त्रोद्बहनेऽपि विस्मयैः शिथिलीभूतैरवयवैरङ्गै-
 स्त्रया निद्राभावेऽपि निमीलया श्रमजनितमयनसङ्कोचतया
 तथा तस्मिन् चक्षे द्रुतं शीघ्रं विनिद्रतामुक्त्वाह इतैर्गतेर्लोमभी-
 रोमाश्चैस्त्रया शसितैः श्रममुखनासिकाश्यामैः सीत्कृतैश्च तैः सर्वैः
 स्वचितं अक्रमकं युगपत् मञ्जातविन्दुच्युतिजन्यसुखरूपं भावम-

आस्तु भावमधिगच्छतोस्तयोः
 सम्मदेषु करजक्षतार्पणा ।
 फाणितेषु मरिचावचूर्णना
 सा स्फुटं कटुरपि स्पृहावहा ॥ ११६ ॥

धगच्छतां समरतं प्राप्तावित्यर्थः । भोगिनाः सम्भोगान्ते स्रथा-
 वचवत्तादिजातिः ॥ ११८ ॥

आस्तेति । एवं भावमधिगच्छतोः सुरतान्तसुखमनुभवतो-
 स्तयोः करजक्षतानां नखक्षतानामर्पणा दानं सम्मदेषु परमा-
 नन्देषु मध्ये आस्ताभूत् आनन्ददायिकैवाभूदित्यर्थः । नखक्ष-
 तस्य सुखदायित्वं कथमित्यत आह । स्फुटं यस्मात् फाणितेषु
 दुग्धविकाररूपेषु खण्डविकारेषु वा पानकेषु मध्ये सा सूपशास्त्र-
 प्रसिद्धामरिचावचूर्णना कटुरपि स्पृहावहा मधुररसजन्या
 इतिः परिहारेण वृढामिच्छामावहति । तथा कटुः पीडाज-
 निकापि नखक्षतार्पणा सुखकारिष्वेवाभूदित्यर्थः । सम्मदेषु ना-
 नाप्रकारेषु सुरतेषु भावं प्राप्नुवतोस्तयोस्तस्मिन्नेव समये काम-
 शास्त्रप्रसिद्धा कटुः पीडाजनिकापि नखक्षतार्पणा स्पृहावहाभूत्
 स्फुटशब्द इवार्थः । केषु केव। फाणितेषु कटुरसा मरिचावचूर्ण-
 नेव सुरतान्ते कृतापि पुनः सुरतेच्छामेवाद्दीद्विपदिति भाव
 इति वा । भावमधिगच्छतोस्तयोः कटुरपि सुरतेषु स्पृहावहा
 या नखक्षतार्पणा सा स्फुटं निश्चितेषु फाणितेषु मरिचावचूर्ण-
 नाभूत्सूपेवाभीभूदित्यर्थ इति वा । मत्स्यण्डौ फाणितं खण्ड-

अर्द्धमीलितविलोलतारके
 सा दृशौ निधुवनकूमालसा ।
 यन्मुहूर्त्तमवदन्न तत् पुन-
 स्तुप्तिरास्त दयितस्य पश्यतः ॥ १२० ॥
 तत्कूमस्तमदिदीक्षत क्षणं
 तालवृन्तचलनाय नायकं ।
 तद्विधा हि भवदैवतं प्रिया
 वेधसोऽपि विदधाति चापलम् ॥ १२१ ॥

विकारः चर्करा चितेत्यमरः । चूर्णना सत्यापपात्र (पा० ३।१।
 २५) इति विजनाद्युच् ॥ १२८ ॥

अर्द्धेति । निधुवनकूमेन सुरतअमेणालसा सुरतायासनिः-
 सहेत्यर्थः । सा दृशौ मुहूर्त्तं क्षणमात्रं अर्द्धं मीलिते ईषत् सङ्कु-
 चिते विलोले तारके यथोक्तादृशे यदवदद्विधाय तत् तादृक्
 भैमीनेनावस्थानं पश्यतो दयितस्य पुनस्तुप्तिर्नास्त नाभूत् पुनः
 पश्यत इति वा । पौनःपुन्यदर्शनाभिलाषस्यानिवृत्तत्वात् पश्य-
 श्चेवस्थित इत्यर्थः । तादृशी सा तस्य सुरतसुखायाभूदिति
 भावः ॥ १२० ॥

तदिति ॥ तदानीन्ततस्तस्याः कूमः सुरतजः अमः नायकं
 हेन्यस्त्रामिनं यजमानमपि तं क्षणमात्रं तालवृन्तचलनाय अदि-
 दीक्षतोपदिदेश । सुरतआन्तांतां दृष्ट्वा व्यजनवीजनेन अमा-
 पनयनं चकारेत्यर्थः । हि यतो भवस्य संसारस्य कामसुखसर्ष-

खेदविन्दुक्लितनासिकाश्लिखं
 तन्मुखं सुखयति स्म नैषध ।
 प्रोषिताधरश्रयालुयावकं
 सामिलुप्तपुलकं कपोलयोः ॥ १२९ ॥
 द्रोणमेव पृथु सस्मरं कियत्
 क्लान्तमेव वज्र निर्वृतं मनाक् ।

खस्य दैवतमिष्टदेवता तद्विधा भैमीषदृशी अतिसुन्दरी वैभा-
 ग्यवती प्रिया वेधमोऽपि ब्रह्मणोऽपि स्वविषये चापस्त्रमनुराग-
 तरक्षतां विदधाति करोति किं पुनर्मनुष्यस्वैत्यर्थः । पुनरपि
 शानुरागो जात इति भावः । व्यजनं तास्त्रवृत्तकमित्यमरः ।
 अहिदीक्षत । नियमार्यात्दीक्षतेर्हेतुमषिष् चङ् ॥ १२९ ॥

खेदेति । तस्या मुखं नैषधं सुखयति स्म । किञ्भूतं । खेद-
 विन्दुक्लाः सञ्जाता यस्यास्तादृशी नासिकाश्लिखा नासायं यस्य,
 तथा प्रोषितो गतः अधरश्रयालुरोष्ठस्त्रितो यावकोऽसक्तको
 वज्र, तथा परिचुम्बनवशात् कपोलयोः सामि अर्द्धं सुप्ताः पुल-
 का रोमाञ्चा यस्य, एवम्भूतं मुखं दृष्ट्वा स सुखी जातः सञ्जा-
 तकामस्य जात इत्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरार्द्धे च्यत्यस्ते पठनीये ।
 अन्यथा प्राप्तपुनराप्तदोषापातः । सुखर्थात् । मत्तुवन्नात्, तत्
 करोति (पा० ३।१।२६ वा० १) इति षिच्चाविष्टवङ्गावात् मत्तु-
 चोपः ॥ १२९ ॥

द्रीषमिति । तदतिसुन्दरं तद्दीयमानं तद्वा सुरतान्त-

कान्तचेतसि तदीयमाननं
 तत्तदालभत लक्षमादरात् ॥ १२३ ॥
 खेदवारिपरिपूरितं प्रिया-
 रोमकूपनिवहं यथा यथा ।
 नैषधस्य दृगपात् तथा तथा
 चित्रमापदपटव्णतां न सा ॥ १२४ ॥

समये कान्तचेतसि विषये आदरातिशयाल्लक्षं लक्षमञ्जं द्रव्यं
 अलभत । मूखरहितेऽत्युत्कृष्टे वस्तुनि एतल्लक्षं लभ्यते इति
 लोकोक्त्वा परमोत्कर्षस्याभिव्यञ्जनात् परममुत्कर्षं प्रापेत्यर्थः ।
 किन्भूतं । सुरतसुखानुभववेगसञ्जातस्त्रीयस्मरचापलस्मरणाद्वा
 पृथु बद्धतरं द्वीपं लज्जितमेव । तथा पुनः सुरताभिलाषधा-
 रणात् कियदीषत् स्मरं उद्दीप्तकामं । तथा सौकुमार्यातिश-
 यायासबाहुल्यादुक्त सुतरां ज्ञानं ज्ञानमेव । तथा प्रलयाख्यया
 कामावस्थया साधनभेदावगमराहित्यादेकीभावात् परब्रह्मा-
 नन्दानुभवदिव महासुखानुभवविषयसुखानुभव विषयसुखा-
 पलापात् मनाक् निर्वृतं अल्पं सुखितं विस्मृतानुभूतसुखमिति
 यावत् । रतान्तसमये येषिन्मुखमत्यादरकारि भवतीति का-
 मशास्त्रं । तदा तादृक् तदाननं दृष्ट्वा पुनः समदनोऽभूदिति
 भावः । अथ च लक्षं विषयतामलभतेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

खेदेति । नैषधस्य दृक् खेदवारिणा सुरतअमजस्त्रेण परि-
 पूर्णं प्रियारोमकूपनिवहं यथा यथा यावत् अपात् सादरमव-

वान्तमाल्यकचहस्तसंयम-
व्यस्तहस्तयुगया स्फुटीकृतं ।
बाहुमूलमनया तदुज्ज्वलं
वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज सः ॥ १२५ ॥
वोक्ष्य पत्युरधरं ह्यशोदरी
बन्धुजीवमिव मृङ्गसङ्गतं ।

लोकयेत् सा नलदृक् तथा तथा तावत् तावत् अपटव्यतां हस्तिं
नापदिति चित्रं पुनः पुनरवलोकने हि हस्तिर्भवत्यत्र तु न जाते-
त्याश्चर्यमित्यर्थः । अथ च पिपासोरञ्जलिजलेनापि पिपासा
शाम्यत्यस्यास्त्राकण्ठवारिपूरितकूपसङ्घस्य पुनःपुनः पानेऽपि
पिपासा न शान्तेति चित्रमित्यर्थः । एवम्भूतमैमीरोमकूपदर्शन-
मात्रेण पुनः सकामोऽभूदिति भावः ॥ १२४ ॥

वान्ति । स सुरतसंमर्द्दाद्दान्तमाल्याञ्छ्रुतकुसुमाः कचहस्ता
स्तेषां संयमाय गन्धिबन्धनाय व्यस्तमूर्ध्व्यापारितं हस्तयुगं यथा
ऽनया भैम्या स्फुटीकृतं तदतिरमणीयं कामवसतिस्थानमुज्ज्व-
लमतिगौरं बाहुमूलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज निरवधि-
सुखमन्वभूदित्यर्थः । वीतेति च पाठः । कचहस्त इति हस्तशब्द
प्रशंसावाची । सुखमेव सौख्यं चातुर्दश्यादित्वात्थञ् ॥ १२५ ॥

वीक्ष्येति । सा ह्यशोदरी नेत्रचुम्बनवशात् संसर्गैर्निर्जैर्नय-
नकञ्जलैर्भिन्नवर्णतया मञ्जुलं शोभमानं पत्युरधरं मृङ्गेण
ध्रमरेण सङ्गतं मिलितं पीयमानमकरन्दं बन्धुजीवपुष्पमिव

मञ्जुलं नयनकञ्जलैर्मिजैः

संवरीतुमशकत् स्मितं न सा ॥ १२६ ॥

तां विलोक्य विमुखश्रितस्मितां

पृच्छतो हसितहेतुमीश्रितुः ।

ह्रीमती व्यतरदुत्तरं वधूः

पाणिपङ्कजद्विदर्पणार्पणां ॥ १२७ ॥

वीक्ष्य समुत्पद्यमानं स्मितं ईषद्भास्यं संवरीतं गोपायितुं उत्प-
द्यमानमेव निरोद्धुं नाशकत् समर्था नाभूत् । उत्तमस्तीत्वात्
सख्यज्जत्वात् प्राणेशस्य सविधे स्मितं कर्तुमयुक्तं यद्यपि तथापि
स्त्रीयसम्भोगसौभाग्यस्मरणवशादुत्पन्नस्य स्मितस्य संवरीतुमश-
कत्वात् सपत्नीदर्शने च सख्यज्जत्वेऽपि प्रागल्भ्यागमनशक्त्या
शिस्मिन् इति भावः ॥ १२६ ॥

तामिति । वधूर्भैभी विमुखं तिर्यङ्मुखं यथा तथा पराङ्मु-
खीभूय श्रितस्मितां हतेषद्भासां, विमुखी चासौ श्रितस्मिता च
तादृशी वा तां विलोक्य हसितहेतुं पृच्छत ईश्रितुर्नलस्य पा-
णिरेव पङ्कजट् कमलं तस्मिन् करकमले दर्पणस्वार्पणामेवोत्तरं
व्यतरद्दौ, स्मितहेतुमाचष्ट, यतो ह्रीमती । खनेत्रचुम्बनव-
शात्तवोष्टे नेत्रकञ्जसंलग्नमिति लज्जावशात् साक्षादुत्तरं दा-
तुमशक्ता कञ्जलाङ्कितं स्वाधरं पश्येति भावेन दर्पणमेवोत्तरं
ददावित्यर्थः ॥ १२७ ॥

लालयाऽऽत्मचरणस्य चुम्बना-
 च्चारु भालमवलोक्य तन्मुखं ।
 सा द्विधा नतनतानना ऽस्मर-
 क्षेपरागमुदितं पतिं निशः ॥ १२८ ॥
 खेदभाजि हृदयेऽनुविम्बितं
 वीक्ष्य मूर्त्तमिव हृद्गतं प्रियं ।
 निर्ममे धुतरतिश्रमं निजै-
 र्ज्ञानताऽति मृदु नासिकाऽनिलैः ॥ १२९ ॥

लालयेति । कुपित भैमी प्रसाहार्यं चरणे पतनात् भैम्याः
 पद्मिनीत्वात् पद्मजा समबन्धेन सुरतारम्भवशाद्वा आत्मचरणस्य
 लालया चुम्बनात् सम्बन्धाद्धेतोः चारु भालं ललाटं यस्य एव-
 भूतं तस्य नलस्य मुखमवलोक्य निजसुरतधार्ष्ट्यस्मरणाज्जात-
 यासज्जयाहेतुना नत नतं नत प्रकारमाननं यस्याः सा एवभूता
 सती उदितं प्राप्नोदयं उदयानतरं वा उदयमनन्तरं च काल-
 क्रमाथ वीचमानः शेषः कियदवशिष्टः रागे लौहित्यं यस्य तं
 निशै राद्याः पतिं चन्द्रं अस्मरत् । तन्मुखं तादृगभूदित्यर्थः ।
 ईषदवशिष्टरक्तिमचन्द्रदर्शने यथा प्रीतिर्भवति तथा तादृक्
 मुखदर्शनेऽपि तस्याः प्रीतिर्जातेति भावः । नत नतेति प्रकारे
 द्विरक्तिः । पतिं कर्षाल विवक्षया षड्यभावः ॥ १२८ ॥

खेदेति ॥ ललाटलालादर्शनसञ्जातनिजसुरतधार्ष्ट्यस्मरण-
 वजात् द्विधा नता सा खेदभाजि अमजस्युते खहृदये अनुवि-

सूनसायक निदेश विभ्रमै-

रप्रतीत चर वेदनोदयं ।

दन्तदंशमधरेऽधिगामुका

सा स्पृशन्मृदु चमच्चकार च ॥ १३० ॥

म्बितं प्रियं गलं मूर्च्छं साकारं हृद्गतं चित्तस्यमिव वीक्ष्य निजै-
रतिमृदुभिः विश्रान्तिक्रममन्दीभूतैर्नाषिकानिलैः कृत्वा धृतो
ऽपनीतः रतत्रमो यस्यैतादृशं निर्ममे चकार सञ्जानसत्वा-
न्नासाश्चासार्गा हृदयप्रतिविम्बित प्रियसम्बन्धात् अमापनोदनं
युक्तं । निर्मम इवोत्प्रेक्षा वा । तादृशीं तां दृष्ट्वा स गतश्रमः
सहर्षः सञ्जातः, सापि तं तादृशं दृष्ट्वा हर्षवशात्सन्दतरान्ना-
सान्नासान्मोचेति भावः ॥ १२९ ॥

सूननेति ॥ सूनसायकस्य कामस्य निदेश आज्ञा । तस्य
विभ्रमैर्विस्वासेर्हेतुभिः अप्रतीतचरः पूर्वसम्भोगवेष्टायाम-
ज्ञातः वेदनोद्भवो यो दुःखोदयः यस्मात् तं दन्तदंशं अध-
रेऽधिगामुका अधुना पीडाकारिणं ज्ञातवती । सामृदु अनि-
ष्टुराङ्गुलीस्यं यथा तथा दन्तदृष्टाधरमेवास्पृशत् । अनन्तरं
च स्वर्णज पीडानुभवात् चमच्चकार ससीत्कारमङ्गकम्पमपि
चकार । आकस्मिकतयैव किमेतत्कदा जातमिति साश्चर्या-
वाभूत् । दन्त दंशं नखोकेति (पा० २।३।६८) षष्ठी निषेधः
॥ १३० ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य करजस्य विभ्रमं
 प्रयसार्जितमुरोजयोरियं ।
 कान्तमैक्षत हसस्युग्रं कियत्
 कोपसङ्कुचितलोचनाञ्चला ॥ १३१ ॥
 रोषभूषितमुखोमिव प्रियां
 वीक्ष्य भीतिदरकम्पिताक्षरं ।
 तां जगाद् स न वेद्मि तन्वि तं
 ब्रूहि शास्त्रि तव कोपरोपिणम् ॥ १३२ ॥

वीक्ष्येति ॥ इयं प्रेयसा मलेन उरोजयोश्परि बुद्धिपूर्वम-
 भितं हतं करजस्य मखस्य विभ्रमं कोपसम्भ्रमवशादीक्ष्य वारं
 वारं विलोक्यागमरमेव कियत् किञ्चित् कोपेन कुञ्चितौ
 उन्मील्य मुकुञ्चितौ पर्यायेण गुणाधिक्यवशात् विलोचनाञ्चलौ
 नेत्रपद्मवौ यथा एवभूता सती स्वयं हतत्वात् सम्भोगसमये तथा
 ज्ञातत्वाच्च हसस्युग्रं अतस्त्रितं कान्तमैक्षत कोपेन वक्रमपश्यदि-
 त्यर्थः । कोपस्त्रास्यत्वेन धीरत्वं भैम्बा व्यञ्जते वीक्ष्य वीक्ष्य सम्भ्रमे
 द्विदम्भिः । हसस्युग्रं स्युग्रानुदक (पा० ३।२।५८) इति जित्
 ॥ १३१ ॥

रोषेति ॥ सरोषद्वितं कोपयुक्तं मुखं यस्यास्यामिव दन्त-
 दशनादेः सुखकारित्वेन तत्त्वतः कोपरहितत्वेऽपि ह्यचिमको-
 पेन भ्रुकुटितमुखीं प्रियां वीक्ष्य भीत्या दरमीवत् कम्पितानि
 यमद्गदान्वचराणि यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा तां इति

कोपकुङ्कुमविलेपनाम्भना-
 ग्रन्थवाचि ह्यग्रतन्ववाचि ते ।
 भूदयुक्तसमयैव रञ्जना
 मानने विधुविधेयमानने ॥ १३३ ॥

जगाद् । इति किं । हे तन्वि अहं तं न वेद्यि कस्यव कोप-
 रोषरोपणां चकार ब्रूहि, ब्राह्मि तव कोपरोपणमिति च पाठः ।
 कोपस्य रोपिण्यमधारोपकं न वेद्मीत्यात्मनः कोपरोपित्वं गोप-
 यति ॥ १३२ ॥

कोपमिति ॥ पुनरपि इति किं । ननु ह्यग्रतनु अवाचि
 कोपवशात् अवाच्यभाषणे तथा अवाचि नसीभूते तथा विधु-
 नापि विधेया गुणाधिक्यवशाद्दिधेया कार्या मानना पूजा यस्मै-
 वभूते चन्द्राधिके तवानने रोषरूपेण कुङ्कुमेन विलेपनाद्देतो-
 र्मनागन्धीयसीथं रञ्जना रक्तिमसन्नादना मा भूत् न कार्या ।
 वस्त्रादयुक्तसमयैवाप्रस्तावसमुद्भूतैव किमपि मया नापराङ्क-
 मिति निर्हेतुकेषामनुचिता कोपरञ्जना त्यज्यतामित्यर्थः । अथ
 वाऽयं सम्भोगसमयो रात्रिरियं न तु कोपरञ्जनसमयः, तस्माद-
 न्वदा कोपः कार्योऽधुना तु त्यज्यतामित्यर्थः । अथ च चन्द्रतुल्ये
 मुखे रञ्जना अयुक्तसमया माऽभूत् किन्तु युक्तसमयैवकार्येत्ययु-
 क्तसमयत्वमेव निषिध्यते । अथ च चन्द्राधिकं तव मुखं इदानीं
 रोषरूपितं सञ्च्युनं भवतीति अयुक्तसमया रञ्जना न कार्या
 कोपस्त्वज्यतामित्यर्थः । अथ च कोपकुङ्कुमविलेपनरञ्जना अयु-

क्षिप्रमस्यतु रुजा नखादिजाः
 तावकीरमृतशीकरं किरत् ।
 एतदर्थमिदमर्थितं मया
 कण्ठचुम्बि मणिदाम कामदम् ॥ १३४ ॥
 स्वापराधमलुपत् पयोधरे
 मत्कारः सुरधनुःकरस्तव ।

अथमया यतस्वस्मान्नैव कार्या । श्रौतकालेष्वुष्णवीर्यतथा वद-
 नप्रसाधनं कुङ्कुमविक्षेपनं युक्तं, इदानीं वसंतजेन अमजेना-
 न्नया श्रीखण्डपाण्डिमैवाननप्रसाधनायालं न कुङ्कुमरश्चने-
 त्यर्थः ॥ १३३ ॥

क्षिप्रमिति ॥ हे भैमि कण्ठचुम्बि मम कण्ठे स्थितं तथा
 कामदमिच्छादायि अतएवैतदर्थं त्वदीयकरजरदनक्षतजपी-
 डापाकरार्थं भैमीकरजादिक्षतपीडापनोदनं कुर्वन्ति मयाऽ
 र्थितं प्रार्थितं सदिदं चिन्तामणिरत्नदाम मास्मा अमृतशी-
 करं सुधाबिन्दुं किरत् स्ववत्सत्तावकीस्वदीया नखादिजा
 नखक्षतादिजा रुजाः पीडाः क्षिप्रं अस्यतु श्रमयत्वित्यर्थः । तस्मात्
 कोपं मा कार्षीरिति भावः । अर्पितमिति पाठे पीडाशान्तर्यं
 मया त्वदीयकण्ठे क्षिप्रं सत्त्वदीयकण्ठचुम्बीति व्याख्येयं । रुजा
 भिदादित्वात् (पा० ३।३।१०४) अङ् प्रत्ययः ॥ १३४ ॥

स्वापराधमिति ॥ हे भैमि मत्कारस्तव पयोधरे स्तने सुर-
 धनुःकर इन्द्रशापाख्यानखक्षतविभेषकारी सन्नखक्षतपीडाकरणाजं

सेवया व्यजनचालनाभवा
 भूय एव चरणौ करोतु वा ॥ १३५ ॥
 आननस्य मम चेदनौचित्ये
 निर्हयं दशमदंशदायिनः ।
 शोधते सुदति वैरमस्य तत्
 किं त्वया वद विदश्य नाधरम् ॥ १३६ ॥

आपराधं व्यजनस्य चालना तस्याः सकाशाद्भवतीति भूसाया
 व्यजनवीजनसमुद्भूतया सेवया अलुपत् । वा अथवा एतावत्या-
 पि सेवया यदि न सक्तुस्त्विति तर्हि भूय एव पुनरपि अयं कर-
 सव चरणौ करोतु संवाहयतु । चरणसंवाहने आपराधमार्जनं
 भवति । तस्मात्तद्व्यं करोत्वित्यर्थः । अथ च चरणौ सम्भोगार्थं
 ऊर्ध्वीकरोत्वित्यर्थोऽवसेयः । अथ च नानावर्षरत्नमुद्रिकाद्युक्त-
 त्वात्तत्कुचे सुरधनुःकरः, तथा आपराधो नास्तीव । अथ च मेघे
 सुरधनुर्धुक्तमेवेति पयोधरे तत्कारिणां न कोऽप्यपराधः,
 यद्यपि भवेत् तथापि व्यजनवीजनसेवयावसोपितचरणसंवाह-
 नमपि करोत्वित्यर्थः । भूय एव इति पाठे एव मत्करः । अलुपत्
 खदित्वाद्ङ् । धनुःकरः दिवाविभेति (पा० ३।१।२१) ङः ।
 हसुसोःसामर्थ्ये इति (पा० ८।३।४४) पञ्चे विवर्जनीयस्य सः ।
 करोतीति करः पचाद्यप् । सुरधनुषः कर इति षष्ठी समासः ।
 चालना च्यंताद्युच् । मित्स्य पाञ्चिकत्वादृद्धिः ॥ १३५ ॥

आननस्येति । हे सुदति ममानस्य चेद्यदि अनौचित्यो यतो

दीपलोपमफलं व्यधत्त य-
 स्वत्यटाहृतिषु मच्छिखामणिः ।
 नो तदागसि परं समर्थना
 सोऽयमस्तु पदपातुकस्तव ॥ १३७ ॥
 इत्यमुक्तिमुपहृत्य कोमलां
 तत्पचुम्बिचिकुरस्यकार सः ।

निर्दयं वध्यातद्या दग्धनदंभदायिनो दन्तसतदानभीषस्य तस्मा-
 त्तस्य वक्ष्यपराधिता तत्तर्हि अपराधकारिणोऽस्य मन्मथस्यसाधरं
 विदस्य अतितरां खण्डयित्वा त्वया किमिति तद्दन्तदंभनरूपं
 वैरं न बोध्यते त्वं वद कथय, अपि तु अपराधिनोऽस्मावधवमोष्ठं
 दन्तैः खण्डयित्वा वैरनिर्घातनं कुरु । तथा च समः समाधि-
 रित्यर्थः ॥ १३६ ॥

दीपेति । हे मैम यो मच्छिखामणिस्वत्यटाहृतिषु तदीय-
 वसनकर्षणेषु सतोषु सञ्जावन्मन्मथवाय्यादिना त्वया कृतं दीप-
 लोपं स्रक्किरणैरेव तिमिरनिराकरणादफलं व्यर्थं व्यधत्त ।
 तस्य मधुरागसि अपराधे परं केवलं करावस्यन्मनादिवस्यम-
 र्थना परिहारे नो अस्ति तस्मादुपायान्तराभावात्सोऽयं मौ-
 खिमच्छिखव पदयोः पातुको वन्दाहरस्तु । उपायान्तराभावे
 हि नमस्कारेषापि अपराधमार्जनं क्रियते तस्माद्ब्रमपि नम-
 स्कारं करोत्वित्यर्थः ॥ १३७ ॥

इत्यमिति । स इत्यमुक्तप्रकारेण कोमलां वामयन्तां उक्तिं

आत्ममौलिमणिकान्तिभङ्गिनीं
 तत्पदारुणसरोजसङ्गिनीं ॥ १३८ ॥
 तत्पदाखिलनखानुक्मिन्नैः
 स्त्रैः समेत्य समतामियाय सः ।
 रुद्रभूमविजिगीषया रति-
 स्वामिनोपदग्रमूर्त्तितामृता ॥ १३९ ॥

वाचं उपहत्य उपहारीकृत्य प्रणामकरववन्नात्तस्यसुम्निगः
 ब्रह्माखर्निगखिकुराः केशा यस्त स आत्ममौलिमणिकान्तिर्नि-
 जत्रिखामणिद्युतिसद्रूपा भङ्गिनी नदी तां तत्पदे भैमीचरणौ
 तद्रूपे अरुणसरोजे तत्सङ्गिनीं सम्बद्धाञ्चकार । प्रणामेत्यर्थः ।
 नद्याश्च रक्तोत्पलसम्बन्धो युक्त एव । तस्यसुम्नीत्यनेन ब्रह्मा-
 यामेव प्रणामः सूचितः । भङ्गाक्षरङ्गाः सन्ध्यां सेति वि-
 षयः ॥ १३८ ॥

तदिति । कृतप्रणामः स नखः स्त्रैर्निजैस्तस्याः पादयोर-
 खिलेषु दृश्यतेपि नखेषु जातैरनुक्मिन्नैः प्रतिविम्बैः समेत्य मि-
 खित्वा रुद्रस्य भूमा वज्रलमेकादशत्वं तस्यापि स्यद्धावन्नादिजि-
 गीषया जेतुमिच्छया उपदग्रमूर्त्तितामेकादशमूर्त्तितां धार-
 यता रतिस्वामिना कामेन समतां साम्यमियाय मदीयः ब्रह्म-
 र्चस्येकादशत्वं धारयति तर्हि मयापि तावत्सङ्गाकेन भवितुं
 युक्तमिति । एकादशत्वं यदि कामो धारयेत्तर्हि भैमीदशनख-
 सञ्जातस्यप्रतिविम्बसम्बन्धको दशमूर्त्तिधारी नखस्तेनोपमीये-

आस्थतेषु कुरु कोपलोपनं
 पश्य नश्यति कृशा मधोर्निशा ।
 एवमेव तु निशान्तरे वरं
 रोषशेषमनुरोत्सृजि क्षणम् ॥ १४० ॥

तेत्यभूतोपमा । इदृभीतीति पाठे एकादशभ्यो इद्रेभ्यो भीतेः
 विजिगीषया तदपाकरणाद्धेतोर्थेकादशमूर्त्तितां मदना धा-
 रयेत्तर्हि सप्रतिविम्बयोगादेकादशमूर्त्तिर्नलक्षेणोपमीयेतेत्य-
 र्थः । प्रणामवशान्तलक्षेषु प्रतिविम्बित इति भावः । इदानीं
 समीपे उपदशाः । सङ्ख्याया व्यथेति (पा० २।२।२५) समासः ।
 वज्रग्रीहो सङ्ख्येय (पा० ५।४।७३) इति उच् । उपदशा मूर्त्तयो
 ष्येति समासः ॥ १३८ ॥

आस्थतेति । एष तां इति आस्थत अवोचत् । इति किं ।
 हे भैमि त्वं कोपलोपनं कुरु । मधोर्वसन्तस्य कृशा दिनापेक्षया
 सभावात् एवाव्यपरिमाणा अथ च प्रतिक्षणमपचीयमाना निशा
 नश्यतीति, पश्य कोपापरित्यागे एवमकारेणावच्छिष्टा रात्रिर्ग-
 मियति, तस्मात् कोपं मुञ्च । तु पुनस्त्वं एतमेव रोषशेषं निशा-
 न्तरे आगामि रात्र्यन्तरे दिनापेक्षया अधिकपरिमाणायां
 त्रिभिरहोरात्रौ क्षणमात्रं अनुरोत्सृजि कामयिष्यसे चरमे
 तस्मिन्नागिष्टं त्रिष्टं कोपं तदा कुरु इदानीं सम्भोगार्थं प्रसन्ना
 भव । सर्व्वं कोपनिदानमेव चेत् करिष्यसि तर्हि तदा किं करि-
 ष्यसि तस्मादस्य कोपं निशान्तरार्थं स्थापयेति लौकिकरीत्या-

साऽथ नाथमनयत्कृतार्थतां
 पाणिगोपितनिजाङ्घ्रिपङ्कजा ।
 तत्प्रणामधुतमानमाननं
 स्मरेमेव सुदती वितम्बती ॥ १४१ ॥
 तौ मिथो रतिरसायनात् पुनः
 सम्बुभुक्षुमनसौ बभूवतुः ।

धुना तावत् कोपं त्यजेति तां मैत्रीं प्रार्थयति स्नेहार्थः । आस्थित ।
 च चिह्नः ख्याञ् (पा० २।४।५४) ऋः । अस्व तिवक्तीति (पा० ३।
 १।५२) अङ् । ङित्वात्तङ् ॥ १४० ॥

वेति । अथ प्रणामभाषणानन्तरं प्रणामं मा कार्षीरित्या-
 दिवचनपूर्व्यं पाणिभ्यां गोपिते निजाङ्घ्रिपङ्कजे यथा तथा तस्मै
 प्रणामेन धुतो निरसो मानः कोपजमौदामीन्वं बखीवक्ष्युतं आननं
 प्रसादात् स्मरं सस्मितमेव वितम्बती कुर्वाणा सती सा सुदती
 नाथं कृतार्थतां कृतकृत्यतां अनयत् प्रापयामास तावन्मात्रेण
 प्रसन्नाभूदिति भावः ॥ १४१ ॥

ताविति । तौ मिथो ऽन्योन्यरतिरसस्वानुरागरससायनात्
 प्राप्तेः परस्परानुरागविवृद्धेर्हेतोरथ च प्रीतिरेव रसायनं प्र-
 ब्रान्तसुरतेऽद्याः पुनरुज्जीवनीवधं तस्माद्धेतोः पुनः सम्बुभु-
 क्षुमनसौ सुरताभिसाषिचिन्तौ बभूवतुः । द्वितीयसुरतेऽङ्गुजाता-
 वित्यर्थः । तु पुनः रजनिस्रयोर्मनोरथं द्वितीयसुरतवाङ्क्षां
 न चक्षमे विपेहे । यतः दृष्टा जनिर्जन्म यस्यास्तथा । अक्षयं जीवितं

चक्षमे न तु तयोर्मनोरथं
दुर्जनी रजनिरप्यजीवना ॥ १४२ ॥
स्वप्नमात्तशयनीययोस्तयोः
स्त्रैरमाख्यत वचः प्रियां प्रियः ।
उत्सवैरधरविम्बपानजैः*
सान्तरायपदमन्तरान्तरा ॥ १४३ ॥

यत्नं चक्षास्त्रादृशी सञ्जातप्रभातसमया । अथ वास्यायुषो जस्य
दुष्टमेवेति । यदा प्रभातस्य आसन्नत्वादिरहसम्भावनावग्राहा
दुष्टा व्याकुला जनी गवोढा यस्यां सा दुर्जनी । सम्भोगेऽपि तु
तयोर्न निवृत्ता परं प्रभातसमयस्य सञ्जातत्वात्सम्भोगं न चक्र-
तुरिति भावः । अन्योऽपि सुरतविषये यद्रसायनं वीर्यवृद्ध्यर्थ-
मौषधं सेवमानः पुनः पुनः सुरतेऽकुर्भवंति । अस्पृशिताऽन्यापि
दुष्टा बधूः सपत्न्यादिः स्त्रीपुंसयोः सम्भोगं न समते । जननं
जनिः । जनिघसिभ्यामिष् (सि० कौ० । उ० ४ पा० २०२ पंचे) ।
अनिवह्योरिति (पा० ७ । ३ । ३५) न वृद्धिः । इत्योप इति (पा०
६ । ३ । १११) दीर्घः पक्षे समासान्तविधेरनित्यत्वात्कवभावः
॥ १४२ ॥

स्वप्नमिति । स्वप्नमात्तं शयनीयं शय्या चाम्बां तयोर्मध्ये प्रियः
प्रियां प्रति स्त्रैरं रहसि स्थितत्वात्स्वप्नं यथा तथा आख्यत

* अघरदानपानजैरिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

देवदूत्यमुपगत्य निर्द्वयं
 धर्मभीतिहृतताडशागसः ।
 अस्तु सेयमपराधमार्जना-
 जीवितावधि नलस्य वय्यता ॥ १४४ ॥
 स क्षणः सुमुखि यत्त्वदीक्षणं
 तच्च राज्यमुरु येन रज्यसे ।

अवोचत् । किञ्चूतं वचः परस्परमधरविम्वस्य पानं तज्जैहृत्सवैः
 परमाणन्दकारणैर्निमितैरन्तरान्तरा मध्ये मध्ये सान्तरायाणि
 विघ्नानि किञ्चनं कालं अनुचारितानि सुप्तिरुन्तानि पदानि
 यच्च ॥ १४३ ॥

किमुवाचेत्याह । देवेति । देवदूत्यमुपगत्य अप्नीकृत्य निर्द्वयं
 यथा तथा धर्माङ्गीत्या चित्तशुद्ध्या दूत्याकरणे प्रतिश्रुतापरि-
 पासनाद्भूर्त्वा लुप्येतेति लुप्यमानाद्भूर्त्वाङ्गीत्या धर्मस्यैव वा भी-
 तिर्नलोपलक्षणा तथा हेतुभूतया कृतं तादृशमनिर्वाच्यं भवत्
 पीडनरूपमुक्तप्रकारमागोऽपराधो येन तस्यापराधिने नलस्य
 मम जीवितावधि यावज्जीवं या वय्यता भवदधीनता सेयम-
 पराधस्य मार्जना भ्रोधयित्री अस्तु । अद्यप्रभृति यावदहं
 जीवामि तावन्तव वय्यः किंकर एवेति प्रतिज्ञां तस्यां मत्वा
 तमपराधं समखेत्यवोचदिति भावः । मार्जना स्यन्ताङ्गावे
 युच् ॥ १४४ ॥

स इति । हे सुमुखि यत्त्वदीक्षणं स एव नलस्य मम लक्षो

तन्नलस्य सुधयाऽभिषेचनं
यस्त्वदङ्गपरिरम्भविभ्रमः ॥ १४५ ॥
शर्म किं हृदि हरेः प्रियार्पणं
किं शिवाह्वघटनं शिवस्य वा ।

महानुत्सवः शोभनवदनत्वादेवेत्यर्थः । अथ च यत्र महत्त्वपि
काले भवदोषणं स महानपि कालः सुखरूपत्वात् क्षणतुल्यः
सुखेनातिवाहितं ब्रह्म इत्यर्थः । तथा येन तद्विषये मदीयेन
मद्विषये त्वदीयेन व्यापारेण त्वं राज्यमे प्रीता भवसि, तच्च तदेव
मम उह राज्यं त्वदनुरागहेतुर्व्यापार एव साम्राज्यं न तु
सकलभूमण्डलाधिपत्यमित्यर्थः । तथा यस्त्वदङ्गस्य परिरम्भ-
विभ्रमः आलिङ्गनविस्वासः तच्छरीरेण मदङ्गे कृतो वा परि-
रम्भविभ्रमः तदेव नलस्य मम सुधयाऽनृतेनाभिषेचनं अभितः
ज्ञानं । सुधाभिषेकादपि भवदङ्गसङ्गः सुखकर इत्यर्थः । सर्वथा
नमेव मम सकलपुरुषार्थसर्वस्वभूतासीत्यर्थः ॥ १४५ ॥

ब्रह्मेति । हरेः श्रीविष्णोः हृदि प्रियार्पणं सत्त्व्याः स्थापनं
किं नाम ब्रह्म सुखं । तथा वा अथवा शिवस्य शिवाद्याः पा-
र्यत्या अङ्गेन घटनं किं ब्रह्म तदप्यस्पीयः । तर्हि किं नाम
परमं सुखमित्याशङ्क्याह । ननु तन्नि भैमि महेषु सुरतोत्सवेषु
तव तं अतिप्रसिद्धं सरिदुदन्वतोर्नदीसमुद्रयोरिवाश्वयं सम्-
न्धमभिन्नजलोपसम्भेन तादात्म्यलक्षणं अयमहं अयं शुभावह-
विधिरूपं वा सम्बन्धं कामये वाञ्छामि इष्टदेवताम् इति

कामये तव महेषु तन्वि तं
 नन्वयं सरिदुदन्वदन्वयम् ॥ १४६ ॥
 धीयतां मयि दृढा ममेति धी-
 वक्तुमेवमवकाश एव कः ।
 यद्विधूय तृणवद्विवस्यतिं
 क्रीतवत्यसि दयापणेन मां ॥ १४७ ॥

शेषः । महेषुत्वेषु मध्ये तव सरिदुदन्वत्त्वमेव कामये तन्वदिति
 वा । हरेर्हृदि प्रियार्पणे त्रिवस्य च त्रिवाङ्मूषटने आसिङ्गना-
 दीनां पृथक्स्थितभिन्नदेशसाध्यतादासिङ्गनादिजन्यं सुखं ता-
 वस्मात्स्येव किन्त्वेकदेशस्यर्गमात्रजन्यमेवास्ति तस्मादावयोर्यदि
 पृथक् तर्हि तदा सुरतसमये चीरवदेकीभावोऽस्तु । यद्यपृथ-
 क्कामिष्टं तर्हि नदीषमुद्रजलवत्तादात्म्यमेव भवतु न तु हरि-
 तस्मादिवद्वेदोक्षेण इति भावः । नन्वहमित्यपि पाठः । तव
 मयेहेति पाठे अयमहमिह भूलोके मया सह ते तव तादृशं
 सरिदुदन्वत्त्वं कामय इत्यर्थः ॥ १४६ ॥

धीयतामिति । हे भैमि मयि त्वं ममेति धीर्निश्चिता बुद्धि-
 र्धीयतां न्वस्यतां । मयि स्वबुद्धिरासंसारं त्वया क्लियतामिति
 वक्तुमेव अभिधातुमप्यवकाशः अवसर एव कः अपि तु तालिकेऽर्थं
 एवं वक्तुमवकाशलोभोऽपि नास्ति । यद्यस्माद्धेतोः दिवस्यतिमिन्द्रं
 तृणवत्पृथेन तुल्यं वर्त्तते तृणवदेव यथा तथा तृणमिव परित्यज्य
 दयारूपेण पृथेन मूखेन मां क्रीतवत्यसि । उदासीने हि मम

शृण्वता निम्नतमालिभिर्भव-
 दाग्विलासमसक्तमया किल ।
 मोघराघवविवर्धजानकी
 आविष्णी भयचलासि वीक्षिता ॥ १४८ ॥

बुद्धिः कार्येत्यारोपः प्रार्थते । विक्रीय मूर्ख्येन गृहीते वस्तुनि तु
 खल्वं न्याय्यमस्येवेति तदारोपो न प्रार्थत इत्यर्थः । यदि मयि
 खल्वं नाभविष्यत् तर्हि इन्द्रं परित्यज्य मां नावरिष्यः वृत्त-
 वत्यसि तावत् तस्मादेवमपि मया याचितुमयुक्तमेवेति । तव किं-
 करोऽस्मीति भावः । दिवस्यति दयापणेनेत्येताभ्यां इन्द्रापेक्षया
 तदपेक्षया वाहमतितरां गुणवानिति वृत्त इति न किन्तु मद-
 रणे तव रूपैव हेतुः । सा यावज्जीवं कार्येत्यर्थः ॥ १४७ ॥

शृण्वतेति ॥ किल कदाचित् समये आलिभिः सखीभिः
 सह असक्तं भवत्या वाग्विलासं कथासंवादं निम्नतं पसादा-
 गत्य ज्ञातं यथा तथा वरदानाद्दृष्टत्वेनावगुष्टं यथा तथा
 शृण्वता निम्नतं रश्मि खितत्वात् मञ्जुवर्णशङ्काभावात् स्पष्टं
 खल्वन्दं सखीभिः सह भवत्संवादं किल जनैः पसादागमनाद्
 दृष्टीकरणादिना कपटेन शृण्वतासता वा मया त्वं वीक्षिता
 एवम्भूता दृष्टासि । किम्भूता मोघं वक्रौ परीचार्यं अकारणे
 श्रीराघवेष विवर्धा त्यक्त्वा खल्विन्नेवानुरक्तापि जानकी शृणो-
 तोति तच्छीला सीतेव भयेन खत्यागशङ्कया भीत्या च व्याकु-
 ला । तस्मात् किंकरभूते मय्यन्यथाधीर्न कार्येति भावः । यद्वा

क्षुप्नपत्रविनिमीलितक्षुपात्
 कच्छपस्य धृतचापलात् पलात् ।
 त्वत्सखीषु सरटाच्छिरोधृतः
 खं भियोऽभिदधतीषु वैभवं ॥ १४९ ॥
 त्वं मदीयविरहान्मया निजां
 भीतिमीरितवती रक्षःश्रुता ।
 नेोज्झितास्त्रि भवतो तदित्ययं
 व्याहरद्वरमसत्यकातरः ॥ १५० ॥

यस्माद्गीता वृष्टासि तस्मादवश्यं मयि तवानुरागोऽस्तीति नि-
 श्चित्य धीयतां मयि विवेक्तुमयुक्तमिति भावः । राघवः गोत्रा-
 पत्ये विदादेराकृतिगणत्वादञ् । बद्धत्वे तु यत्रजोश्चेति (पा०
 १।४।६४) अजोस्तुक् । तेन रघूणामन्वयं वक्ष्ये इति साधुः
 ॥ १४८ ॥

क्षुप्नेति त्वमिति युग्मं । अयं नलः तां प्रति इति वरमभीष्टं
 व्याहरत् उवाच । अभयदानं प्रादात् । इति किं । हे भैमि
 कदाचित् सखीसमूहेन सह गोष्ठ्यां प्रसङ्गात् काकस्मादिभे-
 तीति तथं कथ्यतामित्यन्योन्यं भयहेतुप्रभे कृते क्षुप्नानि स्पृष्टानि
 पत्राणि यस्मैवक्षुतोऽङ्गुल्यादिना स्पृष्टमात्रः सन् विशेषेण
 निमीलितः सङ्कुचितस्तस्मात् क्षुपात्तज्जालुसंज्ञकादोषधिविश्रे-
 षात् सकामादहं सुतरां विभेतीति कथाचिदुक्तं । धृतं चा
 पलं येन स्तभावन एव चलतः कच्छपस्य पलान्मांसात् अह-

सङ्गमय्य विरहेऽस्मि जीविका
यैव वामथ रताय तत्क्षणां ।

मिति अन्यथा कथितं । अनिशं शिरोधुतो मूर्द्धानं कम्पयतः
प्रतिक्षणमन्यवर्णात् सरटात् छकलामात् सकामादहमिति
अपरचेत्येवं तत्सखीषु खं निजं भियोभयस्य वैभवं हेतुं अभिद-
धतीषु भाषमाणासु सतीषु कयाचिदस्माभिर्निजभयचेतुरक्त-
स्त्रयापि कथ्यतामिति त्वं प्रत्युक्ते सति नस्तवियोगाद्देतोरहं
विभेमि क्षणमात्रमपि तेन न भाव्यमिति तस्मादेव विभेमि
न तन्वस्त्रादिति मदीयविरहास्त्रिजां भीतिं रक्षसि ईरितवती
त्वं मया श्रुतासि यस्मात् तस्मात् माऽभैषीः । अहं भवतीं
कदाचिदपि नोन्मितास्मीति, यतः असत्ये नानाप्रसोभनविषये
कातरो भीदः भाविनस्त्रागस्य दैवाधीनत्वास्त्रासत्यवादित्व-
मिति भावः । यदा असतीव्यकातरः सतीषु विषये भोदरेव
अतस्त्रयनिराकरणार्थमेवमवददित्यर्थः । क्षुप्तेति क्षुपस्त्रं
इति तौदादिकात् अनिष्टो निष्ठा । शिरोधुत इति क्षिपणं
॥ १४८ ॥ १५० ॥

क्षुप्तेति । हे भैमि इत्यतो हेतोः दृष्ट्या क्षुपितयेव निद्रया
अस्मां रात्रौ आवयोर्नोपसद्यते आसन्नतयानभूयते । किमिति
वितर्के । इति किं । हे भैमोनस्ती यैवाहं निद्रा विरहे विवा-
हात् पूर्वम् वियोगसमये वां युवां स्वप्नदर्शनादिवशात् सङ्गमस्य
संयोगं प्रापस्य युवयोः जीविकास्मि प्राणधारणहेतुरभूवमि-

हन्त दत्त इति कृष्टयावयो-
 निर्द्रयाद्य किमु नोपसद्यते ॥ १५९ ॥
 ईदृशं निगदति प्रिये दृशौ
 सम्मदात् कियदियं न्यमीलयत् ।

त्यर्थः । तत्त्वत्वं तस्या मम सम्बन्धिनं चणं अवसरं वा अथ
 विवाहानन्तरं स्वकार्याथै रताय युवा इत्यः । रात्रिलक्षणे
 मदीयसमक्ष एव सुरतस्य क्रियमाणत्वात् हन्त कष्टमनुचितं
 कृतं उपकारं न स्मरथ इत्यर्थः । आपदि कृतोपकारा हि
 तदीयेऽवसरे अन्यस्मै दत्ते सति कोपात् स्वामिसमीपं नागच्छ-
 तीति, आपदि कृतोपकाराया मम रात्रिरूपेऽवसरः सुरताय
 दत्तो युवाभ्यां, मद्यं तु मदीयावसरस्य लोभोऽपि न दत्तः प्रभा-
 तपर्यन्तं सुरतस्यैव करुणादिति कोपवन्नादिति वाऽऽवयोर्निद्रा
 नायातीति नल्लक्ष्मामवोचदित्यर्थः । आप्रभातं ताभ्यां कामके-
 लयः कृता इति भावः । न चणमिति पाठे यैव जीविका तस्या
 मम रताय प्रीताय चणमल्पमपि समयं न इत्य इति कृष्टयेति
 व्याख्येयं । सङ्गमस्य स्यपि लघुपूर्वादिति (पा० ६।४।५६) षेर-
 यादेशः । जीविका कर्त्तारिण्युक्त्वां षष्ठी द्वितीया द्विवचने वा-
 मादेशः ॥ १५९ ॥

ईदृशमिति । इयं प्रिये ईदृशमेवम्पकारमन्यदपि निग-
 दति सत्येव सम्मदाद्धर्षात् सुरतानन्दजन्मादिति यावत् ।
 तस्माद्धेतोः दृशौ नेत्रे कियत् न्यमीलयत् किञ्चित् निमीलितवती

प्रातरालपति काकिले कलं
जागरादिव निशः कुमुदनी ॥ १५२ ॥
मिश्रितोर् मलिताधरं मिथः
स्वप्रवीक्षितपरस्परक्रियं ।
तौ ततोऽनु परिरम्भसम्पुटे
पीडनां विदधतौ निद्रद्रतुः ॥ १५३ ॥

अमसञ्जातया निद्रया प्रयोजिकयेति शेषः । निद्रद्रावित्यर्थः ।
आप्तो हि निद्राति सञ्जादादेवं गदति सतीति वा दृष्ट्वा न्वमी-
लयत् । सञ्जादादिव प्रियप्रियोक्तिप्रवणसञ्जातदर्शवशादिवेत्यर्थः ।
आगन्दातिप्रयसुखमनुभवन् हि निमीलितदृग्भवतीति प्रती-
यमानोत्प्रेक्षा वा । कियदित्यनेन दृष्टोर्द्विनिमीलनस्य सूचित-
त्वाद्बन्धत्वं तस्याः सूचितं । केव । प्रातः कोकिले कलं मधुरास्युट-
ध्वनिं श्रोत्रसुखं आलपति सति कुमुदिनी इव यथा निमीलि-
तोत्प्रेक्षा भवति तथेयमपि । कस्मादिव निशोरात्रिसम्बन्धिना
जागरादिव । रात्रावनिद्रो हि प्रातर्दृष्ट्वा घूर्णनेन निमीलयति
कुमुदिन्यपि रात्रावनिद्रावशादिव प्रातर्निमीलयति, तस्मादि-
यमपि प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । न्वमीमिलत् इति पाठे षौ चङ्कि
भ्राजभामेति (पा० ७।४।३) पाञ्चिक उपधा इत्यर्थः । जागरात्
भावेद्यञि आपो विचिष्यलङ्कित्विति (पा० ७।३।८५) टङ्गप-
वादे गुणः ॥ १५२ ॥

मिश्रितेति । ततोऽनु तादृक्प्रियभाषणमथ एव भैमीनिद्रा-
नन्तरं परिरम्भरूपे सम्पुटे रुंक्षेपेटिकायामिति यावत् । तदच

तद्यातायातरं हृष्टकलितरनिश्रान्तिनिश्चासधाराऽ-

जस्रव्यामिश्रभावस्फुटकथितमिथःप्राणभेदव्युदासं ।

बालावसोऽपत्राङ्कुरकरिमकरीमद्रितोर्वीन्द्रवत्-

सिङ्गास्थ्यातैकभावोभयहृदयमयाहृन्दमानन्दनिद्रां॥१५४॥

पुनरपि पीडनां गाढासिङ्गनं विदधतौ कुर्वन्तौ तौ, मिश्रितौ परस्परानन्तरास्रघटितौ ऊरु यस्यां क्रियायां तद्यथा भवति तस्या, मिथः पानवधादन्योन्यमिस्त्रितावधरौ यस्यां क्रियायां तद्यथा भवति तथा, स्वप्ने वोचिताः परस्परक्रियाः अन्योन्यसुम्न-
नादिव्यापारा यस्यां तद्यथा तथा निद्रद्रुतुः । शीरनीरा-
सिङ्गनं कृत्वा निद्रितावित्यर्थः । पीडनां । अन्तत्वाद्युष् ॥ १५ ॥

तदिति । तद् इन्द्रं स्त्रीपुंसमिथुनं आनन्देन सम्भोगसुखम-
रेष निद्रां अघात् प्राप । किञ्चूतां निद्रासम्बन्धिश्चासाणां चाता-
घातयोर्निर्गमप्रवेशयोः सम्बन्धिगोरं हसो वेगस्य हस्तेन व्याजेन
कल्पिता अङ्गीकृता या रतिश्रान्तिनिश्चासधाराः सुरतश्रम-
सञ्जातनिश्चासपरम्परासासामन्योन्यमजस्रमनवरतं सुतरां यो
व्यामिश्रभावः निद्रावन्नभैमोनासानिर्गतश्चासपरम्परासु निद्रा-
वन्नखनासान्निर्गतनिश्चासपरम्पराः प्रविष्टा एवं वैपरित्ये । इति
मिश्रीभावार्थमिव चाताघाते, तथा च जले जलप्रवेशवदन्योन्य-
निश्चासपरम्पराणां यो नितरामभेदोपलभ्य इति यावत् । तेन
कर्तृभूतेन स्फुटं स्पष्टं कथितो मिथोऽन्योन्यस्य प्राणानां भेदव्युदा-
सो भेदनाशः प्राणैक्यं यस्य तत् । तथा बालाया वसोऽपत्राङ्कुरौ
तत्र पत्राङ्कुराः पत्रवल्लीभूताः तत्पत्रवल्लीषु वर्तमानाः करिम-

श्रीहृषं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामह्लदेवी च यम् ।
 यातोऽस्मिन् शिवशक्तिसिद्धिभगिनी सौभ्रात्रभव्ये मया-
 काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमष्टादशः ॥१५५॥

कथं: कस्युर्थादिरचिता हक्लिमकथ्यंसाभिर्मुद्रितं चिह्नितं नि-
 द्रासमवहतगाढासिद्धनवभ्रातंसंलग्नप्रतिरूपकं कृतं उर्वीन्द्रवच-
 कद्रूपं चिह्नं तेनाख्यातो नितरां स्पष्टं कथित एकभाव एकत्वम-
 भेदो यस्यैवस्मृतमुभयोर्भेमीनलयोर्हृदयं वचःस्वस्वमथ च चित्त-
 पत्रं । यातेत्यादिवासेत्यादि च ह्यं क्रियाविशेषणत्वेन वा
 बोध्यं । आत्मीक्यं प्ररीरैक्यञ्च क्रमेष वर्धितमिति ज्ञेयं । उभ-
 योरपि मिश्रितयासत्वादेकप्रायश्चिह्नैषादुत्प्रेक्षितं ॥ १५४ ॥

श्रीहृषमिति । पूर्वार्द्धं पूर्ववत् । शिवस्य शक्तेश्च सिद्धिर्यत्र
 शिवशक्तिसाधनं यत्र कृतं शिवशक्तिसाधननामा गन्धः । शिवभ-
 ङ्गोति पाठे शिवस्य भक्तिः सिद्धिर्यत्र शिवभक्तिप्रतिपादको गन्ध-
 विज्ञेयः तस्य भगिनी एककर्मकत्वान्तस्य विषये सौभ्रात्रेण शोभ-
 नश्रात्रभावेन भव्ये प्रशस्ते तत्तुल्यपरसन्नद्धार्थन्यासे नलीयच-
 रिते अष्टादशानां पूरणः सर्गः समाप्तः । शिवभक्तिसिद्धिरपि
 मया कृतेति सूचितं । सौभ्रात्रमित्यत्र भावे युवादिवादात् ।
 अष्टादशः । तस्य पूरणेऽट् (पा० ५।१।४८) ॥ १५५ ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामश्रीनारायणपण्डितकृते नैषधीय-
 प्रकाशे अष्टादशः सर्गः समाप्तः ॥

उत्तरनैषधचरिते ।

ऊनविंशः सर्गः ।

श्रीकण्ठीन्दसिंहे जयतः ।

निशि दशमितामालिङ्गत्यां विवोधविधित्सुभि-
निषधवसुधामीनाङ्गस्य प्रियाङ्गमुपेयुषः ।
श्रुतिमधुपदस्रग्वैदग्धीविभावितभाविक-
स्फुटरसमृशाभ्यक्ता वैतालिकैर्जगिरे गिरः ॥ १ ॥

निशीति ॥ सर्गसङ्गतिः स्पष्टा । वैतालिकैर्विन्दिभिर्गिरेो ज-
गिरे, ऊचिरे । किञ्चूतैः । निशि रात्रौ । बाह्यं वृद्धिर्वपुःपुष्टिः
प्रज्ञोत्साहो बलं मदः दशकेन निवर्त्तन्ते मनः पञ्चेन्द्रियाणि
चेति वचनाद्दशदशकस्य त्रतायुषः पुरुषस्यावसानोपलक्षकाऽवस्था
विशेषो दशमः स विद्यते येषां ते दशमिणो वृद्धास्तेषां भावो
दशमिता तामालिङ्गन्यां अवसानं प्राप्तार्यां सञ्जातप्रायप्रभा-
तार्यां यामिन्यां प्रियाङ्गं भैमीषमीपमुपेयुषः प्राप्तवतस्तथा सह
निद्रितस्य निषधदेशवसुधाया मीनाङ्गस्य कामस्य नलस्य विवो-
धार्थं गिरं विधित्सुभिः कर्तुमिच्छुभिः । कीदृशो गिरः श्रोतृणां
श्रुत्योः अवणयोर्मधु अमृतरूपा अतिमधुरा पदस्रक् सुप्तिङन्त
पदमास्ता तस्या वैदग्ध्या वक्रोक्त्यादिरचनाचातुर्येण विभाविता

जय जय महाराज प्राभातिकीं सुषमामिमां
सफल्यतमां दानादक्षणे र्दरालसपत्न्योः ।

ध्निवृत्त्या व्यञ्जनाव्यापारेण प्रकाशिता भाविका रत्यादिस्त्रायिव्यभिचारिसहकारिरूपैर्भावैर्युक्ता, ज्ञापिता इति यावत् । तादृशाः स्फुटाः प्रसन्नतरत्वेन बालिशैरपि प्रतीता ये रथाः शृङ्गारादथसैर्ध्वं नितरामभ्यक्ताः सर्वतः सिक्ताः एकपदमपि नीरसं यासु नास्ति अतिरसिका नलप्रवोधाथं मागधैर्मधुरं प्रातर्वर्णनमारम्भमित्यर्थः । रत्यादयः स्त्रायिभावाः निर्वेदादथस्त्रयस्त्रिंशद्ब्यभिचारिणः । वैतालिका बोधकरा इत्यमरः । दशमोऽवस्थाविशेषो विद्यते यस्यासौ दशमी, अति वृद्ध इति योगरूढोऽयं शब्दः । दशमिन्या वृद्धाया भावो दशमितेति वा । विशिष्टस्यासौ वितालः सन्निरूपं येषां ते वैतालिकाः शिष्यमिति (पा० ४।४।५५) ठक् । सौख्यायिका इत्यर्थः । तदुक्तं । वैतालिकास्तु कथ्यन्ते कविभिः सौख्यायिकाः । राज्ञः प्रबोधसमये घष्टाशिष्यास्तु घाष्टिकाः । जगिरे गैशब्दे कर्माणि तद् । अस्मिन् सर्गे ब्रूम इति यावद्भूरिणी क्वन्दः ॥ १ ॥

अयेति ॥ भो महाराज त्वं जय जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व । त्वं इमां प्रत्यक्षदशां प्राभातिकीं प्रातःकालसम्भवां सन्ध्यादि जनितां सुषमां परमां शोभां दरमीषत् अलसे तत्कालमेव निद्रात्यागादीषद्गूर्णनयुतेऽर्द्धान्निषितपक्ष्णो ययोरक्ष्योर्नेत्रयोस्त्रयोर्दानात् विषयोकरणाद्धेतोः सफल्यतमां, अतितमां

प्रथमशकुनं श्रयोत्यायं तवास्तु विदर्भजा
 प्रियजनमुखाभोजानुष्ठं यदङ्ग न मङ्गलं ॥ २ ॥
 वरुणपृथ्वीमाशामासाद्यन्तममुं रुची-
 निचयसिचयांशाशर्धंशक्रमेण निरंशुकां ।

सफलां सुद । तत्कतदर्शनेनेयं भव्या भविष्यति तस्याः श्रीचमु-
 दुध्यस्तेति भावः । विदर्भजा श्रयोत्यायं श्रयोत्याः यनाप्राप्ती-
 चमुत्याय तव प्रथमं पूर्वं प्रातःकाष्ठभवं च शकुनं शुभसूचकं
 प्रथमस्तु तत्स्थाने भैष्येव भूयात् । उत्थितः सन् प्रथमोत्थि-
 तभैषीमुखमेव प्रथमं प्रथेत्यर्थः । चद्यस्मात् हे चङ्ग क्षामिन्
 प्रियजनस्य मुखाभोजानुष्ठं तुङ्गमुत्कृष्टं मङ्गलं शुभावहं वस्तु
 नास्ति । प्रातस्त्याय प्रथमं प्रियजनमुखदर्शनं कर्त्तव्यमिति
 लौकिकी स्थितिः । तन्नः पूर्वं भैष्युत्तिष्ठत्विति भावः । दरा-
 लसपञ्चत्वं तत्कालमुदुङ्गस्य जातिः । पञ्चाङ्गवर्णं पूर्वमुत्या-
 नमित्युत्तमकुलस्त्रीजातिश्च । जय जयेति वीष्पायां दिग्भिः ।
 प्राभातिकीं प्रभाते भवेति, काष्ठादुञ्च । सफल्यतमां सफल-
 शब्दात् तत् करोतीति (पा० ३।१।२६।वा० १) श्यन्ता शोडि
 तमपि किमेत्तिङ्कित्यामुः (पा० ५।४।१९) । श्रयोत्यायं अपादाने
 परोष्पाद्यामि (पा० ३।४।५२) णमुल् ॥ २ ॥

वरुणेति ॥ हे राजन् हरेरिन्द्रस्य महिषी राज्ञी अशौ प्राची
 हरित् दिक् इतः प्राग्भागे अङ्गः प्रारम्भभागा एव निजमुखं
 तत् तिमिरत्यागे प्रसादमिषाक्षैर्मन्त्रव्याजात् स्मरं सहासं धत्ते

तुहिनमहसं पश्यन्तीव प्रसादमिषादसा
 निजमुखमितः स्मेरं धत्ते हरेर्महिषी हरित् ॥ ३ ॥
 अमहतितरास्ताडक् तारा न लोचनगोचरा-
 स्तरणिकिरणा द्यामञ्चन्ति क्रमादपरस्पराः ।

त्रिभिर्नी, उत्प्रेषते । कथंभूतेव । वरुणस्य गृहिणीं भार्यां प्रतीची-
 माश्रामासादयन्तं अभिगच्छन्तमतएव हृषीनिचयस्य कान्ति-
 समूहरूपस्य सिचयस्य वस्त्रस्यांशा भागास्तेषामपि अंगेन लेभेन
 भ्रंशस्य क्रमेणैकैकभागापागमक्रमेण निर्गता अंशवो यस्य नि-
 रंभुकं, अथ च विवस्त्रं अमुं तुहिनमहसं पश्यन्तीव । मय्यनुरक्त-
 स्तभ्युदयभागऽभूविदानीमेतस्यामनुरक्त इमां दशामापन्नोऽय-
 मित्तीव हसतीत्यर्थः । अन्यापि नारी अनुरागातिविक्रमं गल-
 इत्वं परस्त्रीसेवमाणं विटं दृष्ट्वा मुखं स्मेरं करोति । प्राच्या-
 मक्षोदयोऽभूत् । प्रतीच्यां त्वरणिकिरणप्रसरणवशाच्चन्द्राणिः-
 प्रभोऽसौ जिगमिषुरस्ति । तस्माच्छीघ्रं बुद्धस्तेति । अंगेन भ्रंशः
 हतीचेति (पा० २।१।३०) योगविभागात् समासः । ततः
 षष्ठोऽमासः । इतः सप्तम्यर्थेति । एवञ्चूतं चर्त्तं पश्यन्ती इतो
 ऽस्माद्धेतोरिवेति इतो दृश्यमानादस्मात् प्रसादमिषादिति वा ।
 शब्दन्वे पञ्चम्येव ॥ ३ ॥

अमहतीति ॥ भो राजन् अमहतितराः स्वरूपेणैव सूक्ष्मा-
 तरा भुवाबंधत्यादयस्तराः इदानीं ताडक् पूर्ववत्लोचनगो-
 चरा न भवन्ति स्वरूपेण सूक्ष्मात्वात् । पूर्वमपि चक्षुसतापि

कथयति परिश्रान्तिं रात्रीतमः सहयुद्धना-
मयमपि दरिद्राणप्राणस्तमोदयितस्त्रिषां ॥ ४ ॥

महता यत्नेन या दृश्यन्ते ता इदानीं सर्वथा न दृश्यन्त एव
इत्यर्थः । तादृशो बडसङ्घाः पूर्वस्वल्हाः प्रकाशमानाश्च यास्ता-
रकाः स्वात्यार्द्रादयस्ताः सम्प्रति सुतरामन्वाः सूक्ष्माश्च सत्यो
नेत्रगोचरा न भवन्तीति वा । यस्मात् तरणैः सूर्यस्य किरणाः
अपरस्तराः अहमहमिकथा सततमविच्छेदेन प्रवृत्ताः सन्तः
क्रमात् स्यां गगनं अश्नन्ति गाहन्ते । सूर्यकरस्पर्शवन्नाम्निःप्रभ-
वात् तारा न दृश्यन्ते इत्यर्थः । तथा दरिद्राणाः क्षीणाः
प्राणाः असवो यस्मैवं भूतोऽसं जिगमिषुः । अयं तमोदयितो
निम्नानाद्यश्चन्द्रेऽपि रात्रितमसा सह युद्धनां सङ्ग्रामं कुर्व-
तीनां निजलिषां परिश्रान्तिं सामस्येन श्रान्तिं रणपातं च
कथयति । न केवलं त्रिष एव दरिद्राणप्राणाः किन्तु चन्द्रेऽपि
इत्यपि ब्रह्मार्थः । अतिशयेन महत्योमहतितराः । चरुपेति
(पा० ६।३।४३) द्रुखः । ततो न समासः । गोचरः पुमान् ।
अपरे च परे च अपरस्तराः अपरस्य क्रियासातत्य इति (पा० ६।
१।१४४) सुट् । स्यां सततमविच्छेदेनाश्नन्तीत्यर्थः । सह युद्धनां
सहेचेति (पा० ३।१।६६) युधेः कनिपि वनोरचेति (पा० ४।१।७)
ङीप् रेफान्नादेन्नश्च प्राप्नो वनोन्नहश्च (पा० ४।१।७।वा० १)
इति निषेधान्नभवतः । दरिद्राण इति दरिद्रातेरार्धधातुक
इत्यादिना (पा० ६।४।११४।वा० १) प्राप्नोप्यासोपे, न दरि-

स्फुरति तिमिरसोमः पद्मप्रपञ्च इवोच्चकैः
 पुरुसितगरुच्चञ्चञ्चूपुटस्फुटचुम्बितः ।
 अपि मधुकरी कालिमन्या विराजति धूमल-
 च्छविरिव रवेर्लाक्षास्त्रक्ष्मीं करैरतिपातुकैः ॥ ५ ॥

द्राचकै सोपो दरिद्राणे च नेत्यत इत्यादि (पा० ६।४।११४।
 कारिका) निषेधात् भवति ॥ ४ ॥

स्फुरतीति ॥ भो राजन् तिमिरश्च सोमः समूहः लाक्षाक्ष्मीं
 अतिपातुकैः अतिक्रामद्भिः ततोऽप्यधिकं रक्ततरैः रवेः करैः कृत्वा
 पुरुषां वङ्गनां सितगहतां श्वेतपक्षाणां हंसानां चक्षुद्भिश्चपक्षैः
 चक्षुषिणा विस्रवद्भिर्वा चक्षुपुटैः स्फुटं यथा तथा चुम्बितः स्फुटः
 पद्मप्रपञ्चः समूह इव उच्चकैः अतितरां स्फुरति शोभते ।
 तिमिरसोमः प्रविष्टसूर्यकिरणस्यर्वात् विषखनगार्धं पद्मम-
 च्छप्रविष्टहंसाक्षवसवचक्षुपुटत्रवसपद्मवच्छोभतेतरामित्यर्थः ।
 तथा आत्मानं कालीं मन्वते कालिमन्या अतिहृष्टा च भ्रमर्य-
 पि अरुहतरैः सूर्यकिरणैः धूमलच्छविरिव कृष्णाक्षकान्धिरिव
 शोभतेतरां । सूर्यकरा प्रसृताः तिमिरं चाऽप्यीभूतमिति
 भावः । धूमसौ कृष्णलोहितावित्यमरः । उच्चकैरथयत्नादकृष्टं ।
 मधुकरी जातिवाचित्वाक्षीष् । कालिमन्या आत्ममानेच्छयेति
 (पा० ३।२।८३) खञ् । दिवादित्वात् भ्रान् खित्वागथयच्छेति
 (पा० ६।३।६६) वृत्तः । अर्द्धिषदिति (पा० ६।३।६७) मुम् ।
 लाक्षाक्ष्मीं गलोकेति (पा० २।३।६८) षष्ठीनिषेधः ॥ ५ ॥

रजनियमथुप्रालेयान्मःकणक्रमसंभृतैः
 कुशकिशलयस्याक्षैरग्रेशयैरुदविन्दुभिः ।
 सुधिरकुशलेनायःसूचीशिखांकुरसङ्करं
 किमपि गमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यवमेनिरे ॥ ६ ॥
 रविरुच्चिष्टचामोद्गारेषु स्फुटामलविन्दुतां
 गमयितुममूरुञ्चीयन्ते विहायसि तारकाः ।

रजनीति ॥ रजन्या वमथुवत् करिणीमुखाभिर्गतजलवत्
 प्रालेयान्मसो हिमजलस्य कणा खेन्नास्तेषां गलनक्रमेण संभृतैः
 सञ्चितैः कुशकिशलयस्याग्रेशयैरयस्थितैः सूचीतीक्ष्णायभागस्त्रि-
 तैरद्वैर्निर्मलतरैरुदविन्दुभिर्हिमजलकणैः कर्तृभिः मुक्ताफलान्य-
 वमेनिरे अवगणितानि, मौक्तिकतुल्यैर्जातानीत्यर्थः । किभूतानि
 मुक्ताफलानि, सुधिरै विवरकरणे कुशलेन मणिकारेण मध्ये कि-
 मपि लोकोत्तरं लोकां वा अथःसूच्या लोहसूच्या वेधनप्रला-
 कायाः त्रिस्रैव सूक्ष्मत्वाद्कुरस्तेन सङ्करं संयोगं गमितानि प्रा-
 पितान्यर्द्धविद्धानीत्यर्थः । वमथुः करिशोकर इत्यमरः । द्वितोः-
 थुच् (पा० ३।३।८६) । अग्रेशयैः अधिकरणे श्रुतेः (पा० ३।३।
 १५) इत्यजन्ते अथब्रह्मे अथवासेति (पा० ६।३।२८) सप्तम्या
 अलुक् । सूची कृदिकारान्ङीन् । सङ्करं ऋदोरप् (पा० ३।
 ३।५७) ॥ ६ ॥

रवीति ॥ रवेः पौर्वाहिक्यो रुचय एव ऋचः तार्सां प्रातः-
 काले रविकिरणानाम्भृद्यूपत्वात् "ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते

स्वरविरचना यासामुच्चैरुदात्ततयाहताः
 शिशिरमहसो विम्बादस्मादसंशयमंशवः ॥ ७ ॥

यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अङ्गः" इत्यादि श्रुतेः । अन्वेदवाक्यानामो-
 ङ्कारेषु प्रारम्भप्रवणेषु अथ च लक्षणया प्रारम्भेषु उदयसमयेषु
 स्फुटां प्रकटां अमर्षां स्वरौचाराणादिदोषरहितां अनुस्वार-
 रूपां विन्दुतां गमयितुं प्रापयितुं अमूर्विहायसि स्थितास्ता-
 रकाः केनाप्युच्चीयन्तेऽववयेन समृद्धान्त इव । वृत्तामखलायो-
 ग्यत्वात् अक्षप्रववा विन्दुनिर्माणार्थं एता वृद्धान्त इव ततो न
 वृद्धान्त इत्यर्थः । प्रत्यृचमोङ्कारसङ्गावात्तद्वाङ्मन्त्रात्ताराविन्दु-
 नामिति वक्तव्यं । अथच ऊर्द्धं उच्चीयन्ते नीयन्त इति यावत् ।
 सूर्यप्रभोदय एव तारका नमन्तीति भावः । तथासमयोऽनु-
 स्वादस्मात्शिशिरमहसश्चन्द्रस्य विम्बात्सकाशाद्भवोऽप्यामास्य-
 चामुच्चैर्नितरां उदूर्ध्वं आपतन्तया वृद्धीततयाऽथच लक्षणवशा-
 दिशास्यतया उपरिस्थितितया च अथचोच्चैरुदात्त इति उदा-
 त्तस्यस्ययोगादुच्चैरुदात्तत्वेन योग्यत्वादुत्तमस्वरस्य विरचनाय
 निर्माणायाऽसंशयं निश्चितं केनापि हता नीता इव । उदात्तस्य
 शिरसि उपसभ्यमानत्वव्यञ्चिकोर्द्धरेखा लिख्यते । यजुर्वेदेवर-
 कशाखायामुपनिषदि ह्रस्वैरुदात्तः समाहारः स्वरित इति
 लक्षणं द्रष्टव्यं । चन्द्रकिरणानामप्यस्यसमये उपरिणामित्वात्
 सूर्योपरितनरेखातुल्यत्वादेवमुत्प्रेक्षितं । सूर्यप्रभोद्गमक्रमेण च-
 न्द्रकिरणा अपि कृत्रीभूता इति भावः । कृता इति पाठे खीक-

ब्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके
 भवति च नखे दूरं तारापतौ च हतौजसि ।
 लघु रघुपतेर्जायां मायामयोमिव रावणि-
 स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं दिनसि गभस्तिराट् ॥ ८ ॥

ताः । असंशयं उभयत्रापि योज्यं । इति चर्चा । अत्यन्त इति
 (पा० ६।१।१२८) प्रकृति भावः ॥ ७ ॥

ब्रजतीति ॥ गभस्तिराट् सूर्यः तिमिरमेव चिकुरास्तिमि-
 रतुल्याः केनास्तेषु पृथीलेतिग्राहं रात्रिं दिनसि लघु श्रीर्न
 विनाशयति । कः कामिव । रावणिरिन्द्रजित् मायामयीं माया-
 निर्मितां रघुपतेर्जायां सीतामिव । कस्मिन् सति । वाक्यार्थस्य
 कर्मत्वात्तदीक्षं हिंसनरूपं कर्म दृष्ट्वा कुमुदे कैरवे मोहं संकोचं
 ब्रजति इति । अथ च सीताहिंसनरूपं कर्म दृष्ट्वा कुमुदाख्ये वानरे
 मूर्च्छां गच्छति इति । तथा नखे भवति त्वयि दृष्ट्वा सूर्यो-
 दयसमयं ज्ञात्वा दृशोरपिधायके उन्मीलितनेत्रे इति । चक्षु-
 नखे त्वयि नेत्रयोराच्छादके भवति इति । अथ च नखे वानर-
 सेनापतौ दारुणं तदीक्षं कर्म दृष्ट्वा किमपि कर्ममग्नक्यत्वाद्दुः-
 खवन्नादा तारापतौ सुग्रीवे च दृशोरपिधायके हतौजसि च
 निखोजस्ये आनवदने इति रात्रिर्गता रविर्ददितः कुमुदं च
 निमीलितं कमलं चोन्मीलितं चन्द्रश्च निःप्रमो जात इति
 भावः । मायामयाः सीताया बध इन्द्रजिता हत इति रा-
 मायणे । मायामयीं प्राचुर्येभ्यटिङ्गीप् । रावणिः अपत्यार्थे-

त्रिदशमियुनक्रीडातप्ये विद्यायसि गाहते
निधुवनधुतस्रभागश्रीभरं ग्रहसङ्ग्रहः ।
मृदुतरकराकारैस्तूलोत्करैरुदरंभरिः
परिहरति नाखण्डो गण्डोपधानविधां विधुः ॥ ८ ॥

वाङ्मादित्वादिम् । चिकुरयाहं सप्तम्यन्ते उपपदे समाससौ
(पा० ३।४।५०) इति यद्वेषमुल् । गभस्तिभोराजते गभस्तिराट् ।
सत्सुद्धिषेति (पा० ३।२।६१) क्तिप् ॥ ८ ॥

त्रिदशेति ॥ ग्रहसङ्ग्रहः शुक्रादिस्थूलतारासङ्ग्रहः त्रिदश
देवास्तेषां मिथुनं तस्य क्रीडासम्बन्धिनि तस्ये मन्त्ररूपे विद्यायसि
जन्ते निधुवनं सुरतसंमर्हः तेन धुता विकीर्षाः स्रजः पुष्प-
भासाः तासां भाग एकदेशस्यस्य श्रीभरं शोभातिग्रहं गाहते
आसम्भते, तथा विधुः अखण्डः पूर्णः वृत्तसङ्ग्रहः गण्डोपधान-
विधां कपोलतलाधःस्नायमानवृत्तशुभतरोक्षोर्षकप्रकारं न
परिहरति त्यजति अङ्गीकरोत्येव, तदच्छोभत इत्यर्थः । किम्भूतो
विधुः मृदुतरकराकारैः अतिमृदुरम्भिरूपैस्तूलोत्करैः कार्या-
समूहैरुदरंभरिः परिपूरितमध्यः । गण्डोपधानं मृदुतरका-
र्यासपूरितमध्यं वृत्तं शुभं च भवति । स्थूलतारासारास्य
विकीर्षमाणकुसुमतुल्या इतस्ततो वृत्तान्ते । चन्द्रेऽपि सौरप्र-
काशस्यस्यलेन सङ्कुचिताभिः स्वकान्तिभिः मध्यमेव पुरचम्न-
दित्तगण्डोपधानवर्षःशोभोऽस्यमयोक्तुषो जात इति भावः ।
सङ्ग्रहः ग्रहवृद्धिनिश्चिगमस्य (पा० ३।१।५८) त्यप् । उत्करः

दशग्रतश्चतुर्वेदीशाखाविवर्तनमर्त्तयः

सविधमधुनाऽखदुर्षान्त ध्रुवं रविरस्मयः ।

वदनकुहरेष्वधेतृषामयं तदुदञ्चति

श्रुतिपदमयस्त्रोषामेव प्रतिध्वनिरध्वनि ॥ १० ॥

अदोरप् (पा० ३।३।५७) । उदरंभरिः, फलेयहिरात्मंभरि-
चेति (पा० ३।२।१६) अकारखानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिन् मुमाग-
मस्य ॥ ६ ॥

दञ्चेति ॥ दशग्रतानि ब्राह्मणा यासान्ता एकसहस्रसंख्याः च-
तुर्षामृद्धेदादिवेदानां समाहारश्चतुर्वेदी तस्याः ब्राह्मणानामा-
सखाचनतैत्तिरीयकादिसंज्ञानां तत्तद्देदभागानां विवर्तनरूपा
अतालिकान्यथाभावरूपाः ब्राह्मणरूपतां प्राप्ताः मूर्त्तयः खरू-
पाणि येषां तादृशा रविरस्मयः ध्रुवं यस्मादधुना प्रातःसमये
सविधमस्मदादिसमीपप्रदेशं भूषयन्ति सर्वेऽपि समीपप्रदेश-
मागञ्चन्ति तत् तस्मादयं अछेदृषां पठतां वदनखचपेषु कुह-
रेषु दरीषु विषये आकर्ष्यमाणवर्षानुरूपस्त्रोषां वेदब्राह्मीभव-
न्मूर्त्तीनां सूर्यकराणामेव श्रुतिपदमयो वेदपदरूपः प्रतिध्वनिः
प्रतिब्रह्मेऽध्वनि गगने उदञ्चति ऊर्ध्वं प्रसरति । दरीषु प्रति-
ब्रह्मा युक्ताः । अध्वनि मध्यतारध्वनिरहितं यथा तथेति वा ।
अधेतारो हि प्रातमंश्रध्वनिना वेदानधीयन्ते । ध्रुवमुत्प्रेषाणां
वा । सूर्योदयो जातः अधेतारस्य वेदानधीयन्त इत्यर्थः । दश-
ग्रतेति मूर्त्तिविशेषणं । चतुर्वेदी समाहारे द्विगोर्डीप् । पद-
मस्यः तादृष्ये मस्यट् ॥ १० ॥

नयति भगवानभोजस्थानिवन्धनवान्धवः
 किमपि मघवत्प्रासादस्य प्रघाणमुपप्लतां ।
 अपसरदरिध्वान्तप्रत्यग्वियत्यथमण्डली-
 लगनफलदश्रान्तस्पर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥ ११ ॥

नयतीति ॥ अभोजस्य कमलकुलस्य अनिवन्धनवान्धवः
 अकारणमिदं तदानन्दकारी भगवान् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नः सूर्यो
 मघवत इन्द्रस्य वैजयन्ताख्यस्य प्रासादस्य प्रघाणं अलिन्दं किमपि
 शोकं यथा तथा उपप्लतां आश्रयतां नयति प्राययति आ-
 श्रयति, तावत्पर्यन्तमूर्धमागत इत्यर्थः । अथ च तं श्लिष्यति ।
 पराङ्मुखश्चोः शूरस्य परस्परान्नेषो युक्तः । किञ्भूतः, अपसरत्
 पुरःपलायमानमरिरूपं ध्वान्तं तस्य प्रतीचः पश्चिमाश्रयाः
 सन्ध्विनि वियत्यथे गगनमार्गे मण्डल्या संघीभावेन चलनं
 संश्लेषः प्रत्यग्दिगन्तगामित्वं, लयनमिति पाठे संघीभावेन चत्
 तिरोधानं सामस्येनादर्शनं तेन फलन् सफलो भवन् अश्रान्तो
 निरन्तरः स्पर्णाचलस्य मेरोः प्रदक्षिणलक्षणो भ्रमः स एव
 विभ्रमो विलासो यस्य । सदसु परिपालनाय राज्ञो भ्रमतो-
 यामिकस्य चोरपलायनेन यथा साफल्यं भवति तथा स्पर्णाच-
 लरक्षणाय सूर्यस्य भ्रमणविलाससाफल्यं युक्तमित्यर्थः । अत-
 एव स्पर्णाचलपदं प्रायोजि । अत्रापि पूर्वोत्तराङ्गविपर्ययो
 ज्ञातव्यः । प्रघाणप्रघणालिन्दा इत्यमरः । वान्धवः प्रज्ञा-
 दित्वात् स्पर्थेऽण् । मघवत्प्रासादस्य प्रातिपदिकान्तत्वात्-

नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्गप्रमापक्षपचिष्ठा-
 मिष्टविहरणैः श्लेनम्यातां रवेरवधारयन् ।
 शश्विग्रसनवासादाग्रामयाश्चरमां शशी
 तदधिगमनात्तारापारावतैश्चदडीयत ॥ १९ ॥

शेषः । अगारैकदेशे प्रचक्षः प्रचाक्षत् । उपपन्न आनये (पा०
 १।३।७८ = ८५) इति च प्रचाक्षोपपन्नशब्दौ साधू । प्रत्यक् द्विक्-
 प्रश्नेभ्य (पा० ५।३।२७) इत्यस्मात्तेः अक्षेर्लुगिति (पा० ५।३।२०)
 लुक् । तचिष्ठादयश्चाङ्गिता (पा० १।१।२७३) इत्यव्ययत्वं
 ॥ १९ ॥

नभसीति ॥ शशी निजाङ्गवर्तित्रवाख्यपशुविशेषस्य विश-
 खं मारुतं तस्माद्यस्मान्नो भयं तस्माच्चरमामात्रां पचिमां
 दिग्रमयात्, यथौ । तथा तारा नक्षत्राणि तद्रूपैः पारावतैः तस्य
 चन्द्रपक्षाद्यनवृत्तान्तस्य सूर्यमृगयारश्चनवृत्तान्तस्य वा अधि-
 गमनात् परिज्ञानात् उदडीयत पक्षावितं । किं विधः शशी ।
 नभसि गगने ध्वान्तमन्धकारसद्रूपध्वाङ्गाणां काकानां प्रमापक्षे
 मारुते विषये पचिष्ठां श्लेनाख्यपक्षिरूपाणां महसां सूर्यते-
 जसां इह प्राग्भागे विहरणैः क्रीडनैः रवेः सूर्यस्य श्ले-
 न्यातां मृगवामवधारयन् निर्धारयत् । अन्वस्मिन्नपि रात्रि
 मृगवाद्यां श्लेनपातेन काकादीन् हिंसति सति ब्रह्मयुक्तः पुद्गलः
 मदीयं ब्रह्ममपि मांसार्थमेतदीवाः श्लेना हनिष्यन्तीति भिधा
 पक्षाख्य गच्छति । पारावता अणुश्लेष यान्ति । सूर्यकिरणा-

मृगमविभरुस्तारा हाराच्युता इव मौक्तिकाः

सुरसुरतजक्रोडालूनाद्युसद्वियदङ्गणं ।

बहुकरहतात्प्रातःसम्मार्जनादधुना पुन-

निरूपधिनिजावस्थालक्ष्मी विलक्षणमीक्ष्यते ॥ १३ ॥

नगने खेलन्ति चन्द्रः प्रतीर्षीं गतः । ताराश्च न दृश्यन्त इति
भावः । इह नभसीति वा । शशेन नित्यं युक्तः शशी । चासा-
दिव तदधिगमादिवेति च प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अथ ब्रह्मादनः ।
पत्नी श्वेनः इत्यमरः । श्वेनन्याता च मृगया । पारावतः कल-
रव इत्यमरः । पतनं पातः भावेघञ् श्वेनानां पातः श्वेनपातः
शोऽर्थां क्रियायां वक्तते श्वेनन्याता मृगयेति । घञः साध्यां
क्रियेतिञ् (पा० ४।२।५८) इति ञः । श्वेनतिलश्वेतिलश्वेति
मुम् ॥ १२ ॥

मृगमिति ॥ सुरसुरतं देवमिथुनरतं तस्माज्जाता क्रीडा
विस्वाससम्बर्द्धः अथ च सुरतुल्यराजादिरतक्रीडासम्बर्द्धश्वेन
लूनामुटितात् हारात् च्युता मुक्ता इव वृत्ततरास्ताराः सुस-
द्वियदङ्गणं सुराणामजिरभूतं यद्गगनं निशि नितरां अपू-
पुरम्, तद्गगनं अधुना पुनः बहवः सहस्रं करा यस्य स सूर्यश्वेन
अथच रजःशोधकेन खलप्ला कृतात् प्रातःसम्मार्जनात् प्राभा-
तिकात् सम्यग्मार्जनात्तिमिरनिराकरणद्वारा शोधनादथच
शोधन्या रजोऽपनयनेन शोधनाच्चिरूपधिरुपाधिरहिता स्नाभा-
विकी निजावस्था सहजदग्ना तस्याः श्रिया कृत्वा तमीसम्बन्धि-

प्रथममुपहृत्यार्धं तारैरखण्डिततण्डुलै-
स्तिमिरपरिषट्पूर्वापर्वावलीश्वलीकृतैः ।

अथ रविरुचां ग्रासातिथ्यं नभः स्वविहारिभिः
सृजति शिशिरस्रोदश्रेणीमयैरुदसक्तुभिः ॥ १४ ॥

शोभात्यागादद्यच्च रजःपुष्पमास्त्रामुक्ताद्युपाधित्याजनात् सद्य-
च्चत्रिणा विस्रवणमन्यादृशमीक्ष्यते विलोक्यते । सूर्य्यकरैर्गगनं
भूषितं ताराश्च सर्व्वथा न दृश्यन्त इत्यर्थः । इत्यदिति पाठे
इत्याभिनयादतिमहदित्यर्थः । खलपूः स्याद्बुद्धकर इत्यमरः ।
अविभक्तः । सिजभवस्येति (पा० ३।४।१०८) श्लोर्जुम् । द्विवि वीद-
कीति सुषट्ः सक्तुद्विषेति (पा० ३।२।६१) क्षिप् । इद्युभ्यांङे-
रपसङ्ख्यानं (पा० ६।३।८।वा० १) इत्यलुक् प्राप्तावपि तत्पुरुषे-
कृतिवज्जलमिति (पा० ६।३।१४) बाहुलकाङे लुक् । दिव सत
(पा० ६।१।१३०) सात्यदास्योरिति (पा० ८।३।१११) वल्वनि-
षेधः । बज्जकरः खलपूपत्वे दिवा विभेति (पा० ३।२।११) टः ।
उपधिः उषर्गे घोः किः (पा० ३।३।८२) ॥ १३ ॥

प्रथममिति । नभः कर्त्तृ रविरुचां तिमिरपरिषत् तमःसमू-
हस्यद्रूपा दूर्व्वापर्ष्यावल्लो दूर्व्वायान्यपरम्परास्ताभिः श्वलीकृतैः
कर्त्तुरीकृतैर्मिश्रितैस्तारैर्नक्षत्ररूपैरुज्वलैसाखण्डिततण्डुलैः अम-
ग्निसुवन्नास्त्रिवीजैः कृत्वा अर्धं पूजां प्रथमं उपहृत्य इत्या
अद्यानन्तरमेव स्वविहारिभिः स्वस्निम् वर्त्तमानैः स्वसन्ताकैश्च
त्रिमिरस्य हिमस्य स्रोदासूर्ष्वविन्दवस्रोषां श्रेणीमयैः परम्परा-

असुरहितमप्यादित्योत्यां विपत्तिमुपागतं
दितिसुतगुरुः प्राणैर्योक्तुं न किं कचवत्तमः ।
पठति लुठतीं कण्ठे विद्यामयं मृतजीवनीं
यदि न वदते सन्ध्यामौनप्रतव्ययभीरुतां ॥ १५ ॥

रूपैः उदसक्तुभिः जलमिअयवचूर्णैः यासातिथ्यं भोष्यान्नदानस-
समतिघ्नपूजनं सृजति करोति । अग्न्याऽपि तण्डुलदूर्वादल-
घुतेन जलेन पूर्वमर्घं दत्वा सक्तादिना स्वगृहप्राप्ताचातिथये
भोष्यं ददाति । सूर्यदीप्तयः पूर्वं तारास्त्रिमिरश्च हिमजल-
कषानप्यपनयन्ति स्त्रेति भावः । मूख्ये पूजाविधावर्घः । मुक्ता-
शुद्धौ च तारः आदित्यमरः । अत्र तारशब्दः पुच्छिङ्गः । तार-
यति सांसाधिकानिति अन्तान्तरतेः पचासच् । रविस्त्रां
सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी । उदकयुक्ताः सक्तवः मध्यमपद-
लोपी । उदकानि च सक्तवस्त्रेति वा समासः मन्वोदनेति (पा०
६।३।६०) उदादेशः ॥ १४ ॥

असुरेति । दितिसुता दैत्यास्त्रेषां गुरुः शुक्रः आदित्येभ्यो
देवेभ्यो हेतुभ्यः उत्पत्त्यां जातां अथ च सूर्यात् सञ्जातां विपत्तिं
मरुतं नाशश्च कचवद्दृहस्वतिपुत्रवत् उपागतं प्राप्तं । असुरेभ्यो
हितमपि तेषां रात्रिश्चरत्वादनुकूलमपि तमः प्राणैर्योक्तुं संयो-
जयितुं कण्ठे लुठतीं जायद्रूपां मृतानां जीवनीमित्यनुगतार्थी
विद्यां किं न पठति । अपि तु स्पष्टं पठेदेव । परं चेदं
शुक्लाचार्यः प्रातःकालीनसन्ध्यायां मौनप्रतं मौनसङ्घणो विद्य-

उदयशिखरिप्रस्थान्यङ्गा रणेऽन निगः क्षणे
दधति विहरत्युषाप्युष्मद्रुताश्लजतुस्रवान् ।

मस्यस्य व्ययोभङ्गसस्त्राङ्गीरतां भवन्नीसत्वं यदि न वहते न
धारयेत्तर्हीति सम्बन्धः । मौनवन्नामृतजीवनीजपाभावात् कच-
मिव तमो न जीवयतीत्यर्थः । कचस्य जीवनादि भारतादि-
भ्योऽवगन्तव्यं । तमः सूर्योष्णात्यन्तं नाग्निमिति भावः । असुर-
हितं चतुर्थी तदर्थेति (पा० २।१।३६) समासः । कचवत् तेन
तुष्ममिति (पा० ४।१।१२५) वतिः । पठति वहते कालसा-
मान्ये छट् । सुठतीं वैकल्पिकत्वात्सुमभावः ॥ १५ ॥

उदयेति । अङ्गा दिनेन सह निगः रात्रेः रणे सङ्ग्रामरूपे
ऽचास्मिन् क्षणे प्रातःकाल इत्यर्थः । तत्र उदयशिखरी उद-
याचलस्यस्य प्रस्थानि शिखराणि कर्तृषि उन्नभिः प्रातःकाली-
नातपसन्तापैः द्रुतानां विखीनानां अश्लजतूनां शिखाजतूनां
स्रवान् प्रवाहान् दधति । यदा क्षणे उत्सवतुल्ये रात्रिविना-
शकारित्वात् सङ्ग्राम इव, सङ्ग्रामे विहरंस्तथोर्थुद्भूकौतुकदर्शनेन
परिक्रीडमानः पूषा सूर्यः यहराजो यत्रैवभूतान्युदयाचलसा-
नूनि वासातपसन्तापविखीनशिखाजतुस्रवत्प्रवाहानेव किय-
त्कालविलम्बधूमस्त्रीभूतरुधिरप्रवाहान् धारयन्ति । रणभू-
मिषु हि कालविलम्बेन धूमस्त्री रुधिरप्रवाहा भवन्ति । अत
एवोदयम् उदयं प्राप्नुवन् अरुणो अयजस्तत्सम्बन्धिनि प्रङ्गी-
भावे नमस्कृते विषये य आदरो भक्ततित्रयसस्त्राङ्गेतोः अरु-

उदयदरुणप्रकीभावादरादरुणानुजे

मिलति किमु तत्सङ्गाच्छङ्का नवेष्टकवेष्टना ॥ १६ ॥

रविरथद्वयानश्वस्यन्ति ध्रुवं वडवा बल-

प्रतिबलबलावस्थायिन्यः समीक्ष्य समीपगान् ।

शानुजे गरुडे मिलति सङ्गमं प्राप्नुवति सति तयोररुणगरुडयोः
सङ्गाश्लेखनाद्वेतोः रक्तप्रदीप्या नवाश्लत्कालमायाकादाहृष्टा
इष्टका यत्र तादृशी नूतनेष्टकानिर्दिता वेष्टना । नवा इष्टका
यत्र त्रिष्ये तन्नवेष्टकं तेन वेष्टना प्राकार इति वा । किमु
न ब्रह्मा न तर्क्या अपि तु सैव तर्क्येत्यर्थः । परिचारभूते
दिनप्रकाशे युज्यमाने तद्दृग्भिर्नो लीलाविहारिणो यंहराजस्य
स्वामिनो महाराजोचितगैरिकसुवर्णभूषितप्राकारोर्ध्वस्त्रितिः
उचिता सम्भाव्यते । अथच दिनराश्याः सेनागीभूतयोः सङ्गामे
उदयाचलसानूनि तद्गटतुल्यानि रुधिरं धारयन्ति । भटाः
प्रहारवशात् रक्तसिक्ता भवन्ति । तत्र च दिनपक्षीयप्रस्नानां
अधित्वात् सुवर्णमयगरुडसम्पर्काद्वा इष्टकस्य वेष्टना सुवर्णपट्टि-
काया धारणा न तर्क्या किं, अपि तु अयिनां तथा भवितव्य-
मेवेति, गरुडशेषां सुवर्णमथबिहृदपट्टिकास्थाने जात इत्युचित-
मित्यर्थः । नवेष्टकवेष्टनेति स्त्रियाः पुंवदिति (पा० ६।१।३४)
पुंवत् । वेष्टकः । कर्त्तरि ण्वल् ॥ १६ ॥

रवीति । भो राजन् सम्प्रति प्रातःकाले बलस्य प्रतिबलः
ब्रह्मः प्राचीवर्त्तीन्द्रस्तस्य बलं सैन्यं तत्रावस्थायिन्यो मध्यवर्त्तिन्यो

निजपरिवृढं गाढप्रेमा रथाङ्गविहङ्गमी

स्मरशरपराधीनस्त्वान्ता वृषस्यति सम्प्रति ॥ १७ ॥

वडवास्तरग्यो गाढप्रेमाः सूर्याशेषु दृढानुरागाः सत्यः रविर-
 यद्यथा समीपगान् समीक्ष्य मैथुनार्थं आत्मनोऽश्वानिच्छन्ति
 भ्रुवमुपेक्षायां निश्चितं वा इच्छन्तीत्यर्थः । यतः स्मरशरपरा-
 धीनं स्वान्तं चिन्तं यासां ताः । तथा रथाङ्गविहङ्गमी चक्रवाक्य-
 पि निजं स्त्रीयं परिवृढं चक्रवाकं इदानीं प्रातः समीपमागमनं
 दृष्ट्वा कामवाणवन्नचिन्ता अतएव रात्रिवियोगेन दृढानुरागा
 सती मैथुनवाञ्छया वृषस्यति आत्मनो वृषमिच्छति । वृषवद-
 स्वन्नं तं मैथुनार्थं कामयतीत्यर्थः । सूर्याश्याः पूर्वस्थां ज्ञाग-
 ताश्चक्रवाकयोश्च सङ्गमो जात इति भावः । अश्वस्यन्ति वृषस्यति
 आत्मनोऽश्वानिच्छन्ति वृषमिच्छतीति च सुप आत्मन (पा०
 ३।१।८) इति ऋषि अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति (पा० ७।१।
 ५।१।वा०१) मैथुनेच्छायामसुगागमः । श्रुत्यत्तिमाचक्षेत् ।
 इत्या तु मैथुनार्थमिच्छन्तीत्येवार्थः । वृषस्यती तु कामुकीत्य-
 मरः । तथा कति रामो वृषस्यतीमिति च कालिदासः । प्रभौ
 परिवृढ (पा० ७।१।२१) इति निपातः । गाढप्रेमेति डाबुभ्या-
 मिति (पा० ४।१।१३) पञ्चदशेऽपि डाप् । यो वैकल्पिकलादेव
 वनक्तः । विहङ्गमी जातित्वान् डीप् । रथाङ्गं चासौ विह-
 ङ्गमी चेति समासः ॥ १७ ॥

निशि निरग्रनाः क्षीरस्यन्तः क्षुधाऽश्वकिशोरका
 मधुरमधुरं द्वेषन्त्येते विलोलितवालधि ।
 तुरगसमजः स्थानोत्थायं कण्ठमणिमन्थभू-
 धरभवशिलालेहायेहाचणो लवणस्यति ॥ १८ ॥

निष्ठीति । भो राजन् निशि रात्रौ निरग्रना निराहारा
 अतएव क्षुधा क्षीरस्यन्तः आत्मनोत्तर्यं क्षीरं दुग्धमिच्छन्तः
 एते अश्वकिशोरकाः अतिप्रसिद्धा अश्वबालकाः मधुरमधुरं अ-
 तिकल्पद्रव्यं यथा तथा विलोलिताः पुनः पुनश्चालिताः बाल-
 धयः पुच्छानि यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा द्वेषन्ति । द्वेषारवं
 कुर्वन्ति । तथा तव मन्दुरायां खितसुरगणां समजः समूहः
 स्थानोत्थायं ब्रह्मास्थानाच्छीघ्रमुत्थाय कण्ठं द्वेषमाणः सन् म-
 ष्टिमन्थनामक्रे भूधरे भवानां जातानां शिलानां सैन्धवशिलानां
 लेहायास्त्रादनाय ईहया इच्छया पुनः पुनर्मुखादिचालनचे-
 ह्टया वा चणः स्वातः सन् लवणस्यति । आत्मनो लोक्षुपत्वेन
 लवणमिच्छति । अश्वकिशोरकाः प्रातः क्षीरपानार्थं द्वेषन्ते ।
 अश्वासु प्रातः सैन्धवास्त्रादनाय द्वेषन्त इति जातिः । सूर्योदयो
 जात इत्यर्थः । क्षीरस्यन्तो लवणस्यतीत्यत्र चात्केच्छायां क्वचि
 अश्वक्षीरेत्यादिना क्षीरलवणयोर्लालसायामिति (पा०७।१।
 ५१।वा०२)वचनात् लालसायामसुक् । किशोरकाः अल्प इति
 (पा०५।३।८५) कः । द्वेषन्ति द्वेषङ्खने । समजः पशुविषयत्वात्
 समुदोरज (पा०३।३।६८) इत्यप् । स्थानोत्थायं अपादाने प-
 रीष्ठायामिति (पा०३।४।५२) णमुल् । लेहः भावेघञ् ॥ १८ ॥

उडुपरिषदः किं नार्हत्त्वं निशः किमु नौचित्यो
पतिरिह न यत्ताभ्यां दृष्टो गणेशरुचीगणः ।

स्फुटमुडुपतेराशं वक्षः स्फुरन्मलिनाशन
ह्रिषि यदनयोर्विष्केदेपि द्रुतं वत न द्रुतं ॥ १९ ॥

उद्धृति । हे राजन् उडुपरिषदः नक्षत्रपरम्परायाः अर्हत्त्वं किं न अपि तु औचित्यमेवेतत् तथा निम्नोराचेः औचित्यो न किमु अपि तौचित्यमेव यद्यस्मात्ताभ्यां तारापङ्क्तिविभावरौभ्यां गणेशोऽसौ रुचीगणो दीप्तिममूहः शीणतेजाः पतिः प्राणेश्वरः इहास्मिन् समये न दृष्टः । तस्मान्नयोरोचित्यमेवेत्यर्थः । धन्यास्ता या न पश्यन्ति पतिभङ्गं कुलचयमिति वचनात् पतिविषदमदृष्टैव द्वयोरपि ध्वस्तादौचित्येव जातेत्यर्थः । स्फुरन्ती प्रकाशमाना कलरूपाया जेन मलिना कृष्णा आशनी पाषाणसम्बन्धिनी ह्रिषिः कान्तिर्यस्यैवभूतं उडुपतेर्वचोमध्यं अथ च हृदयं स्फुटं निश्चितं आशं पाषाणविकाररूपं पाषाणघटितमिवातिकठिनं मलिनं चेत्यर्थः । यद्यस्मादनयोस्ताराराशोर्विष्केदे विद्योने ऽथच विनाशे सत्यपि द्रुतं ब्रीहं द्रुतं स्फुटितं पाषाणनिर्मितमेवेत्यर्थः । वत खेदे । यत् । वचोविशेषणं वा । स्वस्यापि विश्वे निकटे सत्यपि तत्पतिना चन्द्रेण स्वप्रेयस्याः प्रेम न दर्शितमिति तस्यानौचित्येति । तारापरम्परा रात्रिश्च विनष्टा । चन्द्रोऽपि शीणतेजा आसन्ननाशो जात इत्यर्थः । अर्हन्तीति पाठे अर्हः प्रशंसायामिति (पा० १।२।१३३) इतरि अर्हन्ती

अदृष्टकिरणे वज्रौ लाजानुडूनि जुहोति या
परिणयति तां सन्ध्यामेतामवैमि मणिर्दिवः ।
इयमिव स एवाग्निभ्रान्तिं करोति पुरा यतः
करमपि न कस्तस्यैवोत्कः सकौतुकमीक्षितुं ॥ २० ॥

भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् (पा० ५।१।१२४) अजिषित्वाङ्-
ङीष् । अर्हते नुम् चेति (पा० ५।१।१२४।वा० २) नुम् । आङ्
विकारेऽपि अङ्गो विकारे टिलोपः (पा० ६।४।१४४।वा० १)
इति टिलोपः । आङ्गनेति सम्बन्धेऽपि विकाराभावाद्दिलो-
पाभावे, आङ्गो चासौ ह्विस्येति समासे पुंवत् कर्माधारयेति
(पा० ६।३।४२) पुंवत् ॥ १८ ॥

अदृष्टेति । भो राजन् या सन्ध्या अदृष्टस्य किरणरूपे वज्रौ
उडूनि नक्षत्राख्येव लाजान् जुहोति । दिवो मणिः सूर्यसामेतां
प्रातःसन्ध्यां परिणयति प्रापयति विवाहयतीति अहं अवैमि
मन्ये । यतः इयमिव सन्ध्या यथा रक्तवर्षत्वादग्निभ्रान्तिं वज्र-
विपर्ययज्ञानं पुरा करोति अकरोत् । यदा यथेयं कराति
तथा स एव सूर्योऽपि रक्ततरत्वात् उष्णतरत्वाच्च वज्रिवुद्धिं पुरा
करोति उदितमात्र एव करिष्यति । अथचेयं सन्ध्या पुरा प्रथमं
वज्रिप्रदक्षिणं परिभ्रमणं यथा करोति तथैवास्या अनन्तरमेव
सूर्योऽपि वज्रिप्रदक्षिणं परिभ्रमणमिदानीमेव करिष्यति । एव-
कारोऽप्यर्थः । यतश्च सकौतुकं यथा तथा तस्य सूर्यस्यैव करं
किरणमपीक्षितुं कः पुरतो न उत्कः नोत्पिप्रजलः, अपि तु

रतिरतिपतिद्वैतश्रीकौ धुरं बिभ्रमस्तारां
प्रियवचसि यज्ञग्राचार्या वदामतमां ततः ।

मन्देहराक्षगनिराकरणद्वारा अस्य किरणमीक्षितं सर्व्वोऽप्यर्घ-
दानं करोतीत्यर्थः । अथ च सकौतुकं माङ्गलिकसूचकरूपेण सह
तस्य विवोढुः सूर्य्यस्यैव हस्तमपि वोक्षितं कः पुरुषो नाम्नाः
अपि तु सकङ्कणं वरकरं सर्व्वोऽपि द्रष्टुमुत्कण्ठित एव । या च
बधूः परिणीयते सा प्रदीप्ते वज्रीं साजान् जुहोति, सा च वक्रिं
पूर्व्वं प्रदक्षिणीकरोति । वरोऽपि तथा सह पश्चात्प्रदक्षिणीकरो-
तीति सम्भ्यासूर्य्ययोर्वधुवरत्वमुक्तं । अरुषोदयो जातस्तत्प्रभया
च तारा न दृश्यन्ते, अधुना रविहृदेतीति भावः । कौतुकं
कुतुके ख्यातं हस्तसूत्रेऽपि कथ्यत इति विश्वः । किरण इति पक्षे
जातावेकवचनं, परिणयति षोपदेब्रत्वात्तलं । इयमिव पुरा क-
रोतीति पक्षे परिलुङ्चेति (पा० १।२।१२२) भूते खट् । पचा-
न्तरे तु यावत्पुरेति (पा० १।१।४) भविष्यति खट् ॥ २० ॥

रतीति । रतिरतिपत्योः रतिकामयोः द्वितैव द्वैतं रतिद्वैतं
कामद्वैतमिति यावत् । तस्यैव श्रीः शोभा ययोस्तत्सम्बोधनं
हे भैमिनसौ गगनां वन्दिनामाचार्या वैतालिका वयं प्रिये
मनोऽनकुले वचसि यद्यस्माद्दुरं भारं बिभ्रमस्तारां चाटुवचनेषु
वयमेव प्रगच्छतराः, ततस्मात् वदामतमां अतितमां भ्रुवाम ।
सूर्य्योदयो जातस्तस्मात् क्रीडां त्यक्त्वा श्रीघ्नं ब्रह्मयाया उत्तिष्ठतं
इति प्रातःकाले धार्ष्ट्येन ब्रूम इत्यर्थः । यद्ययं प्रियवचनचतुरा-

अपि विरचितो विघ्नः पुण्यद्रुहः खलु नर्मणः
परुषमरुषे नैकस्यै वामुदेतु मुदेऽपि तत् ॥ २१ ॥

सर्व्वेवं परुषं किमिति वदथेत्याशङ्क्याह । तदस्मादुक्तं परुषं वच-
एव पुण्यद्रुहः प्रातःकालीनस्नानसन्ध्यादिधर्मविरोधिनः नर्मणः
प्रातःकालीनास्त्रिभुवनचुम्बनादिविस्वासस्य पुनः प्रबोधपूर्व्वमुत्या-
पनाद्विरचितोऽपि विघ्नः वां युवयोरेकस्यै अरुषे क्रोधाभावाद्य
उदेत्विति न किन्तु खलु निश्चितं मुदेऽपि हर्षायापि उदेतु ।
वस्येतदुक्तं तथापि रोषो न कार्यः परुषस्यापि पुण्यहेतुत्वात्,
हर्षोऽपि यस्माद्भविष्यति । तथा च हितवादित्वात् अवयवतात्पर्यात्
प्रियवचनचातुर्यमव्याहृतमेवेत्यर्थः । क्रोडां विहाय शीघ्रमु-
त्तिष्ठतमिति भावः । रतीत्यादिविशेषणेन नर्मोचिती सूचिता ।
वां युवयोर्मध्ये अरुषे रोषहीनायै एकस्यै भैम्यै मुदे नोदेतु भैम्याः
सम्भोगप्रियत्वात्सर्मविघ्ने यद्यपि सन्तोषो न भवेत्तथापि तव
प्रियपुण्यत्वादेवास्माभिरुच्यत इत्यर्थ इति वा । भैम्याःकोपा-
भावायापि नोदेतु मुदेऽपि नोदेतु, भैम्यारोषो वास्तु तोषोऽपि
माभूत्तथापि समयोचितमुच्यत एवेति वा । तत्तस्मादवसरौ-
चितभाषित्वात् पुण्यद्रुहो नर्मणः परुषं यथा तथा विरचितो
विघ्नोऽपि निश्चितमकोपाय केवलं उदेतु इति न किन्तु मुदे-
ऽप्युदेतु । सदास्त्रोपजीविना अभिहितेऽपि परुषे रोषो न भवति
किन्तु हर्ष एव भवतीत्यर्थ इति वा । किञ्च प्रियवचःप्रवोणा-
अपि वयं यतो नग्नाचार्या जितसज्जा अतः खच्छन्दं वदाम

भव लघु युताकान्तः सन्ध्यामुपास्व तपोमय
त्वरयति कथं सन्ध्येयं त्वां न नाम निशानुजा ।

द्युतिपतिरथावश्यङ्गारो दिनेदयमासिता

हरिपतिहरित्यूर्लभ्रूणायितः कियतः क्षणात् ॥ २२ ॥

इति भावः । नमो वन्दिष्यथोरिति विश्वः । वदामतमां
प्रेषातिर्गति (पा० ३।३।१६३) प्राप्तकाले खोट् । तिङ्क्षेति
(पा० ५।३।५६) अतिप्रये तमप् । पुण्यद्रुहः सत्सुद्विषेति
(पा० ३।२।६१) क्षिप् । उदेतीति पाठे वर्त्तमानशामीष्य इति
(पा० ३।३।१३१) भविष्यति छट् । एकस्मै तादर्थ्यमाचविवक्ष्या
चतुर्थी ॥ २१ ॥

भवेति । हे राजन् त्वं तस्मात् लघु क्रीडं युता पृथग्भूता
कान्ता यस्मादेवभूतो भव । इदानीं भैम्या सह क्रीडां त्यज ।
ततः सन्ध्यां नित्यकृत्योपासनामुपास्व कुरु । हे तपोमय नित्यक-
र्माद्यनुष्ठानरूपेषु धर्मेषामसौज्वल्यनिर्दोष निशानुजा राज्यन-
न्तरजाता प्राभातिकी इयं सन्ध्या त्वां कथं नाम न त्वरयति
अपि तु त्वरयत्येव । अथ मुञ्जर्त्तानन्तरक्षणे द्युतिपतिः सूर्यः
दिनेदयं दिवसप्रारम्भमवश्यं कारी अवश्यं करिष्यति उदेक्ष-
तीत्यर्थः । यतो हरिरिन्द्रः पतिर्यस्यास्तस्या हरितो दिवः
प्राच्याः पूर्णभ्रूणायितः दशमासगर्भ इवाचरितो रक्ततरः कि-
ञ्चतस्त्रिचतुरानेव क्षणान् आसिता स्याता । प्रातःसन्ध्यामुपा-
स्वेत्यर्थः । युतेति युमिअणामिअणयोरिति अस्मादमिअणेषु ऋः
त्यक्तादिपदत्यागेन अमङ्गलप्रतीतिपरिहारार्थं युतेति स्त्रिष्टुपदं

मुषितमनसश्चिन्नं भैमि त्वयाद्य कलागृहै-
निषधवसुधानाथस्यापि स्रथस्रथता विधौ ।
अजगणदयं सन्ध्यां वन्ध्यां विधाय न दूषणं
नमसितुमना यन्नाम स्यान्न संप्रति पूषणं ॥ २३ ॥

प्राथोजि। सन्ध्यापदेन कर्मानुष्ठानपर्यन्तमेव कान्तारहितो भव
तदनन्तरं पुनरपि युता संयुक्ता कान्ता येनेति मिश्रणमपि वि-
वक्षितं एतदर्थमेतन्प्राथोजि वा । कान्तब्रह्मस्य प्रियादित्वाद्युते-
त्यस्य न पुंवत् । त्वरयति हेतुमश्चिच् । कारोति भविष्यत्यावश्यके
श्चिनिः । तद्योगे अकेनेरिति (पा० २।३।७०) निषेधात् दिगो-
दयमिति षष्ठ्यभावः । आसिता लुट् । भूणायितः आचारक्य-
कृतात् ऋः । षणान् कालवाचित्वाद्धितीया ॥ २२ ॥

मुषितेति । हे भैमि चतुःषष्टिकक्षानां गृहैर्निवासभूतया
त्वया अद्य मुषितं चोरितं मनो यस्यापहतचित्तस्य त्याजितस्र-
भावस्य वा निषधवसुधानाथस्य नलस्यापि विधौ श्रुतिविहितस-
न्ध्यादिनित्यकर्मणि विषये स्रथस्रथता स्रथप्रकारता आसस्याति-
घ्नयोऽनादरातिघ्नयो वा वर्त्तत इति चिन्नं । परमधार्मिकोऽप्य-
नेककलाभिज्ञया त्वया स्ववशीकारेण धर्मविमुखः कृत इत्यास्यर्थं
अनुचितमेतदित्यर्थः । अथ च कक्षानिधिभूतया त्वया मुषि-
तमनस्कृत्वात्कक्षानिधौ विधावपि अनादर इति चिन्नं । कथं
श्रेयिष्णमित्यत आह । यद्यस्मात्परमधार्मिकोऽप्ययं सन्ध्यां वन्ध्यां
सन्ध्यापक्षचित्तप्रातःकृत्यरहितां विधाय कृत्वा विहिताकरण-

न विदुषितरा काचित्त्वत्तस्ततो नियतक्रिया-
 पतनदुरिते हेतुर्भर्तुर्मनस्विनि मा स्म भूः ।
 अनिशभवदत्यागादेनं जनः खलु कामुकी-
 सुभगमभिधास्यत्युद्दामापराङ्मवदावदः ॥ २४ ॥

जन्यं दूषणं नाजगत् । यच्च सम्प्रति पूषणं सूर्यं नमसितुमना-
 नाम नमस्कृत्तुं कामोऽपि न स्याद्भवति । नामाप्यर्थं । परित्यक्तनि-
 त्यकर्मा सूर्यस्य नमस्कारमपि न करोतीत्युपासम्भः । अन्योऽपि
 कामी कस्याञ्चिदात्मनो निजधर्मपत्नीमसंभुञ्जानो वन्ध्यां वि-
 धत्ते दोषञ्च न गणयति सम्भोगविघ्नभूतत्वाद्दिनकरमपि नाद्रि-
 यते । तथा अयमपि । सन्ध्यादिनित्यकर्मानुष्ठानार्थं क्षणमपि
 न मुमोचेति भावः । गृह्यस्य पुंस्त्वाद्भवचनान्तत्वेऽपि त्वये-
 त्यनेन सामानाधिकरथं युक्तं । स्वात् सभावने खिड् ॥ २२ ॥

नेति ॥ भो मनस्विन्यतिधैर्ययुक्ते सावधाने वा त्वत्सका-
 द्वादिदुषितरा नितरां पण्डिता सर्वलोकशास्त्ररहस्यविदुषी
 कायन्या यद्यस्मात्प्रसिद्धिं ततस्तस्माद्भर्तुर्नस्य नियतक्रियापत-
 नास्त्रित्यसन्ध्यादिकर्मासोपास्यदुरितं तत्र त्वं हेतुः मा स्म भूः
 सन्ध्याद्यनुष्ठानार्थं श्रीघ्नमेनं मुञ्चेत्यर्थः । किञ्च खलु यस्मात्
 उद्दामो गिरकुशोऽतएव पराङ्मवदावदः अन्यदीयकलङ्कभा-
 षणशीलो जनः अनिशं भवत्या अत्यागात् भवत्या कर्तृभूतया वा
 ऽमोचनात् हेतोरनेनं नलं कामुक्यामतितरां मैथुनेष्वावत्यां
 सुभगं तत्परवन्नं कामुकी पूर्वोक्ता सुभगा मौभाग्यवती भवा-

रह सहचरीमेतां राजन्पि स्त्रितमां क्षणं
 तरणिकिरणैः स्तोकोन्मुक्तैः समालभते नभः ।
 उदधिनिरयज्ञास्वत्स्वर्णादकुम्भदिदृक्षुतां
 दधति नलिनं प्रस्थायिन्यः श्रियः कुमुदान्मुदा ॥ २५ ॥

दृष्टो स्त्री यस्य एवम्भूतं वाऽभिधास्यति वदिष्यति । स्त्रीपरव-
 ब्रवाद्यं नित्यकर्मापि त्यजतीति निन्दां करिष्यति तस्माद्विहि-
 ताकरषप्रत्यवायसोकगर्हादिपरिहारार्थं एनं मुञ्चेति भावः ।
 विदुषितरा उगित्वात् स्त्रीपि तरपि उगितश्चेति (पा० ६।३।४५)
 पक्षे ह्रस्वः । भवदत्यागात् सर्वनामत्वात् पुंवत् । पूर्वेषु सह
 मयूरयं सकादित्वात् समासः । सुभगाश्चक्षुः प्रियादित्वात्
 पूर्वस्य न पुंवत् । वदतीति वदावदः पचाद्यच् । चरिचलीत्या-
 दिना (पा० ६।१।१२।वा० ७) द्वित्वमभ्यासस्यागागमस्य ॥ २४ ॥

रहेति ॥ हे राजन् त्वं सहचरीं सदा सहचरणशीलां तथा
 स्त्रितमां स्त्रीषु श्रेष्ठां एवम्भूतामयेनां क्षणमात्रं रह मुञ्च । यतः
 नभः स्तोकोन्मुक्तैः अल्पनिर्गतेर्वास्तैस्तरणैः सूर्यस्य किरणैः क-
 रणैः समालभते आत्मानः कुङ्कुमानुक्षेपनं करोति । तथा
 सकुचतः कुमुदात् सकाशादिकाशान्मुखं नलिनं कमलवर्णं प्रति
 मुदा प्रस्थायिन्यः प्रस्थास्यन्ते तच्छ्रीलाः श्रियः उदधेः सकाशा-
 द्निरयन्निर्गच्छन् भास्वान् सूर्य एवोदकुम्भो जलपूर्णः जलश्रस्तं
 दिदृक्षुतां दर्शनेच्छुतां दधति धारयन्ति । कुमुदान्निर्गताः
 सत्यः कमलवर्णं प्रतिगन्तुं सूर्योदयं प्रतीक्षन् इत्यर्थः । जिग-

प्रथमककुभः पान्द्यत्वेन स्फुटेषितवृचहा
 ण्यनपदमिह द्रक्ष्यन्ति त्वां महंसि महःपतेः ।
 पटिमवहनादूहापोहसमाषि वितन्वता
 महह युवयोस्तावस्रक्ष्मीविवेचनचातुरीं ॥ २६ ॥

मिषवो हि जलपूर्णे कुम्भं विप्रतीचन्ते । प्रभातं जातमित्यर्थः ।
 तस्मान्नित्यकर्मानुष्ठानार्थमत्यजनीयामप्येनां चक्षमाचं मुञ्चेति
 भावः । रह रहत्यागे, स्त्रितमां पूर्ववत् । श्लोकोन्मुक्तैः श्लोका-
 न्तिकेति (पा० १।१।२८) पञ्चमी समासः पञ्चम्याः श्लोकादिभ्य
 (पा० ६।३।२) इत्यलुक् । कुमुदाभिर्गता इत्यस्माद्धता उदकुम्भः
 एकहस्तादौ पूरयित्वा (पा० ६।३।५८) इत्युदकस्रोदादेशः ।
 दिदृशुरित्यप्रत्ययां तलान्नश्लोकेति (पा० १।३।६८) षष्ठीनिवे-
 धाद्द्वितीयेतियोगविभागात् समासः ॥ २५ ॥

प्रथमेति ॥ हे राजन् महःपतेः सूर्यस्य महंसि तेमांसि
 प्रथमककुभः प्राच्याः पान्द्यत्वेन पधिकतया तेनैव मार्गेषान-
 भगवन्नात् स्फुटं सविशेषमीक्षितो वृचहा यैस्तादृशानि सन्ति,
 अनपदमनन्तरं सविधमागत्य इह प्रासादे वर्त्तमानं त्वां द्रक्ष्य-
 न्ति विश्लोकयिष्यन्ति । अनन्तरं पटिशोऽतितैदृश्यस्याथ च
 प्रज्ञातिग्रथस्य वहनाद्धारणात् असतः प्रकाशादेः प्रकटीकरणं
 ऊहः सतस्य तिमिरादेरपोहो निराकरणं तयोः चमाषि
 समर्थानि अनुक्तस्याप्यर्थस्य प्रज्ञावज्ञादूहनमूह ऊहा वा उक्त-
 स्यापि दोषोक्तावनादर्जनमपोहस्तत्र समर्थानि सामान्यविशेष-

अनतिश्रियसे पुम्भावेन प्रगल्भत्वाः खलु
प्रसभमलयः पाथोजास्ये निविश्य निरित्वराः ।

भावादिनिर्णयनिपुणानि तानि रवितेजांसि युवयोरिन्द्रनस-
योस्त्वावतीनामनेकप्रकाराणां शोभासम्पद्रूपाणां सखीनां वि-
वेशनचातुरीं नारतभ्यधिचारकौशलं वितन्वतां विस्तारयन्तु
अहह चिचं । अन्वचैवविधस्य चातुर्यंस्वाददर्शनादाखर्षं । इन्द्रा
तिश्रयितशोभासम्पत्तिमाश्लो वेति संश्रये प्रथमदर्शनादिन्द्रे
शोभासम्पत्तिमत्त्वसामान्यबुद्धिः । अनन्तरं च नस्यदर्शनाकाले
शोभासम्पत्तिमत्त्वविशेषबुद्धिरिति सामान्यापेक्षया विशेषस्य
बलवत्वात्, उभयदर्शिभिः सूर्यकिरणैरिन्द्रापेक्षया शोभासम्-
त्तिर्था नस्य एवाधिक इति निर्णीयतामिति भावः । अन्वोऽपि
प्राज्ञः ऊहापोहसमः सामान्यविशेषभावादिचातुरीं तनोति ।
अन्वमन्वचमनुगेनुपदं क्लीवमन्वयमित्यमरः । पटिमा पृष्ठादिः ।
ऊहा क्लीवविवक्षार्था नुरोहसहस्रः (पा०२।२।१०२) इत्यप्र-
त्ययः ॥ २६ ॥

अनतीति ॥ हे राजन् खलु यस्मात् पुम्भावेन धैर्यवेष प्रग-
ल्भत्वाः उत्कटवक्रयोऽतिदृष्टाः अतएवानतिश्रियसे विका-
सोक्तुसे चात्यक्तकलिकाविधकाठिन्येऽपि पाथोजास्ये कमलमुखे
मकरन्दपद्मार्थं प्रसभं दृढान्निविश्य प्रविश्य निरित्वराः निर्ज-
नशीलाः हवभूताः अस्यः भ्रमराः किमपि किञ्चदर्शं मुखतः
मुखे कृत्वा आनीतं किमप्यपूर्वरसं स्वादुतरं सरोजिनोमधुरसं-

विमपे मुखतः कृत्वा नीतं कतिर्यं सरोजिनी-
मधुरसमुषोयोगे जायां नवासमचोकरन् ॥ २७ ॥
मिहिरकिरणभोगभोक्तुं प्रवृत्ततया पुरः
कलितचुलकापोशानस्य ग्रहार्थमियं किमु ।

कमलिनीमकरन्दरूपं रसं आस्वाद्यं वस्तु उषोयोगे प्रभातकाले
वितीर्य दत्त्वा नवासं नूतनमपूर्वमथ च प्रेमभरात् स्वयमभुक्त-
मनुच्छिष्टमेव जायां मधुरक्या इत्यर्थः । अचोकरन् कारयामा-
सुः । अविकसितेऽतिकठिने कमले अबलत्वात् प्रवेष्टुमन्नक्ता एता
इति कृत्वा पौरुषेण स्वयं तत्र प्रविश्य मकरन्दं मुखे धृत्वा समा-
गीय मधुकरोभ्यो दत्त्वा ताभिसङ्गोजयामासुरित्यर्थः । किञ्चि-
दासन्नसौरप्रकाशत्वात् कमलानि विकामोन्मुखाणि जातानीति
भावः । अन्येनापि प्रातः शुभयोगेऽन्नप्राशनं कार्यते । उषा-
योग इति पाठो विभावनीयः । नक्तमुषाचशार्धरोति चेति ह-
लायुधः । उषायोगे अर्थाद्दिनेन सहयोगे प्रातरित्यर्थः । निरि-
त्वराः । इणनशजी (पा० ३।२।१६३) तिक्करप् । मुखतः कृत्वेति
स्नाङ्गेतमप्रत्यय इति (पा० ३।४।६१) छञ्ः क्त्वा । जायां हकी-
रिति (पा० १।४।५३) क्रर्मत्वं । जाया इत्यपि पाठः ॥ २७ ॥

मिहिरिति ॥ सरोजिनी कमलिनी दिनादये प्रातःकाले प्राक्
अन्यदस्त्रापेक्षया पूर्वविकसितेनैकेन दलेन पक्षेणोपलक्षिता मा-
न्नात्कर्तुरात्मनः पश्यतो जनस्य इति मतिं जनयति । इति
किं इयं मिहिरस्य सूर्यस्य किरणानां आभोगं परिपूर्णतां

इति विकसितेनैकेन प्रारदलेन सरोजिनी
 जनयति मतिं साक्षात्कर्तुर्जनस्य दिनोदये ॥ २८ ॥
 तटतरुखगश्रेणीसाराविणैरिव साम्प्रतं
 सरसि विगलन्निद्रामुद्राऽजनिष्ट सरोजिनी ।
 अधरसुधया मध्ये मध्ये वधूमुखलब्धया
 धयति मधुपः स्वादुङ्कारं मधूनि सरोरुहां ॥ २९ ॥

भोक्तुं अनुभवितुमथ च भक्षयितुं प्रवृत्ततया हतप्रारम्भतया
 हेतुभूतया पुनर्भोजनादावन्नायामृतकरणार्थंस्वापोश्चान्नस्योप-
 स्कारणमन्मोदकस्य यद्यर्थं कलितो बद्धुश्चुलुकः प्रकृतिविशेषो
 यथा एवम्भूता किमु । भोजने प्रवृत्तेनापोश्चान्नक्रियापूर्वमादा-
 वन्ते च भोक्तव्यमिति स्मृतेः । अपोश्चान्नयहीता करकमले एका
 कनिष्ठामङ्गुलिं प्रसारयति अन्याश्च संकोचयतीति संप्रदायः ।
 कमलविकाससमयो जातस्तस्मादुद्बुध्यस्वेति भावः ॥ २८ ॥

तटेति ॥ साम्प्रतं सरसि सरोजिनी सरसस्तटे तरुषु वर्ध-
 मानानां खगश्रेणीनां साराविणैर्मिलितैः कलकलशब्दैरिव विग-
 लन्ती भ्रश्यन्ती निद्रैव मुद्रा कोरकबन्धो यस्याः, यदा विग-
 लन्ती निद्रायाः सङ्कोचस्य मुद्रा भङ्गी यस्याः सा त्यक्तनिद्रो-
 न्मोक्षितकमललोचनेवाजनिष्ट जाता । कलकलेन च निद्रितस्य
 निद्रा अपयाति । तथा मधुपो भ्रमरः सरोरुहां मधूनि कम-
 लमकरन्दान् वध्वाः भ्रमर्याः मुखात् लब्धयाऽधरसुधया श्रोत्र-
 गतपीयूषे च मध्ये मध्ये स्वादुङ्कारं स्वादूनि माधुर्यातिशय-

गतचरदिनस्यायुर्ध्वे दयोदयसङ्कुच-
 त्कमसमुकुलक्रोडान्मोडप्रवेशमुपेयुषा ।
 इह मधुलिङ्गा भिक्षेध्वम्भोरुहेषु समायतां
 सद्य सद्यचरैरालोक्यन्तेऽधुना मधुपारणाः ॥ ३० ॥

युक्तानि कृत्वा धयति पिबति । कमलानि विकषितानि भ्रम-
 राश्च तस्माधूनि भ्रमर्युधरश्च पिबन्तीत्यर्थः । मधुप इति मा-
 भिप्राचं मद्यपा अयेतादृशा भवन्ति । समन्ताद्द्रावाः सारा-
 विषानि आभिविधौ भाव (पा० १।१।४४) इक्षितोनुषं तात्
 स्वार्यं अखिलुष इत्यण् (पा० ५।४।१५) । स्वादुकारं स्वादुमिष
 मुष् (पा० १।४।१६) । मान्तवश्च पूर्वस्य स्वादुमीति निर्द-
 ज्ञात् ॥ २८ ॥

गतेति ॥ गतचरदिनस्यातीतचरदिनस्यायुर्ध्वेऽवसानकाले
 सायंमये दद्याथा उदयादिव सङ्कुचतां स्नानानां कमलानां
 मुकुलानि कलिकाः तेषां क्रोडान्मध्यात् नीडेषु प्रवेशं उपे-
 युषां प्राप्तानां मकरन्दास्वादस्नाप्यन्यात् सायं सन्ध्यासमयेऽपि
 कमलेषु स्थितानामनन्तरश्च तेषु सङ्कुचितेषु वह्निर्निर्गन्तु-
 मन्नकृत्वात् संकुचत्कमलमर्मरूपेषु नीडेषु स्थितानामिति
 यावत् । क्रोडमिति पाठे मुकुलविशिष्टकमलक्रोडमेव नीडप्र-
 वेशं गतानां । अनन्तरश्च रात्रावतीतायां इह प्रातःसन्ध्या-
 समये भिक्षेषु ईषद्विकषितेषु अम्भोरुहेषु समायतां पूर्वदि-
 नान्तसङ्कुचितेषु ईषदुन्निषितेषु सत्सु सुखेन निर्गन्तुं प्रकृत्वा-

तेभ्यः सकाशादर्यासवीनकमखानि उद्दिश्य समागच्छतां
 मधुसिंहां अधुना सहचरैः पूर्वदिनात्ने कमलसङ्कोचात्
 पूर्वमेव कमलकोशास्त्रिगतेः सहचरैः सहचरीभिस्य मित्रक-
 लत्रादिभिः सह मधुना मकरन्देन कृत्वा पारणाः उपोषि-
 तसम्बन्धीनि भोजनानि आसोक्तान्ते सोकैरिति श्रेयः । ये
 रात्रौ कमलवद्भासे तत्र मकरन्दाभावाज्जिर्बन्धवशाच्च कृतो-
 पवासाः । अनिवद्भाःसहचरास्तु रात्रौ निद्रावन्नात् तद्विद्योगा-
 द्वि कृतोपवासाः अतः सर्वेऽपि प्रातर्मिलित्वा विकसितकमल-
 सधुना पारणां कुर्वन्कीत्यर्थः । पूर्वदिनात्ने सकुचितानि कम-
 खानि प्रातः पुनः किञ्चिद्विकसितानीति प्रसिद्धिः । भूषान्
 सम्यो जातः तस्मादुद्बुध्यस्तेत्यर्थः । अन्येऽपि कस्मिंश्चिन्महीचक्षि
 ष्यते घन्ध्यादौ वा निवद्धे कपया सकुचितवर्णा भवन्ति । केचित्त
 मसत्युपरते सति उपवासकुर्वाणा ष्टहमध्यं प्रविश्य दिना-
 क्तरे ज्ञातिभिः सह भुञ्जते । ज्ञातिभिः सह भोजनमेतत्प्रे-
 तेषु दुर्लभमिति ज्ञात्तार्थः सहचरपदेन सूचितः । निगडव-
 द्भेऽपि कारागृहेषु भिक्षेषुन्मोचितः समागच्छन् सन् स्वस्य
 बन्धनवशाच्चिरादारैर्ज्ञातिभिः सह मधुरैरन्नैः पारणां करो-
 ति । कोडादीनि यथायथं चेतौ खलोपे पञ्चमी । समागतं
 दशः व्रता । सहचरैः पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः (पा०१।१।६०)

॥ ३० ॥

तिमिरविरहात्पाण्डूयन्ते दिशः कृशतारकाः
 कमलहसितैः श्येनीवोन्नीयते सरसी न का।
 शरणमिलितध्वान्तध्वंसिप्रभादरधारणा-
 ज्जगनशिखरं नीलत्येकं निजैरयशोभरैः ॥ ३१ ॥

तिमिरेति ॥ प्राच्यादयो दिशास्तिमिरस्य विरहात्प्राग्
 पाण्डूयन्ते शुभ्रा इवाचरन्ति, अतएव कृशाः अप्रकाशाः किञ्चि-
 दृश्यास्सारकाः कतिपयमन्त्राणि यासु एवं विधाः । अन्यापि
 प्रियवियोगात् पाण्डुरनिमग्नातिहृन्ननेचकनीनिका भवति । तथा
 का सरसी कमलानां हसितैर्विकाशैः कृता श्येनोव नोन्नीयते
 न तर्क्यते, अपि तु सर्वा अपि सरस्यस्यैः शुभायन्ते । अन्यापि
 प्रियप्राप्तेः कमलतुल्यमुखहसितैः श्येता भवति । एकं गगन-
 शिखरं गगनमध्यभागः शरणाथं स्वपरिचाणाथं गगनं प्रति
 मिलितस्य प्रत्यागतस्य ध्वान्तस्य ध्वंसिनी विनाशिनो या सूर्यप्रभा
 तस्याश्चादरधारणाद्धेतोः निजैरयशोभरैः सौर्यैरकीर्त्तिसमूहैः
 नोत्सति श्याम इवाचरतिः, अन्याऽपि शरणागतं परित्यज्य
 तद्वैरिणामादरेणाङ्गीकुर्वन् दुर्यज्ञसा श्यामो भवति । दिशः
 सरांसि च प्रसेदुः । गगनञ्च नक्षत्राद्याहार्यज्ञोभापगमात् निजं
 नीलिमानं प्राप्तमिति भावः । पाण्डूयन्ते उपमानादाचारेऽर्थे
 कर्तुः क्वडिति (पा० ३।१।१०।११) क्वड् । अहत् सार्वधा-
 तुकयोरिति (पा० ७।४।१५) दीर्घः । वर्णवाचिनः श्येनशब्दात्
 वर्णादनुदात्तादिति (पा० ४।१।३८) डीप् तस्य मस्यनोत्सति
 नीलवर्णं इति धातुः । आचारक्रिवन्ताङ्गीलशब्दाच्चिष्टा ॥ ३१ ॥

सरसिजवनान्युद्यत्पक्षार्थमाणि हसन्तु न
 क्षतरुचिसुहृच्चन्द्रं तन्द्रामुपैतु न कैरवं ।
 हिमगिरिदृषहायादश्चि प्रतीतमदः स्मितं
 कुमुदविपनस्याथो पाथोरुहैर्निजनिद्रया ॥ ३२ ॥

सरसिजेति । सरसिजवनानि न हसन्तु अपि तु विकस-
 न्त्वेव । यस्मादुद्यत्सुदित्तरः पक्षःसहायभूतः अर्थमा सूर्यो येषां
 विकस्वराशीत्यर्थः । अथ च यदीयमिचस्त्रोदयो भवति स
 सन्ध्याऽपि हर्षवशादिकसत्येव । तथा कैरवं कुमुदं तन्द्रां सङ्कोचं
 नोपैतु अपि तु प्राप्नोत्वैव । क्षतः क्षतरुचिः मतस्रस्त्रीकः
 सुहृच्चन्द्रो यस्य तादृशं । चन्द्रोदये विकसतः कुमुदस्य चन्द्रचये
 सङ्कोचो युक्त एवेत्यर्थः । अन्योऽपि सुहृत्स्ये मूर्च्छावशात्प्रिमी-
 षति । अथो अथवा पाथोरुहैर्विकसितकमलैः रात्रिसम्बन्धि-
 न्या निजनिद्रया कृत्वा कुमुदवनस्यादः प्रत्यक्षदृश्यं स्मितं विक-
 सितं प्रतीतं विनिमयेन गृहीतं हिमगिरेर्हिमाचलस्य दृषदां
 त्रिचानां दायादांशभागिनी सदृशी श्रीःशोभा यस्य शुभ्रत
 रमित्यर्थः । कमलानां रात्रौ निद्रा कुमुदानाञ्च विकासः
 प्रातस्तु कमलानां विकासः कुमुदानाञ्च सङ्कोचो दृश्यते ततः
 स्त्रीयां निद्रां कुमुदेभ्यो दत्त्वा कमलैस्तद्विकासः परिवृत्त्य गृहीत
 इति सम्भाव्यत इत्यर्थः । सूर्य उदितः कमलानि विकसितानि
 कुमुदानि च सङ्कुचितानीति भावः । प्रतीतं प्रतिपूर्णादिषो
 निष्ठा । प्रतीष्टमिति च पाठः अर्थः पूर्वेः क्त एव ॥ ३२ ॥

धयतु नलिने माधीकं वा न वाऽभिनवागतः
 कुमुदमकरन्दैघैः कुक्षिभ्रिभ्रंमरोत्करः ।
 इह तु लिङ्गते रात्रीतर्धं रथाङ्गविहङ्गमा-
 मधु निजवधूषक्ताभोजेऽधुनाऽधरनामकं ॥ ३३ ॥

धयत्विति । अभिनवो नूतनः प्रभाते आगतः भ्रमरोत्करः
 नलिनेर्धर्त्तमानं माधीकं मकरन्दं धयतु पिवतु वा न वा ।
 घतः रात्रौ कुमुदमकरन्दैघैः कुक्षिभ्रिः आकण्डदत्तः परि-
 पूर्णोदरः रात्रौ कुमुदमकरन्ददृन्दैः पूरितोदरत्वात् प्रातर्मधु
 पिवतु वा मा पिवतु वा न तच्चास्माकमापह इत्यर्थः । अन्धोऽ-
 ष्याकण्डदत्तोऽतिविभुंशो न वा न तच्चादरः । रथाङ्गविहङ्गमास्तु
 रात्रीतर्धं बकलां रात्रिं तर्पित्वा विद्युक्त्वात् कुमुदमकरन्दं
 परित्वञ्च पिपासयैव खित्वा इह प्रत्यक्षदृष्टे निजवधूषक्ताभोजे
 वर्त्तमानमधरनामकमोष्ठसंज्ञं मधु अधुना प्रातःसमये खिङ्गते
 आस्त्रादयन्ति, एतद्युक्तं । तावतैव चाभोजस्यापि ह्यतार्थत्वं जात-
 मित्यर्थः । अन्नापि दृष्ट्यर्थे इच्छया उपोषितस्वभोजनं युक्ततरं
 भवति । भ्रमरा मकरन्दमास्त्रादयन्ति चक्रवाकाश्च प्रातर्वि-
 योगापनमात् कमलमकरन्दमनादृत्व निजसहचरीसुम्बन्तीति
 भावः । फलेयद्विरात्मभ्रिञ्चेति (पा० ३।१।२६) चात्कुक्षि-
 भ्रिः । रात्रीतर्धं अस्मत्तिद्वेषोरिति (पा० ३।४।५७) चमुल् ।
 दृतीया प्रथतीति (पा० ३।१।२९) समाधः ॥ ३३ ॥

जगति मिथुने चक्रावेव स्मारागमपारगौ
 नवमिव मिथः सम्भुञ्जाते वियुज्य वियुज्य यौ ।
 सततममृतादेवाहाराद्यदापदरोचकं
 तदमृतभुजां भर्ता शम्भुर्विषं बुभुजे विभः ॥ ३४ ॥

जगतीति । जगति त्रैलोक्यमध्ये चक्रावेव मिथुने स्त्रीपुंमौ
 स्मारागमपारगौ कामशास्त्रपारगामिनौ तावेवास्त्र वेदिनौ
 गान्धौ । यद्वा स्मारागमपारगौ चक्रवाकावेव जगति मिथुने
 गान्धौ एतादृशे चतुरे मिथुने च इत्यर्थः । कुत एतज्जातमित्यत
 आह । यौ चक्रवाकस्त्रीपुंसौ वियुज्य वियुज्य पुनरन्योन्येन सह
 रात्रौ वियोगं प्राप्य मिथोऽन्योन्यं नवमिव अतिपरिचयजन्याव-
 द्वाशून्यं सातिस्पृहमिव सम्भुञ्जाते सुरतसुखमनुभवतः । अजस्र-
 कामसेवनादिरागो भवेदिति वियुज्य सम्भोगः प्रत्ययसम्भोगव-
 द्वासातिशयचमत्कारकारी भवतीति कामशास्त्ररहस्यं ज्ञात्वेव
 तावेवं कुरुत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः । यद्यस्मात् अमृतभुजां
 केवलपीयूषाहाराणां सुराणां भर्ता स्वामी सुखभतरामृत
 इति यावत् । विभुर्व्यापकः समर्थो विषमक्षणेऽप्यसम्भावितोपद्रव
 इति यावत् । स शम्भुः नीरोगकरणद्वारा सर्वेषामारोग्यसुख-
 कारी असम्भावितरोगोऽपीश्वरः सततममृतस्य च षादेवाहाराङ्ग-
 द्यादरोचकं अमृतान्नानभिलाषरूपं रोगमापत् प्राप । तत्
 तस्मात्परिहारार्थं विषं बुभुजे । सततमधुरतरास्त्रादजन्यावृषि-
 परिहारार्थमेव स कासकूटं भक्षितवान्, अनन्तरञ्च पुनर-

विश्रति युवतित्यागे रात्रीमुचं मिहिकारुचं
 दिनमणिमणिं तापे चित्ताग्निजास्य यियासति ।
 विरहतरलज्जिह्वा बद्धाङ्गयन्त्यतिविह्वला-
 मिह सस्रचरो नामग्राहं रथाङ्गविहङ्गमाः ॥ ३५ ॥

मृतभक्षणे प्रत्ययैव इच्छिस्तस्य यथा जायते तथा वियोग एव
 सभोगे नितरां इच्छिमुत्पादयतीति बुद्धा चक्रवाकाभ्यां क्रियत
 इति तावेव कामग्राह्यरहस्यज्ञाविति भावः । पारंगौ अनात्य-
 ज्ञेति (पा० ३।२।४८) उः । सम्मुञ्जाते भुजोगवन इति (पा० १।
 ३।६६) तर्कः । अनेन सभोगस्य विभोगादेव नूतनत्वं भवतीति
 सूच्यते ॥ ३४ ॥

विश्रतीति । युवतित्यागे चक्रवाकनिष्ठस्त्रीवियोगे मिहि-
 कारुचं शीतांशुं विश्रति सति रात्रीमुचं रात्रिस्रस्रप्रियात्या-
 गिनं तथा वियोगजन्ये तापे परितापे श्लेष्ये च निजाचित्तास-
 क्रवाकहृदयात् सकाशात् दिनमणिमणिं सूर्यकान्तं यियासति
 जिगमिषति सति विरहेण तरलन्ती तरलेवाचरन्ती विह्वली-
 भवन्ती स्त्रलन्ती जिह्वा येषां ते रथाङ्गविहङ्गमा विरहेषा-
 तिविह्वलां सस्रचरीं चक्रवाकीं नामग्राहं स्वसङ्केतेन नाम
 युहीत्वा इह प्रभाते क्रीडासरसि वा बद्धवारं आङ्गयन्ति आ-
 कारयन्ति । अन्योऽप्यतिविह्वलो बद्ध वारं आकार्यते ससिति
 न वेति सन्देहात् । प्रतिचक्रवाकानां संयोगः परितापत्यागः
 परस्परारङ्गानं चन्द्रधूसरत्वं सूर्यकान्तसन्नापस्य । प्राज्ञेयं मिहि-

समुकुलमयैर्नेत्रैरन्ध्रविष्णुतया जनः
किमु कुमुदिनीं दुर्व्याचष्टे रवेरनवेक्षिकां ।

केत्यमरः । रात्रीमुषं क्षिप् । दृगिति सन्पदादित्वात् । मिहि-
का दृग्यस्येति समासः । तरलजिह्वा तरलेवाचरतीति आचार
क्षिबन्ताच्छतरि पुम्बत् । आङ्घ्रन्ति स्पृष्टाभावात्तडभावः
॥ ३५ ॥

स्येति । जनो लोकः समुकुलमयैः आत्मीयकलिकानेचरूपैः
क्षला अन्ध्रविष्णुतया अनन्धाया अप्यन्धत्वाङ्गीकाराद्धेतोः रवेः
अनवेक्षिकां अनवसोक्तिकां कुमुदिनीं किमु किमर्थं दुर्व्याचष्टे
दुष्टां कथयति । अवम्भदर्शनीयपत्रिचसूर्यादर्शननिषमादिसं
मिषोदयं न सहत इति श्लोकः किमिति निन्दति, अपि
त्वयुक्तेयं निन्देत्याशेषः । उ अहो किं निन्दतीति वा । अन्ध-
भ्रविष्णुतयाऽविचारतया रहस्यमजानस्येव किमिति निन्द-
तीति जनविशेषणं वा । कथमयुक्तमित्यत आह । हे ओतारः
यूयं शृणुत शृणुत तस्माः सूर्यादर्शने हेतुमाकर्णयत । ये राज्ञो
नृपस्य दाराः कवीनां पाणिन्यादीनां प्रतिभासमुत्पन्नेषु व्याक-
रणादिग्रन्थेषु विषये लिखितास्तच्छ्रियैः पठितास्तातः अवम्भ-
दर्शनीयं सूर्यमपि न पश्यन्तीत्यसूर्यमप्यम्भा राजदारा इत्येव
लिखितास्तच्छ्रियैस्तथैव पठिताः । ननु प्रकृते किमित्याशङ्क्याह
या कुमुदिनी किल प्रसिद्धं न भाविनो भविष्यति अर्थाद्वाज्ञो
दाराः, अपि तु राज्ञस्यस्य अथच नृपस्य दारा भवन्त्येव ।

लिखितपठिता राज्ञो दाराः कविप्रतिभासु ये
 शृणुत शृणुतास्यमग्ना न सा किल भाविनी ॥३६॥
 चुलुकिततमःसिन्धोर्भृङ्गैः करादिव प्रुभ्यते
 नभसि विसिनोबन्धोरन्ध्रच्युतैरुदविन्दुभिः ।

राजमहियो हि अतिसुरचितत्वादसूर्य्यग्न्याः, इयमपि तथा,
 तस्मादेतस्या अपि असूर्य्यग्न्यता युक्तेति रहस्यानभिज्ञो जने
 दृष्टेवेतां गिन्दतीत्यर्थः । किलशब्दः किमर्थो वा । अत्र य इति
 कुमुदिनीपरामर्शेपि दारैः सामानाधिकरण्याद्भवचनं । येति
 पाठः समीचीनः । लिखितपठिता एकवचनं बहुवचनं वा ।
 सूर्य्यादयवघ्नात् कुमुदिनी सङ्कुचितेति भावः । अन्ध्रविष्णुतया
 कर्त्तरि भुवः खिष्णुजिति (पा० ३।२।५७) अन्ध्रशब्द उपपदे भुवः
 खिष्णुचः खित्वात् अर्हर्दिषदिति (पा० ६।३।६७) मुम् । अवे-
 चिका खिष्णु प्रत्ययस्त्वादिति (पा० ७।३।४४) कात्पूर्व्वखेलं ।
 लिखितपठिताः कर्मधारयोद्देशो वा । असूर्य्यग्न्याः असूर्य्यस-
 खाटयोरिति (पा० ३।२।३६) खञ् खित्वाङ्मुम् । अत एव ज्ञाप-
 कात् क्रियायोगिनोपि नञः समासः ॥ ३६ ॥

चुलुकितेति । गगने गच्छद्भिर्भृङ्गैः उदविन्दुभिरिव नभसि
 प्रुभ्यते दोष्यते । किम्भूतैरुदविन्दुभिः चुलुकैः कृतचुलुके धृत्वा
 पीतः तमःसिन्धुस्त्रिमिरसमुद्रो येन तस्य विसिनोबन्धोः पद्मि-
 नीमित्रस्य सूर्य्यस्य करात् किरणादेव हस्तात् रन्ध्रेभ्योऽङ्गुल्य-
 न्नारास्रविवरेभ्यश्च्युतैर्गलितैः, चुलुकेन पीततमःसिन्धोरुपरिव-

शतदलमधुस्रोतःकच्छद्वयीपरिरम्भणा-

दनुपदमदःपङ्काशङ्काममी मम तन्वते ॥ ३७ ॥

घृष्टणसुमनःश्रेणिश्रीणामनादरिभिः सरः-

परिसरचरैर्भासां भर्तुः कुमारतरैः करैः ।

र्त्तमानस्य रवेः कराङ्गुलीविवरेभ्योऽधोगलिताः कृत्स्नजलवि-
न्दव इव शृङ्गा गगने शोभन्त इत्यर्थः । चुलुकितेति करविश्ले-
षणं वा । अनुपदं गगनात् सकाशात् कमलानि प्रति पातानन्तरं
शतदलाख्यान्यतिस्थूलानि कमलानि तेषां मधुस्रोतसः मक-
रन्दप्रवाहस्य कच्छद्वयी मकरन्दार्द्रभागद्वयं यत्तटद्वयं तस्याः
परिरम्भणात् संश्लेषादुभयतस्तत्र लगनाद्धेतोरमी शृङ्गा अदःप-
ङ्काशङ्कां अमुख्य पीतस्य तमःसिन्धोरधःस्थितावशिष्टकूर्द्धमसम्भा-
वनां वैतास्त्रिकस्य मम तन्वते विस्वारयन्ति । मकलेऽपि तमीजले
धीतेऽवशिष्टतया पद्म इव शृङ्गाः शोभन्त इत्यर्थः । अमुष्या
मकरन्दप्रवाहकच्छद्वय्याः पद्म इति वा । प्रवाहतटद्वये पद्मे
युक्तः । शृङ्गाश्च मकरन्दस्योपरि नोपविशन्ति किन्तु अभित इति
तेषां जातिः । प्रातःकालो जातोऽन्धकारः साकल्येन विनष्टः
भमरासहस्रीडेभ्यो निर्गत्य गगन उड्डीय मधुपानार्थं कमला-
न्युद्दिश्य यान्तीति भावः । चुलुकित इति तत्करोतीति (पा० ३।
१।२।१।वा० १) अन्नाक्तः शुभ्यते शुभ्रङ् दीप्तौ भावे यक् ॥ ३७ ॥

घुष्टणेति । घुष्टणसुमनसः कुङ्कुमकुसुमानि तासां श्रेणि-
सख्याः श्रेणां कान्तीनां अनादरिभिः अनादरणशीलैः ताभ्योऽपि

अजनि जलजामोदानन्दोत्पत्तिष्णुमधुव्रता-
 वलिश्रवलनाङ्गुष्त्रापुञ्जश्रियं ग्रहवालुभिः ॥ ३८ ॥
 रचयति हृत्विः शोषीमेतां कुमारितमा रवे-
 र्यदलिपटली नीलीकर्तुं व्यवस्यति पातुका ।
 अजनि सरसी कल्माषी तद्भुवं धवलस्फुट-
 त्कमलकलिकाखण्डैः पाण्डूकृतोदरमण्डला ॥३९ ॥

रक्ततरैः सरःपरिसरचरैस्तीरसञ्चरषशीलैः कुमारतरैरतिवा-
 लैर्भासां भर्तुः करैः सूर्यकिरणैः जलजामोदः गगनावगाहिक-
 मलवज्जलपरिमलस्यद्विषय आनन्दस्नेहोत्पत्तिष्णुहृत्पतनशीला
 मधुव्रतावलिस्रया श्रवणनात् मिश्रणाद्धेतोः गुष्त्रापुञ्जश्रियं अ-
 र्द्धरक्तपत्तङ्गुष्त्राराजिशोभां ग्रहवालुभिर्यहषशीलैः अजनि
 तत्सदृशैर्जातमित्यर्थः । बाला अपि सुमनसां धीराणामप्यना-
 दरिणो भवन्ति । बाला अपि रक्तकराभवन्तीति केचित् ।
 अजनि भावे चिष् । उत्पत्तिष्णुः अलङ्कृति (पा० ३।१।१३६)
 तीष्णुष् । श्रवणं तत्करोतीति (पा० ३।१।१६।वा० १) अन्ता-
 स्रपुंसके भावे स्फुट् ॥ ३८ ॥

रचयतीति । यद्यस्मात् रवेः कुमारितमा अतिबाला हृत्विः
 सरसीं शोषीं रक्तवर्षीं रचयति । यस्माच्च कमले मकरन्दा-
 खादार्यं पातुका अलिपटली भृङ्गश्रेणी खसमन्भारेतां नीली-
 कर्तुं व्यवस्यति । यतश्चेयं धवसानां स्फुटनीनां कमलकलि-
 कार्णां खण्डैः समूहैः पाण्डूकृतं उदरमण्डलमध्यदेशो यस्याः

कमलकुमलाधाने भानोरशो पुरुषव्रतं
यदुपकुर्वते नेत्राणि श्रीगृहत्वविवक्षुभिः ।
कविभिरुपमादानाद्भोजतां गमितान्यसा-
वपि यदतथाभावान्मुञ्चत्यलूकविलोचने ॥ ४० ॥

मैतादृशी तस्मात् ध्रुवं निश्चितं इयं सरसी कल्पापी कर्बुरेवा-
जनि जाता । रक्तकण्ठश्वेतवर्णमिश्रणात् कर्बुरत्वोत्प्रेषा । ध्रुवमु-
त्प्रेषाद्यां वा । बालातपो जातः भ्रमराः परितो भ्रमन्ति कम-
लानि विकसितानीति भावः । चिचं किमीरकल्पापेत्यमरः ।
शोषो शोषात्प्राचामिति (पा० ४।१।४३) छीप् । कुमारितमा
घरूपेति (पा० ६।३।४३) इक्षः । पटलकल्पावौ गौरादी ॥ ३६ ॥

कमलेति । कमलमात्रस्य कुमलाधाने आगुकुल्लाचरणे
भानोः अशो अत्याश्चर्यरूपं पुरुषसम्बन्धि व्रतं निघमः, अङ्गी-
कृतपरिपासनश्रीसत्वमिति धावत्, यं दृष्ट्वाऽशो आश्चर्यरूपः
पुरुष इति सर्व्यं वदन्ति । कुतो ज्ञातमत आह । यद्यस्मात्ता-
त्त्विकानि कमलानि विकासयतीति किं वाच्यं किन्तु त्रियोः
कान्तिलक्ष्म्योः गृहत्वं स्नानतां विवक्षुभिः वक्तुमिच्छुभिः व्यास-
वाल्मीकिकाशिदासादिभिः कविभिः उपमादानात् किञ्चिच्छ्री-
गृहत्वादिगुणसादृश्यादपि अभोजतां कमलत्वं गमितानि प्रा-
पितान्भारोपितकमलत्वान्यपि नेत्रकमलानीति निर्दिष्टानि
लोकनेत्राण्यसौ रविः उपकुर्वते उन्मीलयति । उदित्वरे हि
सर्व्यं लोकनेत्राण्यमीलन्ति । अथच घटाश्चर्यगृहसमर्थाणि

यदतिमहतो भक्तिर्भानौ तदेनमुदित्वर-
त्त्वरितमुपतिष्ठस्वाध्वन्य त्वमध्वरपद्धतेः ।

करोति । अत आलोकसहस्रतमेव चतुः पदार्थग्रहणमर्थे ।
यदपि अतथाभावात् श्रीगृहत्वाभावात् कविभिः कमलत्वेना-
नुरक्तत्वादुलूकत्रिलोचने मुञ्चति नोक्तीत्यति । न च पदा-
र्यानापादयति । यत्रोत्कृष्ट इष्टिस्तत्रालम्बोरिति श्लोकप्रसि-
द्धिस्तत्रेभ्योः श्रीगृहत्वं दूरनिरस्तं । सूर्येण कमलानि कमल-
तुलानि च लोकनेत्राणि विकाम्य उत्कृष्टनेत्राणि कमलगुणयो-
गाभावाद्दिकाम्यान्वयव्यतिरेकात्त्वां स्तप्रतिष्ठा सत्या कृता ।
एवंविधः सत्यप्रतिष्ठाः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । कमलानि विकसि-
तानि सर्वोऽपि श्लोकः प्रसुद्धः कौशिकनेत्रे च निमीलिते प्रा-
तःकाशे जात इति भावः । श्रीगृहत्वविवक्षुभिः दितोयेति
योगविभागात् समासः । उपमितिर्ह्यमानं नपुंसके भावे ल्युट् ।
उपमीयतेऽनेनेति उपमानं सादृश्यमिति भावः ॥ ४० ॥

यदिति । अद्यपि त्वं भानौ अतिमहतो भक्तिर्यत्सर्वेषुतो
वर्तसे तत्तर्हि हे अध्वरपद्धतेर्यज्ञमार्गस्वाध्वन्य महायाज्ञिक
नख उदित्वरमुदयशीलमेतं सूर्यं त्वरितमुपतिष्ठस्व पूजय । श्रीघ-
मुपस्थाने हेतुमाह । हि यस्मात् इह समये प्रभाते किञ्च प्रसिद्धं
रविमभिलक्षीकृत्य उपस्थानमन्त्रेणोर्द्धं चिन्ता जलाञ्जलयो
मन्देहाख्येषु राक्षसेषु उदवज्जतां जलरूपाङ्गनिभावं व्रजन्ति
वज्रीभूय तान् भस्मीकुर्वन्तीति श्रुतावुक्तमित्यर्थः । तिस्रः कोशो-

इह हि समये मन्देक्षेपु ब्रज्जन्तुदवक्षता-
मभिरविमुपस्थानोत्थिता जलाञ्जलयः क्लिष्ट ॥ ४१ ॥
उदयग्निस्ररिप्रस्थावस्थायिनी खनिरक्षया
त्रिशुतरमघोमाषिक्यानामहर्मणिमण्डली ।

ईकोटी च मन्देहा नाम राक्षसाः इति पुराणञ्च । तस्मादु-
दयात् पूर्वं व्रीघमुत्तिष्ठस्वेत्यर्थः । अध्वन्यमिति पाठे अध्वरपद्म-
तेरध्वानमसं गामिनं । भक्तिब्रह्मस्य प्रियादित्वात् पुंवद्भाव-
ज्ञावः । अध्वन्व असङ्गात्यर्थे अध्वनो यत् खाविति (पा० ५।१।
१६) यत् । उदयवक्षतां मन्वैदनेत्यादिना (पा० ६।१।६०) उद-
कस्योदादेशः । अभिरभागे (पा० १।४।८१) इत्यभेः कर्मप्रव-
चनीयत्वाद्ध्रितौषा ॥ ४१ ॥

उदयेति । इयं अहर्मणेः सूर्यस्य मण्डली उदयग्निस्ररिः
उदयाचक्षस्य प्रखे खानुनि अवस्थायिनी वर्तमानाऽद्यया भूयसी
त्रिशुतराणि रक्ततराणि महांसि तेज्रांसि ताभ्येव माषिक्यानि
तेषां खनिदत्यन्निभूमिः ध्वान्नेन तिमिरेष ध्वान्भवश्च श्यामां
पिंधाविकां चाकरद्वारा चाच्छादिकां रजनिरूपां दृष्टुं
त्रिस्तां विधूयापनीय क्रतमेन केन जनेन विमुद्दिता उद्घाटितेति
न खसु नैव जाने रात्रिदिग्मे यतो दृश्यत इत्यर्थः । वाक्यार्थः
कर्म । न जाने अर्थात्तं जनमित्यर्थ इति वा । अन्यापि माषि-
क्यादिखनिः पर्वतप्रक्षावस्थायिनी ह्यण्तरत्रिस्तापिहितोऽपि
केनापि भाग्यवतोद्घास्यते । अतिशयितः कः कतमो ब्रह्माऽनेन

रजनिद्वयं ध्वान्तग्यामां विधूय पिधायिकां
 न खलु कतमेनेयं जाने जनेन विमुद्रिता ॥ ४२ ॥
 सुरपरिवृढः कर्णात् प्रत्यग्रहीत् किल कुण्डल-
 दयमथ खलु प्राथै प्रादान्मुदा स हि तत्पतिः ।
 विधुस्तदयभागेकं तत्र व्यलोकि विलोक्यते
 नवतरकरस्पर्णस्त्रावि द्वितीयमर्द्धमणिः ॥ ४३ ॥

विमुद्रितेत्यहं न जाने, अपि त्वेवमेव जानामि । कालपरिव-
 र्त्तकारिणा ब्रह्मणैवोद्घाटितैत्यर्थ इति काकुर्वा । खनिः खलु
 खनिरिवेत्युक्तेषा वा । कतमः उतमश् । अतिग्रहे स्त्रार्थे वा
 तम एव ॥ ४२ ॥

सुरेति । सुरपरिवृढः ब्रह्मः कर्णात् कुण्डलदयं कर्णभूषणयुगं
 ब्राह्मणवेषं धृत्वा प्रतियग्रूपेणग्रहीत् । किलेति पुराणादौ
 प्रसिद्धं । अथ प्रतियग्रान्तरं मुदा तत्कुण्डलदयं खलु निश्चितं
 प्राथै दिग्ने प्रादात् । हि यस्मात् स ब्रह्मसस्त्राः प्राच्याः पतिः धवः
 रक्षिता च प्रियान् प्रियाथै प्राच्या प्रीत्या निजकर्षादिभूषणं
 प्रयच्छति । तथै इत्तमिति कुतो ज्ञातमत आह । तत्र प्राच्यां
 तयोर्दयोर्मध्ये वा विधुः सायं उदयभाक् उदित्तर आरक्त-
 किरणरूपमेकं कुण्डलं व्यलोकि दृष्टं । प्रातः, अर्द्धमणिः, नव-
 तरासत्कालनिर्गताः करा रक्ततरकिरणाः तद्रूपस्पर्णस्त्रावि
 सुवर्णस्त्रवणशीलं तादृशमेव द्वितीयं कुण्डलं विलोक्यते । तस्मात्
 तथै तद्वयं तेन प्रत्तमित्यहं ब्रह्मे इत्यर्थः । सूर्यस्य कुण्डलस-

दहनमविशद्दीप्तिर्याऽस्तङ्गते गतवासर-
प्रशमसमयप्राप्ते पत्न्यौ विवस्वति रागिणी ।
अधरभुवनात् सोढृत्यैषा दृष्टान्तरेणः कृता-
मरपतिपुरप्राप्तिर्धत्ते सतीव्रतमूर्त्तितां ॥ ४४ ॥

मर्धनार्थं प्रसङ्गाच्चन्द्रस्य कुण्डलत्वमुक्तं । वासंतरकिरणः सूर्यः
सप्तमसुवर्णसाविकर्षणकुण्डलमिव शोभत इति भावः । कर्णे-
नेन्द्राय कुण्डलद्वयं दत्तमित्यारण्यके पर्वणि कथा ॥ ४३ ॥

दहनमिति । या दीप्तिः रागिणी रक्षा सती विवस्वति
सूर्यस्यचक्षुषे पत्न्यौ गतवासरप्रशमे पूर्वदिनावसाने सायङ्काल-
समसमसमयकालं प्राप्तेऽतएवासं विनाशं अस्माच्चक्षुषं वा प्राप्त
गते सति, अग्निर्ध्यातिरित्याद्यग्निहोचमन्त्रादिप्रामाण्यात् दहन-
मविशत् । सैषा दीप्तिः अधरभुवनात् पातालात् सकामात् दृष्टात्
बलात्कारेणार्थान्तरणिमेवोद्भृत्योदयं प्रापय्य तरणेरधे कृताम-
रपतिपुरस्य स्वर्गस्य प्राच्या वा प्राप्तिर्यथा एवम्भूता सती
तीव्रतया तीक्ष्णतया सह वर्त्तमाना मूर्त्तिर्धस्यास्ततां धत्ते ।
क्रमेण सूर्ये ऊर्ध्वदेशे प्राप्ते दीप्तिः खरतरा जातेति भावः ।
या गौरी भर्त्सरि विनाशसमयप्राप्ते विनष्टे सति तस्मिन्ननु-
रागिणी सती जन्मान्तरेऽपि तत्राप्यूर्ध्वमग्निप्रवेष्टं कुरुते, सा
दुष्कृतैः पातालप्राप्तमपि निरयपतितं, व्यासयाही यथा व्यास-
मित्यादिवचनप्रामाण्यान्निरयाद्वलादुद्भृत्य तस्य कृतस्वर्गप्राप्तिः
सतीनां पतिव्रतानां व्रतमेव मूर्त्तिः शरीरं यस्याः, सती गौरी

बुधजनकया तथैवेयं तनौ तनुजन्मनः
 पितृश्रितिरित्यर्थाद्याहारजः क्लिप्त कास्मिन्मा ।
 श्रमनयमुनाक्रोडैः कालैरितस्तमसां पिवा-
 द्दपि यदमलच्छायात् कायाद्भवत भास्वतः ॥ ४५ ॥

तस्या वा व्रतयुक्ता मूर्त्तिर्यस्यास्तानां धत्ते । गौरीवद्विचमपी-
 त्यर्थः । समयप्राप्ते प्राप्तापन्न इति (पा० १।१।४) समासः ॥ ४४ ॥

बुधेति । तनुजन्मनोऽपत्यस्य तनौ वर्त्तमानः कास्मिन्मा
 श्चामत्वं क्लिप्त प्रसिद्धं निश्चितं वा, पितुः त्रिचोर्वा श्रितिरिद-
 र्थादीनां कृष्णनीलवर्णपत्रफलशाकादीनां च आहारो तल्लक्ष-
 श्रितिरिदर्थे यदाद्यमदनीषं पत्रशाकादि वा तस्याज्जातः
 सश्रामो मैत्रातनयत्वादित्यादि बुधानामुदयवाचार्थादीनां
 दयं कथा गोष्ठी तथैव सत्यैव । यद्यस्माद्धेतोः भास्वतः इतः
 प्रत्यचदृश्यादमलच्छायादुज्वलकान्तेः शुक्लभास्वरादपि तमसां
 पिवात् तमिस्रैकहारात् कायात् श्रमनयमुनाक्रोडैः समयमु-
 नाश्रमैश्चरैः कालैः श्रामैरभूयतोत्पन्नं । सूर्यकायस्योऽज्वलत्वेऽपि
 श्रामतमिस्राहारपरिणतिवशात् यमादिभिरपत्यैः श्रामैर्जातं
 तस्माद्विचं पण्डितकथा सत्यैवेत्यर्थः । सर्वमपि तमः सूर्येण नाश्रि-
 तमिति भावः । आद्यं अदेः ष्टहस्रोर्षादिति (पा० १।१।१२४)
 ष्यत् । कास्मिन्मा कालौ वेति पुमान् क्लियेत्येकशेषः (पा० १।१।
 ६७) । तमसां कर्षाणि षष्ठी । अभूततद्भावे तद् । क्रोडः कालो-
 सितः पङ्कर्मन्दः छायासुतः श्रनिरित्यमरशेषः ॥ ४५ ॥

अभजत चिराभ्यासं देवः प्रतिषण्णदात्ययं
 दिनमवमयं कालं भूवः प्रहय तथा रविः ।
 न खलु प्रकृता शीलं कालप्रवृत्तिरसौ पुरा
 यमयमुनयोर्जन्माधानेऽप्यनेन यथोज्झितुं ॥ ४६ ॥

अभजतेति । अयं रविर्देवः षण्णदा रात्रिसखा अत्ययं प्रत्ययं
 प्रतिरात्रवसाने इत्यर्थः । दिनमयं दिनरूपं कालं चण्डादि-
 षण्णसमयं अथच तद्रूपं श्यामं वयुः भूयो वज्रतरं यथा तथा
 पौनःपुन्येन वा प्रहय उत्पाद्य चिरकालमभ्यासं तथा तेन प्रका-
 रेण अभजत अन्नभवत् । यथा येन प्रकारेण पुरा पूर्वं काल
 प्रवृत्तिर्वखाय च काली श्यामा प्रवृत्तिर्वसैवभूतोऽसौ सूर्यः
 यमयमुनयोरपि प्रसविष्यतोर्जन्माधाने जन्मार्थं वीजक्षेपसमये-
 ऽपि, अनेन चिराभ्यासेन हेतुना शीलं कालोत्पादनस्य स्वभाव-
 मुज्झितुं खलु निश्चितं न प्रकृता समर्थो भविता । कालप्रवृत्ति-
 स्वभावः सूर्यः स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वात् तावपि कालावुदपा-
 दवदित्यर्थः । उदवमानेन सूर्येण दिवसः कृत इति भावः ।
 प्रातःकाले क्रियमाणोभ्यासः पटुतरो भवति । चिराभ्यासं मधु-
 रस्यकादित्वात् समासः । यदाऽकारान्तस्य चिरब्रह्मस्य अत्यन्त-
 संबोधने चेति (पा० २।१।२८) समासः । प्रतिषण्णदात्यये वीष्णा-
 यामथशीभवे नाथ्ययीभावादिति (पा० २।४।८३) सुपोनलुक् ।
 द्वतीया षष्ठ्योर्बहुलमिति (पा० २।४।८४) त्यम् अत्यर्धमिति
 निपातः कालप्रवृत्तिः पक्षे पुंवत् ॥ ४६ ॥

हचिरचरणः सतोदश्रीसनाथरथः शनिं
 शमनमपि स चातुं लोकानसत सुताविति ।
 रथपदकृपासिन्धुर्वन्धुर्दुःशामपि दुर्जनै-
 यदुपहसितो भास्वान्नास्मान् हसिष्यति कः खलः॥४७॥

हचिरेति । सुजनैरेवभूतो वो भास्वानिति संस्तुतः दुर्जनैर्ध-
 खसादेवं उपहसित खसादतितुष्कान्परवर्षनोपजीविनः को-
 नाम खलोनेपहसिष्यति, अपि तु सर्वोपुपहसिष्यत्येव । यथा
 उदिते सूर्ये सद्भिः सूर्यस्सार्हणा क्रियते तथा खलैर्न, एवं तुष्का
 एते खोदरभरुषार्थं यत्किञ्चिद्दन्तीत्यस्माकं खलैर्निन्दायां
 कृतायां भवादृशै राजत्रिरोमणिभिरस्माकमर्हणा क्रियत एवेति
 खलानां प्रयासो वृथा एवेत्यर्थः । एवं कथं स्तुतः कथमुपहसित-
 इत्यत आह । सूर्यः हचिरासुरणाः खचितखलव्या किरणा यस्य
 तथा स्तुतस्सादृशस्य उर्या महत्या श्रिया सुता सूर्येणैव प्रसृता
 उर्वी श्रीस्तथा सनाथोऽसङ्कतो रथो यस्य सः । तथा शनिं शमनं
 शनैश्चरदण्डधरो सुतो लोकान् चातुं असृत । शनिर्हिस्तुत्यादि
 सिद्धिमाचहेतुलोकपालतया लोकान् रक्षति । यमोऽपि दुष्टा-
 दुष्टयोर्निग्रहानुग्रहौ कुर्वन् धर्माधर्माचरणप्रवृत्तिजननद्वारा
 रक्षति । एतादृशौ परोपकारपरो पुत्रौ असृत । तथा रथपदा-
 नामनाथानां चक्रवाकानां कृपासिन्धुर्दयासमुद्रः रथस्य पदेन
 व्यवसायेन गत्या जगतो दयासमुद्रो वा । तथा सकलपदार्थग्रहण-
 सहकार्यालोकसम्पादनद्वारा दृष्ट्वा सर्वजननेषाणां बन्धुः मित्रं

त्रिश्चिरजसृजां घर्मे शर्मोदयाय तनूभृता-

मथ खरकराश्यानास्यानां प्रयच्छति यः पयः ।

एवभूतः सुन्दरः परोपकारकरणैकस्वभावोऽपि इति स्तुतिपद्यः ।
 हचिखेजोरूपसापकर इति यावत् । तथा अक्षरणक्षरण-
 रहितः यदा विपरीतलक्षणया हचिरौ चरणौ यस्य । पुरा-
 षादौ चरणाङ्गुल्यादिध्याने कुष्ठादिदुष्टफलश्रवणात् ध्यानेऽप्य-
 चरणैव सूर्यः । विम्वकर्मणा कुन्दे आरोपितस्य सूर्यस्य तेजसां
 दुःसहत्वाचरणाकारो न निर्मित इति वा । अन्धं प्रति सुनेच-
 वचनवदचरणस्यापि हचिरचरणलोत्थोपहासः । तथा स्रतस्य
 अनूरोः सारथेरुद्भोभया सनाथो रथो यस्य स इत्यपि विद्वु-
 लक्षणा । तथा ब्रजेः क्रुरग्रहत्वाच्चिरकालभोग्यदुःखदत्ताद्यम-
 स्थापि जगत्प्राचक्षरणीलत्वात् परपीडाकरणैकस्वभावौ ब्र-
 निब्रमनौ पुत्रौ लोकान् चातुमसूतेत्यपि विद्वुलक्षणा । तथा
 तिर्यग्योनिपक्षिविशेषचक्रवाकाणामेव दयासिन्धुर्नान्येषां ताप-
 करत्वात् तादृशानामेव बन्धुर्नान्येषां । यदा तेजोभरेण दृष्टि-
 प्रतिघातकारित्वादबन्धुरपि दृष्ट्वा बन्धुरित्यपि विद्वुलक्षण्येति
 उपहासपद्यः । एवभूतः सूर्यः समुदेतीति भावः ॥ ४७ ॥

त्रिश्चिरैति । स भानुददच्छति उदेति । स कः, यः त्रिश्चिरैर्नौ
 त्रिश्चिरं हिमं तस्माज्जाता हक् पीडा येषां तेषां तनूभृतां
 जनानां शर्मणः सुखस्रोदयाय प्राप्तये वसन्तनिदाघसम्बन्धि-
 घर्ममुष्यं क्रमेण प्रयच्छति । अद्यानन्तरं वसन्तनिदाघसम्बन्धि-
 खरासीत्पतरा कराः सूर्यकिरणस्यैः आश्यानां शूष्कं श्यामं आशं

अलभयजुषां तापं तापस्युग्रां हिममित्यव-
 ष्यरहितमिच्छत्यावृत्तिः स भानुसदृश्चति ॥ ४८ ॥
 इह न कतरश्चिन्नं धत्ते तमिच्छततोर्दिग्ना-
 मपि चतस्रणामुत्सङ्गेषु श्रिता धयतां क्षणात् ।

मुखं चेवां तेषां देहिनां सुखाय प्रथः वर्षासम्बन्धुदकं प्रथच्छति
 दत्ते । ततो अलभयजुषां अलभमीनानां तापं दत्ते । ततश्चापस्युग्रां
 शारदतापवतां देहिनां हेमन्ते हिमं दत्ते एवम्प्रकारेण परेभ्यो
 षड्विंशतं तस्मिन् विषये मिश्रतां पौनःपुन्येन घटमानाणां कृतेः
 शीततापजलदानरूपपदस्यव्यापारस्मादृत्तिरावर्तना यस्य । यदा
 कृत्यानां शीतादिदानरूपाणां कार्याणां स्मृत्यर्थस्त्वैवकृतः
 परोपकारपरः स्वर्थ उदेतीत्यर्थः । श्रान्तेति द्रवमूर्त्तिस्त्वर्त्तवाचि-
 त्वाभावात् सम्प्रसारणाभावः । निष्ठान्तं । परश्चितेति चतुर्थी-
 तदर्थाद्येति (पा० २।१।३६) समासः । कृत्या कृतः श्रतेति (पा०
 ३।३।१००) योगविभागात् क्तिनि कृतिः । चकारात् ऋषि
 तुक्चिच्छत्या । पक्षे चर्त्तार्थे विभाषाकृतवृषोरिति (पा० ३।१।
 १२०) ऋषि तुक् ॥ ४८ ॥

इति । पूर्वोदीनां चतस्रणामपि दिग्नां उत्सङ्गेषु प्राक्त-
 देहेषु श्रिता वर्त्तमानास्त्वमिच्छततोस्त्रिमिरपरम्पराः चक्षु-
 यतां विद्याश्रयतामपि चर्त्तम्बः स्वर्त्तश्च रोचिषां तेषां, रक्तिः
 शरणं यस्य तद्भावं दृश्यतस्त्ववाचित्वादेत्ये प्राप्य निवसद्दर्त्तमानं
 ह्यथारूपं तमः श्रमयितुं विनाशयितुं श्रानैश्चर्त्तमसामर्त्त-

तरुग्रणतामेत्य ष्छायामयं निवसन्तमः

ग्रमयितुमभूदानैश्वर्यं यदर्यमरोचिषां ॥ ४६ ॥

जगति तिमिरं मूर्कामस्रज्जेऽपि चिकित्सतः

पितुरिव निजादस्माद्दस्त्रावधीत्य भिषज्यतः ।

मभूदिति यत् इहाचासामर्थ्यविषये कतमः को नाम अनश्विनं
विषयं न धत्ते, अपि तु सर्वोऽप्याश्वर्यं प्राप्नोत्येव । दिगन्तगताया
अपि तिमिरपरम्परायाः संहारे येषां ब्रह्मिः तेषां रवितेजसां
तरुतलमाचक्षितं छावारूपं समीपवर्त्यपि तमः ग्रमयितुं ब्रह्मि-
र्नाभूदित्याश्वर्यमित्यर्थः । तनु इति पाठे तनु अस्मिन् ब्रह्मिणं वा
ब्रह्मणं चक्षुः तद्भावं प्राप्य निवसदित्यर्थः । मभूदानैश्वर्येण स्मितमपि
यो विनाग्रयितुं ब्रह्मोति सोऽस्याश्वर्येण वर्त्तमानं ग्रमयितुमपि
न ब्रह्मोतीत्याश्वर्यमेव । तरुच्छायामयं देहच्छायामयं वा तमो
विहाय सर्वमपि तमः सूर्येण विनाशितमिति भावः । आनैश्वर्यं
अनीश्वरस्य भाव इत्यर्थे न नञ् पूर्व्यादिति (पा० ५।१।२२१)
भावप्रत्ययनिषेधेऽपि ब्राह्मणादिष्वनीश्वरशब्दस्य पाठान् श्यञि
नञः शुचीश्वरेति (पा० ७।३।३०) पक्षे उभयपददृष्टिः ॥ ४६ ॥

जगतोति । दसौ नासत्तौ निजात् स्त्रीयात् अस्मात्पितुः
सूर्यादधीत्यैवायुर्वेदं पठित्वैव भिषज्यतः । खर्षोके चिकित्सां
कुरुतः । किञ्चूतात् पितुः, जगति वर्त्तमानं तिमिरं अथच वस्तु-
दर्शनासामर्थ्यजनकं नेत्ररोगविशेषं चिकित्सतो नाग्रयतः । आ-
युर्वेदोक्तप्रतीकारेषु ग्रमयतः । तथाऽस्रज्जे कमलस्य स्त्रे वर्त्तमानां

अपि च ग्रमनस्यासौ तामस्ततः किमनौचिती
 इदमदमं कङ्काराणामुदेत्युच्यते ॥ ५० ॥
 उडुपरिवृढः प्रत्या मुक्ताममं यदपीडन-
 यदपि विचिनीं भागोर्मायां ज्ञानात् सुमुदनी ।

मूर्च्छां सङ्कोचमपि नात्रयतः, अत्रचाप एव सङ्कोचादाविति
 मन्त्रनादयां मूलजूनलादज्जज्ञे लोकसमूहे वर्तमानां मूर्च्छां
 विचिन्वधस्तमित्यभावरूपं मोहमपाकुर्वतः । उपचारचतुरात्
 कङ्काराण्यार्यैर्दद्यादधीत्येव हि राजवैशो भवति, तस्मादैसा-
 त्स्वपितुरेव वैशकमधीत्य ताभ्यामिन्द्रवैशमं प्राप्नोतिवर्धः । अपि
 च किञ्च सर्वभूतानि ब्रजयति नात्रयतीति ग्रमनो यमस्तस्यासौ
 सूर्यो नातः पिता ततस्तस्मात् कङ्काराणां सुमुदानामपमृत्यवे
 सङ्कोचायाश्चाकाशमरणायोदेति । अत् यतोऽयं सूर्योऽदयो
 निष्कृपः साऽस्य सूर्यस्य किमनौचिती अपि तेषाऽस्यौचित्येव
 कारणगुणब्रह्ममेवैव कार्यं गुणारम्भाददयताऽपमृत्युदायिता च
 अमेनायस्यात् स्वपितुरेव सकाशात् पठितेत्यर्थः । अदयता
 सूर्येण तमो नाशितं, कलसान्बुन्नीलितानि, सुमुदानि मुकु-
 लितानीति भावः । पितुः आख्यातोपयोग (पा० १।१।१८)
 इत्यपादानमं । भिषज्यतः । कङ्गादिः ॥ ५० ॥

उद्धिति । अथमिदानीमस्मं जिगमिषुः उडुपरिवृढस्यः
 कार्यं उद्धितः सन् अस्मं मनेन प्रत्या सूर्येण मुक्तां त्यक्तां विचो-
 गिनीं भागीं पद्मिनीं अस्मन्नाहतराज्ञौ अपोडयत् सङ्कोचितवाक्

तदुभयमतः शङ्खे सङ्क्षोभितं निजशङ्खया
 प्रसरति नवार्के कर्कन्धूकणाक्षरोचिषि ॥ ५१ ॥
 श्रुतिमयतनोर्मानोर्जामेऽवनेरधराध्वना
 विहरणकृतः शाखाः साक्षाच्छतानि दशत्विषां ।

अथच करैर्दूषितवान् । अदपि चर्त्रे पश्चिमीं पीडयति इति
 कुमुदती कुमुदविकाशवाजेन रात्रौ जहास, अतएव चेतोः
 तदुभयं चन्द्रकुमुदिन्यौ कर्कन्धूपलवत् पक्षवदरवत् कणाक्ष-
 रोचिषि ईषद्भक्तकिरसे नवार्के तदृषादिष्वे प्रसरति प्रकर्षेण
 गच्छत्युदयति इति निजशङ्खया सङ्क्षतानाचारनिमित्तमयेमेव
 प्रयोजकेन सङ्क्षोभितं सङ्क्षोभं प्रापितं निःप्रभोक्तमित्यर्थः ।
 इत्यहं शङ्खे मन्वे । सूर्य उदितः पश्चिमी च विकसिता चर्त्रो
 निःप्रभोऽसामेति कुमुदिनी सकुचितेति भावः । अन्यथाप्युक्तं प्रमेयं
 बोद्धव्यं । कर्कन्धूर्बदरी कोक्षीत्यमरः । सङ्क्षोभितमिति प्लम्भात्
 कर्कषि निष्ठा, अन्यथा व्याख्याने सकुचितमित्येव स्यात् । तदुभयं
 निजशङ्खया करणभूतया स्वयमेव सकुचितं कृतारम्भमिति वा
 व्याख्येयं । कर्कन्धुकुण्डेति पाठश्चिन्तयः । अन्यविस्तारमथात् सा-
 धकवाधकादिर्नोक्तः सुबुद्धिभिर्विचित्र्य बोद्धव्यं ॥ ५१ ॥

श्रुतीति । अहिपतिः श्रेयः ज्योतिःशास्त्रानुसारेण अवनोर्ध्वमे-
 रधराध्वना अधक्षणेन मार्गेण पातास्रमार्गेण रात्रौ विहरण-
 कृतः परिभ्रमतः । तथा श्रुतिमयी वेदरूपा तनुर्देहे यस्य तस्यास्र
 जामोस्त्रिषां दशशतानि एकसहस्रमेव दशशतानि कटकक्षा-

निम्नि निम्नि सहस्राभ्यां इग्भिः शृणोति सहस्रराः
 पृथग्विपतिः पश्यत्यस्य क्रमेण च भास्वराः ॥ ५२ ॥
 वज्रं न खरता येषामग्रे खलु प्रतिभासते
 कमलसुहृदस्तेऽमी भानोः प्रवालदन्तः कराः ।

दिशाखाः निम्नि निम्नि रात्रौ रात्रौ सहस्रफलत्वात् प्रतिफलञ्च
 नेत्रद्वयसङ्गावाह्याभ्यां सहस्राभ्यां इग्भिः सहस्रद्वयपरिमिताभि-
 र्दृष्टिभिरनुक्रमेण युगपत् पृथक् चक्षुःश्रवणात् साक्षात् शृणोति
 पश्यति चेत्यहं जाने । क्रियाद्वये क्रमेण हेतुद्वयं । यतः सहस्रराः
 स्वरूपेणोदात्तादिस्वरैः सह वर्तमानाः खराणां ब्रह्मरूपत्वा-
 ष्कृणोति । तथा भास्वराः शुक्लभास्वरूपाःशाखाः ततः साक्षात्
 पश्यति च । रात्रौ पातालगामित्वात्तत्र च त्रेषस्य वर्तमानादे-
 दमयत्ररोरस्य किरणसहस्ररूपं शाखासहस्रं त्रेषो नेत्रसहस्र-
 द्वयस्य सत्त्वाद्युगपत् पृथगेकेन नेत्रसहस्रेण शृणोति द्वितीयेन च
 पश्यतीति युगपत् पृथक्श्रवणदर्शनाभ्यामेव त्रेषनेत्रसहस्रद्वयस्य
 सार्धक्यमभूदित्यर्थः । अतिमयतरोरिति पाठे वेदरूपस्य वृक्षस्य
 शाखा युक्ताः । अध्वना वल्लिसङ्गनेति पाठे वल्लिसङ्गरसात्समि-
 त्यभिधानात् स एवार्थः । दशत्रतानीति काकाञ्चिवदुभयत्रापि
 सम्बध्यते । सहस्रराः वोपसर्जनस्येति (पा० ६।१।८२) पाञ्चिक-
 त्वात् सभावाभावः ॥ ५२ ॥

वर्जिते । येषां कराणां खरता तीक्ष्णताऽप्ये पूर्वाङ्गसमये
 वज्रं अतितरां न प्रतिभासते स्फुरति, सर्वथा नोपलभ्यत

उचितमुचितं जालेध्वन्तःप्रवेशिभिरायतैः

कियदवयवैरेषामालङ्गिताङ्गुलिलिङ्गिमा ॥ ५३ ॥

इत्यर्थः । यदा मञ्जुसमासेन नखरताऽतीक्ष्णता । पूर्व्याङ्गे येषां
अतितरां तीक्ष्णत्वाभाव उपलभ्यते खलु निश्चितं । अथ च येषा-
मुपरिभागे बहवो नखरा नखाः येषां तन्ता उपलभ्यते तेऽमी
प्रत्यक्षदृशा विकासहेतुत्वात् कमलानां सुहृदो बन्धाभिर्नाः
कमलबन्धावा कराः किरणा एव पाणयः प्रवालरुचः विद्रुम-
वद्रक्तकान्तयः, अथ च प्रहृष्टवालकान्तयः अतिवासा अथ च
वालपल्लववद्रक्तकान्तयो दृश्यन्त इति शेषः । तथा जालेध्वन्तप्रवे-
शिभिः गवाक्षादिविवरमध्यप्रविष्टैः अतएवायतैः तदशादृष्टव-
द्दीर्घाभूतैः कियदवयवैः किरणैः एषां किरणानां पाणीनाञ्च
य आलिङ्गितः समद्रुः अङ्गुलिलिङ्गिमा अङ्गुलिर्वालङ्गिमा
दक्षिमाऽथवाऽङ्गुलिभिर्लिङ्गिमा तत् उचितमुचितमिचमतितरा
शेषितो । गवाक्षविवरप्रविष्टैः किरणावयवैः किरणानामङ्गु-
लीतुल्यत्वादाश्रिताङ्गुलिविचारता युक्तैव, पाणीनामपि दीर्घैः
कतिपयैरवयवैरङ्गुलिभ्यः चारता भवतीत्यपि युक्तमेवेत्यर्थः ।
अङ्गुलिविचारतेत्यपिपाठः । नखोऽस्ती नखर इत्यमरः । उचितं
वीण्यायां द्विरङ्गिः । प्रवेशिभिसाच्छिष्ये आवश्यके वा षिनिः ।
आलिङ्गिता लिङ्गिधातोः पञ्चे कर्मणि लट्, पञ्चे निष्ठा । लिङ्गिति
रमणीयतया चित्तं प्राप्नोतीति गत्यर्थात् धातोः पञ्चाद्यचि
पृथ्यादेराकृतिगणत्वादिमनिच् समर्थनीयः ॥ ५३ ॥

नय नयनयोर्द्राक् पेयत्वं प्रविष्टवतीरमू-
भयनवलमीजासाञ्जाला इवार्ककराङ्गुलीः ।

भ्रमदणुगणक्रान्ता भान्ति भ्रमन्त्य इवाणु याः

पुनरपि धृताः कुन्दे किं वा न वर्द्धकिना दिवः ॥ ५४ ॥

नयेति । भो राजन् त्वं भयनस्य गृहस्थोपरि वर्त्तमानायां
वक्ष्यमीनां गृहविशेषाणां जालाङ्गला सविवराद्धेतोर्वक्ष्यमीमेवा-
र्थात् प्रविष्टवतीरमूरकंकररूपा अङ्गुलीर्जासुप्रवेभ्रादङ्गुलीतु-
स्थान् सूर्यकरान् अथच करेष्वङ्गुलीनां युक्तत्वादकंकराणाम-
ङ्गुलीर्जासा इव कमलदण्डसदृशीर्नयनयोर्द्राक् श्रीर्न पेयत्वं
गोचरत्वं नद्य प्रापय सादरं पद्म, तत्रेचयोः कमलताञ्जाल-
भार्गप्रविष्टास्त्वया विलोक्यमाना एताः स्वनेत्रकमलनाला इव
जनेर्द्रंस्त्वन्त इत्यर्थः । जालानां कमलतुस्थान्तकाला इव त्वं
पश्येति वा । अमूः काः । याः भ्रमतां जालप्रविष्टकिरणमधो
परिभ्रमतां अणूनां चक्षुरेखादिरूपरजःकणानां गणेन समूहेन
आक्रान्ता व्याप्ता अत एव दिवो वर्द्धकिना स्वर्लोकात्तत्रणा अङ्गु-
रेष विश्वकर्षणा पुनरपि कुन्दे ज्ञापयन्नेष्टता आरोपिताः सत्यः
आणु भ्रमन्त्य इव किंवा न भान्ति अपि तु तथैव प्रोभन्ते । यदा
भ्रमन्तः ज्ञापयन्नेष्टवन्नात् परितः पतन्तः चेऽणवः ज्ञापतेजसः क-
णास्तेषां गक्षैराक्रान्तत्वं युक्तं । विश्वकर्षणा सूर्यः ज्ञापमारोपित
इति पुराणं । नयनयोराधेयत्वमिति पाठे स इवार्थः । गुण्णिति
पाठे गुणेन वनेनेत्यर्थः । जालात् जातायेकवचनं ॥ ५४ ॥

दिग्मिव दिवाकीर्त्तिक्षीणैः सुरैः सवितुः करै-
स्तिमिरकवरोलूनां कृत्वा निशां निरदीधरत् ।
स्फुरति परितः केशस्तोमैस्ततः पतयास्तुभिः
ध्रुवमधवलं तत्तच्छायच्छलादवनीतलं ॥ ५५ ॥

दिग्मिति । दिवाकीर्त्तिरिव नापित इव दिवसः तीक्ष्णैः
सवितुः करैरेव सुरैर्निशां तिमिरकवरोलूनां तमोरूपां वेषीं
क्षिप्तमूलां कृत्वा निरदीधरत् निर्झारितवान् । मुष्कञ्चिला कापि
वसित् केशोऽवगच्छः स्यादिति गवेपितवानित्यर्थः । अथवा
वसिर्निष्काशवामास । नापितोऽपि व्यभिचारादिदुष्टां स्त्रीषां
परकीषां वा क्षियं सुरैर्मुष्कञ्चिल्या हेमादधिर्निष्कामयति ।
ततोऽनन्तरं तस्मात् मुष्कनादा परितस्तत्र पतयास्तुभिरधःपत-
नशीलैः केशस्तोमैः कृत्वा अवनीतलं तेषां कृत्वादिपदार्थानां
काया प्रतिविम्बं तस्य कृत्वाद्याजेन ध्रुवं निश्चितं अधवलं श्यामं
स्फुरति प्रोभते । कृत्वाद्यधोभागे कृष्णत्वं मुष्कितकवरीपतयास्तु-
केशकृत्वाद्यन्वयकृतं न तु प्रतिविम्बकृतं इत्यर्थः । कायाव्यति-
रिक्तं सर्वमपि तमो दिवसे सूर्यकरैर्नाशितमिति भावः । दिवा-
कीर्त्तिंस्तु नापित इत्यमरः । कवरी जानपदेति (पा० ४।१।४२)
कीर्त्तुं लूनां ज्वादिभ्य (पा० ८।१।४४) निष्ठानत्वं । निरदीधरत्
घारेऽङ्कि षौचकी (पा० ७।४।१) त्युपधाद्ब्रह्मले अभ्यासस्य सम्ब-
न्धात् दीर्घो अघोरिति (पा० ७।४।८४) दीर्घः । तत्तच्छायेति
विभाषायेनेति (पा० २।४।२५) वा नपुंसकत्वं ॥ ५५ ॥

ब्रूमः ब्रह्मं तव नल यशः श्रेयसे स्रष्टुशब्दं
 यत्सोदर्यः स दिवि लिखितः स्रष्टुमस्ति द्विजेन्द्रः ।
 अद्वा अद्वाकरमिह करच्छेदमप्यस्य पश्य
 स्नानिस्थानं तदपि नितरां हरिणो यः कलङ्कः ॥५६॥

इदानीं ब्राह्मिकानां ब्रह्मं ब्रुवा तद्वाजेन नखयज्ञोवर्षनं
 कुर्वन्ति । ब्रूम इति ॥ हे नल वयं श्रेयसे मङ्गलाय स्रष्टुः कृतः
 ब्रह्मो यस्य तं ब्रह्मं तव यत्र एव ब्रूमः, तत्कीर्त्तिमेव ब्रह्मरूप-
 तथा वर्षयामः । ब्राह्मिकैर्यः ब्रह्मो वाचते तत्त्वयत्र एव, तद्-
 दुज्वलतरं तव यत्र इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानो हि मङ्गलदीपकः । तद्य-
 ज्ञोऽपि लोकानां शुभाय तव पुण्यश्लोकत्वाद्भवति । यस्य ब्रह्मज्ञ-
 यत्रस्य समुद्रप्रभवत्वाच्छुभतरत्वाच्च सोदर्यः समानोदर्यो
 भ्राता स प्रसिद्धो द्विजेन्द्रश्चन्द्रः दिवि स्रष्टुं लिखितोऽस्ति निः-
 प्रभत्वाच्च लिखित इव निर्वापारः स्फुटोऽत्र दृश्यत इत्यर्थः ।
 त्वमिह गगने प्रत्युषसमये वाऽस्य चन्द्रस्य अद्वा निश्चितं अद्वाकरं
 ब्रह्मस्योदरत्वास्तिक्वद्विजनकं करच्छेदं किरणविनाशमपि
 पश्य, ब्रह्मेऽपि किरणा न सन्ति अस्यापीदानीं न सन्ति । कि-
 ञ्चास्य हरिणसम्बन्धी हरिणो यः कलङ्कसद्रूपं नितरां अति-
 ब्रधितं स्नानेः श्यामतायाः स्नानमपि पश्य ब्रह्मस्याप्युदरभागे
 नितरां श्यामतास्ति सा चन्द्रेऽपि तस्मादपि चन्द्रस्य ब्रह्मसो-
 दर्यत्वं निश्चितं तथा चन्द्रमपि तव यज्ञो ब्रूम इत्यर्थः । उक्त-
 प्रकारेण ब्रह्मसोदर्यत्वं चन्द्रस्य यद्यप्यस्ति तदपि तथाच हरिण-

सम्बन्धी यः कलङ्कस्तदस्य सुतरां स्वानिस्थानं पश्य । चन्द्रस्य
 अद्वेयब्रह्मभ्रातृत्वेऽपि निष्कलङ्कं ब्रह्ममेव तव यगो ब्रूमः । न तु
 सकलङ्कं चन्द्रमिति भाव इति वा । अथच हे राजन् तव
 यज्ञःश्रेयसे यज्ञोविद्वद्भूये सृष्टव्यं विरचितस्यतिवाक्यं ब्रह्म-
 नामानं मुनिं ब्रूमः । ब्रह्मस्तव यज्ञोद्विद्वदे स्यति चकारेत्यर्थः ।
 यस्य ब्रह्ममुनेः सोदर्या भ्राता स लिखितनामा द्विजेन्द्रो ब्रा-
 ह्मणश्रेष्ठो दिवि स्यष्टमसि । इह लिखिते अद्भुतकरं सत्यविश्वा-
 मकारकं अद्भु साक्षात्लिखितं वा करयोः पाण्डोः छेदं कर्त्तन-
 मपि पश्य । तथा हरतीति हारीतस्तस्य ब्रह्मस्य भ्रातृद्वयानफ-
 लहर्त्तुरस्य लिखितो यः स्वकलङ्कः पापं तदेव स्वानिस्थानं पश्य ।
 अथच श्रेयसे लोकानां कल्याणाय पुण्यश्लोको सृष्टः नस्त इति
 ब्रह्मो यस्मिन् एवभूतं तव यज्ञः ब्रह्मनामानमृषिं ब्रूमः समा-
 नधर्मात्वात्, न तु तद्भातरं कलङ्कित्वात्, सोऽपि धर्मार्थं स्यति-
 वाक्यानि सृष्टवान् । यस्य भ्रातेति पूर्ववत् । लिखितस्य सौख्यं
 हस्तच्छेदस्य भारते ज्ञातव्यः । शाङ्गिकास्तत्रबोधार्थं ब्रह्मं वा-
 दयन्ति तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः । लिखितमुनिरेव दिवि
 ताराशङ्खो जात इति केचित् । समानोदरे शयित इत्यर्थे
 सोदराद्य इति (पा० ४।४।१०८) यः । अस्मादेव निर्देशाद्यत्र-
 त्वयत्रिविद्यायामेव विभाषोदर इति (पा० ६।३।८८) पात्तिकः
 समानस्य सः । हारिणः सम्बन्धेऽण् । पक्षे आवश्यके णिनिः
 ॥ ५६ ॥

ताराशङ्खविलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्वेषो भिन्दतः
 सारम्भं चक्षता करेण निविडं निष्पीडनां लम्बितः ।
 छेदार्थोपहृताम्बुकम्बुजरजोजम्बालपाण्डूभव-
 ष्छंखच्छित्करपत्रतामिह वहत्यस्तंगतार्द्धो विधुः ॥ ५७ ॥

तारेति । विद्याखानस्यरूपस्य मादृमस्यसञ्ज्ञस्य शङ्खा-
 कारशङ्खस्य विलोपकः सप्रभया नाशकस्यस्य तथा जलजं कम-
 लानि भिन्दतो विकासयतोऽथ च यतस्ताराशङ्खविलोपकस्यात-
 एव जलजं शङ्खं खण्डयतःतीक्ष्णत्वेषः सूर्यस्यैव शङ्खिकत्रि-
 ल्पिनः सारम्भं सोद्योगं चक्षता प्रसरता अथ च घर्षणवशात्
 साटोपं गमनागमने कुर्वता करेण रश्मिना पाणिना च निविडं
 निष्पीडनां बाधां दृढां यन्मणाञ्च लम्बितः प्रापितः अस्मिं गत-
 मर्द्धं यस्य एतादृशो विधुश्चन्द्रः शंखच्छेदसौकर्यार्थमुपहृतमानीतं
 यद्बुजलं तस्य कम्बुजरजोजम्बालः ह्यिद्यमानशंखसञ्ज्ञातरजस्य-
 यकर्मः उदकसम्बन्धाद्रजः कर्मिभवाति, तेन पाण्डूभवस्योह-
 मयत्वादधवलसमपि धवलपद्मवशात् धवलं भवत्, यच्छंखच्छित्
 शंखच्छेदकारि करपत्रं तद्भावं इह प्रातः समये वहति चन्द्र
 इत्यर्थः । शंखिकत्रिलिपिनो हि छेदसौकर्यार्थं ह्यिद्यमानशंखा-
 दिदेवे जलं चिपन्ति । दृढतरमन्यिच्छेदादौ च करपत्रं करेण
 निविडं पीडयति शंखादिच्छेदकरपत्रश्चार्द्धचन्द्राकारं सञ्ज्ञा-
 तरजःपद्मपाण्डुरस्य भवति । अस्मितार्द्धचन्द्रस्तादृशकरपत्र-
 तुल्यो दृश्यत इत्यर्थः । सूर्योदयो जातस्तारा लुप्ताः कमलानि

यत्पाथोजविमुद्रणप्रकरणे निर्निद्रयत्यंशुमा-
 न्दृष्टीः पूरयति स्म, यज्जलरुहामक्षणा सहस्रं हरिः ।
 साजात्यं सरसीरुहामपि दृशामप्यस्ति तद्वास्तवं
 यन्मूलाऽऽद्रियतेतरां कविनुभिः पद्मोपमा चक्षुषः ॥ ५८ ॥

विकसितानि चन्द्रेऽर्द्धेनास्तमित इति भावः । जलजं पक्षे जा-
 त्येकवचनं पाण्डुभवदिति च्चिः ॥ ५७ ॥

चदिति ॥ अंशुमान् पाथोजानां कमलानां विमुद्रणप्रक-
 रणे उन्मीलनप्रस्तावे एव यद्यस्मात् दृष्टीर्लोकनेत्राणि निर्नि-
 द्रयति विगतनिद्राः करोति उन्मीलयतीत्यर्थः । यस्माच्च हरिः
 श्रीविष्णुः शिवपूजासमये एककमलन्यूनं जलरुहां कमलानां
 सहस्रं स्त्रीयेनाक्षणा पूरयति स्म । तत्तस्मात् सरसीरुहां दृशामपि
 वास्तवं अबाधितं साजात्यं तुल्यजातीयत्वं अस्ति । यत् साजात्यं
 मूलमारोपकारणं यस्यास्तादृशी यन्निवन्धना चक्षुषः पद्मेन
 सहोपमा सादृश्यं कविनुभिः कालिदासादिभिः कविभिरा-
 द्रियतेतरां अत्यादरेणोपनिबध्यते । यदि नेत्राणि कमलसजा-
 तीयानि नाभविष्यन् तर्हि रविः कमलोन्मीलनप्रस्तावे तानि
 नेत्रमीलयिष्यत्, श्रीविष्णुश्च कमलसहस्रं नेत्रेण नापूरयिष्यत्,
 नक्षत्रप्रस्तावेऽन्यस्य योग्यताऽस्ति, तस्मात् दृष्ट्वां कमलानाञ्च सा-
 जात्यं वास्तवमस्येवेत्यर्थः । उदितः सूर्यः कमलानि विकसितानि
 सर्वोऽपि जनः प्रबुद्धः, तस्मात् त्वमपि प्रबुद्धस्वेति भावः । विष्णुः
 स्वचक्षुषा कमलसहस्रं पूरितवानिति लिङ्गपुराणादौ द्रष्टव्यं ।

अवैमि कमलाकरे निखिलयामिनीयामिक-
 अयं अयति यत् पुरा विततपत्रनेत्रोदरं ।
 तदेव कुमुदं पुनर्दिनमवाप्य गर्भध्रम-
 द्विरेफरवघोरणाघनमुपैति निद्रामुदं ॥ ५९ ॥

विमुद्रणेति विगतमुद्रं करोतीत्यर्थे स्रग्नाङ्गावे स्युट् । निर्निद्र-
 यतीति तत्करोतीति षिच्, पूरयतीत्यत्रापि । समाना जातिः
 साजात्यमिति विग्रहे चातुर्वर्षादित्वात् स्वार्थे अञ् समानस्येति
 योगविभागात् समानस्य सः । वास्तवं आगतार्थे सम्बन्धे वा
 अण् । तत्त्वपर्यायात् वस्तुशब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे वा । पद्मो-
 पमा षष्ठीसमासः ॥ ५८ ॥

अवैमीति । यत्कुमुदं कमलानामाकरे देवखातसरशि वा
 अथ च कमलायाः लक्ष्याः आकरे गृहे कोष्ठागारे विततं
 विस्तारितं पत्ररूपनेत्राणामुदरं येन विततानि पत्राण्येव
 नेत्रमथानि येन तत् । विकस्वरं अथ च प्रसारितपत्रनेत्रोदरं
 उन्मीलितनेत्रं सत् निखिलयामिन्यास्सुकलाया राश्याः रुन्ध-
 न्निनेो यामिकस्य रात्रिचतुःप्रहरप्राहरिकस्य सकलरात्रिजा-
 मरुकस्य अयं शोभां पुरा अयति अग्निअयत् । सायमारभ्य
 सूर्योदयावधि यद्विकसितमभूत् । अथ च सकलां रात्रिं जजा-
 गार, तदेव कैरवं पुनरिदानीं दिनमवाप्य गर्भे भ्रमन्तः सूर्य-
 किरणसङ्घसञ्जातशीघ्रसङ्कोचवशान्निर्गन्तुमशक्तेरन्तःसञ्चारिणो
 द्विरेफास्तेषां निर्बन्धसञ्जातो रवस्तद्रूपा या घोरारणा प्रसुप्त-

इह किमुषसि पृच्छाशंसिकिशब्दरूप-

प्रतिनियमितवाचा वायसेनैष पृष्टः ।

भण फण्णिभवशास्त्रे तातडःस्थानिनौ का-

विति विहिततुहीवागुत्तरः कोकिलोऽभूत् ॥ ६० ॥

घघंरा खाण्डवरसया घनं निविडं यथा तथा निद्रामुदं निद्रा-
सम्बन्धिसुखं उपैति, अन्तर्गतभ्रमरं सत् सङ्कुचतीत्यर्थः । अथ
च घः कोषागारे सकलां रात्रिं जागर्ति स दिवसे घोरलाघनं
यथा तथा निद्रातीत्यर्थः । इत्यहमवैमि मन्ये । पुराश्रयतीति
पुरिस्तुङ्घास्त्रे (वा० ३।२।१२२) इति भूते सट् । घोरणेति
घुरेधातेर्णिञ्जनात् युच् ॥ ५८ ॥

इहेति । इह प्रभाते पृच्छाशंसिनः प्रश्रवाचिनः किम्ब्र-
न्दस्य प्रथमान्तं रूपं तेनैव प्रतिनियमिता प्रतिक्षणं ब्रह्मान्तर-
भाषणाद् व्यावर्त्तिता वाग्नेन कौ कौ इति नियतभाषिणा
वायसेन काकेन फण्णिनः शेषाङ्गवमुत्पन्नं महाभाष्यलक्षणं शास्त्रं
पाणिनीयमिति यावत् । तत्र तातडःखल्लक्षणस्यादेशस्य स्थानिनौ
आदेशिनौ कौ भण कथयेति पृष्टः कृतप्रश्न एवः कोकिलः
विहिता कृता या तुहीति वाक् सेवोत्तरं यस्मैवभूतोऽभूत् । किं
काकः प्रातः स्वभावात् एव कौ काविति वदति कोकिलस्य तुही
तुहीति । काकः स्वभावात् कौ काविति प्रथमद्वितीयवचनान्तं
प्रश्नब्रह्मं ब्रूते । कोकिलस्य तुही तुही इति तत्रोत्प्रेषा तुह्य-
दिस्य तुही तुह्योऽस्मात्ताडशिष्यन्यतरस्वामिति पाणिनिसूत्रस्य-

दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोप्यधीती कपोतः
 कण्ठे शब्दौघसिद्धिस्तवज्जकठिनी शेषभूषानुयातः ।
 सर्वं विस्मृत्य दैवात् स्मृतिमुषसि गतां घोषयन्त्यो घुसंज्ञां
 प्राक्कसंस्कारेण सम्प्रत्यपि ध्रुवति शिरः पट्टिकापाठनेन ॥६१॥

रणशीलः सन् तु हि स्थाने तातङ्गेविधानान्तुधीति तातङ्गः
 ज्ञानिनावित्युत्तरं कोकिलो दत्तवान् किं । प्रभातं जातं का-
 कादयः शब्दायन्त इति भावः । सूत्रवार्तिकेयोर्महाभाष्येष्वेव
 दार्ढ्यापादनात् फणिभवेत्युक्तं । स्नानं प्रसङ्गः सोऽस्त्वगयोरिति
 स्नानिनौ अत इति इतिप्रत्ययः (पा०५।२।१२५) ॥ ६० ॥

दाक्षीति । अयं आकर्ष्यमानः कोपि शब्दः कोपि कश्चित्
 कपोतः घुकलक्षणः पक्षी दाक्षीपुत्रस्य दक्षगोत्रसञ्जातमाटकस्य
 पाणिनेस्तन्त्रे पाणिनीयव्याकरणे अधीतं पठनमस्मास्तीति अधी-
 ती पठितपाणिनीयव्याकरणोऽभवत् । अनेकेषु पाणिनित्रिष्वेषु
 मध्ये कोऽपि कपोतरूपः शिष्योऽभूत् ध्रुवमित्यहमुत्प्रेक्षे । किञ्चूतः
 तदध्ययनवशादेव कण्ठे देवादिशब्दौघानां सिद्धये उदाहरण-
 साधनाय चत्ता घृष्टा बङ्गी कठिनी खट्टिका तस्याः शेषः अङ्गुली-
 खगोऽवत्रिष्टभागस्तद्रूपया भूषयाऽनुयातः सन्नुद्धः खट्टिकाशेष-
 रेखया कण्ठेऽलेखत् इत्यर्थः । बालादिभिः पट्टिकादौ खट्टिकया
 लिखितं पठित्वा सरस्वतीबुद्ध्या सायं लिपिप्रोच्छ्रान्नाङ्गुलिलग्नख-
 टिकादिरजसा कण्ठे रेखां रचयन्तीति लोकरीति । कपोतस्य
 कण्ठः स्वभावेनैव धूसरो भवति । यः कपोतः सर्व्वमपि ज्ञास्तं

पौरस्यायां घुस्त्रणसुमनःश्रीजुषो वैजयन्त्याः
सोमैश्चित्तं हरति हरिति क्षीरकण्ठैर्मयूखैः ।

विस्मृत्य देवात् स्मृतिं गतां उषसि प्रातःस्मृतां दाधाप्सदाविति
पाणिनिहतां घुसंज्ञां पुनर्विस्मरणभिया घोषयन् पुनः पुनः
पठन् सन् भूषसि कालेऽतीतेऽपि सम्यत्यपि प्राक् काष्ठघटि-
तपट्टिकासिखितसूत्रपाठादिपाठनेन संस्कारेण पटुतराभ्या-
साहितवासनया शिरो ध्रुवति, विस्मृतस्य प्रातःस्मृतिर्भवति ।
कपोतश्च प्रातर्युग्मब्दं करोति, शिरश्च कम्पयति, तस्मादिय-
मुत्प्रेषा । बासाश्च भ्रामासु काष्ठघटितपट्टिकासु खट्टिका-
दिसिखितं धवलाकारं सूत्रपाठादि आवेष्टेन घोषयन्तः शिरः
कम्पयन्ति । सोऽपि विस्मृतं पुनः स्मरति सोऽपि शिरः कम्प-
यति । दक्षस्यापत्यं अत इज् (पा० ४।१।८५) इतो मनुष्य-
जातेरिति (पा० ४।१।६५) ऊिप् तन्मोक्तस्य विषयस्य कर्मणि
सप्तमी । अधीतमनेनेत्यधीती इष्टादेराकृतिगणत्वादिनिः ।
घोषयन् शौरादिकात् घुषेः श्रता । ध्रुवति तौदादिकात् ध्रुञ्-
कम्पन इत्यस्माच्छ्रुत्वाद्गुणनिषेधे उवञ् ॥ ६१ ॥

पौरस्यायामिति । जाम्बूनदतनुः उन्नतमसुवर्णतुल्यस्वरूपो
ऽतएव ब्रह्मसौधस्य वैजयन्ताख्यस्योपरिवर्त्ती सुवर्णकलशरूपो
ऽसौ भानुः पौरस्यायां हरिति प्राच्यां दिशि कुङ्कुमेन युक्तायाः
कुङ्कुमवद्वा सुमनसः श्रीः शोभा तां जुषो भजन्त्या वैजयन्त्याः
पताकायाः सोमैः सङ्गरूपैः क्षीरयुक्तकण्ठैर्लक्षण्याऽतिवासैर्म-

भानुर्जाम्बूनदतनुरसौ शक्रसौधस्य कुम्भः

स्थाने पानं तिमिरजलधेर्भाभिरेतद्गवाभिः ॥ ६२ ॥

यूखैः ह्यत्रा चित्तं हरति । इन्द्रसौधस्योपरिवर्त्तमाना वासुतराः
सूर्यकिरणास्तदीयरक्तपताकासमूहा इव, सूर्यस्य स्वर्णकलत्र इव
शोभत इत्यर्थः । राजादिप्रासादेषु हि रक्ता भूयस्यः पताकाः
सुवर्णकलत्रास्य वर्त्तन्ते । यतोऽयं इन्द्रसौधस्य स्वर्णकुम्भरूपोऽत-
द्वैतस्त्राङ्गवाभिरत्यम्बाभिर्भाभिः कर्त्त्रीभिः तिमिररूपोऽति-
श्यामो जलधिसस्य यत्पानं चासेन तिरोधापनं तत् स्थाने नित-
रामुचितं । कुम्भोद्भवो ह्यगस्त्यः पूर्वसमुद्रमधात्, अतः तासा-
मपि भानुरूपकुम्भोद्भवत्वात् समुद्रपानं युक्तमित्यर्थः । सूर्य-
ज्जर्ध्वमागतस्तिमिरश्च सर्व्वं निरस्तमिति भावः । लोकैरिति
पाठे लोकमपत्यं पताकाया अपत्यरूपैस्तत्सदृशैरित्यर्थः । पौर-
स्या पुरोदेशे भवा दक्षिणापस्यात्पुरसस्यगिति (पा० ४।२।६८)
त्यक् किति चेति (पा० ७।२।११८) वृद्धिः । कर्त्तृकर्म्मणोः
ह्यतीति (पा० २।२।६५) कर्त्तरि प्राप्तापि षष्ठी उभयप्राप्तौ
कर्म्मणीति (पा० २।२।६६) नियमेन व्यावर्त्तितत्वात् तिमिर-
जलधेरित्यत्रैव भवति । भाभिरित्यत्र तु कर्त्तरि ह्यतीत्यैव
॥ ६२ ॥

द्वित्रैरेव तमस्तमालगहनघ्रासे द्वीभावुकै-
रुसैरस्य सक्षपत्तसदसि व्यआणि घस्रोत्सवः ।
घर्माणां रयचुम्बिनं वितनुते तत् पिष्टपिष्टीकृत-
स्मादिग्ग्योमतमोऽघमोघमधुना मोघं निदाघद्युतिः ॥ ६३ ॥

द्वित्रैरिति तमस्तमालानां तिमिररूपातिश्यामस्तद्विशेष-
षाणां गहनस्य गाम्भीर्यस्यैव घ्रासे विनाशे द्वीभावुकैर्वगव-
ङ्गितां प्रजङ्गिः द्वित्रैरुपसङ्घैरेव अस्य सूर्यस्योत्सैः किरणैः सक्ष-
पत्ताणां सदसि आकरे घस्रोत्सवः दिनसम्बन्धी हर्षो वि-
काशो यस्माद्ब्रह्माणि वितोषंः तत्तस्मात् कारणाद्निदाघद्युतिः
सूर्यः घर्माणामुष्णानां किरणानां मोघं समूहं अधुना द्वि-
त्रैरेव करैस्तमोविनाशे पद्मविकाशे च जाते रयचुम्बिनं वेगव-
त्तरं मोघं निष्कलं वितनुते विस्वारथति । किम्भूतं अतएव
पिष्टं पिष्टं अतत्तत्कृतं पिष्टपिष्टीकृतं अत्यन्तचूर्णीकृतं स्मादि-
ग्ग्योष्णां भूदिगाकाशानां तम एवाघं मालिन्यात्पातकं
येन । तिमिरविनाशस्य कमलविकाशस्य च द्वित्रैरेव किरणैस्त-
त्करणे पिष्टपेवणवद्द्वैयर्थमित्यर्थः । इवदावौ वनारण्यवङ्गी
किरणोत्समथुस्वेत्यादि, घस्रो दिनाहनी इत्याद्यमरः । द्वित्रैः
द्वौ त्रयो वा द्वित्राः सङ्ख्याव्ययेति (पा० २।२।२५) बज्रग्रीहौ,
बज्रग्रीहौ सङ्कोच इति (पा० ५।४।७३) उच् । द्वीभा-
वुकै भुवो क्षपपत्तपदेति (पा० २।२।१५४) ताच्छीष्वादा-
मुकम् व्यआणि दानार्थाच्छृणातेसौरादिकात्कर्मणि चिष् ।

दूरारूढस्तिमिरजलधेर्बाडवस्त्रिभानु-
 भानुस्ताम्यदनरुहवनोकेलिवैहासिकोऽयं ।
 न स्वात्मीयं किमिति दधते भास्वरश्चेतिमानं
 द्यामद्यापि द्युमणिकिरणश्रेणयः शोणयन्ति ॥ ६४ ॥

रच्युर्मिनं पिष्टपिष्टीकृतमिति च कर्माणि भावे वा निष्ठा
 ॥ ६३ ॥

दूरेति । अथं भानुः तिमिरजलधेस्तमः समुद्रस्य शोषकत्वाद्वा-
 उवो बडवानलरूपस्त्रिभानुरग्निस्तथा ताम्यन्याः खिद्यन्वा
 वनरुहवन्याः कमलवन्या एव कान्ताद्याः केत्या क्रीडया वैहा-
 सिकः परिहासकः क्रीडानर्मकारी, हेत्वा मात्रेण विकासक इत्य-
 र्थः । तथा दूरं गगनमार्गमाहूढ ऊर्ध्वमागतः एवम्भूतः सन् स्वा-
 त्मीयं स्वीयतेजोरूपत्वात् महजं भास्वरं श्चेतिमानं स्वपरप्रकाशकं
 शुक्लभास्वररूपत्वमद्यापि दूरारूढत्वेऽपि किमिति कुतो न दधते
 धारयति, तथा द्युमणेः सूर्यस्य किरणश्रेणयस्याद्यापि द्यां
 गगनं किमिति न शोणयन्ति रक्तीकुर्वन्तीति प्रशङ्क्यं । यदा
 स्वीयं रूपं रविर्न धत्त इति कुतो ज्ञातमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षं
 प्रमाणयति, यस्मादद्यापि सूर्यकिरणपङ्क्तयः शोणयन्ति तस्मा-
 द्भास्वरश्चेतिमा सूर्येण न धृत इति ज्ञायत इत्यर्थः । एवंविद्भिष्टः
 सूर्यो दूरारूढः सञ्जातस्तस्मादद्यापि सूर्यकिरणाः स्वीयं
 शुक्लभास्वरत्वं किमिति न दधते न धारयन्ति । ऊर्ध्वमागतः
 सूर्यः कमलानि च विकसितानि तस्माच्छोषमुत्तिष्ठेति भावः ।

प्रातर्वर्णनयाऽनया निजवपुर्भूषाप्रसादानदा-
 देवी वः परितोषितेति निहितामान्तःपुरीभिः पुरः ।
 स्रता मण्डनमण्डलीं परिदधुर्माणिक्यरोचिर्मय-
 क्रोधावेगसरागलोचनरुचा दारिद्र्यविद्राविणीं ॥ ६५ ॥

चित्रभानुर्विभावसुरित्यमरः । दूरादृढः गम्यादिदर्शनात्ममासः ।
 वैशाखिक इति विशामे नियुक्तः सप्रयोजनं शिष्यत्वात्त्येति ।
 तत्र नियुक्त (पा० ४।४।६८) इति वा शिष्यमिति (पा० ४।४।
 ५५) ठक् । प्रयोजनमिति (पा० ५।१।१०८) ठाञ् । स्वात्मीयं
 दृडाहः (पा० ४।१।११४) । दधते दधधारण इत्यस्यैकवच-
 नान्तं धाञ्च वञ्चवचनान्तश्चेति । श्वेतिमा पृथ्यादिः । शोषं
 कुर्वन्तीति तत्करोतीति स्थन्ताषाविष्टवद्भावः पुंवद्भावः छि-
 लोपो वा ॥ ६४ ॥

प्रातरिति । स्रता मण्डनमण्डलीं भूषणश्रेणीं परिदधुः
 तप्तदस्तवर्णाद्यवयवेषु धारयामासुः । किम्भूतां आन्तःपुरीभि-
 रवरोधसञ्चारिणीभिः सखीभिरित्युक्ता पुरो मागधानामये
 निहितां स्थापितां । इति किं । हे मागधाः अनया प्रातर्वर्णनया
 प्रयोजिकया परितोषिता नितरां सन्तोषं प्रापिता देवी स्रता-
 भिवेका राज्ञी भैमी निजवपुर्भूषाः स्वीयशरीरालङ्कारभूता-
 वेकविधसुवर्णमणिप्रभृतीनि भूषणान्येव प्रसादान् पारितो-
 षिकाणि वो युष्मभ्यं अदादिति । पुनः किम्भूतां माणिक्यरो-
 चिर्मयया पद्मरागप्रभारूपया क्रोधस्य आवेगः आडम्बरस्तेन

आगच्छन्भक्षतामुषः क्षणमथातिथ्यं दृशोरानग्रे
 स्वर्गङ्गाम्बुनि वन्दिनां हृतदिनारम्भाद्भुतिर्भूपतिः ।
 आनन्दादतिपुष्पकं रथमधिष्ठाय प्रियायैतुक-
 प्राप्तं तैरवरागतैरविदितप्रासादतो निर्गमः ॥ ६६ ॥

अवरागसोचनरुचा अरुषणेचरुचा कृत्वा दारिद्र्यञ्च विद्राविशीं
 पलायनकारिणीं मयि स्थितायामप्यत्र त्वं कथं नाम स्नातुमि-
 च्छसि इति क्रुद्धयाऽनवा माषिकप्रभाकरुपनेचारुषकान्या
 कृत्वा दारिद्र्यं दूरादपसारितं। एवं प्रभातवर्षणे क्रियमाणे भैम्बा
 निजग्नरीरभूषणैस्ते सम्मानिता इत्यर्थः। अन्वोऽपि रोषारुषसोच-
 नरुचा किञ्चिद्दिद्रावयति। आन्तःपुरीभिरिति बहुलेन माषि-
 क्येत्यादिना भूषणानां भूषणममूल्यत्वञ्च सूचितं। देवी अदा-
 दित्यनेन च नलः स्नानार्थं गतः प्रासादे नास्तीति सूचितं।
 प्रातर्लुप्तवष्टीकमव्ययं। परितोषिता अन्तास्त्रिष्टा। आन्तःपु-
 रीभिः सम्बन्धेऽन्। अन्तःपुरिक्येति पाठे अन्तःपुरवद्भात् अन्तः-
 पूर्वपदादुज्जिति (पा० ४।२।६०) भवार्थं ठञ्। रोचिर्मयेति
 स्त्रियाः पुंवदिति (पा० ४।२।२४) पुंवत् ॥ ६५ ॥

आगच्छन्निति। भूपतिर्नलः वन्दिनां दृशोरतिथ्यं प्रेक्षण-
 विशेषद्योतितप्रेमभक्तिवाङ्मयेन गोचरत्वं आनग्रे खेभे। किम्बू-
 तानां क्षणमात्रमुषः प्रभातसमयं भणतां वर्षयतां। किम्बूतः
 स्वर्गङ्गाम्बुनि मन्दाकिनीजले हृतदिनारम्भाद्भुतिः हृतप्रातः-
 स्नातः, तथा अवरागतैर्नलवर्षादिर्गमनानन्तरमागतैस्त्रैर्मांगधै-

रविदितोऽज्ञातः प्रासादतो निर्गमः राजगृहाद्दहिर्निर्गमो यस्य ।
 तथा प्रियायौतुके भैमीपाण्यवहणसमये कन्यादानप्रतिष्ठा-
 कृतया दीयमाने वस्तुनि मध्ये प्राप्तं अतिपुष्पकं अतिक्रान्त-
 पुष्पकाख्यकुवेरविमानं अतिरमणीयवेगवत्तरं सर्व्वत्राप्रतिहत-
 गमनञ्च रथमधिष्ठायाद्दृष्ट्वा नन्दाब्जवातिशयसञ्जातहर्षादा-
 गच्छन् । मागधागमनात् पूर्व्वं न तु वर्णनानन्तरं प्रबुद्धः
 प्रासादाभिर्गच्छन्नित्यर्थः । अतएव भैर्म्यैवैते सम्मानिता इति
 पूर्व्वश्लोके उक्तं । तस्याः परमधार्मिकत्वं सूचितं । कृतदिनार-
 भाभ्रुतिरागच्छन्नित्यनेन वक्ष्यमाणभैमीप्रत्युद्गमनं उत्तरसर्ग-
 कृतिश्च सूचिता । नलस्य पुष्पश्लोकत्वात् सर्व्वत्राप्रतिहतत्वात्
 तस्य च रथस्य पूर्व्वमेव सुखशुभाद्रिसमुद्रकापथमित्यादिना
 सर्व्वत्राप्रतिहतगतिलोकोच्च । अतिपुष्पकलोकोः स्वर्गगमनोक्ति-
 र्युक्तैव । आनये अत्रोतेत्येति (पा० ७।४।७२) मुट् । अतिपुष्पकं
 अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थ इति (पा० २।२।१८ वा० ५) समासः ।
 रथं अधिष्ठीकृत्याधारस्य (पा० १।४।४६) कर्मत्वं । द्यौतक-
 प्राप्तमिति पाठे कर्त्तृकरणेति (पा० २।२।२२) समासः । अव-
 रागतैः कासा इति (पा० २।२।२८) द्वितीया समासः । प्रा-
 सादतो निर्गमः पञ्चमीतियोगविभागात् समासः पश्चाद्दृष्ट-
 व्रीहिः ॥ ६६ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामस्रदेवी च यम् ।
 एकां न त्यजतो नवार्थघटनामेकास्रविंशे महा-
 काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ६७ ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाधः पूर्ववत् ॥ मुख्यां नवार्थघटनां नवा-
 र्थनिर्भितिमत्यजतोऽमुच्चतः नूतनमेव प्रमेयं सर्व्वत्र वदतः श्रीह-
 र्षस्य । एकास्रविंशः विंशतेः पूरण इत्यर्थे उटि विंशतेर्भित्तीति
 (पा० । ।) लोपे च विंशः । तत एको नविंश इति,
 हतीयेति योगविभागात् समासे एकादिस्रैकस्य वाऽदुगिति
 (पा० ६।३।७६) नञाः प्रकृतिभावः एकशब्दस्त्रादुगागमश्च
 ॥ ६७ ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजना-
 रायणकृते नैषधोपकाशे एकास्रविंशः सर्गः ॥

उत्तरनैषधचरिते ।

विंशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीवृत्तिश्चै जयतः ।

सौधाद्रिकुट्टिमानेकधातुकाधित्यकातटम् ।

स प्राप रथपाथोभृद्वातजातजवो दिवः ॥ १ ॥

ततः प्रत्युदगाङ्गैमो कान्तमायान्तमन्तिकं ।

प्रतिची सिन्धुवीचीव दिनोङ्कारे सुधाकरम् ॥ २ ॥

सौधेति । सर्गसङ्गतिरुक्तैव । स, रथ एव पाथोभृत् मेघः
दिवः स्वर्गात् गगनाच्च सौधो राजसदनमेवाद्विस्तस्य कुट्टिमः
गानावर्षानेकमणिवद्भूमिः सैवानेकधातुका गानाविधगैरि-
कादिधातुयुक्ताऽधित्यकोर्द्धभूमिस्तस्यास्यटं पर्यन्तप्रदेशं प्राप ।
किम्भूतः वातात् सकाशादधिको जातो जवो वेगो यस्य । यदा
जातो जवो यस्य स जातजवः वातो जातजवो यस्माद्धेतोः
तेनापि यस्माद्द्रयात् सकाशादेवः श्रितितः, अथवा तेन जात-
वेगः मेघोऽपि उक्तविशेषणविशिष्टो पर्वतोर्द्धदेशं गगनात् प-
तति । धातुकेति शेषादिभाषेति (पा० ५।४।१५४) कप् ॥ १ ॥

तत इति । ततः सौधोर्द्धभूमिप्राप्त्यनन्तरं दिनेोङ्कारे दिन-
प्रारम्भे प्रभाते अन्तिकं आचान्तं सुधाकरं चन्द्रं प्रतीचीसि-
न्धुवीचीव पश्चिमदिक्स्वमुद्रस्यहरीव भैमी रथादवतीर्यान्तिकं

स दूरमादरं तस्या वदने मदनैकदृक् ।
 दृष्टमन्दाकिनीहेमारविन्दश्रीरविन्दत ॥ ३ ॥
 तेन स्वदेशसन्देशमर्पितं सा करोदरे ।
 बभ्राजे विभ्रती पद्मं पद्मोच्चिद्रपद्मदृक् ॥ ४ ॥

दृष्टपरिसरप्रदेशमागच्छन्तं कामं नलं प्रति लक्ष्मीकृत्योदगात्
 प्रत्युत्थगाम । एतेन भैरवा नखे आदरातिशयः सूचितः अन्तिक
 इत्यपि पाठः । अधिकरणे चेति चकारबलात् दूरान्तिकार्थ-
 भ्योऽपि सप्तमीविधानात् सप्तमी । वीची कृदिकारादितिङ्गीष्
 (पा० ४।१।४५।वा०) दिर्नोकारे ओमाङ्गोऽयेति (पा० ६।८५)
 पररूपम् ॥ २ ॥

स इति । दृष्टा मन्दाकिन्याः हेमारविन्दश्रीर्धेन एवभूतः
 स नलः तस्या वदने दूरं स्पर्शकमलादपि नितरामादरं अवि-
 न्दत लेभे, अतएव मदने एका केवला मुख्या वा दृक् यस्य सः
 स्पर्शकमलादप्यधिकं तत् दृष्ट्वा स सम्भोगवासनयाऽप्यग्नदित्यर्थः ।
 एका दृग्यस्येति एकदृक् मदने एकदृक् सप्तमीति योगविभा-
 गात् समासः । माद्यति सहर्षो भवतीति मदनः नन्दादित्वात्
 स्युः ततः समानाधिकरणे वा बह्व्रीहिः ॥ ३ ॥

तेनेति । सा पद्मेव श्रीरिव बभ्राजे, किन्भूता स्वदेशस्यागम-
 नसमये मन्दाकिनीस्पर्शकमलं मम श्रीकार्यमानेयमिति सन्दे-
 षरूपं पद्मं तेष नलोर्नार्पितं दत्तं करोदरे विभ्रती, तथा हर्षा-
 द्बुद्धिद्रपद्मदृक् विकसितकमलसदृशनेषा लक्ष्मीदपि करे पद्मं

प्रियेष्वाल्पमपि प्रत्तं बज्ज मेनेतरामसौ ।

एकलक्षतया दध्नी यत्तमेकवराटकम् ॥ ५ ॥

प्रेयसाऽवादि सा तन्वी त्वदालिङ्गनविघ्नहृत् ।

समाप्यतां विधिः शेषः क्लेशश्चेतसि चेन्न ते ॥ ६ ॥

धारयति प्रसादाद्विकसितपद्मदृक् भवति । सन्देहः कर्षाणि
षज् ॥ ४ ॥

प्रियेति । अमौ भैमी प्रियेण प्रेम्णा दत्तं एककमलरूपत्वात्
अल्पमपि बज्ज मेनेतरां नितरां बज्ज मेने । यद्यस्माद्धेतोरेको
मुख्यः वराटको बीजकोप्पो यस्य तं पद्मं एकमेव लक्षं नयनवि-
षयो यस्य यस्या वा तद्भावेन वस्तुविलोकनपरित्यागेन तदेक-
परतयाऽत्यादरेण दध्नी, अचिन्तयत्, शोभां पुनः पुनरपश्यदि-
त्यर्थः । अथ च यद्यल्पमपि दत्तं बज्जतरं न मन्येत तदेकस्यामौ
वराटकस्य तमेककपर्दकमपि एकलक्षसंख्यापरिमितद्रव्यत्वेन
न ध्यायेदिति श्लेषप्रतिभेत्यार्थापत्तिः । तेन प्रेम्णा स्वर्णकमल-
दानात् 'वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि' इति न्यायेन तत्
स्वर्णकमलं लक्षकोटिपरार्द्धद्रव्यादपि नितरामधिकं मेने इति
भावः । प्रियपदेन प्रेमभरः सूचितः । पद्मस्य पुष्पकृत्वात्तमिति
पुंनिर्देशः ॥ ५ ॥

प्रेयमेति । प्रेयसा नखेन सा भैमी इत्यवादि उक्ता । इति किं ।
हे तन्वी क्लशाङ्गि त्वदालिङ्गनविघ्नं करोतीति हृत् स शेषः खान-
सन्धाननगरकरणीयत्वेनावशिष्टः श्रुतिस्मृत्युक्ताऽनतिक्रमणीयो

कैतावाकर्ममर्माविद्विद्यते विधिरद्य ते ।

इति तं मनसा रोषादवोचद्वचसा न सा ॥ ७ ॥

नित्याग्निषोत्रादिरूपो विधिर्मया समाप्यतां परिपूर्णाक्रियतां
तदेव वदेति सामप्रश्नः । परं यदि ते चेतसि आस्त्रेणविलम्बवद्वात्
क्लेशः खेदखेद भवेत् समागतेनास्त्रेणसोक्त्युपेन मया भवदास्त्रेणः
कर्तव्यः । परं अन्तरा यक्षपःश्रेयो विधिरस्ति स पुनः प्रसन्नचि-
त्तत्वेन यद्यनुजामामि तर्ह्येव समाग्निं नेष्यते नान्यथेत्यर्थः ।
भैमीकर्माकास्त्रिङ्गनविषयमेतत्, भैमीकर्माकास्त्रिङ्गनविषये अना-
स्त्रिङ्गनखिन्नां तां प्रत्येवं तेन प्रार्थना कृतेति भावः । विधेः
शेष इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥

केति । असौ भैमी इति रोषात् ईर्ष्या तं मनसैवावोचत्
मनस्येवमेवाचिन्तयत्, न वचसा साक्षादवाचेत्यर्थः । इति किं ।
हे प्रिय नर्ममर्मावित् आस्त्रिङ्गनादिकेस्त्रिरहस्यभेदी एतावान्
अतिबुद्धः अद्यापि ते तव विधिः क्व कुतः, कियति वा कास्त्रे,
विद्यते अपि तु नास्त्येव । सर्व्वेऽपि विधिस्त्वयाचरित एव केवलं
ममास्त्रिङ्गनार्थं जात्युत्तरमाचमेतत् । यदा अद्यैतावान् क्व विद्यते,
अपि तु नास्त्येव । पूर्वं कदाप्येतावतो विधेरदर्शनात् । इद-
मपि जात्युत्तरमेवेत्यर्थः । रोषार्थः रोषवद्वाक्कावद्वासा
साक्षात्त वभाष इत्यर्थः । प्रतारणामेव मम करोरोधीति दृष्टा
ऽभूदिति भावः । नर्ममर्म विध्यति इति व्यधेः क्विपि सम्प्रसारणे
च नहि दृतीति (पा० ६।३।११६) पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ७ ॥

क्षणविच्छेदकादेव विधेर्मुग्धे विरज्यसि ।

विच्छेत्ताऽहं चिरं न त्वा हृदाऽऽहं स्म तदा कलिः ॥ ८ ॥

सावज्ञेवाथ सा राज्ञः सखीं पद्ममुखीमगात् ।

सख्योः कुमुदकेदारादारादभोजिनोमिव ॥ ९ ॥

क्षणेति । तदा भैमीचिन्तावसरे गृह्यारामस्य विभीतकनि-
वासो कलिः हृदा मनसा इति आह स्म अवाचत् । इति किं ।
हे मुग्धे मूढे भैमि क्षणविच्छेदकात् क्षणमात्रवियोगकात् विधे-
र्नित्यकर्षण एव हेतोस्त्वं विरज्यसे उद्दिग्ना भवषीति काकुप्रभः ।
एतावता उद्देगे न कार्यं इत्यर्थः । यतोऽहं कलिस्त्वा तां चिरं
वञ्चकासं न विच्छेत्ता तां विच्छेदभाजां न करिष्यामि, अपि
तु विद्योजयिष्याम्येवेति । एवमहं करिष्यामि न जानाषीति
सप्रतिभं मनोरथमकरोदित्यर्थः । भावी वियोगः सूचितः ।
विच्छेता ताच्छीख्ये दृग् । तेति त्वमाविति (पा० ७।२।९७)
त्वादेवः ॥ ८ ॥

सावज्ञेति । अथ एवं नखवाक्यश्रवणोद्देगानन्तरं सा भैमी
नलेन अनालिङ्गनात् स्वयमारम्भालिङ्गनानङ्गीकारादा साव-
ज्ञेव सापमानेव सती पद्ममुखीं नखात् सकान्नाङ्गैस्यागमनस-
ञ्जातदुर्घर्षत्वादिकसितकमलतुल्यवदनां सखीं कलानास्यो अगात्
प्रतिजगाम । का कस्मात् कामिव । सख्योः कुमुदानां केदारात्
क्षेत्रात् आरासिकटे पद्मरूपवदनां अभोजिनीं कमलिनीमिवे-
त्युपमा । सख्योर्निर्गमे च कुमुदक्षेत्रस्य यथा खानलं तथा

ममासावपि मा सम्यत् कश्चिदापरवत्परः ।
 इतीव नित्यसत्त्वे तां स चेतां पर्य्यत्तुषत् ॥ १० ॥
 क्रियां प्राप्तेतर्णो कृत्वा निषेधन् पाणिना सखीं ।
 कराभ्यां पृष्टगस्तस्या न्यमीमिलदसौ दृशौ ॥ ११ ॥

भैमीनिर्गमे नलस्य, अन्नोजिन्याश्च लक्ष्म्यागमनानन्तरं यथा
 हर्षस्तथा भैम्नागमनानन्तरं सख्या इति सूचितमुपमया ॥ ८ ॥

ममेति । स नलः इतीव हेतोर्नित्यसत्त्वे नित्याग्निहोत्रे विषये
 तां आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेण प्रसिद्धां चेतां, अथ च
 चेतारूपं द्वितीयं युगं आग्यादिना पर्य्यत्तुषत् परितोषितवान्
 पूजितवांस्य । इति किं । अमौ चेताऽपि कश्चिदापरवत् मम परः
 ब्रह्मणा सञ्भूतः इति । अग्नित्रयमप्यपूजनेऽहितकारित्वात्तत्रुरेव
 भवति, एतेन चाकरणे प्रत्यवाचयिष्यैव नित्याग्निहोत्रमकरोत्
 तत्त्वतस्तु भैमीपरवत् एवाभूदिति भावः । चेता त्वग्नित्रये युगे
 इत्यमरः । अत्तुषत् षोडशित्युपधा द्रुस्यः (पा० ७।४।१) ॥१०॥

क्रियामिति । दमयन्त्या इति । युग्मम् । अमौ नलः पृष्टगः
 सन् कराभ्यां तस्या दृशौ न्यमीमिलत् पिदधौ । किं कृत्वा प्राप्ते-
 तर्णो प्राभातिको अर्चाऽग्निहोत्रादिक्रियां कृत्वा, किं कुर्वन्
 पाणिनाऽहमागत इति तस्या अये भवत्या न कथनीयमिति कर-
 संज्ञयैव सखीं निषेधयन्, अत एव सहास्याभिर्नलस्यसखीभिः
 दमयन्त्या वयस्याभिः समीक्षितः । तथा किं कुर्वन्निव प्रस-
 तिभ्यां करद्वयचुलुकाभ्यां प्रेयसीदृशारिदत्परिमाणमेतयोर्द्वैर्ष्य-

दमयन्त्या वयस्याभिः सदास्याभिः समीक्षितः ।
 प्रसृतिभ्यामिवायामं मापयन् प्रेयसोदृशोः ॥ १२ ॥
 तर्किताऽऽसि त्वमित्यर्द्धवाणीका पाणिमोचनात् ।
 ज्ञातस्यर्शान्तरा मौनमानशे मानसेविनी ॥ १३ ॥
 साऽवाद्दि सुतनुस्तेन कोपस्ते नायमौचितो ।
 त्वां प्रापं यत्प्रसादेन प्रिये तन्नाद्रिये तपः ॥ १४ ॥

मायामं मापयन्निव । क्रीडाकारिणामियं जातिः । युग्मपाणिनि
 करप्रसृतिरित्यमरः । प्रसृतिप्रमाणे दृशाविति सूचितं । प्राहेतर्नी
 शायं चिरमिति (पा० ४।३।२३) द्युट् टित्वान्ङीप् मोक्षेरकर्षक-
 त्वाद्गतियुद्धीत्यादिना अर्धौ कर्तुर्णौ कर्षत्वात् दृशाविति द्वितो-
 द्या । मापयन् मा माने अस्माद्धेतुमसिचि व्रता ॥ ११ ॥ ११ ॥

तर्कितेति । हे आसि सखि मया नेत्रपिधापनो त्वं तर्किता
 ज्ञातासीत्येवंपाऽर्द्धा मां मुञ्चेत्याद्यवचनात् अपरिपूर्णपदा
 वाणी यस्याः तथा स्रकराभ्यां नखपाण्योर्माचनहेतोः ज्ञातं
 स्यर्शान्तरं स्वीयस्यर्शादिस्रस्रणो नखस्यर्श इति यथा ज्ञातस्यर्शम-
 न्तरं चेतो यस्या इति वा । सा मौनमानशे प्राप । यतो मानसेवि-
 नी मानिनी । स्यर्शेन नखं ज्ञात्वा मामवज्ञाय चेतायामनुरक्तोऽ
 धुना वृथैव किमित्यागत इत्यभिमानात् किरुपि नावददित्यर्थः ।
 वाणीकेति नद्यन्तत्वात् नद्युतसेति (पा० ५।४।१५३) कप् ॥ १३ ॥

मेति । तेन नखेन सुतनुः शूभाङ्गी सा इति अवादि उक्ता ।
 अथ प्रिये भैमि ते तवायं मयि कोपो नैचितो । औचितोऽब्ध-

निशि दास्यङ्गनोऽपि त्वां स्नात्वा यन्नाभ्यवीवदं ।
 तं प्रवृत्ताऽसि मनुं चेन्मनुं तद्वद वन्द्यसे ॥ १५ ॥
 इत्येतस्याःपदासत्यै पत्यैषा प्रेरितौ करौ ।
 रुध्वा सकोपं सातङ्कं तद्दृष्टाक्षैरमृमुहत् ॥ १६ ॥

स्वाविभ्रिष्टसिङ्गलादुचितोऽयं नेत्यर्थः । अहं यस्मिन् प्रघादेन तां
 प्रापं प्राप्तवानस्मि तत्तपोऽग्निहोत्रादि नाद्रिये आदरेण न
 कुर्यामित्याद्येपे काङ्क्षुः प्रभ्रः । एवंविधमहाफलस्य तपोऽत्या-
 हरो युक्त एवेत्यर्थः । तत्रापकत्वादेवास्मादरः क्रियते न तन्वद्या
 तस्मात् कोपं माकार्षीरिति भावः ॥ १४ ॥

निशीति । हे भैमि अहं निशि तव दास्यं आसिङ्गनादिषु-
 म्बनादिशरणपर्यन्तं सेवाकारित्वं गतोऽपि सन् प्रातःस्नात्वा तां
 नाभ्यवीवदं न नमस्कृतवानिति यत् तं मनुं अपराधं मनुं
 अङ्गीकर्तुं त्वं प्रवृत्ताऽसि चेन्मनुं वद तवापराधमार्ज्जनाद्येदा-
 भीमेव वन्द्यसे नमस्क्रियसे । रात्रौ दास्यं प्राप्त इत्यनेन सखीषु
 भैमीरात्रिष्टमपि सूचितम् । अभ्यवीवदं अभि पूर्वान्नमस्का-
 रार्थाक्षैरादिकाददेः स्वार्थं णिचि चङिचणो चङी (पा०७।
 ४।१) इत्युपधा द्वस्वः ॥ १५ ॥

इतीति । एषा इत्येवमुक्तप्रकारेणेतस्याः भैम्याः पदासत्यै
 शरणिकटीभावाय प्रणामार्थं पत्या प्रेरितौ करौ नमस्का-
 रारम्भानौचित्याद्वात्रिष्टमस्य प्रकटनेन वा सरोषं, पतित्वात्
 स्त्रीशरणयोः पतिकरस्यर्भस्नानौचित्यादा आतङ्को भयं तेन

अवोचत् ततस्तन्वीं निषधानामधीश्वरः ।

तद्पाङ्गचलत्तारश्चलत्कारवशीकृतः ॥ १७ ॥

कटाक्षकपटारब्धदूरलङ्घनरंक्षसा ।

इशा भीत्या निवृत्तं ते कर्णकूपं निरूप्य किं ॥ १८ ॥

च स ह यथा तथा, चरणस्थानात् पूर्वमेव ह्रस्वा स्वकराभ्यां निवार्यं तं कटाक्षैरमूमुहत् कामाधीनं चकार । एवं तथा विलोकित एव कामवशो जात इति भावः । पदासत्यै तादर्थ्य-
मात्रे चतुर्थी । मुहुरकर्षकत्वाद्गतिवृद्धीत्यादिना (पा० १।४।५२)
अथौ कर्तुर्थौ कर्षत्त्वान्तमिति द्वितीया । अमूमुहत् हेतुम-
न्विचि चङि उपधा वृत्त्यादिः ॥ १६ ॥

अवोचतेति । ततस्तस्यास्तादृशकटाक्षविलोकनानन्तरं नि-
षधानामधीश्वरः तन्वीं वक्ष्यमाणं अवोचत् । किञ्चूतः तार-
श्चलत् कर्णिकावाचित्वे नपुंसकलिङ्गत्वान्तस्थापाङ्गे चलत्तस्तार-
रक्ष कर्णिकायाः किरणोत्सासलक्षणे दर्शननमस्कारश्चल-
त्कारश्चलत्कारस्येन वशीकृतः, यद्वा चलन्ती तरला तारा यच्च
तादृशस्याथौ चलत्कारश्च ततः पूर्व्या षष्ठीसमासः । चलत्कार
इति हेयं पदं ॥ १७ ॥

कटाक्षेति । हे प्रिये कटाक्षकपटेन मेचप्रान्तवक्रविलोकन-
व्याजेनारब्धं कर्तुं व्यवसितं दूरलङ्घने अतिदूरदेशातिक्रमणे
रंक्षो वेगो यस्याः, एतादृश्या ते वृत्त्या कर्षरूपं कूपं अये निरूप्य
विलोक्य भीत्या पुनर्निवृत्तं परावृत्तं किमित्युत्प्रेषा । दूरं

सरोषाऽपि सरोजासि त्वमुदेषि मुदे मम ।
 तप्राऽपि शतपत्रस्य सौरभायैव सौरभा ॥ १८ ॥
 हेत्तुमिन्दौ भवदक्रविम्बविधमविधमं ।
 ग्रहे शशाङ्गमानहे भिन्नभिन्नविधिर्विधिः ॥ २० ॥

गन्तुमुपक्रान्ता हि महान्तं कूपं पुगे दृष्टा भवेन व्रीचं पराक-
 तन्त एव । दृशेत्यनेन स्त्रीत्वं युज्यते, स्थिया हि भीतिर्युक्ता ॥ १८ ॥

सरोषेति । हे सरोजासि सरोषाऽपि त्वं मम मुदे रक्षावै-
 घोदेषि भवसि, अङ्गानामासिङ्गनाद्यर्थं दुरापत्नेन स्युष्णीय-
 तरत्वात्सौन्दर्यातिशयाच्चेत्यर्थः । चक्षान्तप्राऽपि उष्णस्यर्शासि
 सूरः सूर्यसात्मन्विनी शैरी भा दीप्तिः शतपत्रस्य कमलस्य
 विकासपूर्वं सौरभायैवेति न तु चान्ये । सौरभेत्यत्र पुंवत्कार्य-
 धारयेति (पा० ६।३।४९) पुंवत् भावः ॥ १८ ॥

हेत्तुमिति । हे भैमि विधिर्भ्रष्टा पूर्वे निष्कलहेऽपीन्दौ विषये
 अतिसादृश्यात् प्रतिक्षणं भवन् उत्पद्यमानो भवतो वा वक्रवि-
 म्वस्य विधमः विभिन्ना भ्रान्तिस्तस्य विभमं विज्ञानं हेत्तुं शशाङ्गं
 आनन्दे, ब्रह्मरूपेण कलहेन चिह्नितवानित्यर्थं शंके । यतो भिन्न-
 भिन्न प्रकारः किञ्चिन्किञ्चिद्भेदयुक्तो विधिर्घटपटादिविधावं
 यस्य तादृशः । तस्माद्भवन्मुखस्यगाद्भयोत्पद्यमानसादृश्यभ्रा-
 न्तिनिरासाद्य चन्द्रं कलहेन चिह्नितवानित्यर्थः । इत्यर्थं भवन्ते ।
 निष्कलहे भवन्मुखं चन्द्रादप्यधिकमिति श्रावः । आनन्दे सौरा-
 दिकाशचणार्थादहेर्लिङ् । भिन्नभिन्नेति प्रकारे द्विरक्तिः ॥ २० ॥

ताम्रपर्णीतटोत्पन्नैर्मौक्तिकैरिन्दुकुञ्जैः ।

बहुस्पर्द्धतरा वर्णाः प्रसन्नाः स्वादवस्तव ॥ २१ ॥

त्वङ्गिरः क्षीरपाथोधेः सुधयैव सञ्चेत्यिताः ।

अद्य यावद्दक्षो धावद्दुग्धलेपलवस्मिताः ॥ २२ ॥

ताम्रपर्णीति । तत्र वर्णास्वददननिर्गता वर्णाः प्रसन्नाः स्पष्ट-
तराः, निर्दोषत्वादुज्ज्वलाश्च, तथा स्वादवो मधुराः सुग्राह्याः
क्रमेण मलयनिर्गतमलयदक्षिणसमुद्रगामिताम्रपर्ण्याख्यगद्यास्तटे
उत्पन्नेः, तथा अमृतमयस्य इन्दोः कुञ्जो जातेर्मौक्तिकैः सह
बद्धा धृता स्पर्द्धा सादृश्यदर्पो यैस्ते, अतिशयेन बहुस्पर्द्धा बहु-
स्पर्द्धतराः, इक्षुकुञ्जैरिति पाठे इक्षुकुञ्जैर्जातेर्मौक्तिकैः । ताम्र-
पर्णीजातस्य मौक्तिकस्य सौन्दर्यं न तु माधुर्यं । इक्षुकुञ्जो मौ-
क्तिकानि यदि जायेरन् तदा माधुर्यातिशयात् तैः सह बहु-
स्पर्द्धतरा इत्यभूतोपमा । इक्षुर्विशेषस्योत्पन्नस्य मौक्तिकस्य
वैद्यकनिर्घण्टे ज्ञेयं माधुर्यं पिप्प्लोपत्रमकत्वक्षोक्तं वंशान्मौक्ति-
कोत्पत्तिः प्रसिद्धा पूर्वमुक्ता च ॥ २१ ॥

त्वङ्गिरः । तत्र गिरः क्षीरपाथोधेः क्षीरसमुद्रात् सकाशात्
सुधयैव सञ्चेत्यिताः उत्पन्नाः । यस्मादस्य यावत् अद्यतनदिन-
मवधीकृत्य अद्यापि अक्षो चित्रं धावत्प्रसरत् दुग्धलेपलवरूपं
स्मितं हास्यं यासां तादृशः । अमृतेन सह निर्गतत्वादमृतवस्म-
धुरक्षीरसमुद्राच्च निर्गतत्वात् स्मितव्याजेन दुग्धलेपलेश एवा-
द्यापि अनुवर्तते, तद्बहुवस्मितास्येति भावः । धावत् धावु
गतिशुद्धोरित्यस्माच्छ्रुता ॥ २२ ॥

पूर्वपर्वतमास्त्रिष्टचन्द्रिकसुन्दरमा इव ।
 अलक्षके स पर्यङ्कमङ्कसङ्गमिताप्रियः ॥ २३ ॥
 प्रावृडारम्भणाम्बोदः स्निग्धो द्यामिव स प्रियां ।
 परिरभ्य चिरायास विस्फेषायासमुक्तये ॥ २४ ॥
 चुचुम्बास्यमसौ तस्या रसमग्नः श्रितस्मितं ।
 नभेमणिरिवाम्बोजं मधुमधानुविम्बितः ॥ २५ ॥

पूर्व्वेति । स नलः पर्यङ्कमलक्षके । किम्भूतः, अङ्के सङ्गमिता
 समारोपिता प्रिया येन सः । कः कमिव, आस्त्रिष्टा चन्द्रिका
 कौमुदी येन स चन्द्रमाः पूर्व्वपर्वतमिव ॥ २३ ॥

प्रावृडिति । सः प्रियां विस्फेषः प्रातःस्नानादिनित्यकर्मा-
 नुष्ठानवशेन तावन्मात्रभिन्नदेशावस्त्रायितया वा विद्योगस्तज्ज-
 नितो य आयासः खेदस्तस्य मुक्तये निवृत्तये परिरभ्य चिराय
 आस तस्यौ श्लुश्लुभे वा । कः कामिव प्रावृडारम्भणे वर्षारम्भे
 अम्बोदो मेघो द्यामिव । किम्भूतः स्निग्धः सजसत्वात् श्यामः ।
 मेघो यथा वीणां श्लेषो योगः प्ररदादौ सदा गगने क्रीडद्भिः
 पक्षिभिर्यः श्लेषः सम्बन्धस्तज्जनितदुःखपरिहाराय जस्यभिया
 पक्षिणां गीतनिवेशित्वात्तद्योगश्लेषमुक्तये दिवमास्त्रिष्ट चिरं
 तिष्ठति । किम्भूतः स्निग्धोऽतिप्रोतिमान् । असगतिदीप्यादा-
 नेषु ॥ २४ ॥

चुचुम्बेति । असौ रसमग्नः प्रेमभरपरवशः सन् तस्या गत-
 रोषत्वादास्त्रिङ्गनसुखाद्याश्रितस्मितं आस्यं चुचुम्ब । कः कमिव

अथाङ्ग्य कलां नाम पाणिना स प्रियासखीं ।
 परस्तादेशितामूचे कर्तुं नर्माणि साक्षिणीं ॥ २६ ॥
 कस्मादस्माकमजास्या वयस्या दयते न ते ।
 आसक्ता भवतोऽध्वन्यं मन्ये न बद्ध मन्यते ॥ २७ ॥

मधुमध्ये मकरन्दमध्ये अनुविम्बितः प्रतिफलितः, अत एव
 रसमग्नो नभोमणिः सूर्यः अम्बोजमिव अतविकासं । सूर्य-
 पद्मयोर्दूरदेशत्वात् कथं चुम्बनमिति प्रश्ने मधुमध्यानुविम्बित
 इत्युत्तरं ॥ २५ ॥

अथेति । अथ चुम्बनानन्तरं च पाणिना हस्तमञ्जया कलां
 नाम प्रियायाः सखीमाङ्ग्य ऊचे । किम्भूतां नर्माणि अन्योन्य-
 रहःक्रीडाहास्ये साक्षिणीं कर्तुं पुरस्तादये वेष्टितां स्थापितां ।
 वेष्टितां स्थानान्निष्टा ॥ २६ ॥

कस्मादिति । हे कले अजास्या पद्ममुखी ते वयस्या भैमी
 कस्मात्कारणादस्माकं न दयते कृपां न करोति कथय पृच्छेति
 श्रेवः । स्वयमेव कारणमाशङ्कते भवतीषु भवाद्दृष्टीषु भूयसीषु
 सखीषु आसक्ता सामस्येन अनुरक्ता सती हितकारिणमप्यन्धं
 माद्दृष्टं बद्ध सथा तथा नितरां न मन्यते, इत्यहं मन्ये, तेन
 मयि कृपां न करोतीत्यर्थः । रात्रावात्मानं मम हस्तेन स्पृष्टुमपि
 नादादिति तां प्रति सूच्यते । भवदामक्तेरस्माकमियं दशा
 अनया कृतेति कलां प्रत्यपि सोऽसुषुप्तं । अथ च नवपरिचयेऽप्य-
 स्माकं दयते चिरपरिचयेऽपि ते तुभ्यं दयते । कुतः भवतीषु

अन्वयाद्दि मया प्रेयान्निशि स्वोपनयादिति ।
 न विप्रलभते तावदासीरियमसोकवाक् ॥ २८ ॥
 आह सौषा नसादन्यं न जुषे मनसेति यत् ।
 यौवनानुमितेनास्थास्तम्भृषाऽभूत्तनोभुवा ॥ २९ ॥

आसक्ता सती अन्यं महत्क्षणं वञ्च मन्वते । यत इत्युत्तरानुरोधेन
 व्याख्येयं । अस्माकं धीगर्थेति (पा० १।१।५१) षष्ठी अस्मादे-
 द्योऽस्येति (पा० १।१।५६) एकत्वेऽपि वञ्चवचनं ॥ २७ ॥

अन्विति । अस्तीकाऽसत्या वाक् यस्याः सेयं इत्युक्ता वियास-
 स्नानभूता भवादृशीरासीः सखीस्तावन्न विप्रलभते प्रतारयति ।
 इति किं । मया निशि आसिङ्गनसुम्ननादिना स्वस्वात्मशरीरस्वो-
 पनयादानादानुकूल्येन रमणात् मया प्रेयासखीऽन्वयासीति
 विप्रलभते प्रतारयति । मादृशान् यद्यपि वञ्चयति तथापि
 भवादृशीः कथं वञ्चयेदिति तावच्छब्दार्थः । अस्तीकवाक् न
 प्रतारयतीति विपरीतलक्षणया मोक्षुच्छभावणादिप्रलभत एवे-
 त्यर्थः । आसीस्तावन्न विप्रलभते, अपि तु ता अपि वञ्चयत्ये-
 वास्मादृशान्तु का कथेति काकुर्वा । तस्मादियमस्माकं न दद्यते
 इत्येव तथ्यं जानीत सर्वथा वाऽस्या वचसि भवतीभिर्न विश्व-
 सनीयमिति भावः । एतेन भेदोपायप्रयोगः कृत इति सूचितं
 ॥ २८ ॥

पुनरप्यस्तीकतामेवाह । आहिति । एषा भवादृशीर्णां पुर
 इति यत् आह स । इति किं । अहं नसादन्यं मनसाऽपि न जुषे

आस्यसौन्दर्यमितस्याः शृणुमो यदि भाषसे ।

तद्धि लज्जानममौलेः परोक्षमधुनाऽपि नः ॥ ३० ॥

पूर्णथैव हिलोचन्या सैषालीरवलोक्ते ।

द्रागदृग्गन्ताणुना मानु मन्तुमन्तमिवेक्षते ॥ ३१ ॥

भजे इति तदेतस्याः प्रतिवाक्यं, यौवने प्रसूते सति अनुमितेन प्रकटीभूतेन मन एव भूः स्नानं यस्य तेन कामेन कृत्वा मृषा मिथ्याऽभूत् । यदन्यस्य कामस्य मगसि धारणादसत्यप्रतिज्ञेयमिति निन्दा । वस्तुतस्तु तादृश्यमारभ्य मय्येवानुरक्तेति स्तुतिरेवास्त्राः कृतेति व्याजस्तुतिः ॥ २६ ॥

आस्येति । हे कले त्वं एतस्या आस्यसौन्दर्यं चिरपरिशी-
लनज्ञानाग्नेवविभ्रेषत्वाद्यदि भाषसे तर्हि वचं शृणुमः । आदर्शे
हस्तकङ्कणदर्शनवदसङ्गतमेतदित्याशङ्क्य हेतुमाह, हि यस्मा-
त्तदेतदस्या आस्यसौन्दर्यं अधुनाऽपि विवाहमारभाद्यतनस-
हपर्यन्तं नोऽस्माकं परोक्षमप्रत्यक्षं नेचविषयो न जातमित्यर्थः ।
अतः लज्जया नममौलेर्नवमस्तकायाः नवमौलित्वादेतमुत्सं-
कदाऽपि न मया दृष्टं तस्मादेतदास्यसौन्दर्यं त्वं कथयेत्यर्थः ।
एतस्या मुखमपि न दृष्टं सयोगकथा तु दूरापास्ता । यस्मादेत-
दीयवचने सर्व्वथा न विश्वसनीयं इति भावः । अधुनेत्यस्य वर्त्त-
मानार्थत्वात् परोक्षस्य भूतार्थत्वादर्त्तमानस्य भूतत्वविरोधात्
परोक्षाधुनाऽप्यर्थान्तरपरिग्रहादिरोधाभास इति ॥ ३० ॥

पूर्णथैति । सैषा, आसीर्भवाद्दृष्टीः सखीः पूर्णथैव हिलोचन्या

नालोकते यथेदानीं मामियन्तेन कल्पये ।

योऽहं दूत्येऽनया इष्टः सोऽपि व्यस्मारिषीदशा ॥ ३२ ॥

नेत्रद्वयेनावलोकते मानु पुनः मन्तुमन्तमिव सापराधमिव
एकस्या अपि दृशः अन्तः प्रान्तदेवस्तस्यापि अणुर्लेशस्तेनापि
द्राक् झटिति क्षणमात्रमेव ईक्षते । पूर्णद्विलोचन्या चिरकाल-
विलोकनस्य का कथा इत्यर्थः । सापराधोऽपि सरोषया दृष्ट्वा
विलोक्यते । प्रियथा च प्रेथान् दृग्गन्धेनैव विलोक्यते, सख्यादि-
बान्धवजनस्तु सरसैः सकलैः नैचैः । द्विलोचन्या समाहारद्वि-
गोर्द्विगोरिति (पा० ४।१।२१) ङीप् ॥ ३१ ॥

नेति । हे सखि यथा धेन प्रकारेण यत इति यावत्, यस्मा-
दिदानीं इयं मां नालोकते, तेन हेतुना योऽहं दूत्यावसरे अ-
नया दृष्टोऽप्यहमीदृशा मर्ष्याऽनवलोकित्वाऽनयैव व्यस्मारिषि
विस्मृत इति कल्पये सम्भावयामि । सम्प्रति जिज्ञासिताग्नेववि-
शेषं मां द्रक्ष्यतीति तु कथादूरेऽस्तु, किन्तु मर्षया नावलोक-
कथयतीत्यर्थः । स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं यद्यभविष्यत्तर्हि
तादृगेव व्यलोकयिष्यत्, नत्वेवं, तस्माद्विस्मृत एवाहमनयेति
कल्पना युक्तेति सोऽप्युपहनपूर्वकवक्रोक्तिः । कल्पयेत् । चिन्तार्था-
चौरादिकात्क्षपेः षिचस्येति (पा० १।१।७४) तङ् । व्यस्मारिषि
विस्मरतेः कर्षाणि सुकुन्तमैकवचने, इटि, स्पसिच्सोयुडित्या-
दिना (पा० ६।४।६२) षिचःषियुडागमे, तस्य चित्तद्भावे, अचो-
न्निषितीति (पा० ७।१।१५) वृद्धिः ॥ ३२ ॥

रागं दर्शयते सैषा वयस्याः स्मृतामृतैः ।

मम त्वमिति वक्तुं मां मानिनी मौनिनी पुनः ॥ ३३ ॥

कां नामन्त्रयते नाम नामग्राहमियं सखी ।

कले नलेति नास्माकं स्पृशत्याह्नां तु जिह्वया ॥ ३४ ॥

रागमिति । हे कले सैषा वयस्या भवादृशीः स्मृतानि प्रियाणि सत्यानि च वचनानि तद्रूपैरमृतैः कृत्वा रागं निजां प्रीतिं दर्शयते बोधयति, भवतीष्वतितमा मम प्रीतिरिति ज्ञापयतीत्यर्थः । मां पुनः त्वं ममेति एतावन्मात्रमपि वक्तुं मौनिनी दृष्टीभवतीत्यर्थः । यतो वृथैव मानिनी धृताभिमाना, न हि मया किमप्यपराङ्मुमित्यर्थः । त्वं मदीय इत्येतावतैव वचनेनाहं वनायः, परं तावदपि न वदतीति मयस्याः कृपा नास्त्येवेति मोक्षुष्टनं, सज्जावन्नाम वदतीति व्याजेन स्तुतिर्वा । दर्शयते णिचयेति (पा० १।३।७४) तड् । वयस्या दृष्टेर्बुध्यर्थत्वाद्गतिबुद्धीति (पा० १।४।५२) अणौ कर्तुर्णोक्तर्मात्वं ॥ ३३ ॥

कामिति । हे कले इयं कां नाम सखीं नामग्राहं नाम वृष्टीत्वा नामन्त्रयते सम्बोधनपूर्व्वं नाह्वयति, अपि तु सर्व्वामपि नाम शिरसाह्वने । अस्माकमस्मात्सम्बन्धिनीं तु पुनर्नलेति सम्बन्धकामाह्नां संज्ञां जिह्वया न स्पृशति नोच्चारयति रहस्यभाषणं तु दूरापास्तमित्यर्थः । स्त्रीणां भर्तुर्नामग्राहणस्य निषिद्धत्वादनौचित्यारोपेणोपासनाद्वाजस्तुतिः । आह्वानमाह्ना, आतस्योपसर्गे (पा० ३।३।१०६) इत्यड् ॥ ३४ ॥

अस्याः पीनस्तनव्याप्ते हृदयेऽस्मात् निर्दये ।

अवकाशसर्वोऽप्यस्ति नात्र कुत्र विभर्तु नः ॥ ३५ ॥

अधिगत्येदगेतस्या हृदयं मृदुतामुचोः ।

प्रतीम एव वैमुख्यं कुचयोर्युक्तवृत्तयोः ॥ ३६ ॥

अस्या इति । अस्याः परिदृश्यमानेऽत्र हृदये अवकाशसर्वः
स्नानसेवोऽपि नास्ति तस्मात्सोऽस्मान् कुत्र कस्मिन् स्थाने विभर्तु
धारयतु । अवकाशसेवाभावे हेतुमाह । अस्मात् पीनाभ्यामा-
वाङ्मूलप्रसूताभ्यां स्नानाभ्यां व्याप्ते समन्तादावृतेऽतिवृद्धेऽपि
हृदया समावेशो भवति, इत्याशङ्क्य साऽपि नास्तीत्याह, अस्मात्
निर्दयेऽस्माद्विषये कृपारहिते । एतेन नास्याः कश्चिदपराध
इति मोक्षुण्डं । उच्यते कुचाभ्यामहमुपर्येव प्रिये न तु मम हृदय-
स्यर्भः कदाऽपि दीयत इत्यौचित्येऽप्यनौचित्यारोपादक्रोधि-
र्याजस्तुतिर्वा ॥ ३५ ॥

अधिगत्येति । हे कसे वयं ईदृगेवं पूर्वोक्तप्रकारेण कठिनं
तस्या हृदयमधिगत्य प्राप्य ज्ञात्वा वा मृदुतामुचो कठिनाअथव-
न्नात् काठिन्यं भजतोः कदाप्यनालिङ्गनामधि विषये निर्दययो-
रिति यावत् । तथा युक्तमुचितं वृत्तमाचरणं ययोः, कदाचिद-
प्यालिङ्गनकारणाद्विरुद्धलक्षणयाऽनाचारशीलयोरिति यावत् ।
एवम्भूतयोरस्यास्नानयोः कदाचिदप्यालिङ्गनादानाद्वैमुख्यं परा-
ङ्मुखत्वमेव प्रतीमो आनीमः । आलिङ्गने कुचौ सम्मुखौ भवतः ।
निर्दयहृदयत्वादेव तस्याः पराङ्मुखत्वादेवभूतावेतत्कुचावपि

सदा मम पराङ्मुखावेव जातावित्यर्थः । अथ च स्त्रीणां हृदय-
 स्थातिमृदुत्वादेतस्या हृदयमीदृगतिमृदु ज्ञात्वाऽपि सर्व्वस्य तस्या-
 वरणान्निर्दयत्वं भजतोः, अत एव विपरीतलक्षणाया युक्तवृत्त-
 धोरणाचारशीलयोः । मृदु प्रति हि मृदुनैव भवितव्यं । विशेष-
 तस्तु स्त्रियम्प्रति, तथा च विपरीताचरणादनाचारशीलयोरत
 एव वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं, अथच विरुद्धमुखत्वं जानीम एव ।
 अनाचारशीलो हि कस्यैचिदपि स्त्रीं मुखं न दर्शयति मस्त्रिन-
 मुखञ्च भवति । एतयोरप्युक्तप्रकारेण पराङ्मुखत्वं चूचकयोः
 भ्रामत्वात्प्रस्त्रिनमुखत्वं जानीम इति सोऽनुष्ठम् । अथचैतस्या हृदयं
 कठिनं ज्ञात्वा आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिरिति न्यायेन नि-
 दुरत्वमङ्गीकुर्व्वतोः । यस्मादुचितं वृत्तं स्थितिर्ययोरथ च युक्ता-
 चारयोः पराङ्मुखत्वं प्रतीम एव । हृदयस्योपर्य्युर्द्धमुखेन वर्त्त-
 मानत्वात् हृदयं प्रति कुचौ सदा पराङ्मुखावेवेत्यर्थः । युक्ता-
 चारो हि कठिनहृदयं प्रति निर्दयो भूत्वा तस्मात् पराङ्मुख
 एव भवति, न तु पश्यति, अथ च ईदृक्सुन्दरमन्तरपरि-
 त्यागेनास्त्रा हृदयं प्राप्य कठिनतरत्वगुणं भजतोः तथा पीव-
 रत्वादन्योन्यसंसिद्धयोर्वर्त्तुल्लयोश्च विगतमुखत्वं निमग्नचूचकत्व-
 गौरत्वविरुद्धभ्राममुखत्वञ्च जानीम एव । अथ चेदृगतिकोम-
 लमेतदीयं हृदयं ज्ञात्वा प्राप्य वा मूढताममुञ्चतोरास्त्रिङ्गना-
 दीनामपि विषये सकृपयोरतएव युक्ताचारयोर्विशिष्टमत्युत्तमं
 मुखमयं यथोक्तादृक् प्रसन्नमुखत्वञ्च जानीम एवेति इत्यादि-
 ज्ञातव्यं ॥ ३६ ॥

इति मुद्रितकण्ठेऽस्मिन् सोऽक्षुण्णमभिधाय तां ।
 दमयन्तीमुखाधीतस्मितयाऽसौ तथा जगे ॥ ३७ ॥
 भावितेयं त्वया साधु नवरागा खलु त्वयि ।
 चिरन्तनानुरागाहं वर्त्तते नः सखीः प्रति ॥ ३८ ॥

इतीति । अस्मिन्नखे इत्युक्तप्रकारेण सोऽक्षुण्णं वक्रोक्त्वादिष-
 दितं यथा तथा तां भैमीं कलां वा अभिधायोक्त्वा मुद्रितकण्ठे
 मैनिनि सति दमयन्तीमुखाधीतं स्मितं यथा नखवक्रोक्तिमा-
 कर्णं इत्यङ्गैमीमुखं दृष्ट्वा सञ्जातहासया भैमीमुखेनाधीतं स्मितं
 यस्याः, नलीयसोत्प्रासवचनात् स्वयं इत्यङ्गी भैमीमपि हास-
 यति स्मेत्यर्थः । तादृश्या वा तथा कस्यया असौ नलो जगे,
 अभाणि । सोऽक्षुण्णं तु सोत्प्रासमित्यमरः । उऽक्षुण्णममुक्षुण्णः,
 भावे घञ्, तेन सह यथा स्यादिति क्रियाविशेषणं । मुखाधी-
 तेति पञ्चमीति योगविभागात् समासः । पक्षे कर्त्तृकरणे ह्यतेति
 (पा० २।१।३२) द्वितीयासमासः । अस्मै तयेति पाठे क्रियया
 घमभिप्रैतीति (पा० १।४।३२वा०१) सम्यदान्तं ॥ ३७ ॥

कस्मादस्माकमित्यस्योत्तरमाह ॥ भावितेति । हे राजन्
 त्वयेयं साधु सम्यक् भाविता सम्यक् तर्किता यत्त्वयि विषये खलु
 निश्चितं नवरागा नवप्रीतिर्वर्त्तते नवोदत्त्वाद्धार्ष्येण सख्या
 वर्त्तते इत्यर्थः । त्वयि नवरागा सती नः सखीः प्रति चिरन्तनो-
 योऽनुरागस्तस्याहं योग्यं यथा तथा वर्त्तते बद्धकालीनखे इवत्रा-
 न्निशङ्कवदित्यर्थः । त्वयि नवरागा सती नः प्रति चिरन्तना-

स्वरशास्त्रविदा सेयं नवोढा नस्त्वया सखी ।

कथं सम्भुञ्जते बाला कथमस्मासु भाषतां ॥ ३९ ॥

नुरागार्हमतिदृढप्रोतिर्यथा तथा वर्त्तते न तु त्वथीत्येकवा-
 क्षता वा । तस्मात्त्वयावशादधास्यान्मय्युदासीना भवतीषु तु
 प्रीतिमतो तव बुद्धिरुत्पन्नेत्यर्थः । अथ च त्वयेयं माधु तर्किता
 साध्विति काका विपरीतलक्षणया वा माध्वेव विपरीतमेव
 तर्कितेत्यर्थः । यदा अकार प्रसङ्गेषणासाधुतर्किता, खलु यस्मात्
 त्वयीयं नूतनानुरागा अतिदृढप्रोतिर्वर्त्तते, अस्मासु तु जोर्णा-
 नुरागयोग्यं यथा तथा अतिशिथिलप्रीतिर्वर्त्तते न तु त्वयि ।
 अतिपरिचयादवशा इत्यादि न्यायादित्यर्थः । यतोऽस्मभं
 दयते तुभ्यं न दयत इति पूर्वोक्तवचनात् त्वया सत्यमुक्तं
 इत्यर्थः । यदा सम्यक् भाविता भावं प्रापिता द्रावितेत्यर्थः
 यस्मात् त्वयि नवरागत्वादृढप्रोतिः सती अस्मान्प्रति पुराण-
 प्रीतिषुदृढमतिशिथिलप्रीतिर्वर्त्तते न तु त्वयि । तथा सम्ब-
 गभाविता यथा त्वयेव दृढप्रोतिः सती अस्मान् सर्व्वथा न
 गणयतीत्यर्थः । तस्मादस्मान् वृथैव उपहससीति भाव इति
 सोक्तुष्टं ॥ ३८ ॥

अन्वयाहीत्यादेरुत्तरमाह ॥ स्मरेति ।

बालां बलात्तु भुञ्जीत विरागोत्पत्तिश्चक्षुया ।

भुञ्जीत चेन्नपाभीतित्याजनक्रममङ्गतां ॥

इत्यादि स्वरशास्त्रविदा कामशास्त्ररक्षस्येन त्वया नवोढा

नवपरिणीता येयं वासा गोऽस्माकं सखी कथं सम्भुज्यते, अपि तु विरागोत्पत्तिभिर्या बलादुपमर्दनं कथं विद्वन्बन्ते, अत एव त्वया सम्भुक्तत्वाद्देवास्मासु कथं केन प्रकारेण भाषतां कथयतु, अपि तु त्वत्कतरतत्वाद्देव किञ्चिदपि न कथयतीति स्वष्टोऽर्थः । अथ चैवं वक्रोक्तिः कामब्राह्मणेन त्वयेयं नवोढा वासा कथं किंवा सम्भुज्यते, अपि तु सामख्येन भोगे न क्रियत एव, किन्तु स्मरब्राह्मणविस्वात् स्वल्पमेव भुक्त्वा मुच्यत इत्यर्थः । अत एवास्मासु किं भाषतां, अपि तु अतिपीडनाभावान्न किञ्चिदप्यस्मासु भाषते । या हि वासा सुरते नितरां पीडयते मैव सखीषु ममातिपीडा भवति मया सोढुं न शक्यत इत्यादि वदति, न तु सामिभुक्तमुक्तेत्यर्थः । अथ च कामब्राह्मणेन त्वया वासाऽपीचमेतन्मनोऽनुकूलमेव भुक्त्वा, अतः कथमस्मासु भाषतां अपि तु न कथयिष्यामि कस्याप्यपे न कथयतीत्यर्थः । वासा हि कामब्राह्मणकौशलवद्वाद्यथानुरागं भुक्त्वा यद्यपि भोगं सहते तथाप्यतोव सञ्जालत्वात् सम्भोगरहस्यं कस्याप्यपे न कथयतीत्यर्थः । तस्मादुभावपि वञ्चकौ युवामस्मान् वञ्चयथ इति भावः । अथ च सामर्थ्याच्छास्त्रविदा कामब्राह्मणेन त्वया नवोढेयं वासा केन प्रकारेण सम्भुज्यते स्मर चिन्तय तं प्रकारमित्यर्थात् राशौ हतमेव सम्भोगमहतमेव कथयसि, सम्भोगप्रियेषु स विस्मृतोऽतः स्मरेति काकूक्तिः । कथञ्चेयमस्मासु भाषतामपि तु नास्मासु कथयतीत्यर्थः । अथ च विपरीतलक्षणया त्वयेषां भुक्त्वा अनया रहस्यमस्मासु कथितं किमिति नः प्रतारयसीत्यर्थः । अथ च

नासत्यवदनं देव त्वा गायन्ति जगन्ति यं ।

प्रिया तस्य सरूपा स्यादन्यथाखपना न ते ॥ ४० ॥

त्वय्यं वासा परिष्ठीता कथं समन्ताद्भुज्यते, अपि तु अनुचि-
तमेतत् विदुषाऽपि त्वया क्रियते, अस्मासु कथं न भाषतां अपि
तु भाषत एवेत्यादि ज्ञातव्यं ॥ ३९ ॥

आलीरियमस्त्रीकवागित्यंशस्य, आह स्त्रेत्यत्र तन्मृषाभूदित्य-
स्यांशस्योत्तरमाह ॥ नासत्येति । हे देव राजन् जगन्ति चयोऽपि
श्लोका यं त्वा त्वां असत्यं वचनं भाषणं यस्य तादृशं न गायन्ति
किन्तु सत्यवादिनमेव वदन्ति । यदा न असत्यं नासत्यं सत्यमेव
भाषणं यस्य तं तस्य तादृशस्य सत्यभाषिणस्ते तव प्रिया अन्यथा
विपरीतार्थमस्त्रीकमाखपनं भाषणं यस्यास्तादृशसत्यवादिनी
सरूपा तुल्यस्वभावा योग्या न स्यात् किन्तु सत्यवादिन्येव प्रिया
तव योग्या स्यादित्यर्थः । तस्मादस्मासु यदनया कथितं सत्यमे-
वेति भावः । अथ च वक्रोक्तिः, चयोः श्लोका यं त्वामसत्यभाषिणं
न गायन्ति, अपि तु असत्यभाषिणमेव गायन्ति । यदा आ ईष-
दपि सत्यभाषणं यस्य तं सदाऽनृतवादिनं त्वां वदन्ति तस्यानृ-
तवादिनस्यवान्यथाखपनात् सत्यवादिनी सदृशी योग्या न स्यात्
किन्तु असत्यवादिन्येवोचिता । कृतमपि सम्भोगमहं न कृतवा-
निति वदसि तथेयमपि रात्रौ कृतमपि सम्भोगं नेति वदति
योग्यं योग्येन सम्बध्यत इति न्यायो युक्तः, इति दावपि प्रति
शोचुषं । भो राजन् चयोऽपि श्लोका नासत्यवदश्चिनीकुमा-

मनोभूरस्ति चित्तेऽस्थाः किं नु देव त्वमेव सः ।
 त्वदवस्थितिभ्रुवंस्त्वात्मनः सख्या दिवानिग्रम् ॥ ४१ ॥
 सतस्तेऽथ सखीचित्ते प्रतिष्ठाया स मन्मथः ।
 त्वयास्य समरूपत्वमतनोरन्यथा कथं ॥ ४२ ॥

रवस्तुत्वं यस्य तमतिमुन्दरमुखं वदन्ति तस्य तव प्रिया अन्व-
 याऽनुरूपं सपनं मुखं यस्यास्तादृशी तुल्यरूपा न स्यात् किन्तु
 सुन्दरतरवदनेव योग्या स्यात्, तथा च त्वस्तुत्वं देवैतस्या अपि
 मुखं सुन्दरमिति जानीहीति भावः ॥ ४० ॥

आह स्रोत्यादेः श्लोकत्रयेणोत्तरमाह ॥ मनोभूरिति । अस्या-
 स्थिते मनोभूः कामोऽस्तीति सत्यं, हे देव किन्तु त्वमेव च मनोभूः
 न तु त्वदन्यः कश्चिदित्यर्थः । कुतः, यस्मात् कारणात् सख्या
 भैम्या मनः दिवानिग्रं तवावस्थितेर्भूः स्थानं । कामपरत्वे मनसि
 भवति, नक्षपरत्वे मनोभूः स्थानं यस्य, अस्यास्येतसि सुन्दर-
 तरो मनोभूत्वमेव वर्त्तमे नान्य इति ॥ ४१ ॥

यस्यहमेव कामस्त्विह मदिष्येऽस्थाः कामो नास्तीति नली-
 यावान्तरस्त्वस्त्वाग्रहानिराकरणव्याजेन प्रकारान्तरेण तस्त्वैवो-
 त्तरमाह ॥ सत इति । अथाथवा स मन्मथो सख्याः भैम्यास्थिते
 सतो वर्त्तमानस्य तव प्रतिष्ठाया प्रतिविम्ब एव न तु स्वतन्त्रो
 विम्बरूपः, प्रतिविम्बश्च स्वच्छ एव मुकुरादौ भवतीति भैमीम-
 नसः स्वच्छतरत्वं द्योतितं । कुत एतदित्याह श्लोचान्वथानुपपत्तं
 प्रमाणयति । अन्यथा यदि प्रतिष्ठाया न भवेत्तर्ह्यतनोरङ्गरो-

कः स्मरः कस्त्वमत्रेति सन्देहे शोभयोभयोः ।

त्वय्येवार्थितया सेयं धत्ते चित्तेऽथवा युवां ॥ ४३ ॥

रस्यास्य कामसा त्वया सह समरूपत्वं कथं स्यादपि तु न कथ-
ञ्चित्, ऐस्वनामत्यादीनां सञ्चरीरत्वात् त्वया सह सारूप्यं युज्यते,
अयं त्वतनुस्तस्मादस्य प्रतिविम्बत्व एव त्वत्सारूप्यं युज्यते । प्रति-
विम्बमेव सञ्चरोरमपि तुल्यरूपं भवति । तस्मात् प्रतिविम्बस्य
विम्बं विना स्यात्तुमत्रक्यत्वात्मनसि तव धारणात् सारूप्यं तत्र-
तिविम्बभूतं त्वदेकविषयं कामं नान्तरीयकतया धारयतीत्यर्थः ।
विम्बत्वे अत्रङ्गत्वेन सारूप्यानुपपत्तेः प्रतिविम्ब एवायमित्यनु-
मानं ॥ ४२ ॥

क इति । अथ शोभयोर्दयोर्भवतोस्तुल्यतया शोभया कृत्वाऽत्र
दयोर्मध्ये स्मरः कः त्वं नलस्य क इति सादृश्यात् सन्देहे मति
अत्रास्मिन् सन्देहे मति वा त्वय्येव विषये अर्थितया साभिलाष-
तया सेयं मैमी युवां द्वावपि स्मरनलौ चित्ते धत्ते । सर्वो ह्यति-
सदृशयोः काचमष्ठादिपदार्थयोः सन्देहे एकतरपरित्यागे
मण्डिरेव परित्यक्तः स्यात्तस्मा भूदिति मण्डिर्त्वेनैव यावन्निर्णयं
काचमपि न मुञ्चति । तथा तुल्यशोभत्वेन मिञ्चेतुमत्रक्यत्वात्
स्मरपरित्यागे भवानेव परित्यक्तः स्यात्तस्मा भूदिति त्वय्येव
साभिलाषतया द्वावपि न मुञ्चतीत्यर्थः । त्वदर्थमेव धारयति
न तु कामार्थं त्वामिति भावः । त्वयेति पाठे त्वया हेतुना
चाऽर्थिता तथेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात् ।

ब्रह्मया पङ्कजाक्षी त्वां दृग्ग्रेन स्पृशत्यसौ ॥ ४४ ॥

विलोकनात् प्रभृत्यस्या लग्न एवासि चक्षुषोः ।

स्वेनालोकय ब्रह्मा चेत् प्रत्ययः परवाचि कः ॥ ४५ ॥

पूर्णयेत्यादेरुत्तरमाह ॥ त्वयीति । पङ्कजाक्षी अमौ त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वस्याप्रत्यावर्त्तमानत्वस्य दर्शनाद्भेदोः ब्रह्मया चित्तवत् पुनरप्रत्यावृत्तिभिर्या त्वां दृग्ग्रेन नेत्रप्राप्तेन स्पृशति पश्यति । न तु पूर्णया दिशोचन्वा, त्वयि न्यसेति अनु- रागतिब्रह्मः, पङ्कजाक्षीति दृशोरतिशैन्दर्यं च सूचितं । सुन्द- रवस्तुनः पुनरप्रत्यावृत्तौ महद्गुणं इति च सूचितं । ब्रह्मयेवेति प्रतीचमानोत्प्रेषा ॥ ४४ ॥

नालोकत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ विलोकनादिति । विलो- कनात् प्रभृति अनया प्रथमं त्वं यदा दृष्टोऽसि तदारभ्य त्वं अस्याश्चक्षुषोः संलग्न एवासि । त्वामेवेयं सदा पश्यति नान्यत् किञ्चिदपीति । अस्यास्त्वयि महती नेत्रप्रीतिरित्यर्थः । एवं सति महत्तने इयं मिथ्या वदतीति ब्रह्मा अविश्वासस्येत्तार्हं एत- दीयश्चक्षुषोर्मध्ये अहं वर्त्ते न वेति निश्चेतुं स्वेनात्मनैवावलो- कय एतदीयश्चक्षुषी पश्य अहमत्र वर्त्ते इत्यनुभवेनैव निर्द्धारयिष्यतीत्यर्थः । स्वेनालोकने हेतुमाह । परवाचि को नाम प्रत्ययो विश्वासः, अपि त्वनुभवयोग्येऽर्धे परवचनमप्रमाणमेवे- त्यर्थः । दृश्यकनीनिकायां सम्मुखं दृष्टुमवश्यं प्रतिबिम्बो भव-

परीरम्भेऽनयारभ्य कुचकुङ्कुमसङ्गमं ।
त्वयि मे हृदयस्यैवं राग इत्युदितैव वाक् ॥ ४६ ॥

त्येवेति ह्रलोक्तिः । अथच नेत्रसङ्गत्वादेव नेत्रकञ्जस्रवदीचि-
तुमशामर्थांशालोकत इति त्वया मत्यमेवोक्तमित्यर्थः । अत्र
चेच्छब्दा तर्हि स्त्रनेत्रसङ्गमेव गोस्रकादि स्त्रयमास्रिकय
तदा ज्ञास्यसि, यतः परवाचि कः प्रत्ययः । विसोकनात्
आरम्भार्थयोगे पञ्चमी ॥ ४५ ॥

रागं दर्शयत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ परीति । अनया परी-
रम्भे गाढालिङ्गने क्रियमाणे तव हृदये कुचकुङ्कुमस्य सङ्गम-
मारम्भोपक्रम्य तद्भाजेन मे हृदयस्य मनसोऽथ च वचसस्त्येवं
अनेन प्रकारेण रागोऽनुरागोऽथ च रक्तिमा, एतादृशी वागुदि-
तैव, साक्षात् यद्यपि नोक्तं तथाप्युक्तप्रायमेवेत्यर्थः । गाढालिङ्गनं
अनुरागं विना न घटत इति गाढालिङ्गने कुचकुङ्कुमाङ्गुराग-
स्त्रेपन्नथाजेन मम त्वयैवमनुरागो वर्त्तत इत्यन्तर्गतोऽनुरागभर
एव प्रकटीकृत इति भावः । हृदयस्यैवेति पाठे त्वयैवेति योजना ।
त्वयि मे हृदयस्यैव रागो न तु वाचिकः । सख्यादौ तु वाङ्मा-
त्रेणैव रागो न तु हृदयस्येति वा । उदितेवेति पाठे त्वत्प्रेषा ।
अनया गाढालिङ्गनेन तव हृदये सङ्गमिदं परिदृश्यमानं कुच-
कुङ्कुमादिकमेव सर्व्वमपि रात्रिदृष्टान्तमस्मान् बोधयतीति
दृष्टैव वक्ष्यमीति सूचितं ॥ ४६ ॥

मनसाऽयं भवन्नामकामसूक्तजपव्रती ।

अक्षसूत्रं सुखीकण्डसुम्बत्येकावलिच्छसात् ॥ ४७ ॥

अध्यासिते वयस्याया भवता महता हृदि ।

स्तनावन्तरसम्प्राप्तौ निष्क्रान्तौ ब्रूमहे वधिः ॥ ४८ ॥

कां नाममन्त्रयत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ मनसेति । अयं सख्या भैम्याः कण्ठो मनसैव भवतो गलेति ते नाम तदेव कामसूक्तं स्मरत्य प्रकाशको मन्त्रस्य जपः स एव व्रतं अस्यासीति तादृशः सन् एकावलिच्छसात्, एकथष्टिकमुक्ताहारविशेषव्याजात् अक्षसूत्रं पद्माद्यादिरचितां जपमालिकां चुम्बति । भर्तृनामयदृष्टनिषेधात् 'साहसं मानसो जपः' इति मानसजपे फलविशेषश्रवणाच्च मुक्ताहारजपमालिकया तन्नामैव मनसा जपतीति भावः । गलेति स्मरणमात्रेणैव कामोद्रेकाप्लावः कामसूत्रत्वं ॥ ४७ ॥

अस्या पीनस्नेत्यादेरुत्तरमाह ॥ अधीति । महता नितरां गौरवयुक्तेनाथ च महापरिमाणेन भवता तया वयस्यायाः भैम्या हृदि अध्यासितेऽधिष्ठिते सति अन्तर्हृदयमध्येऽसम्प्राप्तौ स्थातुमशक्तौ स्नेहो हृदयात् वहिर्द्वेषे निष्क्रान्तौ, इति वयं ब्रूमहे सम्भावयामः । यदाप्रसूति त्वं चित्ते लग्नस्तदाप्रसूत्येवैतौ वहिर्दृश्येते तस्मात् पूर्वमन्तराऽवस्थितत्वादहिर्न दृश्येते त्वदधिष्ठानानन्तरं तु वहिर्निर्गतौ इति तवैवावकाशोऽभूत् न तु कुक्षयोस्तस्मादस्मानेवं प्रतारयसीति भावः । अन्योऽपि महताऽ

कुचौ दोषोज्ज्वितावस्थाः पीडितौ व्रणितौ त्वया ।
कथं दर्शयतामास्यं वृहन्तावावृतौ द्विया ॥ ४९ ॥

धिष्ठिते स्थाने स्यात्तुमन्नको वह्निर्निर्गच्छत्येव । वहिरपि यदादि
त्वया हृदयं स्पृष्टं तदादि साटोपं निर्गताविति भावः । अध्या-
सिते हृद्यन्तरसम्मान्ताविति वान्वयः ॥ ४८ ॥

अधिगत्येत्यादेरुत्तरमाह ॥ कुचाविति । दोषेषोज्ज्वितौ नि-
र्दोषावथ च दोषायां रात्र्यां कूर्प्यामेन त्यक्तौ, तथा वृहन्ताव-
तिपीवरौ, अत एव त्वया पाणिभ्यां पीडितौ मर्दितौ व्रणितौ
नखैश्च स्तयुक्तौ कृतावस्थाः कुचौ दिने द्विया हेतुना आवृतौ
वस्त्रेणाच्छादितौ सन्तौ आस्यं चूचुकायं कथं दर्शयतां अपि
तु न कथञ्चित् । रात्रौ हि सन्भोगसमये निर्विघ्नं स्नानदर्शनं
भवेत् दिवा तु द्विया नखस्तदादिसन्भोगचिह्नदर्शनभिया च
वस्त्रावृतत्वात् कथं नाम चूचुकायस्यापि दर्शनं स्यादपि तु
न कथञ्चिदित्यर्थः । दोषया रात्र्या त्यक्तौ रात्रेर्गतत्वाद्दिन-
प्रकाशसम्बद्धौ, अत एव द्विया वस्त्रावृतत्वाद्दिवा वैमुख्यमेव
तयोर्युक्तमित्यर्थः, इति वा । वहिःस्त्रितं त्वाम्प्रति वैमुख्यासम्भ-
वात् हृदयस्थितस्य तव स्वमुखं कथं दर्शयतामिति द्विया
पराप्सुस्त्रत्वाद्वा भैम्या कुचौ स्वमुखं न दर्शयतः । स्वाश्रयभू-
तस्य भैमो हृदयस्य वा कुचौ स्वमुखं न दर्शयतः । न हि कुचौ
हृदस्य सन्मुखौ भवतः । अन्योऽपि दोषोज्ज्वितो निरपराधो
स्त्वप्रतिष्ठो धनादियहणेन पीडितो नासादिकर्त्तनेन कृत-

इत्यसौ कलया सक्तैः सिक्तः पीयूषवर्षिभिः ।

ईदमेवेति पप्रच्छ प्रियामुन्नमितानना ॥ ५० ॥

बभौ च प्रेयसीवक्त्रं पत्युरुन्नमयन् करः ।

चिरेण लब्धसन्धानमरविन्दमिवेन्दुना ॥ ५१ ॥

द्रीणा च स्मयमाना च नमयन्ती पुनर्मुखं ।

दमयन्ती मुदे पत्युरत्युच्चैरभवत्तदा ॥ ५२ ॥

ब्रह्मो सञ्जितः कस्याप्यये मुखं न दर्शयति । त्रिणितौ तार-
कादित्वादितश्च ॥ ४८ ॥

इतीति । कलया पीयूषवर्षिभिरमृतं चरद्भिरतिमधुरैः सक्तैः
घोभनवक्रोक्त्वादिहूपैर्वाक्त्रैः सिक्तः सञ्जातगाढप्रेमभरोऽसौ नलः
उन्नमितं पाणिना ऊर्द्धीकृतमाननं यस्यासां प्रियां भैमीं हे
भैमि इदं कलावचनमीदृगेवमेवेति सत्यमिति पप्रच्छ । उन्नमि-
तेति ज्वलङ्गलेति (सिं०कौ०चा०१२५ पत्रे) मित्पत्रे इत्यः ॥ ५० ॥

बभाविति । पत्युः करोऽरविन्दमिव बभौ । किङ्कुर्वन् प्रेय-
सीवक्त्रमुन्नमयन् । किञ्चूतमरविन्दं चिरेण बद्धकालेन वैरं वि-
स्यत्य निवृत्तवैरतया इन्दुना सह लब्धं सन्धानं येन, अभू-
तोपमा । चन्द्रकमलयोः सदा वैरित्वं ॥ ५१ ॥

द्रीणेति । नलोक्तिकलोक्तिवक्रोक्तिप्रत्युक्तिपरिहासेन द्रीणा
स्मयमाना चातएव सञ्जावशेन स्मितश्च नखेन द्रष्टव्यमिति
बुद्ध्या वा, अत्युच्चैर्नितरामुन्नमितमपि मुखं पुनर्नमयन्ती दम-
यन्ती तदा तस्मिन्मुखोन्नमनसमये पत्युर्मुदेऽभवत् । अत्युच्चैर्मु-

भूयोऽपि भूपतिस्तस्याः सखीमाह स्र सस्मितं ।
 परिहासविलासाय स्पृहयालुः सहप्रियः ॥ ५३ ॥
 क्षन्तुं मन्तुं दिनस्यास्य वयस्येयं व्यवस्यतात् ।
 निशीव निशिधात्वर्थं यदाचरति नात्र नः ॥ ५४ ॥

देऽभूदिति वा । तादृशीं तां दृष्ट्वा नितरां चष्टोऽभूदिति
 भावः ॥ ५२ ॥

भूय इति । प्रियया सह वर्त्तमानो भूयोऽपि पुनरपि वक्रो-
 क्त्वादिपरिहासविलासाय स्पृहयालुरभिलाषुको भूपतिस्तस्याः
 सखीं कलां सस्मितं यथा तथा आ हस्र । विलासाय स्पृहेरी-
 स्मितः (पा० १।४।३६) सम्प्रदानत्वं । सहप्रियः वोपसर्जनस्येति
 (पा० ६।३।८२) पाश्चिकत्वात् सादेश्वाभावः ॥ ५३ ॥

क्षन्तुमिति । हे कखे इयं तव वयस्या अस्य वर्त्तमानस्य
 दिनस्य मन्तुमपराधं क्षन्तुं शोक्तुं व्यवस्यतात् प्रयततां । कोऽप-
 राधो दिनस्येत्यत आह । यद्यस्मादियं भैमी निशीव रात्रा-
 विव जोऽस्माकं निशि शुम्भन इति पठितस्य धातोरर्थमत्र
 दिने नाचरति, रात्रौ यथा मां निःशङ्कं शुम्भति तथा भव-
 तीभ्यो लज्जया दिने नेति दिनस्यापराधस्तस्मात्तस्यांपराधं
 क्षमस्येति प्रार्थित इत्यर्थः । व्यवस्यतामिति पाठे आत्मनेपदं
 चिन्तं ॥ ५४ ॥

दिनेनास्या मुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः ।

तत्कृताः श्रतपत्राणां तन्मित्राणामपि त्रियः ॥ ५५ ॥

दिनेनेति । दिनेनास्या मुखस्य सखा इन्दुर्यदि तिरस्कृतः
 मित्रभीकृत्य पराभूतः, एवमपराधस्येन्नन्यते तत्तर्हि तस्य भैमी-
 मुखस्य सादृश्यान्मित्रभूतानां बहूनां श्रतपत्राणां कमलानां त्रियो
 विकासलक्ष्योऽथ च सम्पदोऽपि तेन कृताः । अनेकापकारका-
 रिण्येकस्मिन् पराभूते यदि बहूनां चेमं भवति तदा महानु-
 पकार एवेति तन्मुखमित्रभूतानां कमलानां प्रकाशकत्वाद्दि-
 नेनोपकार एव कृतो नापकारस्तस्मादेतस्यापराधो नास्तीति
 तन्मुखचुम्बनं दिनेऽपि कुर्वीति भावः । एकस्मिन् धर्षितापाद्ये
 बहूनामपकारिणि बहूनां भवति चेमं तस्य पुण्यप्रदो बध इत्या-
 द्युक्तेः । तच्छक्ता इति पाठे दिनस्य मित्रभूतानां सम्बन्धात् मल-
 खीकाणां कमलानां, अथ च श्रतसंख्यानि बहूनि पत्राणि वाह-
 नानि येषां मित्राणां त्रियोऽपि तेन चन्द्रेण कृताम्बुजाः । रात्रौ
 शङ्कोचकरणात् दिनेन तु तन्मुखमित्रं चन्द्रे धर्षितश्चन्द्रेण तु
 दिनमित्राणि बहूनि कमलानि धर्षितानीति चन्द्रेण स्वयं
 वैरनिर्व्यातनं कृतमेवेति दिनस्यापराधोऽनया न गणनीय इत्य-
 र्थः । तन्मुखमित्राणां कमलानां त्रियोऽपि हिस्रा अपि तु न,
 किन्वतिवृद्धिमेव प्रापितास्तस्मात् पूर्ववदेवापराधो नास्तीति
 काकुर्वा । तन्मुखमित्रं चन्द्रे यदि दिनेन तिरस्कृतस्तर्हि दिन-
 मित्राणां कमलानामपि त्रियस्येन तन्मुखेन हिस्राः, स्वकान्ध्या

सञ्जितानि जितान्येव मयि क्रीडितयाऽनया ।

प्रत्यावृत्तानि तप्तानि पृच्छ सम्प्रति कम्प्रति ॥ ५६ ॥

निशि दृष्टाधरायापि सैषा मद्भ्रं न रुष्यतु ।

क फलं दृश्यते विम्बिलता कोराय कुप्यति ॥ ५७ ॥

तेषां निःशोभीकरणात् वैरं निर्य्यातितमेवेति दिनस्थापराधो न गणनीय इति भाव इति वा ॥ ५५ ॥

सञ्जितानीति । हे कले अनया मयि विषये तावत्सञ्जितानि सञ्जाविशेषा जितान्येव निरस्तान्येव । यतो रात्रौ क्रीडितया हतसुरतक्रीडया मयि प्रदर्शितबहुविधसुरतचातुर्य्या, तप्तस्नात् सम्प्रति तानि सञ्जितानि यत् पुनः प्रत्यावृत्तानि तत् कं प्रति उद्दिश्येति त्वमेनां पृच्छ, मयाऽस्या सुरतचातुर्य्यधार्म्यं बहुवारं दृष्टमेव । त्वामेव प्रति इयं सञ्जत इति जानीहीति भावः ॥ ५६ ॥

इदानीं श्लोकचतुष्टयेन स्थापराधमात्रं परिहरति ॥ निञ्जीति । सैषा निशि दृष्टः अधरो येन तस्मादपि मद्भ्रं न रुष्यतु न कुप्यतुः, यस्मात् पद्मविम्बी फलं दृश्यते आस्वाद्यते, कोराय शुक्याय विम्बीसता क कुप्यति, अपि तु न कुतोऽपि । किन्तु स्वसम्बन्धेन शोभाहेतवे तस्मै सिद्धत्येवेत्यर्थः । दन्तचते कृतेऽपि व्रणसम्बन्धवशान्नितरामधरशोभाकारित्वेन मद्भ्रं प्रसाद एव युक्तो न तु कोप इति भावः । रुष्यतीति पाठे सिद्धवत्कारेणोक्तिः । मद्भ्रं कीराय च क्रुध क्रुहेति (पा० १।४।३७) चतुर्थी ॥ ५७ ॥

शृणोपदसुचिह्ना श्रीशोरिता कुम्भिकुम्भयोः ।
 पश्यैतस्याः कुचाभ्यान्तसृपस्तौ पीडयामि न ॥ ५८ ॥
 अधरामृतपानेन ममास्यमपराध्यतु ।
 मूर्द्धा किमपराद्धं यत् पादौ नाप्नोति चुम्बितुं । ५९ ॥

शृणीति । एतस्याः कुचाभ्यां शृणीपदं अङ्कुशाघातेक्षत-
 मेव शोभनं चिह्नं यस्याः, अथ चाङ्कुशाकारनखपदविशेष एव
 शोभनं चिह्नं यस्यां वा कुम्भिनःकरिषः कुम्भयोः श्रीः शोभा
 मन्वच्च यस्याशोरिता, पश्य, एतत्कुचयोरङ्कुशाकारं नखं यदि
 नास्ति तर्हि त्वमेव विलोकय । तप्तस्त्रासृपो दण्डदण्डकरणा-
 धिकारी अहं तौ श्लेषकारिणावेतत्कुचौ न पीडयामि, अपि
 तु पीडयाम्येव । तयोः पीडनं दण्डरूपनखक्षतादिरूपं चो-
 चितमित्यर्थः । राज्ञा हि चोरस्य दण्डः क्रियते । ममापराधो
 नास्तीति भावः । अङ्कुशो स्त्री शृण्णिर्दयोरित्यमरः । शृणी
 कृदिकारादिति (पा० ४।१।४५वा०) ङीप् ॥ ५८ ॥

अधरेति । ममास्यं मुखमेतस्या अधरामृतस्य पानेन कृत्वाऽप-
 राध्यतु, अयं मुखस्यापराधोऽङ्गीकृत इत्यर्थः । मम मूर्द्धा पुनः
 किमपराद्धं यो मस्तकः प्रणामहेतुनाऽस्याः पादौ चुम्बितुं
 स्रष्टुमपि नाप्नोति, नमस्कर्तुमपि न ददाति कोऽपराधो तेन
 कृत इति वृत्तेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अपराहं भवदाणीआविणा पृच्छ किं मया ।

वीणाऽऽ पुरुषं यन्मां कलकण्ठी च निष्ठुरं ॥ ६० ॥

सेयमालिजने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भाषतां ।

ममताऽनुमताऽस्मात् पुनः प्रस्मर्यते कुतः ॥ ६१ ॥

अपराहमिति । भवदाणीआविणा तद्वचनाकर्णनशीलेन मया वीणायाः कोकिलायाश्च तव वा किमपराहं को वाऽपराधः कृत इति कस्त्रे त्वं भैमीमनेन किमपराहमिति पृच्छ । यद्यस्माद्वीणा साम्प्रतं पुरुषमाहः, कलकण्ठी कोकिला च मां प्रति निष्ठुरं ब्रूते तस्मादपराधः सम्भाव्यते । येन हि यस्याः कश्चिदपराधः क्रियते तं प्रति सा तदीयो वा तत्सदृशः कश्चित्पुरुषं भाषते । अथच वीणाकोकिलयोः स्वरे यस्मान्माधुर्यं नास्ति तस्मात् पश्चादागत्य निश्चितं मयाऽसमच्चभाषमाणाया भवत्या भारती श्रुता न त्वन्येन केनाप्यासयेनेति । सोऽप्यपराधो न भवतीत्यर्थः । वीणाकोकिलासापापेक्षया भैमीवाणी मधुरतरा रात्रौ एतदाणीमाधुर्यं मया वङ्गनुभूतं, इदानीन्तु त्वां दृष्ट्वा मां प्रति द्रव्यीमस्ति इति । पुरुषं निष्ठुरं च क्रिया विशेषणं । पुरुषं निश्चेहं निष्ठुरं सतिरस्कारं । कलकण्ठी अङ्गगात्रेति (पा० ४।१। ५४। वा०) ऊीप् ॥ ६० ॥

येति । हे कस्त्रे सेयं स्वस्यालिजने त्वयि विषये विश्वस्य भाषतां कथयतु । अस्मात् विषये अनुमताऽङ्गीकृता ममता स्वीयतामितिः पुनः कुतः प्रस्मर्यते विश्वर्यते इति त्वं पृच्छ । इयं च

अथोपवदने भैम्याः स्वकर्णोपनयच्छलात् ।

सन्निधाय श्रुतौ तस्या निजास्यं सा जगाद तां ॥ ६२ ॥

अथो मयि रक्षोवृत्तं धूर्त्तं किमपि नाभ्यधाः ।

आस्व सत्यमिमं तत्ते भूपमेवाभिधापये ॥ ६३ ॥

त्वयि विश्वस्य कथयत्वित्यर्थः । राक्षो रतानुकूल्यमाचरितमनया
इदानीं तु तव समक्षं प्रातिकूल्यं किमित्याचर्यत इति भाव
इत्युपासन्नभङ्गिः । प्रब्रह्मस्य गतार्थतया विश्वरथार्थता
॥ ६१ ॥

अथेति । अथ नखोत्तमकारं सा कक्षा भैम्याः उपवदने
वदनसमीपे स्वकर्णस्य उपनयच्छलात् समीपनयनव्याजात् तस्मा
भैम्याः श्रुतौ कर्णे निजास्यं सन्निधाय सन्निहितं कृत्वा तां जगाद ।
अवदन्त्या अपि भैम्या वचनं श्रुत्वातीव कर्णे भैमीमुखसमीपे
कृत्वा अग्नकरश्च तद्वचः प्रतिवचनमेकान्ते वितरन्तीव भैमी-
कर्णसमीपे निजमुखं कृत्वा भैमीं जगादेत्यर्थः । कथकानुकथक-
जातिः । उपवदनेऽव्ययीभावे सप्तम्या अस्मावाभावः । सन्निधाय
हेतुमण्यन्ताह्यप् ॥ ६२ ॥

अथो इति । हे धूर्त्तं वचनचतुरे त्वं मयि विषये रक्षो-
वृत्तं एकान्ते निष्यन्नमालिङ्गनादि किमप्येकमपि अल्पमपि च
नाभ्यधाः, अथो आश्चर्यं एतादृशी धूर्त्ता काऽपि न दृष्टे-
त्यर्थः । त्वं आस्व तिष्ठ तिष्ठः, यद्यपि त्वं नाचकथा, तथापि ते
तव तद्रक्षोवृत्तं सत्यं सत्यवादिनमिमं भूपं नस्वमेवाभिधापये

स्मरन्नास्त्रमधीयाना शिञ्जिताऽसि मयैव यं ।

अगोपि सोऽपि कृत्वा किं दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वया ॥ ६४ ॥

वादयामि । अहमपि त्वया यतो वञ्जिता तथा किञ्चिद्द्रव-
चिव्यामि यथा नल एव स्त्रयं त्वदीयसुरतप्रागल्भं प्रकटयति
मां वञ्चयित्वा कथङ्कारं स्यात्ससि क्व यास्यसि चणमानं स्थिरा
भवेति शरोषोक्तिः । सभ्यमिति पाठे आभिधापये नलं सभ्यं
जानोहीत्यर्थः । आश्वसभ्यमिति पाठे इमं भूपमेव तमेवेदम-
सभ्यं सभायां जनसमक्षं वक्तुमनर्हं तद्द्रष्टोदत्तमाश्विदानोमेवा-
भिधापये तिष्ठ तिष्ठेत्यर्थः । भूपं अकथितञ्चेति (पा० १।४।
५१) कर्त्तव्यं अभिधापये अभिपूर्वाङ्गावधारणाद्दधातेर्हेतुमण्डि-
चि षिञ्चञ्चेति (पा० १।३।७४) तद् ॥ ६३ ॥

स्मरेति । स्मरन्नास्त्रं वास्त्रायनादिप्रणीतं नास्त्रं अधीयाना
पठन्तो त्वं तच्च प्रतिपादितं यं दाम्पत्यव्यत्ययं विपरीतसम्भोगं
मयैव शिञ्जिताऽसि । स दाम्पत्यव्यत्ययः त्वया कृत्वाऽपि निष्पा-
द्यापि मम पुरस्तात् किमगोपि गोपितः कथयेति प्रश्नः । नितरां
धार्ष्ट्यमवलम्ब्य मया शिञ्जितं विपरीतसुरतं कृत्वाऽपि ममैव
पुरस्ताद्कृतमेव कथयसीति नितरां वञ्चनचतुराऽपीति भावः ।
स्मरन्नास्त्रं नलोकेति (पा० १।३।६६) षष्ठीनिषेधः । दम्पत्यो-
र्भावः सम्भोग इति यावत् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्य इति (पा०
५।१।१२८) चक् ॥ ६४ ॥

मौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तीरिव शृण्वती ।
 वार्दं वार्दं मुञ्जस्रक्ते ऊं ऊमित्यान्तरान्तरा ॥ ६५ ॥
 अथासावभिस्रत्यास्या रतिप्रागल्भ्यग्रंसिनी ।
 सख्या लीलाम्बुजाघातमनुभूयालपन्नृपं ॥ ६६ ॥

मौनिन्यामिति । सा कला तस्यां भैरवां मौनिन्यामवदन्त्या-
 मेव सत्यां तदुक्तीर्भैमीवचनानि शृण्वतीव भैरवामवदन्त्यामपि
 भैमी मां प्रति किमपि वदतीत्यहं शृणोमीति गलाम्पति प्रक-
 टयन्ती वार्दं वार्दं भैमीवचनप्रतिवचनव्याजेन स्वयमेव किञ्चि-
 दुक्तीकृत्वा अन्तराऽन्तरा मध्ये मध्ये मुञ्जमुञ्जः ऊं ऊं इति
 ब्रह्मं चक्रे । वदत्यचिक्रीत्यादेर्वक्ष्यमाणस्य सत्यत्वबुद्धिजननार्थं
 पूर्व्वरङ्गभूतमलीकमेव अवशोत्तरदानरीतिप्रकटनमकरोदिति
 भावः । वार्दं वार्दं आभीष्टस्ये षमुस् चेति (पा० ३।४।२२)
 द्विर्वचनञ्च ॥ ६५ ॥

अथेति । अत्रवचनप्रकारप्रकटनानन्तरं असौ कला नृपं अ-
 भिस्रत्य भैरवाः सकाम्बाम्बलं प्रति गत्वा वक्ष्यमाणमेव अवोचत् ।
 किम्भूता, अस्या भैरवा रतिप्रागल्भ्यग्रंसिति वर्णयति तच्छीला
 विपरीतसुरतमपि करोषि साम्प्रतं नितरां दृष्टा जातासीति
 भैमीकर्णे प्रेमभाषणं कुर्व्वाणा, अत एव सख्या भैरवा लीला-
 म्बुजेनाघातमनुभूय प्राप्य रतिप्रागल्भ्यं नखेन ग्रंसयति त-
 च्छीलेति च । ग्रंसिनी केवलाद्भेतुमशक्तादा ग्रंसेसाच्छीले
 षिनिः ॥ ६६ ॥

दृष्टं दृष्टं महाराज त्वदर्थाभ्यर्थना क्रुधा ।
यत्ताडयति मामेवं यद्वा तर्जयति भ्रुवा ॥ ६७ ॥
वदत्यचिञ्चि चिञ्चेन त्वया केनैष नैषधः ।
शङ्के शक्रः स्वयं कृत्वा मायामायातवानयं ॥ ६८ ॥
स्वर्णदीस्वर्णपद्मिन्याः पद्मदानं निदानतां ।
नयतीयं त्वदिन्द्रत्वे दिवश्चागमनञ्च ते ॥ ६९ ॥

दृष्टमिति । हे महाराज शार्ङ्गभौम इयं गलाय सम्भोगं
वितरेति त्वदर्थं त्वत्सम्भोगसम्बन्धितया क्रियमाणमभ्यर्थनं तस्मा-
च्चातया क्रुधा कोपेन हेतुना मामेवं खीलाकमलाघातप्रकारेण
यत्ताडयति, यद्वा यच्च भ्रुवा कटाक्षेण तर्जयति भीषयते
तत्त्वया दृष्टं दृष्टं त्वं पश्य पश्येत्यर्थः । त्वयि परपुरुषबुद्धिं कृत्वा
तच्च मां कथं प्रवर्त्तयसीति मां ताडयति भ्रूषेण चेतः परं
मा वादीरिति तर्जयती च तत्त्वं पश्येति भावः दृष्टं दृष्टं सम्भ्रमे
द्विरक्तिः ॥ ६७ ॥

वदतीति । हे राजन् इयं इति वदति । इति किं हे कञ्जे
यदर्थमर्थनां त्वं करोषि एष नैषधः त्वया केन चिञ्चेन अचिञ्चि
निर्द्धारितः, तर्हि कः अयं शक्रः स्वयंवरणकाल इव माया
वस्वरूपं कृत्वा स्वयमायातवान् इति अहं शङ्के त्वदर्थमर्थनां
कुर्वन्त्या मम कर्णे इति वदति ॥ ६८ ॥

भैमी त्वदिन्द्रत्वे इन्द्रप्रमाणमाह ॥ स्वर्णदीति । इयं स्वर्णद्यां
मन्दाकिन्यां स्वर्णपद्मिन्याः पद्मस्यात्मनो दानं, दिवः स्वर्गान्ते

भाषते नैषधस्त्रायामायाऽमायि मया हरेः ।

आह चाहमहल्यायां तस्याकर्षितदुर्नया ॥ ७० ॥

सम्भावयति वैदर्भी दर्भाद्याभामतिस्तव ।

जम्भारित्वं कराभोजाहम्भोलिपरिरम्भिषः ॥ ७१ ॥

भूमिं प्रति आगमनञ्च तवेन्द्रत्वे निदानतां प्रथमकारणतां
नयति प्रापयति । न हि मनुष्यस्य स्वर्णदीप्तवर्षपद्मिनीसुवर्षक-
मस्त्रानयने स्वर्गोदागमने च सामर्थ्यं दृष्टं । तस्मात्स्वरूपं धृत्वा
पूर्वं इन्द्र एवाद्यमागत इति । एतदर्थं माम्प्रत्यर्थना त्वया कर्तु-
मयुक्ता इतीयं मत्कर्षे कथयतीति भावः । स्वर्णदीति पूर्वपदा-
स्तुञ्ज्ञायामग इति (पा० ८।४।३) षत्वं ॥ ६८ ।

भाषत इति । हरेरिन्द्रस्य नैषधस्य स्त्रायामाया कान्तेः माया
कापयं मया स्वयंवरकासे अमायि ज्ञातेति इयं भाषते । स्वयं-
वरकासे तव परस्त्रीत्वाभावात् गस्त्ररूपं धृतं, इदानीन्तु पर-
स्त्रीत्वमित्येवं न करिष्यतीति मया प्रत्युक्ता सती इयं भैमी
अहस्त्रायामां गौतमपत्न्यां तस्येन्द्रस्याकर्षितो व्यभिचारस्तत्तपो
दुष्टो नयो अद्या एवंविधोऽयमिति आह ब्रूते । परस्त्रीत्वभी-
तिरपि तस्य नास्ति तस्मादिन्द्र एवाद्यमिति त्वयाऽभ्यर्थना न
कार्येति मां प्रति भाषत इति भावः । नैषधस्यैव स्त्रायामा अस्त्रा-
मिति मायाविशेषणेन पृथग्वा ॥ ७० ॥

वामिति । कुत्रायामा मतिर्यस्याः सा वैदर्भी दम्भोलिः सार्व-
भौमत्वस्वरूपं वञ्चं तत्परिरम्भिषो युक्तात् कराभोजाद्धेतोस्तव

अनन्यसाक्षिकाः साक्षात्तदाख्याय रक्षःक्रियाः ।

ब्रह्मातङ्गं नुदैतस्या यदि त्वं तत्त्वनैषधः ॥ ७२ ॥

इति तत्सुप्रयुक्तार्थं निष्कृतीकृतकैतवां ।

वाचमाकर्ण्य तद्भावे संग्रयालुः शशंस सः ॥ ७३ ॥

अभारित्वमिन्द्रं सन्भावयति, तर्कयति न चानिन्द्रो वज्रह-
स्तः । रेखारूपादपि वज्रादेवमनुमानात् कुत्राप्यबुद्धित्वमस्याः
॥ ७२ ॥

अनन्येति । तस्माद्गो राजन् त्वं यदि तत्त्वेन नैषधो भवसि
न तु ह्यग्ना, तत्तर्हि न विद्यतेऽन्यो भैमीभवद्भतिरिक्तः साक्षी
वासु युवाभ्यामेव ज्ञायन्त इत्यर्थः । तादृशो रक्षःक्रिया एकान्त-
क्रीडाः साक्षात् स्वयमेवाथ च व्यञ्जयत्सिं विना आख्याय प्रकटं
कथयित्वा एतस्याः ब्रह्मातङ्गमिन्द्रमायासंग्रयभयं त्वं नुद नि-
राकुह एतत्प्रत्यायिकां क्रीडासमयषेष्टामुक्त्वा अस्माकमेतस्याश्च
सन्देहमपनुदैत्यर्थः । सत्यनैषध इति वा पाठः ॥ ७२ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण तथा कस्यथा सुप्रयुक्तत्वेन कैतव-
द्योतकहास्यादिविकारव्यतिरेकेण सुवर्णकमलदानादिभ्रतनि-
श्चायकोपपत्तिमत्तया च सम्यक् प्रयुक्तत्वेन निष्कृतीकृतं आच्छेदं
कैतवं ह्यग्ना यस्यास्तां कलावाचमाकर्ण्य तद्भावे मयीन्द्रभाष्यै-
वेयं चुम्बनादि न करोति किमिति भैम्याग्रये संग्रयालुः स-
न्दिहानः स नसः भैमीभ्रान्तिनिरासार्थं ब्रह्मं रक्षोवृत्तमि-
त्यर्थः ॥ ७३ ॥

स्मरसि क्लृप्तिनिद्रालुर्मया नाभौ श्रयार्पणात् ।
 यदानन्दोक्तसक्तोमा पद्मनाभीभविष्यसि ॥ ७४ ॥

स्मरतीति । हे भैमि क्लृप्तिनिद्रालुर्निद्राणा अस्त्रीकमेवाङ्गी-
 कृतनिद्रालं मया नाभौ श्रयस्य करकमलस्वार्पणाद्भेतोः आन-
 न्देन सात्त्विकभावेनोक्तमन्ति सोमनि चस्थाः मत्करनाभिस्स-
 र्त्रेण जातरौमाञ्चा सती पद्मयुक्ताभिर्भयस्यास्तादृशी भविष्यसि
 सञ्जाता, तत् स्मरसि । पाषिरोमाञ्चसम्बन्धात् सकष्टककमल-
 सम्बन्धसम्भावनाया पद्मनाभीत्वं तव यज्जातं तत्स्मरेत्यर्थः । नल-
 पाषिः पद्मस्नानीयः रोमाञ्चश्च तत्कष्टकस्नानीयः । अथ च
 विकषितकमलदलतुल्यरोमाञ्चोद्गमात् पद्ममिव नाभिर्भयस्या-
 स्तादृशी जाताऽसि तत्स्मर । श्रयार्पणं रोमाञ्चोद्गमे हेतुः । अथ
 च नाभौ श्रयार्पणादपद्मनाभः पद्मनाभः श्रीविष्णुर्भविष्यसि ।
 पद्मनाभी भविष्यतीति च्चिः । तत् स्मरसि नाभौ करकमलधा-
 रणाच्छ्रीविष्णुर्जाताऽसि । न हि विष्णुं विनाऽन्यस्य नाभौ कमल-
 मस्तीत्यर्थः । निद्रिताऽसीति बुद्ध्या वसनसंसनार्थं नाभिसमीपं
 मया करेऽर्पिते तत्संस्पर्शाज्जातसात्त्विकरोमाञ्चा जाताऽसि तत्
 स्मरेति भावः । आनन्दोक्तसि लोमेति निद्राया अस्त्रीकत्वं
 द्योतितं । न हि निद्रायाः सत्यत्वे करस्पर्शाद्रौमाञ्चोद्गमो
 भवति । भैमीपचेऽपि पद्मनाभीति च्चिः । स्मरतियोगत्वभूतेषु-
 भिक्षावचने क्लृप्ति । त्वदानन्देति पाठः सभ्यः ॥ ७४ ॥

जानासि ह्रीभयव्यघ्रा यन्नवे मन्मथोत्सवे ।
 सामिभुक्तैव मुक्ताऽसि मृद्धि खेदभयान्मया ॥ ७५ ॥
 स्मर जित्वाऽऽजिमेतस्त्वां करे मत्पदधाविनि ।
 अङ्गुलीयुगयोगेन यदास्त्रिंशं घने जने ॥ ७६ ॥

जानासीति । हे मृद्धि सुकुमाराङ्गि श्रीघ्राविणि च भैमि
 मया नवे मन्मथोत्सवे ह्रीभयाभ्यां व्यघ्रा व्याकुलितचित्ता त्वं,
 अतिमृदुत्वात् सम्पूर्णसम्भोगोपमर्दासहतया तव खेदो भविष्य-
 तीति भयात् सामि अङ्गुं भुक्तैव अप्राप्तसुरतावसानैव यत्
 मुक्ताऽसि तज्जानासि स्मरसि । सामिभुक्ता सामीति (पा० २।१।
 २७) समासः ॥ ७५ ॥

स्मरेति । हे भैमि आजिं सङ्ग्रामं जित्वा त्वां आज्ञामुखेनेतः
 प्राप्नोऽहं नमस्कारार्थं चालनार्थं वा मत्पदधाविनि मन्मथ-
 रसि तव करे अङ्गुलीयुगयोगेन मदीयचरणाङ्गुलीद्वय-
 सम्बन्धेन दर्शनार्थं समागते घने भूयसि जने मध्ये यदास्त्रिंशं
 आस्त्रिंशतवान् तत्स्मर । जनसमर्षं साक्षादास्त्रिंशत्स्थानैश्चि-
 त्यात्प्रवाषोत्कण्ठाभरतरलतया चरणाङ्गुलिद्वयेन स्वत्पाणि-
 पोडनवभ्रात्स्वदास्त्रिंशत्नवाञ्छां त्वां प्रति द्योतितवान् तत् स्मरे-
 त्यर्थः । आस्त्रिंशं श्लेष आस्त्रिंशने लुङ्ङुप्तमैकवचने ङीः क्यः
 विभाषासाकाङ्क्ष इति (पा० २।२।११४) वैकल्पिकत्वाद्दुःखभावः
 ॥ ७६ ॥

वेत्यभानेऽपि मत्थागदूना स्वं माञ्च यन्मियः ।
 महृष्टाऽऽलेख्यपश्यन्ती व्यवधा रेखयाऽन्तरा ॥ ७७ ॥
 प्रसृतन्तत्त्वया तावद्यन्मोहनविमोहितः ।
 अदृष्टोऽधरपानेषु रसनामपिवन्तव ॥ ७८ ॥
 त्वत्कुचार्द्रनखाङ्कस्य मुद्रामालिङ्गनोत्थितां ।
 स्मारेः स्वहृदि यत् स्मरसखीः शिष्यं तवाङ्गुवं ॥ ७९ ॥

हे भैमि माने प्रणयकलहे सत्यपि मत्कर्षकत्यागेन दूना
 क्षणमात्रमपि मद्विरहं सोढुमशक्ता सती मिथ एकान्ते स्त्रीरूपं
 स्वं पुरूपं माञ्चालेख्ये पश्यन्ती संयुक्तपरस्परदर्शनसुखमनुभव-
 न्ती त्वं मया दृष्टा सती यच्चिचलिखितयोरारवयोरन्तरा मध्ये
 तुलिकादिखिखितया रेखया व्यवधाः व्यवधानं कृतवत्यसि
 तदेत्य जानासीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

प्रसृतमिति । हे भैमि मोहनेन सुरतेन विशेषेण मोहितः
 सुरतपरवशः मोहनकारिणा कामवाणेन मोहितो निरस्रवि-
 वेकोऽहं तवाधरपानेषु अदृष्टः सन् तव रसनां जिह्वामपिवं
 तत्त्वया तावन् ब्राकल्येन प्रसृतं । जिह्वायलेहनमपि कामशा-
 स्त्रोक्तमिति ॥ ७८ ॥

तदिति । अहं स्वहृदये तवाल्लिङ्गनोत्थितां तव कुचे ता-
 त्कालिकत्वादार्र्द्राशुष्करधिरस्य मया कृतस्य नखाङ्कस्य मुद्रां
 नखक्षतदर्शनादेव स्मरसखीः हास्यपरास्तव सखीः प्रति तव
 शिष्यं भवत्सख्या भैम्येदं नखक्षतं कृतं पश्यतेति त्वन्निर्माणं यद्-

त्वयाऽन्याः क्रीडयन्मध्येमधुगोष्ठि रूपेक्षितः ।

वेत्सि तासां पुरो मूर्ङ्गा त्वत्पादे यत्किलाखलं ॥ ८० ॥

वेत्स्य मय्यागते प्रोष्य यत्त्वां पश्यति हार्दिनि ।

अचुम्बीरालिमालिङ्ग तस्यां केलिमुदा किल ॥ ८१ ॥

श्रुवं तत्सरेः चिन्तयेः । स्मेर इति पाठे स्मेरः सन्नहमित्यर्थः, सखीः मुख्यं कर्मा । शिल्पमिति अकथितञ्चेति (पा० १।४।५१) कर्मात्वं ॥ ७६ ॥

त्वयेति । मधुगोष्ठा मद्यशास्त्राया मध्ये मद्यसहपानावसरे अन्याः सपत्नीः क्रीडयन् त्वया रूपा रोषरूपितया दृष्ट्वा ईक्षितो ऽहं तासां सपत्नीनां पुरः समक्षमेव किल मद्यमत्तत्त्वात् खलनव्याजेन त्वत्पादे मूर्ङ्गा यदखलं यदपतं तदेत्सि जानासि । खलनव्याजेन प्रणामेन त्वां प्रसादितवान् अस्मि तत्सरेत्यर्थ इति भावः । मध्येमधुगोष्ठि पारे षष्ठ्या वेति (पा० १।१।१८) समासः ॥ ८० ॥

वेत्स्येति । मयि प्रोष्य विजययाचां हृत्वा आगते एव हार्दिनि प्रेमभरतरले त्वां पश्यति सति आलिं सखीं आलिङ्ग अन्याः प्रति तस्यां केलिमुदा हर्षेण किल विलासप्रकरणव्याजेन यत्त्वां अचुम्बीः तदेत्य स्मरसि । कामशास्त्राभ्यासकौशलवशात्सख्यालिङ्गनचुम्बनव्याजेन मां प्रत्यालिङ्गनचुम्बनद्वारा स्वप्रेमभरं यत् स्रक्षितवत्यसि तत्सरेति भावः । हे हार्दिनि इति भैमीशम्भुद्धिर्वा । प्रोष्य प्रपूर्वाद्दसेः काश्चपि यजादित्वात्

जागर्ति तत्र संस्कारः स्वमुखाङ्गवदाने ।

निशिष्यायाचिषं यत्त्वा न्यायान्ताम्बूलफालिकाः ॥ ८२ ॥

चित्ते तदस्ति कश्चित्ते नखजं मयि यत् क्रुधा ।

प्राग्भावाधिगमागःस्थे त्वया श्रम्नाकृतं क्षतं ॥ ८३ ॥

सम्प्रसारणं । शार्दिनि हृदयस्य हृत्तोषेति (पा० ६२।५०)
हृद्भावः ॥ ८२ ॥

जागर्तीति । अहं ताम्बूलस्य चर्वितपूगफलनागवल्लीदलस्य
फालिकाः प्रकलानि स्वमुखात् सकात्राङ्गवत्या आगने निशिष्य
निधाय घदीयो निषेपः स तस्मै दातव्योऽन्यथा दण्डा इति
न्यायाच्छास्त्रोक्तयुक्तेर्यत्ताः ताम्बूलफालिकाः मदीयाः पुनर्महं
देहीति चाचितवान् तत्र विषये स्मरणकारणभूतो भावनाख्यः
संस्कारो जागर्ति स्फुरद्रूपो वर्तते स्मरसि किमित्यर्थ इति
प्रश्नः ॥ ८२ ॥

चित्त इति । मयि प्राक् त्वयप्राप्तसुरतान्तसुखायामेव
सत्तां यो भावाधिगमः सुरतान्तसुखप्राप्तिः तद्रूपे आगस्याप-
राधे तिष्ठतीति एवम्भूते सति मयि विषये वा समरतस्यैव सुख-
हेतुत्वाद्विषमरतस्यासुखहेतुत्वात् क्रुधा मध्य एव सुखजन्याद्रो-
षाद्वेतोः नखजं क्षतं त्वया यत् श्रम्नाकृतं । प्रथमं फालकृष्टे क्षेणे
पुनरपि सीतावदारणवत्प्रथमकृष्टभूभ्यां पुनः कर्षणवत् प्रथम-
कृतनखक्षतमध्य एव पुनरपि गाढतरं नखक्षतं यदारोपितं तत्ते
चित्ते अस्ति कश्चित् तत्स्मरेत्यर्थः । श्रम्नाकृतं द्वितीये आदि-

स्वदिम्बिनियमेनैव निशि पार्श्वविवर्त्तनीः ।

स्वप्नेष्वप्यस्तवैमुख्ये सख्ये सौख्यं स्मरावयोः ॥ ८४ ॥

क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमनितेक्षणं ।

दर्शिताधरमहंशा ध्याय यन्मामतर्ज्जयः ॥ ८५ ॥

त्यमरः ब्रह्माकृतं कृजो द्वितीयेति (पा० ५।४।५८) डाच् लक्ष-
णया प्रयोगः ॥ ८३ ॥

स्वेति । स्वीयस्वीयदिभ्यो विनिमयेनैव परिवर्त्तनेनैव निशि
पार्श्वविवर्त्तनीर्वांमदक्षिणकुक्षिपरिवर्त्तनग्रीकयोर्न तु यथाव-
स्थितयोः सम्मुखयोरेवैवभूतयोः आवयोस्तव मम च स्वप्नेष्वपि
निद्रास्वपि मध्ये अक्षं त्यक्तवैमुख्यं पराङ्मुखत्वं यत्र तादृशे
सख्ये नैवे चसौख्यं सुखसुखित्वं वा तत्स्मर । सम्मुखयोर्हि यथा-
वस्थितयोरेव पार्श्वपरिवर्त्तनीर्दयोरपि पृष्ठभागघटनात्परा-
ङ्मुखत्वमेव स्यादिति स्वस्वदिम्बिनियमपूर्वकमेव पार्श्वपरिवर्त्तने-
नैव वैमुख्याभावान्निद्रासमयेऽपि साम्मुख्येन यदावयोर्भेद्यं तत्स्म-
रेत्यर्थः । स्वदिम्बिनियमेन पार्श्वपरिवर्त्तनं वाऽन्योन्यसाम्मुख्यमेव
भवतीति सर्व्वसाक्षिकं । सौख्यं स्वार्थे भावे वा व्यञ्ज ॥ ८४ ॥

क्षणमिति । सदस्येव सभायामेव वर्त्तमानाऽपि त्वं सभा-
स्नानां नृणां विमनितानि कार्यान्तरदर्शनपंराणि कृतानि
ईच्छानि यत्र येन वा तादृशं क्षणं अवसरं नृन्ताद्युत्सवं वा प्राप्य
मद्यं अङ्गुल्यादिना दर्शिताऽधरे वर्त्तमानो महंशो मत्कृतो
दन्तप्रयो यथा एवभूता सती तर्जन्यादिना मां यदतर्जयः

तथाऽवलोक्य नीलाञ्जनालभ्रमणविधमात् ।
 करौ योजयताऽध्येहि यन्मयाऽसि प्रसादिता ॥ ८६ ॥
 ताम्बूलदानमन्यस्तकरजं करपङ्कजे ।
 न मम स्मरसि प्रायस्तव नैव स्मरामि तत् ॥ ८७ ॥
 तद्ध्येहि मृषोद्यं मां हित्वा यच्च गता सखीः ।
 तत्रापि मे गतस्याग्रे लीलयैवाच्छिनदणं ॥ ८८ ॥

ध्याय स्मर । विमनितेति तत्करोतीति (पा० ३।१।२६। वा०)
 णिचि णाप्रतिपदिकेति सि० कौ० चु० १५१ इष्टवद्भावाङ्कि-
 लोपः ॥ ८५ ॥

तथेति । तथाऽधरदन्तक्षतदर्शनपूर्वं तर्जनप्रकारमासौक्य
 लीलाञ्जनालभ्र करार्थां भ्रमणरूपादिभ्रमात् तद्भावात् प्रणा-
 मप्रसादाच्चलिवन्धनरूपेण करौ योजयता संयुक्तौ कुर्वता मया
 कोपत्याजनपूर्वं यत्प्रसादिताऽसि तद्ध्येहि स्मरेत्यर्थः । इक्
 स्मरणे ॥ ८६ ॥

ताम्बूलेति । त्वं त्वदीयकरपङ्कजे मम ताम्बूलदानं अन्यस्त-
 करजं अक्षिप्तनखक्षतं प्रायो वाङ्मयेन न स्मरसि । अहमपि
 मदीयपाणिपद्मे त्वत्कृतं दृषाच्छेदकं तन्ताम्बूलदानं अक्षिप्त
 नखक्षतं यथा तथा वाङ्मयेन नैव स्मरामि किन्त्वन्योन्यवीटि-
 कादानक्षणे प्रेमभरात्पाणिपद्मगर्भारोपितनखक्षतमेव सदा
 ताम्बूलदानमावयोस्तस्मरेति भावः ॥ ८७ ॥

तदिति । कमप्यपराधं कृत्वाप्यहमेतन्नाकार्षमित्यादिमृषोद्यं

स्मरसि प्रेयसि प्रायो यद्वितीयरतासहा ।

शुचिरात्रीत्युपालम्भा त्वं मया पिकनादिनी ॥ ८९ ॥

भुञ्जानस्य नवं निम्बं परिवेविषती मधौ ।

सपत्नीध्वपि मे रागं सम्भाव्य स्वरूपः स्मरेः ॥ ९० ॥

अस्त्रीकभाषिणं मां कोपेन हित्वा सखीः प्रति गता त्वं तत्रापि सखीसमीपे भवदीयपृष्ठदेशानुवर्त्तित्वेन गतस्य मे अग्रे स्त्रीसख्येव स्वभावेनैव यत्तृणं अच्छिनः चिच्छेद तदध्येहीति पूर्वतः, अद्य-प्रभृत्यस्त्रीकभाषिणस्तदाहं न काऽपि त्वं मम न कोऽपि इति मैत्रोविच्छेदकसूचकं वा दृणच्छेदं यथा बालकाः कुर्वन्ति तददत्र त्वयाऽपि कृतमिति स्मरेत्यर्थः । नृषोद्यं राजसूयेति (पा० ३।१।११४) निपातः ॥ ८८ ॥

स्मरसीति । हे प्रेयसि बाललासौकुमार्यविशेषाच्च यत् द्वितीयरताभिस्त्राषिणोऽपि मम द्वितीयस्य रतस्यासहा तथा पिक-वन्नदति तच्छीला कोकिलतुल्यकूजना त्वं मया शुचिरात्री यीश्रुर्तुसम्बन्धिनी रात्रीति उपालम्भा सोपालम्भमामन्त्रिताऽसि तन्प्रायः स्मरसि कथयेत्यर्थः । शुचिराचिरपि स्वल्पप्रमाणत्वा-देकवारसुरतेनैव जातप्रभातत्वात्, द्वितीयसुरतासहा । वसन्त-नैकव्याप्त पिकनादोऽस्यां वर्त्तत इति । तत्रापि प्रभाते कोकि-लास्त्रापो भवतीत्यर्थः । यदा वसन्तस्यातीतत्वात्कोकिलानाम-भावतः पिकव्यतिरिक्ताः पक्षिणः अपिकास्तस्मादयुक्ता ॥ ८९ ॥

भुञ्जानस्येति । मधौ वसन्ते नवं नूतनसमागतपत्रपुष्पादिकं

स्मर शार्करमास्त्राय त्वया राक्षमिति स्तुवन् ।

स्वनिन्दा रोषरक्तात्तु यद्भैषं तवाधरात् ॥ ८१ ॥

निम्बं भुञ्जानस्य मे सपत्नीष्वपि रागं प्रीतिं सम्भाव्य अनुमाय
कोपवन्नात् पुनः निम्बमेव मम भोजनार्थं परिवेविषती पात्रे
परितः चिद्यन्ती तं स्वद्वेषः स्वीयात् कोपात् स्वकोपस्य वा स्मरेः,
मधुतरत्रर्करादिपरित्यागेनातिकटुरसेऽपि चेदस्त्रैवं रश्चिस्त्रिं
मदीयापेक्षयातिशीनासु मत्सपत्नीष्वप्यस्य रश्चिः स्यादिति स-
म्भाव्य ब्रह्मतरनिम्बमेव भुञ्जेति वारंवारं अतिकटुनिम्बातिदा-
नेन यत्कोपात्मां प्रति व्यञ्जितवत्यसि तत्स्मरेति भावः । वसन्ते
च जना निम्बं भुञ्जते । परिवेविषती परिवेषणार्थात्परिपूर्वादिषेः
श्रुता । स्त्राविति (पा० ६।१।१०) द्विर्वचनं, स्वद्वेषः अधोगर्धेति ।
षष्ठी (पा० ३।१।५२) कर्मत्वविवक्षया द्वितीया वा ॥ ८० ॥

स्मरेति । शार्करं शर्कराविकारभूतं शर्करासंस्कृतं वा कि-
मपि भक्ष्यमास्त्राय एतत् सर्व्यातिश्रायिरसं अमृतस्त्राविहस्रया
त्वया साधितं किमिति स्त्रादातिश्रयात् अतिस्तुवन् वारंवारं
तदेव वर्षयन्, अष्टं सर्व्यातिश्रायिरसमेतच्छार्करमिति स्तुतौ
अधरस्त्रापि सर्व्वमधुरवर्गान्तःपातितया निन्दापर्य्यवसानात्स-
दपेक्षयाऽप्येतदधिकरसमिति अयं वर्षयति । ननु तर्ह्ययप्रभृति
अयमेतदेव रसयत्तु मम तु कथाऽप्यनेन न कार्ष्णेति स्वनिन्दया
रोषस्त्रेण रक्तात्तवाधरात् पुनर्यद्भैषं भीतवानस्मि तत् स्मर ।
कोपेन लोहित्यं युक्तं तदधरकल्पशार्करवर्षयन्तया क्षुपितया

मुखादारभ्य नाभ्यन्तं चुम्बं चुम्बं न तदप्रवान् ।
 न प्रापं चुम्बितुं यस्मै धन्या तच्चुम्बतु स्मृतिः ॥ ८१ ॥
 कमपि स्मरकेलिं तं स्मर यत्र भवन्निति ।
 मया विहितसम्बुद्धौ व्रीडिता स्मितवत्यसि ॥ ८३ ॥

तथा अधरस्फुरणादिना व्यञ्जितात्कोपाद्यदभैषं तत्स्मरेति
 भावः । शार्करं विकारे संस्कारार्थे वा अण, अधरात् भोत्रेत्यपा-
 दानत्वम् (पा० १।४।२५) ॥ ८१ ॥

मुखादिति । मुखादारभ्य नाभ्यन्तं नाभिपर्यन्तं तदङ्गं
 चुम्बं चुम्बं चुम्बित्वा चुम्बित्वा अदप्रवान् असमाप्तचुम्बनेष्कुः सख्यं
 स्मरमन्दिरं यत्तदङ्गं पाष्वादिना प्रतिवन्धात्तस्यातिशयादा
 गोपितत्वात्तच्चुम्बितुं न प्रापं तत्स्मरमन्दिरं धन्या स्मृतिः चुम्बतु
 इति अतिरागात्स्मरमन्दिरमपि चुम्बितुं प्रवृत्तस्य मम तत्र
 दत्तवती तत्स्मरेति भावः । चक्रवर्तिनाऽपि मया यच्चुम्बितुं
 न प्राप्तं तत्स्मरत्या प्राप्तं अत एव सा धन्येति भावः । मुखाच्चिकक्षा
 कुचनाभिमूखवराङ्गभागाद्युन्मनस्त्रागानि ॥ ८१ ॥

कमिति । त्वं कमपि तं अनिर्वचनोयं लोकोत्तरपुरुषाधि-
 ताख्यं स्मरकेलिं कामकेलिं स्मर, यत्र कामकेलौ पुंस्वारोपेण
 भवन्नित्येवं पुंलिङ्गोचितसम्बुद्ध्या मया विहिता सम्बुद्धिर्यस्याः
 सा त्वं व्रीडिता स्मितवत्यसि कामशास्त्राभ्यासकौशल्याद्यदि-
 परोत्सुरतमकार्षीः तत्स्मरेत्यर्थः । केलौ पुंस्वं पूष्यं दर्शितं
 ॥ ८३ ॥

नीलदाक्षिवुकं यत्र मदाक्तेन अमाम्बुना ।

स्मर चारमणौ दृष्टं स्वमास्यं तत्त्वणोचितं ॥ ८४ ॥

स्मर तन्नखमचोरौ कस्तेऽधादिति त मृषा ।

श्रीदैवतमलुप्तं यद्गतं रतपरोक्षणं ॥ ८५ ॥

नीलदेति । तन्नोक्तरूपे पुरुषायिते सखाटकपोल्लिखित-
तपचवक्त्रीसम्बन्धिना मदेन कस्त्रर्थ्याक्तेन मिश्रितेन कल्पितेन
गच्छता अमाम्बुना आशिवुकं हनुभागमभिव्याप्य नीलत् नी-
लवर्णं भवत् उपरिस्मितत्वादधोविलोकयतो मुखस्य कस्त्ररी-
मिलितेन गच्छता अमजखेन शिवुकसम्बन्धस्यौचित्यात्नीलं भवत्
एवम्भूतं । अधोभागे वर्त्तमानस्य मम इति वर्त्तमाने मुक्ताहार-
मध्यमणौ तत्त्वणं विपरीतरताचरणसमये तन्नचण उत्सवे वा
उचितमुक्तारीत्या योग्यमथ च पुरुषायितचण्ये तादृशस्य अम-
जस्य चूचकातिवाहितेनोचितं दृष्टं स्वमास्यं स्मर । मदे
रेतसि कस्त्ररी गर्भं हर्षभदानयोरित्यभिधानाम्मदसदृश
एकदेशस्यचणया मृगमदवाची । नीलत् आचारक्रिवन्ताच्छ-
ता । नीलवर्णधातुरिति केचित् ॥ ८४ ॥

स्मरेति । अहमथ स्थिते तवोरौ को नखमधाहत्तवानिति
मृषाऽसत्यभाषी सन् श्रीरेव दैवतं यस्य तत्, अत एव रतस्य
परीक्षणं परीक्षाकरणं ब्रह्मचर्यरूपं रतिप्रतिबन्धकं व्रतं नियमं
यदलुप्तं निर्वर्त्तितवान्, तत्स्मर । परपुरुषसम्बन्धब्रह्मोत्पादनाद्यं
मृषाभाषणेन रसान्तरमुत्पाद्य सज्जाहते सुरतप्रतिबन्धकमनु-

वनकेलौ स्मराश्रत्यदलं भूपतितं प्रति- ।
 देहि मङ्गमुदस्येति मङ्गिरा ब्रीडिताऽसि यत् ॥ ८६ ॥
 इति तस्या रक्षस्थानि प्रिये शंसति सान्तरा ।
 पाणिभ्यां पिदधे तस्याः श्रवसी व्रीवशीकृता ॥ ८७ ॥
 कर्णौ पीडयती सख्या वीक्ष्य नेत्रासितोत्पले ।
 अग्रपीडयतां भैमीकरकोकनदे नु तौ ॥ ८८ ॥

योगं यन्निर्वर्त्तितवान् तत् स्मरेत्यर्थः । व्रतं षडैवतं भवतीति
 द्विदैवतमित्युक्तं ॥ ८५ ॥

वनेति । लं इति मङ्गिरा यद् ब्रीडिताऽसि तत्स्मर । इति
 किं । हे भैमि त्वं वनकेलौ आरामविहारसमये भुवि पतितं
 अश्रत्यदलं उदस्य पाणिना उल्लिष्य मङ्गं प्रतिदेहीति अश्रत्य-
 पत्रसदृशं विपुलञ्च गुह्यमिति कामशास्त्रवचनात् भूपतिता-
 श्रत्यदलयाचनेन वराङ्गयाचनस्य सूचितत्वाद् ब्रीडिताऽसि तत्
 स्मरेति भावः ॥ ८६ ॥

इतीति । सा भैमी प्रिये इति पूर्वोक्तप्रकारेण तस्या रक्ष-
 स्थानि एकान्तरतटत्तानि शंसति सति द्विधा वशीकृता लज्जिता
 सती शान्तरा मध्ये एवासमाप्त एव वचने पाणिभ्यां सख्याः
 कलायाः श्रवसी कर्णौ पिदधे आच्छादितवती । इतः परमथं
 सङ्गुप्तमपि रक्षस्यमसौ कथयिष्यति तदनया अनाकर्षणीयमिति
 बुद्ध्या तस्याः कर्णौ पिधन्तेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

कर्षपिधानमेवोत्प्रेषते ॥ कर्षाविति । भैमीकरावेव कोक-

तत्प्रविष्टं सखीकर्णे पत्युरालपितं द्विया ।
 पिद्धान्विव वैदर्भो स्वरहस्ताभिसन्धिना ॥ ९९ ॥
 तमालोक्य प्रियाकेलिं नले सोत्प्रासहासिनि ।
 आरात्तस्वमबध्वाऽपि सख्यः सिस्त्रियिरेऽपराः ॥ १०० ॥

नदे रक्तोत्पले अपि कर्त्तारौ सख्याः कलाया नेचे एवाचितो-
 त्यले तस्या एव कर्णे पीडयती चन्वयती वीक्ष्य तौ कलाकर्णे
 कर्णभूतौ अपीडयतां नु । कलानेचनीलोत्पलयोराकर्णपूर्वतया
 कर्णाक्रमणात् पीडाकरणे इव भैमीकररक्तोत्पले अपि साजा-
 त्याक्षेचनीलोत्पलसाहायकाचरणबुध्नेव स्यद्भवेव वा भैमीक-
 रकोकनदे अपि तत्कर्णे पीडयामासतुः किमिति भावः ।
 सर्वर्षयोः बाहाय्यकं स्यद्भू च युक्ता । पीडयती वा नपुंसकस्त्रेति
 (पा०७।१।७९) नुमभावः ॥ ९८ ॥

पुनरन्यथोत्पेषते ॥ तदिति । वैदर्भो सखीकर्णे प्रविष्टं तत्पू-
 र्वाङ्गं रहस्यरूपं पत्युरालपितं स्वरहस्यं एतत्कर्षाभ्यां सका-
 श्चात् वहिर्मा गदिति अभिसन्धिना अभिप्रायेणैव द्विधा
 पिद्धान्ना आच्छादितवती । अन्यदपि गोप्यवस्तु भाष्ये निश्चि-
 यान्वो मा ज्ञासीदिति तद्द्वारं पिधीयते ॥ ९९ ॥

तमिति । आरादूरे स्त्रिता अथपराः सख्यस्तत्रं नलहा-
 सकारणमबध्वाऽपि सिस्त्रियिरे अहसुः । कस्मिन् यति । नले तं
 पूर्वाङ्गं प्रियाकेलिं आलोक्य सोत्प्रासहासिनि उत्प्रासेनोच्चैस्त्रेण
 सह यथा तथा हसति यति । नस्त्रादृहासप्रवणमात्रेण सिस्त्रि-
 यिर इत्यर्थः ॥ १०० ॥

दम्पत्योरुपरि प्रीत्या ता धराप्सरसस्तयोः ।
 बवृषुः स्मितपुष्पाणि सुरभीणि मुखानिलैः ॥ १०१ ॥
 तदास्यहसिताञ्जातं स्मितमासामभासत ।
 आलोकादिव शीतांशोः कुमदश्रेणिजृम्भणं ॥ १०२ ॥
 प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाऽथ स्वरं चासविकस्वरं ।
 सख्यास्तासु स्वपक्षायाः कला जातबलाऽजनि ॥ १०३ ॥

दम्पत्योरिति । ताः सख्य एव धराणां उर्ध्वंश्चाद्यप्सरसः तयो-
 र्दम्पत्योरुपरि प्रीत्या प्रेमातिशयेन मुखानिलैः सुरभीणि स्मि-
 तान्येव पुष्पाणि ववृषुः सर्वा अपि सख्यस्तावुभौ शीलावशा-
 त्कहसुरित्यर्थः । मुखानिलसुरभित्वेन तासां पद्मिनीत्वं सूचितं
 तयोः षष्ठ्यतसर्थेति (पा० २।३।३०) षष्ठी ॥ १०१ ॥

तदेति । अस्य नखस्यास्यहसिताञ्जातमासां सखीनां स्मितं
 शीतांशोरालोकात् सकाशाञ्जातं कुमुदश्रेण्यां जृम्भणं विकास-
 नमिवाभासत । तदस्येति क्वचित् पाठः ॥ १०२ ॥

प्रतीति । अथ सखीसमूहहास्यानन्तरं विज्ञा अतिचतुरा
 कक्षा तासु सखीषु मध्ये स्वपक्षाया निजमिचभूतायाः कस्या-
 चित् सख्याः स्वरं हास्येन विकस्वरं सुव्यक्तं, अत एव सोऽयं
 मत्सख्या एव स्वर इति प्रत्यभिज्ञाय परोक्षप्रत्यक्षोभयात्मकज्ञा-
 नविषयं कृत्वा, जातं वक्षं चस्यास्तादृशी भैमीप्रतारणाथं सस-
 हायोत्साहवृत्तिक्रिया वाऽजनि । मत् पक्षीयाऽथ विद्यतेऽतोऽस्याः
 सकाशात्सां मोचयिष्यति, अबन्निष्टञ्चाकर्णयिष्यतीति साऽऽश्चक्षाऽ

साऽऽह्योच्चैरथोचे तामेहि स्वर्गेण वञ्चिते ।

पिव वाणीः सुधावेणीर्नृपचन्द्रस्य सुन्दरि ॥ १०४ ॥

साऽश्रुणोत्तस्य वाग्भागमनत्यासन्तिमत्यपि ।

कल्पयामास्यनिर्घोषं वदरीव कृशोदरी ॥ १०५ ॥

भूदिति भावः । अन्योऽपि केनचित् प्रतिबद्धः स्वपत्नीयं दृष्ट्वा
जातबलो भवति । सखीस्वरश्रवणमु कर्णपिधानात् पूर्वमेव ज्ञा-
तव्यं अन्यथा स्वरश्रवणानुपपत्तेः । भैमीकरयोः कोमलतरतया
कर्णनिविडपीडनसामर्थ्याभावेन वा स्वरश्रवणोपपत्तेः । तथ्यज्ञा
इति च पाठः ॥ १०३ ॥

सेति । अथ स्वपत्नीयस्वरप्रत्यभिज्ञानानन्तरं सा कला तां
स्वसखीं उच्चैस्वारस्वरं यथा तथा आह्वय इति ज्ञचे । इति किं
दूरस्वत्वात् हे स्वर्गसुखेन वञ्चिते सुन्दरि एहि समीपमागच्छ ।
आगत्य त्वं नृप एवाह्लादकत्वाच्चन्द्रस्य सुधावेणीः अमृतप्रवाह-
रूपा वाणीः पिव सादरमाकर्षयेति । स्वर्गेऽपीन्द्रमृतपानमेव,
मलपरिहासाकर्षणसुखं स्वर्गसुखमेव तदनुभवेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

सेति । कलयाऽऽहता ऽनत्यासन्तिमत्यपि अत्यन्तनैकस्वर-
हिताऽपि यत्र स्थिता किञ्चित् श्रूयते किञ्चिन्नेति तत्र स्थिता
कृशोदरी सा कलासखी तस्य वचोभागमवशिष्टमंशं अश्रुणोत्
कलाकर्णयोर्भेद्योऽपिहितत्वादाहता सखी मलकथ्यमानरहस्य-
कथाशेषमश्रुणोदित्यर्थः । का कमिव । कृशोदरी कृशमध्या अल्प-
जनेति यावत् । एवम्भूता वदरी कल्पयामनासो यामस्यास्यनिर्घोषं

अथ स्वपृष्ठनिष्ठायाः पृष्ठखन्या नैषधाभिधाः ।
 नलमौलिमणौ तस्या भावमाकलयत् कला ॥ १०६ ॥
 प्रतिविम्बेक्षितैः सख्या मुखाकृतकृतानुमा ।
 तद्ब्रीडाद्यनकुर्व्याणा पृष्ठखती चान्वमायि सा ॥ १०७ ॥

लोककलकलं तत्र पठतां वेदध्वनिम्वा तमिव, वदरिकाग्रमस्यो
 लोकः मुनिजनस्योगभूतः कल्पयामनिवासिनो जनस्य कोलाहलं
 शृणोतीति तैर्यिकप्रसिद्धिः ॥ १०५ ॥

अथेति । अथ कलासख्या नलवाक्यशेषश्रवणान्तरं स्वपृष्ठे
 निष्ठा स्त्रितिर्यस्याः कर्षपिधानपरतया कलापस्याङ्गागे स्त्रिता-
 चासथा कलासखीं प्रति रहस्यं भ्रुवतो नैषधस्याभिधा वच-
 नानि पृष्ठखन्याः तस्या भैम्या भावं रहस्यकथनाद्वासकोपाभि-
 यञ्जकमुखचेष्टाविशेषं नलस्य मौलिमणौ शिरोरत्ने प्रतिवि-
 म्बवन्नादाकलयदञ्जासीत्, दर्शयत्यर्थः । नलेन कलासखीं प्रति
 रहस्ये उक्ते भैम्या हासकोपादिचेष्टां नलमौलिरत्ने प्रतिवि-
 म्बितां सा कला दर्शय न त्वशृणोदित्यर्थः ॥ १०६ ॥

प्रतिविम्बेति । प्रतिविम्बे ईक्षितैः सख्याः पृष्ठस्त्रिताया भैम्याः
 स्वपक्षसख्या वा मुखाकृतैः ब्रीडाहास्यादिसूचकमुखसङ्कोचविका-
 सादिचेष्टितैः कृता कृता अनुमाऽनुमितिर्यया तादृक्मुखविका-
 रदर्शनात् प्रायेण नलेनैवमुक्तं स्यादित्येवं कृता नलवाक्यार्थसम्भा-
 वना यथा सा, तथा तस्या भैम्याः स्वपक्षसख्या वा नलवाक्यानु-
 रूपब्रीडाद्यनकुर्वती प्रतिविम्बदर्शनादेवाङ्गसङ्कोचाद्यभिनयेना-

कारङ्कारं तथाकारमूचे साऽऽष्टवन्तमां ।
 मिथ्या वेत्य गिरश्चेत्तद्व्याः स्युर्मम देवताः ॥ १०८ ॥
 मत्कर्णभ्रूषणान्गु राजन्निविडपोडनात् ।
 व्यथिव्यमाणपाणित्ते निषेदुमुचिता प्रिया ॥ १०९ ॥

मुकुर्वाणा दर्शवन्ती सती सा कला भैमीपाणिपिहितकर्णाऽपि
 तत् त्रीडाद्यनुकरणादेव भैमीवत्सखीवदा नखवचनं ष्टस्तती-
 वान्धमानि भैमीनखाभ्यां सम्भाविता । त्रीडादि न लोकेति
 (पा० १।३।६८) षडोनिषेधाद्धितीया । अनमुकुर्वाणा अनपरा-
 भ्यां छज् इति (पा० १।३।७८) परस्मैपदविधानाच्छानजभावे
 ताच्छीघ्रे ब्रधौ वा चानञ् ॥ १०७ ॥

कारमिति । सा कला तथा पूर्वोक्तभैम्याः स्वपक्षसखा वा
 नखमौलिमणिकुण्डं मुखत्रीडादर्घ्याद्याकारं कृत्वा कृत्वा अनया
 सर्व्वं श्रुतमिति यथा प्रतीतिर्भवति तथाऽभिनयं कृत्वा इत्युचे ।
 इति किं । अहं भवदीयं सर्व्वं दृप्तान्तं सर्व्वमऽष्टवन्तमां नि-
 तरां आकर्षितवत्यस्मि, हे भैमि त्वं भवदचनअवच्छाचिका मम
 गिरः मिथ्या चेदेत्य जानीषे अनाकर्षितमप्याकर्षितमियं वद-
 तीति मन्यसे चेत्तर्हि अभीष्टसिद्धार्थं प्रत्यहं पूज्यमाना मम
 गौर्यादीष्टदेवताः व्यर्थाः निष्फलाः स्फुरिष्टदायिन्यो मा भूवन्नि-
 ति मया ब्रपथः क्रियते इति नखं प्रत्यवोचदा । अष्टवन्तमां
 तिष्ठत्येति (पा० ५।३।५६) तमप् ॥ १०८ ॥

मदिति । इतीति युग्मम् ॥ सा कला इति पूर्वोक्तं नखं प्रति

इति सा मोचयाञ्चके कणा सख्याः करग्रहात् ।

पत्युराश्रवतां यान्था मुभायासनिषेधिनः ॥ ११० ॥

श्रुतिसंरोधजध्वानसन्ततिच्छेदतालतां ।

जगाम झटितित्यागस्सन्स्तात्कर्णयोस्ततः ॥ १११ ॥

उक्त्वा सख्या भैम्याः करग्रहात् पाणिभ्यां पीडनात् सकाशात् कर्णौ
मोचयाञ्चके, अर्धाङ्गैश्चैव प्रयोज्यया । द्वतीयान्तस्तु स्पष्टार्थः । कि-
ञ्चूतायाः । कर्णपिधानरूपान्मुभायासात् वृथाप्रयासात् निषेधिना
निवारयितुः पत्युराश्रवतां वचनकारित्वं यान्था गच्छन्त्यास्तद-
चनकारिष्या इत्यर्थः । प्रपद्यरूपकसावचनमाकर्ष्य कर्णपिधान-
प्रयासो व्यर्थ इति निविडपीडनात् तव पाणिपीडैव भविष्यतीति
तत्कर्णौ मुञ्चति । गलत्रचनाङ्गैमी तत्कर्णावमुञ्चदित्यर्थः । इति
किं । हे राजन् मत्कर्णपिधानवन्नात् कर्णभूषणानां निविडपीड-
नाङ्केतोस्तु पुनः सौकुमार्यातिशयादितः परमपि व्यथिष्यमाणौ
पीडां प्राप्यन्तौ पाणी यस्यास्तादृशी ते तव प्रिया निषेद्धुमुचि-
तेति, कर्णपिधानफलं नास्ति, पिधानप्रयासो व्यर्थः, प्रत्युतास्याः
पीडा भविष्यति, इयं त्वया निषेह्यत्यर्थः ॥ १०८ ॥ ११० ॥

श्रुतीति । ततः कर्णमोचनामन्तरं, ततो विस्तृतो, वा तस्याः
कलायाः कर्णयोः झटिति शीघ्रं त्यागस्तस्माच्छीघ्रहस्तमोचना-
ज्जातो यो यन्त्रादिस्त्रनः स श्रुत्योः संरोधान्निविडपीडनाज्जातो
यो ध्वानः शब्दस्तस्य सन्ततिरविच्छिन्नता निरन्तरं समुत्पन्नो
गुमगुमारव इति यावत् । तस्य छेदे विरतौ तालतां हस्ततालद-

साऽपहृत्य कियदूरं मुमुदे सिस्त्रिये ततः ।
 इदञ्च तां सखीमेत्य ययाचे काकुभिः कला ॥ ११२ ॥
 अभिधास्ये रहस्यं तद्यदत्रावि मयाऽनयोः ।
 वर्षयाकर्णितं मद्दामेद्यालि विनिमीयतां ॥ ११३ ॥

यथाद्यपरिच्छेद्यगीतादिक्रियामागभूतकास्यतां जगाम । झटिति-
 मुद्रितकर्षमोचगादनुभूयमानयन्त्रादिब्रह्मः कर्षपिधानसमये
 ऽनुभूयमानगुमगुमारवविरामञ्चापकोऽभूदित्यर्थः । एतच्च प्रत्य-
 चमिदं ॥ १११ ॥

मेति । सा कला ततोऽनन्तरं तस्माद्गैस्त्युपवेष्टनस्थानाद्वा
 सकाशात् कियत्किञ्चिद्दूरमपहृत्य गत्वा मुमुदे सिस्त्रिये प्रतार-
 षकौग्रसवन्नाञ्जहास च तां स्वसखीं श्रुतनखवचनां एत्य इदं
 वक्ष्यमाणं काकुभिरर्थविशेषयञ्चकैश्चनीचैर्ध्वनिविकारैः हृष्य-
 भाषणैर्यथाचे, अत्रोचदिति यावत् ॥ ११२ ॥

अभिधास्य इति । हे सखि मया अनयोर्द्वयहस्यमत्रावि अहं
 तं रहस्यं तुभ्यमभिधास्ये । मत्कर्षपिधानानन्तरं अनयोः रहस्यं
 त्वया आकर्णितं तत्त्वं मद्दामं वर्षय कथय, एहि श्रीमन्मागच्छ विनि-
 मीयतां परिरुतिः क्रियतां । मद्दामं क्रिययाथमभिप्रैतीति (पा०
 १।४।३२वा०१) सम्प्रदानत्वं भिन्नवाक्यत्वादन्यादेवाभावाच्च
 मयादेवः ॥ ११३ ॥

वयस्याभ्यर्थनेनास्थाः प्राक्कूटश्रुतिनाटने ।
 विस्मितौ कुरुतः स्मैतौ दम्पती कम्पितं शिरः ॥ ११४ ॥
 तथाऽऽलिमालपन्तीं तामभ्यधास्त्रिषधाधिपः ।
 आस्व तद्विस्मितौ स्वयेन्मिथ्या शपथसाहसात् ॥ ११५ ॥
 प्रत्यालापीत् कलाऽपीमं कलङ्कः शङ्कितः कुतः ।
 प्रियापरिजनोक्तस्य त्वयैषाऽद्य मृषोद्यता ॥ ११६ ॥

वयस्वेति । अश्रुतरहस्यश्रवणार्थमाहताया वयस्याया अभ्य-
 र्थनेन स्वाश्रुतश्रवणप्रार्थनेन हेतुनाऽस्थाः कलायाः अश्रुणवन्त
 मामित्यादिप्राक्कूटश्रुतिः पूर्व्वलतमिथ्याश्रिरःकम्पादिपूर्व्वं श्रवणं
 तथा नाटनेऽभिनये विस्मितौ अनया कथमावां प्रतारितौ स्तः
 दृष्टं दृष्टं इति मिथोवचनपूर्व्वकं सास्त्र्यौ तौ दम्पती श्रिरःकम्पितं
 कुरुतः स्म । नाटने चौरादिकाद्यटेर्नपुसके भावे क्लुट् ॥ ११४ ॥

तथेति । निषधाधिपः तथा रहस्यविनिमयकथनप्रार्थन-
 रूपेषु वां स्वपचभूतां आलिं प्रत्यास्रपती तां कलामभ्यधात्
 श्रवोचत् । हे कस्त्रे मिथ्याशपथरूपात् साहसादविचारकारित्वा-
 ज्जेतोः चेषद्यावां कर्षमोचनार्थमेव त्वयाऽस्त्रीकवचनोक्त्वा वद्वितौ
 प्रतारितौ स्त्रो भवावः तर्हि आस्व तिष्ठ तिष्ठ । तत्तर्हि आस्वेति
 भिक्षं वा प्रतारनिमित्तां तर्ज्जनीोक्तिमूचे इत्यर्थः ॥ ११५ ॥

प्रतीति । कलाऽपि इमं नखं प्रति उदिश्या आलापीत्, श्रवो-
 चत्, हे राजन् त्वया प्रियाया भैम्याः परिजनस्य सेवकभूताया
 ममोक्तस्य वचनस्य एतावत्सु दिग्नेषु मध्ये अद्यैव मृषोद्यता मि-

सत्यं खलु तदाश्रापं परं गुमगुमारवं ।
 शृणोमीत्येव चावोचं न तु त्वदाचमित्यपि ॥ ११७ ॥
 आमन्त्र्य देव तेन त्वां तद्देयर्थं समर्थये ।
 श्रपयः कर्कशोदकः सत्यं सत्योऽपि दैवतः ॥ ११८ ॥

व्याभाषणरूपः कलशो देवः कुतः कस्माद्धेतोः बद्धितः सम्भावितः तत्कारणं कथयेति सत्यवादित्वाद्भैरव्याः परिचारिकायाः ममास्त्रीकभाषित्वं सम्भावयितुमप्यशक्यमित्यर्थः । भैमी राज्ञो वृत्तमपि सुरतमस्रदये अदृत्तमिति कथयति परिजनस्य प्रभु-सदृशो युक्तः । तथाचास्त्रीकभाषणं मम गुणा एव न तु कलश इत्यर्थः । परिजनस्योक्ताविति वा पाठः ॥ ११६ ॥

स्ववचनस्य सत्यतां प्रतिपादयति । सत्यमिति । अहं तदा अवषपिधानकाले खलु निश्चितं अश्रापं इति सत्यं, परं केवलं गुमगुमारवं न तु त्वद्वचनं । तथाच अवषमात्रं सत्यमेवेत्यर्थः । श्रपयकरणसमये शृणोमीति कर्माविवक्षया अहं शृणोमीत्येव वाऽवोचं न तु त्वदाचमिति विशेषणमप्यवोचं । श्रपयोऽपि साधारणश्रवणमात्रविषयत्वात् सत्य एवेति । न कथञ्चिदपि ममास्त्रीकभाषित्वं त्वया ब्रह्मणीयमित्यर्थः । अशृणवन्त-मामिति तत्रोक्तत्वाच्च शृणोमीति श्रवणमात्रोपलक्षणपरं न तु भूतवर्त्तमानपरमिति ज्ञातव्यं ॥ ११७ ॥

वर्थाः स्युर्ममेति देवताशब्दान्वयार्थत्वेन श्रपयो मया न कृत एवेति समर्थयते । आमन्त्र्येति । हे राजन् अहं तेन

असम्भागकथारम्भैर्वञ्चयेथे कथं नु मां ।

इत्तं सेयमनर्हन्ती यत्तु विप्रलभे युवां ॥ ११९ ॥

व्यर्था स्फुरित्यादिना वाक्येन देवेति त्वामामञ्च सम्बोध ताः
अवणप्रतिपादिका अष्टवन्तमामित्यादयो मम गिरो व्यर्था
अस्तीकाः स्युः यथा त्वं मिथ्याभूता वेत्य तादृश एव कामं
स्फुरिति अष्टवन्तमामित्यादीनां तदचनअवणप्रतिपादिका-
नामपि गिरां वैचर्यमेव समर्थये सिद्धान्तत्वेन प्रतिपादयामि ।
अथ च या गुमगुमारवरूपा अश्रौषं यास्य त्वं मिथ्या वेत्य
तासां गिरां अनुकरणशब्दत्वात् अर्थशून्यत्वात् निरर्थकत्वा-
द्द्वैचर्यं समर्थये पूर्वकृतस्य प्रपथस्यान्यमर्थं कृत्वा कथमपलप-
स्यत्यत आह ।

सत्येनापि प्रपथस्य देवाग्निगुरुसन्निधौ ।

तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्थाद्ध्वं निहन्मति ॥

इत्यादि मन्वादिवचनप्रामाण्याद्देवतासम्बन्धो सत्योऽपि प्र-
पथो सत्यं निश्चितं यस्मात् कर्कशोदर्कः दारुणपरिणामः किं
पुनरसत्यः तस्मादिति ज्ञात्वा मया प्रपथो न कृत एव । परं
देवस्यैव प्रपथभ्रान्तिर्जातेत्यर्थः । अत एव त्वां देवेत्यामन्वित-
वती देवते सत्योऽपि प्रपथः कर्कशोदर्क इति यन्मन्वादिभि-
रुक्तं तत्सत्यं । यस्माच्छ्रपथभ्रान्त्या सम्प्रत्येव त्वया मयि कलह-
आरोपित इत्यर्थ इति वा ॥ ११८ ॥

इदानीं आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिरिति न्यायादस्तीक-
भावणेऽपि अदोषत्वमाह । असम्भोगेति । हे भैमीनसौ युवां

कर्णे कर्णे ततः सख्या श्रुतमाचख्यतुर्मियः ।
 मुञ्जर्विस्मयमाने च स्मयमाने च ते वज्ज ॥ १२० ॥
 अथाख्यायि कलासख्या कुप्य मे दमर्यान्त मा ।
 कर्णाद्वितीयतोप्यस्याः सङ्गोप्यैव यदमुवं ॥ १२१ ॥

भैमी मच्चं स्पृष्टुमपि न इदाति नखेनाहं कदाचिदपि न स्पृष्टा
 ऽपि इत्यसम्भोगकथारम्भैरन्योन्यसम्भोगाभावविषयवृत्तान्तारम्भैः
 मिथोऽनुभूतसुरतभरनिऋतैः कृत्वा मां कथं नु कथमिव वञ्चयेथे
 प्रतारयथः । यत्तु पुनः, अहं कर्षीभूतौ युवां विप्रसन्ने प्रतार-
 यामि सेयमहं अर्हन्ती अयोग्या अनुचितकारिणी हन्त कष्टं
 चित्रं वेति काकुः । युवाभ्यामहं वञ्चनीया मया तु भवन्तौ न
 वञ्चनीयौ का वा रीतिरियं वञ्चनकरणसाम्यात् समदोषगुणौ
 युवामहं चेति भावः । अर्हन्तीति अर्हः प्रशंसायामिति प्रतरि
 उगित्वान्ङीप् नुम् युवां कर्तृत्वेन चावृत्त्या योज्यं ॥ ११८ ॥

कर्ष इति । ततः स्ववञ्चकत्वदोषपरिहारानन्तरं भैमी-
 सुरतप्रागल्भ्ये मुञ्जर्विस्मयमाने आश्चर्यं कुर्वाण्ये च वज्ज नि-
 तरां स्मयमाने हसन्तौ च ते कलासखीसख्ये सख्यौ भैम्या
 वा सहचर्यौ मिथोऽन्योन्यस्य कर्णे कर्णे स्वस्वश्रुतं स्वरहस्यं
 आचख्यतुः । चावन्योन्यसमुच्चये । अन्योन्यकर्णापेक्षया वीप्सायां
 द्विद्विः ॥ १२० ॥

अथेति । अथान्योन्यकर्णे तत्तद्ग्रहस्यकथनानन्तरं कलायाः
 सख्या कलथैव सख्या वा भैमी आख्यायि इति उक्ता हे दम-

प्रियः प्रियामथाच्छृष्टं कपटपाटवं ।

वयस्ययोरिदं तस्मान्मा सखीष्वेव विश्वसीः ॥ १२२ ॥

आलापि कलयाऽपीयं पतिर्नालपति क्वचित् ।

वयस्येऽसौ रक्षस्यं तत्सभ्ये विश्वभ्यमीदृशि ॥ १२३ ॥

यन्ति त्वं मे मञ्चं मा कुप्य अहं यदद्भुवं तदस्या द्वितीयताऽपि कर्णात् सङ्गोऽयैवाद्भुवं, अस्या एकेनैवि कर्णेन अतं न तु द्वितीये-
नेति लौकिकादाभाषणात् परिहासोऽपि । एवमिति पाठे एव-
म्यकारेण सङ्गोऽप्येति । कुप्य मे क्रुधद्भुहेति (पा० १।४।३७)
सम्प्रदानत्वं मा निरनुबन्धकः अद्भुवं खड् ॥ १२१ ॥

प्रिय इति । अथ सख्युत्पन्नन्तरं प्रियः प्रियां आच्छे इति
उच्ये । इति किं हे भैमि त्वं वयस्ययोः कपटपाटवमिदं वच-
नचातुर्थं दृष्टमनुभूतं यतः तस्मात्सखीष्वेव मा विश्वसीः किन्तु
मयि कदाचिद्विश्वसिद्धि सखीषु मैव विश्वसीः किन्तु मय्येवेति
वा । यद्वा मा विश्वसीरेव ॥ १२२ ॥

आलापीति । कलयाऽपि इयं भैमी मधुरकाकूत्सा आलापि
इत्युक्ता । इति किं । हे वयस्ये असौ तव पतिः क्वचिदपि देष्टे जने
वा तद्रक्षस्यं नालपति किन्तु गोपायत्येव । तत्तस्मादीदृशि
एतत्सदृशेऽन्यस्मिन्नपि सभ्ये साधौ विश्वभ्यं विश्वसनीयं त्वया
किं पुनरेतस्मिन्निति विरुद्धलक्षणया अयं सर्वस्वाये तद्रक्षस्यं
प्रकटयत्येव, असभ्यस्त्राज्ञोऽयमित्यस्मिन्नेतत्तुल्येऽन्यस्मिन्नपि मैव
विश्वसीरिति । नालपति अपित्वात्पति विश्वभ्यमपि तु नेति
काकुर्वा । आलापीत्यपि क्वचित्पाठः ॥ १२३ ॥

इति व्युत्तिष्ठमानायां तस्यामूष नलः प्रियां ।

भष भैमि वहिःकुर्वे दुर्विनीते गृहादमू ॥ १२४ ॥

शिरःकम्पानुमत्याऽथ सुदत्या प्रीणितः प्रियः ।

चुलुकं तुच्छमुत्क्षिप्य सख्योः सखिसमक्षिपत् ॥ १२५ ॥

इतीति । नलस्यस्यां कलायां इति उक्तप्रकारेण प्रति-
बन्ध्या व्युत्तिष्ठमानायां प्रतिरोधकारिण्यां सत्यां प्रियां प्रति
इत्युच्ये । इति किं । हे भैमि अहं दुर्विनीते दुष्टे नितरां वि-
न्यासघातिन्यौ अमू सख्यौ गृहादहिःकुर्वे निष्कासयामि भष
आज्ञापय । एतेन नलस्य सन्धोगेष्ट्या व्यच्यते तदर्धमेव कुर्वं
इति खट् । व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि चेत्यभिधा-
नादूर्ध्वकर्माभावात् उदोऽनूर्ध्वकर्माणीति (पा० १ । ३ । २४) तद्ध् ।
व्युत्तिष्ठमानायां विरोधाचरणे कृतोद्यमायां वा ॥ १२४ ॥

शिर इति । अथोक्तविषयकथानन्तरं सुदत्या भैम्याः शिरः-
कम्पेन वा सखीनिष्कासनस्यानुमतिरनुज्ञा तथा कृत्वा प्रीणितो
जनितामन्दः प्रियः सख्योर्विषये तुच्छं रिक्तं चुलुकमुत्क्षिप्य
उद्यस्य वरुणवरेण प्राप्तं सखिसं तन्निष्कासनार्थं अक्षिपत् ।
सख्योर्दुष्टत्वाच्छिरःकम्पेन भैम्या तद्विष्करणमङ्गीकृतं, नलस्य
स्वाश्रयानुसारेण भैम्यपि सन्धोगेष्ट्यैवैते वद्विष्कर्तुमिच्छति
मत्सन्धोगोऽनुमतोऽस्या इति समुद्योऽत एव तन्निर्गमनार्थं जलं
क्षिप्तवानिति भावः । शिरःकम्प एवानुमतिर्यस्यास्तथा सुद-
त्येति वा ॥ १२५ ॥

तच्चित्रदत्तचित्ताभ्यामुच्चैः सिचयसेचनं ।
 ताभ्यामलम्बि दूरेऽपि नलेच्छापूरिभिर्जलैः ॥ १२६ ॥
 वरेण वरुणस्यायं सुलभैरम्भसां भरैः ।
 एतयोस्तिमितीचक्रे हृदयं विस्मयैरपि ॥ १२७ ॥
 तेनापि नापसर्पन्त्यौ दमयन्तीमयं ततः ।
 हर्षेणादर्शयत् पश्य नन्विमे तन्वि मे पुरः ॥ १२८ ॥

तदिति । तुच्छं चुलुकमोचनमात्रेण जलसेचनात् तज्जलेन
 चित्रे आश्चर्यं दत्तं स्थापितं चित्तं ययोस्ताभ्यां दूरेऽपि स्थिताभ्यां
 सखीभ्यां तुच्छं चुलुकं नलेच्छामात्रेण पूरयन्ति सर्वमाज्ञाव-
 यन्ति तच्छीघ्रैः परिपूर्णतरैर्जलैः कृत्वा उच्चैर्नितरां सिचयस्व
 वल्लस्य मेचनमाद्रीभावेऽलम्बि प्रापि ॥ १२६ ॥

वरेणेति । अयं नलो वरुणवरेण सुलभैरनायासलभैरम्भ-
 सां भरैः पूरैः तथाऽऽकस्मिकदर्शनप्रभवैर्विस्मयैराश्चर्यैरपि कृत्वा
 एतयोः सख्योः क्रमेण हृदयं उरःस्यलमन्तरञ्च स्तिमितीचक्रे
 पूर्वमनाद्रमप्याद्रीचक्रे तथाऽनिश्चलमपि निश्चलीचक्रे वारि-
 पूरसेकेनातितरां आश्चर्यं जातमित्यर्थः । तिमस्तिम आर्द्री-
 भावे ॥ १२७ ॥

तेनेति ॥ क्लिप्तीकृत्येति ॥ युग्मं ॥ ततो जलसेकानन्तरं अयं
 नलः तेन तावता जलसेकेनापि गृहादहिर्नापसर्पन्त्यौ अनिर्ग-
 ष्ट्यौ ते सख्यौ कुचदर्शनाज्जातेन हर्षेण दमयन्तीं अदर्शयत् ।
 हस्तेनेति पाठे कुचदर्शनापलक्षकपाणिसेष्टाभिनयेन, ननु तन्वि

क्लिञ्जीकृत्याम्भसा वस्त्रं जैनप्रव्रजितोक्तते ।

सख्यौ सखौमभावेऽपि निर्विघ्नस्तनदर्शने ॥ १२८ ॥

अम्बुनः शम्बरत्वेन मायेवाविरभूदियं ।

तत्पटावृतमप्यङ्गमनयोः कथयत्यदः ॥ १३० ॥

त्वं मे पुर इमे सख्यौ पश्य । किञ्चूते सख्यौ । अम्भसा कर्तृभूतेन
करणेन कर्तृभूतेन मया वा वसनं क्लिञ्जीकृत्याद्रोक्तं जैन-
प्रव्रजितोक्तते दिग्म्बरपरिव्राजिकालं प्रापिते । यतः सखौम-
भावे दुकूलषाहित्ये सत्यपि निर्विघ्नमन्तरायरहितं स्तनदर्शनं
यथोक्ते सुख्यतरे वस्त्रे जलसिक्ते निरम्बरमङ्गदर्शनं भवति तथा
च नग्नप्राये एते सख्यौ ममाये विलोकयेति तयोर्लज्जात्याग-
द्वारा वह्निर्निर्गमनायं कुचदर्शनापलक्षकपाषिचेष्टाभिनयेनाद-
र्शयदित्यर्थः । इद्रेर्बुध्यर्थत्वात् दमयन्तीमित्यत्र, अखौ कर्तुर्षौ-
कर्त्तृत्वं । जैमानां दिग्म्बराणां प्रव्रजिता प्राव्राजिकाश्च अतादृश्यौ
तादृश्यौ कृते, अभूततद्भावे (पा० ५।४।५०) इति सिद्धिः ॥ १२८ ॥
॥ १२९ ॥

अम्बुन इति । अदः जलं कर्तुं, अनयोः सख्योः पटावृतम-
प्यङ्गं स्तनजघनादिकर्षं यत्कथयति प्रकटयति सेयं अम्बुनः नी-
रक्षीराम्बुशम्बरमित्यभिधानाच्छम्बरसंज्ञत्वेनाथ च शम्बराख्यदै-
त्यभावेन मायेवाविरभूत् प्रकटाऽजनि । शम्बरी हि माया
अविद्यमानमपि वस्तु प्रकाशयति । अत्रापि निर्जले जलदर्शनात्
अनग्रे नग्नीकरणाच्चेयं शम्बरी मायेव प्रकटाऽभूदितिच्छलेन
नल्लवचः कविवचो वा । एवमुत्तरश्लोकेऽपि ज्ञेयम् ॥ १३० ॥

वाससो वाऽम्बरत्वेन दृश्यतेयमुपानमत् ।

चारुहारमणिश्रेणितारवोक्षणलक्षणा ॥ १३१ ॥

ते निरीक्ष्य निजावस्थां द्वीणे निर्ययतुस्ततः ।

तयोर्वीचारसात् सख्यः सर्वा निश्चक्रमुः क्रमात् ॥ १३२ ॥

अथैव पञ्चान्तरमाह । वासस इति । वा अथवा स्तनाद्य-
ज्ञानां इयं दृश्यता प्रत्यक्षगोचरता वाससोऽम्बरत्वेनातिसूक्ष्मव-
क्षविशेषत्वेनाद्यचाम्बरशब्दाद्यत्वसादृश्यादाकाशत्वेनोपानमत्
समागता जाता । निरावरणमम्बरे स्थितं वस्तु यथा प्रकटं
दृश्यते तथैव वस्त्राद्युत्तमपि च दृश्यते तर्हि तचाम्बरत्वमेव हेतु-
रित्यर्थः । किञ्चूता । चारवः स्रूलतरनिर्मासमनोहरा मणयः
मौक्तिकानि तेषां श्रेणयः पङ्क्तय एव ताराणि गच्छन्वाणि
तेषां वोक्षणमेव लक्षणं स्वरूपं चिह्नं वा यस्याः सा । अम्बरे हि
गच्छद्दर्शनं भवति तदेव च तस्य लक्षणं तद्दद्यापि वस्त्राद्य-
तलेऽपि जलसेकाद्भारमुक्ताफलानि स्फुटानि दृश्यन्ते तस्माद्-
म्बरत्वमेव हेतुर्युक्त इत्यर्थः । तारशब्दस्य गच्छन्वाचित्तं वज्रधा-
दर्शितं ॥ १३१ ॥

ते इति । ते सख्यौ नितरां जलसेकाद्गोष्पाङ्गदर्शनरूपां
निजावस्थां निरीक्ष्य द्वीणे लक्ष्यन्ते सख्यौ ततस्तद्राजगृहात्
निर्ययतुः, वह्निर्निर्जग्मतुः । अन्वा अपि सर्वाः सख्यः तयोर्जला-
र्द्रिकृतवस्त्रयोः सख्योर्वीचारसात् दर्शनकौतुकातिशयात् तयोः
पश्चात् क्रमात्निश्चक्रमुः ॥ १३२ ॥

ता वहिर्भूय वैदर्भीमूचुर्नीतावधीतिनि ।
 उपेक्ष्ये ते पुनः सख्यौ मर्मज्ञे नाधुनाप्यमू ॥ १३३ ॥
 उच्चैरुचेऽथ ता राजा सखी यमिदमाह वः ।
 श्रुतं मर्म ममैताभ्यां दृष्टं मर्म मया तयोः ॥ १३४ ॥

ता इति । ताः सख्यौ वहिर्भूय गृह्याद्विस्त्रिता वैदर्भीमूचुः
 हे नीतौ नीतिशास्त्रे अधीतिनि सुतरां कृताभ्यासे भैमि ते त्वया
 मर्मज्ञे तद्गृह्यवेदिन्यावमू सख्यौ अधुनाऽपि पूर्वं यत्कृतं तत्
 कृतमेवेतः परमपि यावद् दूरं न गमिष्यतस्मावत् पुनर्नोपेक्ष्ये
 “विरोधयेन्न सर्वज्ञं नोपेक्षेत विरोधिनम् । प्रसादयेदग्रकं तु”
 इत्याद्युक्तः स्मरणात् मर्मज्ञयोरेतयोस्त्वया नीतिशास्त्रप्रवीण-
 थोपेक्षा नैव कार्या किन्वेते पुनः प्रसादनीये आकारणीये
 वेत्यर्थः । मर्मज्ञो अपेक्षितो विकरोतीति नीतिज्ञत्वं तस्मा-
 देते आकारणीये प्रसादनीये वेत्यर्थः ॥ १३३ ॥

उच्चैरिति । अथ राजा ताः सखीरुच्चैर्दूरादाकर्णनयोग्यं
 तारस्वरं वक्ष्यमाणप्रकारेणोच्ये । हे सख्यः वा युष्माकमिदं सखी
 युष्मानिदं वक्ष्यमाणमाह, एताभ्यां मम मर्म रहस्यं श्रुतमित्येता-
 वन् मया तु पुनरनयोः सख्योर्मर्म गुह्यमङ्गं दृष्टं श्रुतादृष्टं बलव-
 दिति न्यायादेताभ्यामहमेव बलवतीति न काऽपि मे भीति-
 रिति वक्ष्यमाणञ्च भैमीवचनानुवादरूपेण नलोऽवोचदित्यर्थः ।
 राज्ञेति पाठे ताः प्रति राज्ञा, ऊच्ये इत्यर्थः ॥ १३४ ॥

मद्विरोधितयोर्वाचि न अद्वातव्यमेतयोः ।

अभ्यषिञ्चदिमे मायामिथ्यासिंहासने विधिः ॥ १३५ ॥

धैतेऽपि कीर्त्तिधाराभिश्चरिते चारुणि द्विषः ।

मृषामपीलवैर्लक्ष्म लेखितुं के न शिष्यिनः ॥ १३६ ॥

मदिति । हे सख्यः वह्निर्निष्कासनाद्यनुमितिद्वारा मया विरोधितयोः कृतवैरयोरेतयोः सख्योर्वाचि न अद्वातव्यं सत्य-
त्वबुद्धिर्न कार्या, विरोधिना हि प्रायेणासत्यमेव वदन्तीत्यर्थः ।
किञ्च विधिर्ब्रह्मा इमे सख्यौ मायानां कपटानां मिथ्याऽसत्या-
नाञ्च सिंहासने कपटासत्यसर्वाधिपत्ये अभ्यषिञ्चत् । योऽनयो-
र्जलसेको दृश्यते स ब्रह्मकृतो मायामिथ्यासिंहासनाभिषेक
एवेति भैमी मन्यत इत्यर्थः । तस्माद्भवतीभिरेतयोर्वचसि न
विश्वसनीयमिति भावः ॥ १३५ ॥

अत्रुवचसि न विश्वसनीयमित्येतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थ-
यते । धैतेऽपोति । कीर्त्तिधाराभिः कीर्त्तिपूरैः धैते अत एव
चारुणि मनोश्चे धवस्ते एवंविधेऽपि द्विषश्चरिते मृषामय्याः सखैः
स्त्रैः कृत्वा सञ्जा कलङ्कं लिखितुं के जनाः शिष्यिनश्चतुरा न
भवन्ति अपि तु सर्वेऽप्यस्त्रीकदोषारोपं कुर्वन्त्येवेति मद्विरो-
धितयोर्वचसि न विश्वसनीयमित्यर्थः । अन्येऽपि शिष्यिनो जल-
धाराक्षालिते स्मरणीये कुशादौ मस्यादिवर्णकैश्च न लिखन्ति
केचिद्विषः शिष्यिनो वा ॥ १३६ ॥

ते सख्यावाचचक्षते न किञ्चिद्भ्रमहे बभु ।
 वक्ष्यावस्तत्परं यस्मै सर्वा निर्वासिता वयं ॥ १३७ ॥
 स्थापत्यैर्न स वित्तस्ते वर्षीयस्त्वचलत्करैः ।
 कृतमपि तथावाचि करकम्पेन वारणां ॥ १३८ ॥
 अपयातमितो धृष्टे धिम्बामल्लीलशीलतां ।
 इत्युक्ते चोक्तवन्तस्य व्यतिद्राते स ते भिया ॥ १३९ ॥

ते इति । ततस्ते सख्यौ इति आचक्षते उच्यते । इति किं ।
 आवां अन्यत्किञ्चित् बह्वधिकं न भ्रूमहे किन्तु यस्मै प्रयोज-
 नाय सर्वा वयं युवाभ्यां गृह्णाद्बहिर्निर्वासिता निष्कासितास्त-
 हेव परं केवलमावां वक्ष्यावो वदिष्यावः सर्वेषामपे सुरतार्थं
 वयं निष्कासिता इति कथयिष्यावो न चान्यत्किञ्चिदिति
 ॥ १३७ ॥

स्थापत्यैरिति । ते सख्यौ तथावाचि सुरतार्थं वयं निष्का-
 सिता इति वचने विषये स्थापत्यैः सौविदस्यैः करकम्पेन कृता-
 मपि वारणां निषेधं न वित्तःस्य जानीतः स यस्मादवर्षीयस्तेन
 वार्द्धकेन चसन्तः कराः येषां तैः वार्द्धकातिप्रयजनितदोषवशेन
 स्थाभाविककरकम्पनभ्रान्था कृतमपि निषेधं न वित्तः स्मेत्यर्थः ।
 सौविदस्यैः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदास्यते, इत्यमरः । अति-
 प्रयेन वृद्धो वर्षीयान्, इत्यसुनि प्रथस्त्रिरेति (पा० ६।४।१५७)
 वर्षादेशः ॥ १३८ ॥

अपेति । हे धृष्टे अतिनिर्लब्धे सख्यौ युवामितो गृह्णात्

आह स तद्गिरा ह्रीणां प्रियां नतमुखीं नलः ।

ईदमण्डसखी काऽपि निस्तपा न मनागपि ॥ १४० ॥

अपयातं निर्गच्छतं यस्माद्वा युवयोरस्त्रीसत्रीलतां ग्राम्यभाषण-
सखीभावत्वं धिक् धिक् इति तैः स्नापत्यैरुक्ते गदिते सति ते
सख्यौ तेभ्यो मारणभिद्या व्यतिद्राते स पलायाश्चक्रतुः, एवं
उक्तवन्तस्ते कश्चुकिनश्च पलायाश्चक्रुः । तयोः पलायमानयोः प-
साङ्गगन्ति स तयोर्भोगेच्छुतां ज्ञात्वा सखीतर्ज्जमध्याजेन तेऽपि
निर्गता इति भावः । ते इति व्यतिद्राते इति द्विवचनबहुव-
चनशेषः । इत्युक्ते सतीति वा । व्यतिद्राते इति वचनत्रयेऽपि
तुल्यं रूपं । द्रातेः परस्मैपदत्वादात्मनेपदं चिन्त्यं । व्यतिद्राति
स्त्रेति पठनीयं इत्युक्ते ते उक्तवन्तश्च सर्वे व्यतिद्राति स्त्रेत्यर्थः
॥ १३९ ॥

आहेति । नखरतार्थं सर्वे निर्ध्वंसिता इति तयोः सख्यो-
र्गिरा ह्रीणां सज्जितां अत एव नतमुखीं प्रियां इति आह
स । इति किं । इदृशस्त्रीसभाषणश्रीला भण्डा निर्लज्जाः
सख्यो यस्यास्तादृशी काऽपि मनागपि निस्तपा निर्लज्जा न ।
अपि तु सखीयुक्तत्वमेव समानश्रीसख्यसम्बन्धेषु सख्यमिति न्याया-
दगुरूपयोर्हि सख्यं युक्तमिति त्वमपि सज्जां मुञ्चेति सका-
मस्य नसस्य वचः । भण्डसखी कापि इदृक् कलासदृशी न
दृष्टा ॥ १४० ॥

अहो नापत्रपाकन्ते जातरूपमिदं मुखं ।

नातितापाज्जनेऽपि स्यादितो दुर्वर्णनिर्गमः ॥ १४१ ॥

अहो इति । अहो भैमि ते इदं मुखं जातं रूपं सौन्दर्यं
यस्यैवंविधं सदपत्रपाकं गतलज्जं न भवति किन्तु सलज्जमेव,
स्त्रीणां तु सलज्जैव महद्दुषणमित्यर्थः । नापत्रपाकमिति समासे-
नैकपद्यं वा । अथ च पत्राणां नागवल्लीदलानां पाकः फलभूतः
पूगादियोगसञ्जातो रागः स नास्ति यस्य तदपत्रपाकं तादृशं
न भवति ताम्बूलरागसहितमिति यावत्, अत एव नितरां
जातस्त्वावयं । अथ च सुन्दरमपि नापत्रपाकं सलज्जं । अहो
चित्रम्, असुन्दरं हि सलज्जं भवति खं न दर्शयति । इदम्तु
सुन्दरमपि खं न दर्शयतीत्याश्रयं । अतिनम्रत्वाम्बुखं किञ्चिदपि
न दृश्यत इत्यर्थः । अथ च त्रपैवाकं दुःखमपगतत्रपाकं वस्त्रा-
दपत्रपाकं तादृशं भवति लज्जारूपदुःखसहितमत एव न जातं
रूपं यस्य सुरतार्थं सर्वनिर्व्वीचने ताभ्यामुक्तं लज्जातित्रयाम्बुखं
नितरां मलिनं जातं चित्रमेतदित्यर्थः । अथ च पत्रयोर्दृष्ट्यु-
टयोर्मध्ये यः पाकः स नास्ति यस्य तादृशमपि न भवति
यत्तदपत्रपाकं हतपुटपाकमिति यावत्, एवम्भूतं सुवर्णमेव तव
मुखमहो चित्रं मुखस्य सुवर्णत्वमाश्चर्यकारित्यर्थः, यतः सल-
ज्जमत एव नितरां तापस्य क्रोधाग्नेरज्जने सन्पादने सत्यपि स-
मसमस्त्रीलभाषणादिना सखीकोपे समुत्पादिते सत्यपि, इतो
मुखाम् सकाशात् दुर्वर्णानां पद्मपत्राणां निर्गमो न स्यात्

तामथैष इदि न्यस्य ददौ तल्पतले तनुं ।

निमिष्य च तदीयाङ्गसौकुमार्यमसिखदत् ॥ १४२ ॥

न्यस्य तस्याः कुचदन्दे मध्येनीवि निवेश्य च ।

स पाण्डेः सफलं चक्रे तत्करग्रहणश्रमं ॥ १४३ ॥

कोपे सत्यपि सञ्जाबाहुस्त्रात् सखीः प्रत्युत्तरमपि पदसं न भा-
षसे एतदपि चिन्तित्यर्थः । अथच कृतपुटपाकसुवर्णसुरूपं यतो
ऽतएव पुटरहितं नितरामग्निदाहे सत्ययस्त्रात् सुवर्णादुर्वर्णस्य
रजतस्य निर्गमो न स्यात् पुटपाकादेव मिश्रितरजतनिर्गमे सति
निर्दुष्टस्य शुद्धरजतस्य पश्चात् सुतरामग्निदाहे कृतेऽपि दुष्टा-
न्नस्य पूर्वमेव गतत्वात्तस्माद्भ्रजतनिर्गमो न भवत्येव । तथा सति
तापार्जनेऽप्यस्त्रात्मुखादपि दुर्वर्णनिर्गमो न स्यात् सपत्रपाक-
जातरूपं ते मुखमित्यर्थः । अथच वर्षाशब्देन सुवर्णसदृशं ते मुखं
वद्यपि तथापि नितरामग्निदाहे तस्माद्दुर्वर्णं निर्गच्छत्येव । अति-
तापार्जनेऽपि ते मुखाद् दुर्वर्णनिर्गमो नास्त्येवेत्याश्वर्यमित्यर्थः ।
अत्युत्तमश्रोत्रवर्षसुवर्णवर्षापरुषभाषिणी चासीति भावः ।
अपत्रपाकं पचे न कपीति (पा० ७।४।१४) इत्यभिप्रेतः ॥ १४२ ॥

तामिति । अथैष नसखां इदि न्यस्य तल्पतले त्रय्याद्यां तनुं
शरीरं ददौ पृष्ठेन त्रय्यां पश्यन्नित्यर्थः । तदास्त्रिङ्गवसुखवशादेव
निमिष्य नेत्रे निमील्य तदीयाङ्गसौकुमार्यमसिखदत्, अनुवभूव
च ॥ १४२ ॥

न्यस्येति । स तस्याः कुचदन्दे स्पर्करं न्यस्य निमिष्य तथा

स्थापितामुपरि स्वस्य तां मुदा मुमुदे वचन् ।

तदुदहनकर्तृत्वमाचष्ट स्पष्टमात्मनः ॥ १४४ ॥

स्विद्यत्कराङ्गुलीलुप्तकस्तूरीलेपमुद्रया ।

फूत्कार्य्यपोडनौ चक्रे स सखीषु प्रियास्तनौ ॥ १४५ ॥

नीवीनां मध्ये च नाभिमूले निवेश्य स्थापयित्वा पाशेः स्वकरस्य
तस्याः करग्रहणे पाण्डिविवाहने विषये जातश्रमं सफलं चक्रे ।
स्नानजघनादिस्यर्गसुखानुभवादित्यर्थः । एतदेव विवाहफलं यत्
स्नानादिस्यर्गसुखानुभवं । अथच तत्रसिद्धं करस्य राजोपदायाः
ग्रहणं तच्चनितस्वपाशेः श्रमं सफलं चक्रे स्नानादिमर्दनमेव
राजदण्ड इत्यर्थः । अथच स्वपाशेर्भैरव्याः करे यद्ग्रहणं निरोधनं
तच्चनितं तस्याः श्रमं सफलं चक्रे । कुचनीवीस्यर्गमात्रेण निर्वृत्तो
न लज्जामरे करं निवेशितवान् न च सम्भुजे इत्यर्थः । एतद्यो-
त्तरचसम्भोगनिषेधात्प्रभते ॥ १४३ ॥

स्थापितामिति । स मुदा कामाभिषाषेण स्वस्योपरि स्था-
पितां वचसि निवेशितां तां वचन् मुमुदे सुखातिव्रयाच्चर्ष्य ।
स्पष्टमुपेक्षते । आत्मनस्तस्या भैरव्या उदहनं विवाहं प्रति अथयो-
ध्वधारणं प्रति कर्तृत्वमाचष्ट चेति शब्दश्चस्तेनोपेक्षा ॥ १४४ ॥

स्विद्यदिति । स प्रियास्तनौ स्विद्यन्तीभिः सञ्जातसात्त्विकस्वे-
दाभिः कराङ्गुलीभिः लुप्तया कस्तूरीलेपसम्बन्धिन्या मुद्रया
पञ्चमोरचनाविशेषेण कृत्वा सखीषु विषये फूत्कार्य्यं महाकल-
कलकथनीयं पोडनं मर्दनं ययोर्याभ्यां वा तौ चक्रे । भैमी-

तत्कुचे नखमारोप्य चमत्कुर्व्वंस्तयेक्षितः ।

सोऽवादीतां हृदिस्थान्ते किं मामभिनदेष न ॥ १४६ ॥

अशो अनौचितीयान्ते हृदि शूद्धेऽप्यशूद्धवत् ।

अरुः खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमुखैर्मम ॥ १४७ ॥

कुचयुगले खरचितां कच्छरीपत्रवस्त्रोरचनां प्रोज्झितां वृद्धा
प्रियेष गाढमेतौ पीडितावित्यन्योन्यमुखैः कक्षकक्षं सख्यो यथा
फुत्कारं कुर्व्वन्ति, दृप्तं कुचमर्दनं स्वयमेव यथा जानन्ति तथा
तत्कुचौ ममर्दंति भावः । लोकेऽपि खरुतां मुद्रां लुप्तां वृष्टा
अन्यथाभावब्रह्मया उच्यैः फुत्कारं कुर्व्वन्तीति ॥ १४५ ॥

तदिति । तस्याः कुचे नखमारोप्य निखाय स्वयमेव चम-
त्कुर्व्वन्नङ्गसङ्कोचाभिनयपूर्व्वं ब्रह्ममाणो नखचतपीडाविशेषादेव
तथा किञ्चित्कोपेनेक्षितः, हे भैमि एष नखसो हृदिस्थं मां किं
नाभिनदपि तु मामपि व्यदारयदेव । अन्यथा कथं तदीये
हृदि नखे क्षिप्ते ममाङ्गचमत्कार इति ॥ १४६ ॥

अशो इति । हे भैमि तीक्ष्णमुखैर्नापितकल्पितघ्निताद्यैर्मम
नखैः शूद्धे निष्कपटेऽपि हृदि अशूद्धं बधिरं वर्णते कल्पते
वच तद्यथा तथाऽहो मयूरपदादिचिह्नमकल्पि आकारोति
यत्सा इयं महती अनौचिती अशो चित्रं । कैरिव । दोषारोप-
रूपपदवभाषणवशात् तीक्ष्णमुखैः दुःसहवदनैः खलैरिव । यथा
खलैः शूद्धेऽपि पुरुषे अशूद्धवत् सदोषे पुरुष इव अहो दोषा-
रोपः कल्प्यते वा यथाऽनौचिती, नखचतेन दृष्टायाः खेनैव

यद्युन्नति नितम्बोद् यदालिङ्गति च स्तनौ ।
 भुङ्क्ते गुणमयं तप्ते वासः शुभदशोक्तिं ॥ १४८ ॥
 लीनचीनाशुक्लं खेदि दरालोकं विलोकयन् ।
 तस्मिन्मं स निश्चस्य निनिन्द दिनदीर्घतां ॥ १४९ ॥

यस्यानामधीचित्यप्रकटनव्याजेन प्रसादनामकरोदित्यर्थः । च-
 शुद्धवदिति पद्ये वत्तमीषामर्थ्यादिति ॥ १४७ ॥

यदिति । हे भूमि गुणमयं सुखं सुख्यतरतन्तुकं ते वासः
 नितम्बोद् अधनमूढ च यद्यस्याद्युन्नति स्पृशति तथा यस्याद्य ते
 स्तनौ आलिङ्गति तप्तस्नात् कारणाच्छुभानां रमणीयानां दशाणां
 प्रान्ततन्तूनां यद्योग्यमुचितं तद्भुङ्क्ते तादृशं भोगमनुभवतीत्यर्थः ।
 वत्तदौ वायोविशेषश्चे वा । अथच यो गुणमयः शैल्यौदार्यादि-
 गुणपरिपूर्णा निर्दोषश्च शुभाया दशायाः पूर्वाचरितपुष्पपरि-
 याकोपनतशुभसहयोगानुकूलसमवधिरेवस्योचितं भोगं लभते
 स एव सुन्दरतररमणीयनितम्बोद्पुष्पं तत्कुशालिङ्गनश्च भव-
 ते नान्य इति तस्मिन्मादिपुष्पनकारिणो मत्तोऽपि वचनमेव
 धन्वमिति भावः । नितम्बोद् प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गाव इति ॥ १४८ ॥

लीनेति । शालिकखेदवशादतिसूक्ष्मात् समच्छवीभूय लीनं
 संशुद्धं चीनाख्यं चंशुकं यच्च, तथा खेदि शालिकखेदयुक्तं अत
 एव च दरालोकं ईदृशं नितम्बं विलोकयन् स कामोत्थतो
 भूत्वा निश्चस्य दिने सुरतनिषेधाच्चिराजतथा निश्चासमोच-
 नेन दुःखमभिव्यज्य दिवस्य दीर्घतां कथं वा दिनं शीघ्रं गमि-

देशमेव दृढंशासौ प्रियादन्तच्छदान्तिकं ।
 चकाराधरपानस्य तत्रैवालीकचापलं ॥ १५० ॥
 न क्षमे चपलापाङ्गि सोढुं स्मरशरव्यथा ।
 तत्रसीद प्रसीदेति स तां प्रीतामकोपयत् ॥ १५१ ॥

अतोव्यादिना निगिन्द । सुरतापै दिनावसानमभिषत्सावे-
 त्वर्षः । कामप्रवसत्वात् सम्भोगेच्छुरभूत्, दिवा तन्निषेधाच्च
 सुरते सहसा न प्रवृत्त इति भावः ॥ १४९ ॥

देशमिति । अथै प्रियादन्तच्छदोऽधरस्तस्यान्तिकं समीपव-
 र्त्तिकं देशं कपोलशिवुकादिभागमेव पूर्वं दृग्गैर्दृढं, अगन्तरं
 तत्रैवाधरसमीपदेश एव अधरोपान्तस्थापितमुख एवाधरपा-
 न्त्यालीकमेव चापलं पुनरोष्ठसात्मनं सुहारादित्तरां चकार ।
 चापलस्यालीकत्वञ्च तादृगभिनयमाचकरणात् तास्विकचापल-
 करणेऽपि अधरसम्बन्धाभावाञ्च ज्ञेयं । सम्बुभुवतिशयाद् वा-
 वता क्षणेनाधरं चुम्बितुं प्राप्यते तावन्तमपि विलम्बं सोढुमन्नः
 सन्नयमधर एवेति आनन्दा वाऽधरोपान्तदंष्ट्रादि चकारेति
 भावः । अतिरिरंभोरियं जातिः ॥ १५० ॥

नेति । स परिहासादिवशादास्त्रिङ्गनादिवशाच्च पूर्वं प्रीतां
 प्रसन्नमपि तां इत्युक्त्वाऽकोपयत् । इति किं । हे चपलापाङ्गि
 अहं स्मरशरव्यथां सोढुं न क्षमे वक्तोऽस्मि वतस्तस्मात् तं मम
 प्रसीद प्रसीद अहं सुरतं देहि देहीति दिने रन्तुमनुचितत्वात्
 कोपव्याजेनापि दिनं गमयितुं तामकोपयदित्यर्थः । प्रसादनमपि

नेत्रे निषधनाथस्य प्रियाया वदनाम्बुजं ।

ततस्तनतटौ ताभ्यां जघनं घनमीयतुः ॥ १५२ ॥

इत्यधीरतया तस्य दृष्टवृत्तिविशङ्किनी ।

झटित्युत्थाय सोत्कण्ठमसावन्वसरत्सखीः ॥ १५३ ॥

कोपं विना न सम्भवतीति कोपसम्पादनं । अरथ्यतामिति च पाठः ।

चपलापाङ्गि अङ्गगात्रेति (पा० ४।१।५४ वा० १) स्त्रीष् ॥ १५२ ॥

नेत्रे इति । निषधनाथस्य नेत्रे पूर्व्वं प्रियाया वदनाम्बुजं ततोऽनन्तरं स्तनतटौ, अनन्तरञ्च ताभ्यां स्तनतटाभ्यां सकाञ्चाद् घनं पीवरं जघनं इत्यतुः प्रापद्यतुः सुरतौत्सुक्यात् सादरं वदनादिक्रमेषालोकयदिति भावः । अम्बुजतटजघनपदैः सादरा-लोकनार्हत्वं सूचितं । घनपदं सादरालोकनद्योतनार्थं । क्रिया-विशेषणत्वेन सर्व्वत्र वा योज्यं ॥ १५२ ॥

इतीति । इत्येवं वदनादिविलोकनपूर्व्वं जघने चिरकाहं सादरदृष्टिस्त्रापनद्वारा धीरतया रतोत्सुकतयाऽस्य दृष्टवृत्तौ बलात् सुरतारम्भे विशङ्किनी विशेषतः ब्रह्ममाणा सम्भावयन्ती असौ झटिति मञ्चादुत्थाय चिरनिर्गतसखीगवेषणाद्य सोत्कण्ठं यथा तथा कलाद्याः सखीरन्वसरत् । सख्यनुसरणो-त्कण्ठाव्याजेन प्रियसुरतारम्भं पर्य्यहार्षीदिति भावः । अति-तरां रसपरवन्नता दोषाय रसत्यागश्च नायकस्य नीरसतामे-वापादयतीति तदुभयपरिजिहीर्षया रसान्तरद्वारेण सम्भोग-शृङ्गारपरां काष्ठामापादयितुं श्रीहर्षेण भैमीनल्लयोर्भिन्नदे-श्रावस्थायिलकथनोपक्रमः कृतः ॥ १५३ ॥

न्यवारीव यथाशक्ति स्यन्दमन्दं वितन्वता ।
 भैमीकुचनितम्बेन नलसम्भोगलोभिना ॥ १५४ ॥
 अपि ओषिभरस्वैरां धत्तुं तामशकन्न सः ।
 तदङ्गसङ्गजस्तम्भो गजस्तम्भोरुदोरपि ॥ १५५ ॥
 आलिङ्ग्यालिङ्ग्य तन्वङ्गि मामित्यर्द्धगिरं प्रियं ।
 स्मित्वा निवृत्य पश्यन्तो द्वारपारमगादसौ ॥ १५६ ॥

न्यवारीवेति । नलसम्भोगलोभिना भैमीकुचनितम्बेन मन्दं
 व्रनैः स्यन्दगमनं वितन्वता स्त्रीयपीवरतातिशयेन शीघ्रं गन्तु-
 मददता यता भैमीशक्तिमनतिक्रम्य शीघ्रगमनप्रतिबन्धकत्वरूप-
 निजब्रह्मनुसारेणेतो रतिमृहादहिस्रया न गन्तव्यमिति न्यवा-
 रोव न्यषेधीव । निर्गताऽपि स्तननितम्बभराक्रान्तत्वाच्छीघ्रं गन्तुं
 न शक्नोति भावः । कुचनितम्बेन प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ।
 लोभिना अत इती (पा० ५।२।११५) इति ॥ १५४ ॥

अपीति । स ओषिभरेण नितम्बभाराक्रान्तत्वेन स्वैरां
 मन्दगामिनीमपि समीपे गच्छन्तीमपि तां स्वयं गजबन्धनस्त-
 ष्ववदुरु दीर्घा च पीवरौ दोषौ बाह्य यस्मैवभूतः सन् अङ्ग-
 पाल्यां धत्तुं नाशकत्, यतस्तस्या अङ्गसङ्गाज्जघनाङ्गस्यर्धाज्जातो
 निष्क्रियत्वरूपसात्त्विकभावः स्तम्भो यस्य सः सात्त्विकस्तम्भवशात्
 तां धत्तुं नाशकदित्यर्थः ॥ १५५ ॥

आलिङ्ग्येति । अथै भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेणाङ्गिरं
 वाक्यश्रेष्ठं वक्तुमसमर्थं प्रियं मलं स्मित्वाऽधीरत्वेन हसित्वा नि-

प्रियस्याप्रियमारभ्य तदन्तर्दूनयाऽनया ।

श्लोके शास्त्रीनयाऽऽस्त्रिभ्यो न गन्तुं न निवर्त्तितुं ॥ १५७ ॥

वृत्त्य परावृत्त्य वक्षितधीवं पश्यन्ती यती द्वारस्य पारं देहसी-
वहिःप्रदेवमगात् । इति किं । हे तन्वङ्गि प्रियं आस्त्रिञ्चास्त्रि-
ञ्चापरिपूर्णवाग् वाणी चक्ष तमित्यर्थः । कामोष्माद्वाङ्मुख्येन
गङ्गदभिन्नस्वरतया आस्त्रिञ्चास्त्रिञ्च मां सुखव पद्याद्भवेति
वाक्यशेषः । स्त्रितादयः सम्भोगश्टङ्गाररसाङ्गीभूततयाऽसङ्गारः
॥ १५६ ॥

प्रियस्येति । प्रियस्य तत्सम्भोगप्रतिकूलस्य चक्षमप्रियमारभ्य
कृत्वा तदन्तर्देवान्तर्दूये दूनया उपतप्तया प्राप्तपद्यान्तापयेति
यावत् । द्वारवहिर्देवं प्राप्तयाप्यनया प्रियस्यान्वेषिताचरसा-
नन्तरं तस्य प्रसादनमकृतैव सखीं प्रतिगन्तुमयुक्तमिति विचा-
र्यास्त्रीभ्यः सखीः प्रति गन्तुं न श्लोके समर्थाऽभून् तत्रैव तस्मा-
वित्यर्थः । सखीभ्यः सकाशात्निवर्त्तितुं नशं प्रति परावर्त्तितु-
मपि न श्लोके यतः शास्त्रीनयाऽष्टवृत्त्याऽतिसख्यञ्चया, अस्त्रदुहेत्रे
नागताऽपि सुरतायै प्रियं प्रति पुनर्गतेति सख्यो वदिस्यन्ति
तथा च सख्या आदिति भिद्या पुनर्न निवृत्तेत्यर्थः । नखविष-
यैव वा सख्या । अणमात्रं मार्गमध्ये चिन्तावशात्तूष्णीं स्थितेति
भावः । आस्त्रीभ्यः गत्यर्थकर्मासीति (पा० २।३।१२) चतुर्थी ।
निवृत्तिं प्रत्यपादानत्वात् पञ्चमी वा ॥ १५७ ॥

अकथयद्य वन्दिसुन्दरी दाः-
 सविधमुपेत्य नलाय मध्यमङ्गः ।
 जय नृप दिनयौवनोष्णतप्ताऽऽ-
 श्ववनजलानि पिपासति क्षितिस्ते ॥ १५८ ॥
 उपहतमधिगङ्गमम्बु कम्बु-
 ष्विवि तव वाञ्छति केशभङ्गिसङ्गात् ।

अकथयदिति । अथ परिहासपूर्व्वं भैमीवह्निर्निर्गमनामकारं
 पुरुषस्त्वान्तःप्रवेष्टुमत्रक्यत्वादवसरज्ञापकवचनस्यावश्यं श्रावणी-
 यत्वाद्वन्दिसुन्दरी विदग्धमागधवनिता दाःसविधं दारदेवस-
 न्नीपमुपेत्य इति अङ्गो मथं मध्याङ्गमकथयत् व्यज्ञापयदि-
 त्यर्थः । इति किं । हे नृप जय सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व दिनस्य
 यौवनं मध्याङ्गस्यसम्बन्धिनोष्णेन तप्ता, आतपसन्नापेन हतस-
 न्नापवती क्षितिः ते आश्ववनजलानि माध्याङ्गिकस्नानजलानि
 पिपासति पातुमिच्छति । माध्याङ्गिकस्नानावसरो वर्त्तत इत्य-
 सूचयदित्यर्थः । मध्याङ्गतप्ता हि जलं पातुमिच्छति । अकथ-
 यदिति लङ् । अचकथदिति पाठे ष्यन्ताच्चङ् । नलाय क्रियया
 समभिप्रेतीति (पा०१।४।३१।वा०१) सम्प्रदानत्वं ॥ १५८ ॥

उपेति । अधिगङ्गं गङ्गामधिकृत्य वर्त्तमानमुपहतं भागीर-
 ष्याः सकाशादानीतं कम्बुष्विवि शङ्खधवलं अम्बु तव लक्ष्मणतरकु-
 टिलकेशप्राशस्य भङ्गिभिः कुटिलभावैः सह सङ्गात् सम्बन्धात्,
 अनन्तरं सम्बन्धे जाते तरङ्गैः कृत्वाऽसमाऽतुल्यरूपा विषमा वा

अनुभवितुमनन्तरं तरङ्गा-
 समशमनस्वच्छमिश्रभावशोभा ॥ १५९ ॥
 तपति जगत एव मूर्द्धि भूत्वा
 रविरधुना त्वमिवाहुतप्रतापः ।
 पुरमथनमुपास्य पश्य पुण्यै-
 रधरितमेनमनन्तरं त्वदीयैः ॥ १६० ॥

अतिह्रष्टा वा शमनस्वसा यमभगिनी यमुना तथा सह मिश्र-
 भावेन मिलितत्वेन सङ्गमेन या शोभा तां गङ्गायमुनासम्भूत-
 प्रयागकामनीकमनुभवितुं प्राप्तुं वाञ्छति । शुभतरस्य जलस्य
 ह्रष्टातरकेत्रपात्रसङ्गे सति प्रयागजलशोभा भविष्यतीति गङ्गा-
 जलेच्छां पूर्य माध्याह्निकस्नानं कुर्विति भावः । अधिगङ्गं
 विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ १५९ ॥

तपतीति । हे राजन्, अहुतोऽस्यः प्रहृष्टसापः करौष्यं यस्य
 स रविरधुना मध्याह्नसमये जगत एव विश्वस्यापि मूर्द्धि भूत्वा
 तपति । क इव । त्वमिव । यथा अहुतः प्रतापः चाचतेजो यस्य स
 त्वं विश्वस्य मूर्द्धि चरणमारोप्य तपसि राजसत्त्व्या दीप्यसे तये-
 त्यर्थः । मध्याह्नसमयो निश्चितो वर्त्तत इत्यर्थः । अत एव पुर-
 मथनं हरमुपास्याराधोपाञ्चितैरिति शेषः । एवम्भूतैस्त्वदीयैः
 पुण्यैर्देवपूजानन्तरं त्वमेनं सूर्यमधरितं मस्तकोपरिभागाद्या-
 वितं तिर्यग्गगनभागे वर्त्तमानमेनं सूर्यं पश्य । देवपूजानन्तरं हि
 सूर्यो नमस्क्रियत इत्याचारात्त्वमथपराङ्गे सूर्यं मनस्कुर्विति

आनन्दं हठमाहरन्निव हरध्यानार्चनादिक्षण-
 स्यासत्तावपि भूपतिः प्रियतमाविच्छेदखेदालसः ।
 पञ्चद्वारदिशं प्रति प्रतिमुञ्जर्द्रागनिर्गतप्रेयसी-
 प्रत्यावृत्तिधिया दिशन् दृशमसौ निर्गन्तुमुत्तस्थिवान् ॥१६१॥

भावः । अधुना तु त्वत्सदृशः यत्पूजाजनितपुष्टैस्त्वया जितो-
 ऽधोगतो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १६० ॥

आनन्दमिति । असौ भूपतिः स्नानार्थं वह्निर्निर्गन्तुं श्र-
 यत्वाः सकाशादुत्तस्थिवान् । किम्भूतः । द्राक् स्रष्टिति वह्नि-
 निर्गतायाः प्रेषस्या भैम्बाः प्रत्यासत्तिधिया परावृत्त्यागमनस्य
 बुद्ध्या पुनरप्यागमिष्यति किमिति सम्भावनया तद्विलोकनार्थं
 पञ्चद्वारदेशं पार्श्वद्वारप्रदेशं प्रति लक्ष्यीकृत्य प्रतिमुञ्जर्मुञ्जर्मुञ्जर्दुः
 दिशन् ददानः, तथा प्रियतमाया विच्छेदो वियोगस्तस्मिन्नेन
 खेदेन दुःखेनालसोऽपि तथा हरध्यानार्चनादेः क्षणस्य मध्याह्न-
 स्यासत्तौ, अतिनैकस्य सत्यामपि हठं यथा स्यादेवं बलात्का-
 रेण गतमप्यानन्दमाहरन्निव परावर्तयन्निव, अर्चनादिरेव क्षण
 उत्सवस्तदासत्याऽपीति वा विरहखेदाद्यमे सत्यपि नित्याह्निक-
 कासलोपभिया न्निवभत्वा च आनन्दबलादह्निर्निर्गत इत्यर्थः ।
 श्लोकचतुष्टयेनोत्तरसर्गसङ्गतिः सूचिता इति ज्ञेयं । प्रतिमुञ्ज-
 रित्यर्थे प्रतेर्मुञ्जः ब्रह्मेण सह सुपेति (पा०२।१।४) समासः
 मुञ्जर्मुञ्जरित्यर्थः ॥ १६१ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारश्रीरः सुतं
 श्रीश्रीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामक्षदेवी च यं ।
 अन्यालुक्षरसप्रमेयभषितौ विंशस्तदीये महा-
 काव्येऽयं व्यगलस्रलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥१६२॥
 समाप्नो विंशः सर्गः ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाङ्कः पूर्ववत् ॥ अन्तेः श्रीहर्षव्यतिरिक्तैः
 कविभिरक्षुषा रसस्य शृङ्गारादेः प्रमेयस्य समाशोक्तप्रेषादेश्च
 भषितिगुण्यना च च तादृशेऽपूर्व्वरसादिमति महाकाव्ये विंशः
 सर्गः विंशतेः पूरुषः व्यगलत् समाप्तिमितः । भषितौ । भाषित-
 पुंस्त्वं विंशः तस्य पूरुषे उटिति (पा० ५।२।४८) उट् ॥ १६२ ॥
 इति श्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजानारायणहते नैषधीयप्रकाशे
 विंशः सर्गः ॥

उत्तरनैषधचरित ।

एकविंशः सर्गः ।

तं विदर्भरमणीमणिसौधा-
दुज्जिह्वानमनुदर्शितसेवैः ।
अर्पणान्निजकरस्य नरेन्द्रै-
रात्मनः करदता पुनरूचे ॥ १ ॥

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितमध्याह्नस्नानदेवपूजादिवर्णना-
र्थमेकविंशं सर्गमारभते । तमिति । विदर्भरमण्या भैम्या मणिसौ-
धात्मणिवद्भुसुधाधवसितप्रासादात् सकाशादुज्जिह्वानं वहिर्नि-
र्गच्छन्तं नखमनुसधीकृत्य दर्शिता अन्तःपुरद्वारि प्रणामादिना
ज्ञापिता सेवा यैः, अवसरपर्यन्तं वहिस्तितैरन्तरङ्गैर्नरेन्द्रैर्मल-
हस्तावसम्भनार्थं निजकरस्थापणाद्देतोरात्मनः स्वस्य करदता
पुनरूचे पुनरुक्तीचक्रे इत्यर्थः । पूर्वं सर्वेऽपि राजानः वलि-
रूपकरसमर्पणात् करदा अभूवन्, इदानीन्तु सोपानमा-
र्गेषावरोहतो नखस्य हस्तावसम्भनार्थं निजपाणिसमर्पणात्
करदा जाता इति हस्तेनोक्तेषा । एतेन नखस्य चक्रवर्त्तित्वं
द्योत्यते ॥ १ ॥

तस्य चीनसिचयैरपि बद्धा
 पद्धतिः पद्युगात् कठिनेति ।
 तां प्यधत शिरसा खलु माल्यै
 राजराजिरभितः प्रणमन्ती ॥ २ ॥
 द्रागुपाञ्चित तस्य नृपैस्त-
 दृष्टिदानबहुमानकृतार्थैः ।

तस्मैति । खम्बितीव हेतोः अभितः पार्श्वद्वयेऽपि प्रणमन्ती
 राजराजिर्नृपपरम्परा तां सिचयैर्बद्धामपि पद्धतिं शिरसा
 माल्यैः शिरोधृताभिः पुष्पमास्ताभिः प्यधत आच्छादयति स्म ।
 इति किं । चीनसिचयैः देवविशेषोद्भवैः सुसम्पदुभिर्वस्त्रैर्बद्धा
 सञ्जिता आच्छादितापि सती पद्धतिः तस्य नखस्य पद्युगात्
 सकाशात् कठिनेति, मृदुतरयोर्षिं चरणयोर्मृदुतरपुष्पबद्धायां
 भुवि गमनं युक्तं इति शिरोधृतपुष्पसंसर्गं यावद्भवति ताव-
 त्पर्यन्तं मध्येमार्गं तस्य सादरं दृष्टवत् प्रणामं सर्व्वेऽपि चक्रु-
 रित्यर्थः ॥ २ ॥

द्रागिति । अथ प्रणामानन्तरं तेन कृतं दृष्टिदानं नेत्र-
 निरीक्षणं तल्लक्षणेन बहुमानेन कृतार्थैः सफलत्रैर्नृपैः देवे
 भवं देयं स्वस्वदेयं स्त्रीयस्त्रीयदेवभवं तत्रान्यत्र वाऽपूज्यं दुर्लभं
 अत्युत्तमं, तथा बल्लेन बुद्धिपूर्व्वं शिखावन्नेन कल्पितैरारोपितै-
 र्वृत्तलोज्वल्लादिरमणीयकलादिगुणविशेषैरधिकं अतितरां
 चित्रमास्वर्य्यरूपं सहजैराहितैश्च गुणैरतितरामास्वर्य्यकारि-

स्वस्वदेश्यमथ रत्नमपूर्वं
यत्नकल्पितगुणाधिकचिचं ॥ ३ ॥
अङ्गुलीचलनलोचनभङ्गि-
भूतरङ्गविनिवेदितदानं ।
रत्नमन्यनृपटैकितमन्ये
तत्प्रसादमलभन्त नृपास्तत् ॥ ४ ॥

मणिमुक्ताकरितुरगादिरत्नं वस्तु तस्य द्राक् शोचं प्रणामान-
न्तरमव्यहितमेवोपाद्रियत उपदीक्षतं । तत्र उपदीक्षते रत्न-
जाते दृष्टिदानमेव वञ्चमान इति वा । केनेदमिदमानीतमि-
त्यादरप्रअपूर्वं तेषु दृष्टिदानमेवेति वा यन्नेति पाठे यत् कल्पि-
तगुणाधिकचिचं न भवति किन्तु स्थाभाविकगुणाधिकचिचमेत-
द्रत्नमिति सम्बन्धः । देशं भवार्थं दिगादित्वाद्यत् दिग्भूमिति
पाठेऽपि, रत्नजातावेकवचनं, एवमुत्तरसोकेऽपि ॥ ३ ॥

अङ्गुलीति । अन्ये चिरकालसेविनस्तदानीमेवागता वा
नृपा अन्यनृपैर्दौकितं उपदीक्षतं तत्पूर्वोक्तं मणिमुक्तादिरत्नजा-
तमेव तस्य नलस्य प्रसादं पारितोषिकं दानं अलभन्त । किन्भूतं ।
अङ्गुलीचलनेन लोचनभङ्गा प्रसादसूचकनेत्रवीक्षणविशेषेण
भूतरङ्गेण च एतस्यै एतद्देशीति सेवकान् प्रति एतत् त्वं गृह्णाष्यैतत्
त्वं गृह्णाष्येति राज्ञः प्रत्येव वा विशेषेण निवेदितं दानं यस्य ।
अन्यैरानीतमन्येभ्यो दत्तवान् न तु कोषागारे निवेदितवानि-

तानसौ कुशलसूतसेकै-
 स्तर्पितानथ पितेव विसृज्य ।
 अस्त्रशस्त्रखुरस्त्रीषु विनिन्ये
 शैथ्यकोपनमितानमितौजाः ॥ ५ ॥

त्यनेनैदार्यातिशयश्चातुर्यं च सूच्यते । चतुरो हि तदीयमेव
 तस्मै न ददाति । अङ्गुल्यादिपालनेन आदानादिवेदनमी-
 चरजातिः ॥ ४ ॥

तानिति । अथ नूतनागत राजस्त्रीकृतोपदानान्तरं चिरा-
 नतराजेभ्यो वितरणान्तरं असौ अमितौजा अतुल्यपराक्रमो
 नसौ नूतनागतान् राज्ञः कुशलसूतसेकैः कुशलप्रशस्त्रनि-
 सत्यप्रियवचनामृतसेचनैः भवतां राष्ट्रे देहे च कुशलं भवतां
 कार्यं करिष्यामीत्येवंरूपैः कृत्वा तर्पितान् प्रीणितान् सबहु-
 मानं स्तर्पित्विरं विसृज्य शैथ्यकेन शिथ्यभावेन प्रयोजकेनोपन-
 मितान् समीपमागीतान् अस्त्रादित्रिचार्थं समीपमागतानन्य-
 नृपान् अस्त्राद्याग्नेयादीनि शस्त्राणि वाणादीनि तेषां खुरस्त्रीषु
 हस्तचरणादिसंस्त्रान्चातुरीविशेषेषु विनिन्ये तद्विषयं कौशल-
 मग्निश्चयदित्यर्थः । क इव, पितेव । शैथ्यकेति भावे षोपधा-
 दुञ् । शिथ्यतेति च पाठः ॥ ५ ॥

मर्त्यदुःप्रचरमस्त्वविचार-
 च्चारु शिष्यजनतामनुशिष्य ।
 खेदविन्दुकितगोधिरधीरं
 स श्वसन्नभवदाश्रवनेक्षुः ॥ ६ ॥
 यत्तकईममृदून्मृदिताङ्गं
 प्राकुरङ्गमदमीलितमौलिं ।

मर्त्येति । स गत्त आश्रवेक्षुः जलावगाहनाय साभिजाषो-
 ऽभवत् । किम्भूतः । मर्त्येषु दुःप्रचरमविद्यमानप्रसरं मर्त्यैः दुःप्र-
 चर्यते दुःप्रचरं नस्मातिरिक्तैर्मर्त्यमात्रैरज्ञाताग्नेषविशेषं अस्त्राणां
 आग्नेयाद्यस्त्राणां विचारं मोक्षोपसंहारोपायप्रकारविशेषं चारुः
 प्रौढप्रतिभः शिष्यजनस्तत्समूहं चारुसम्यग्वा अनुशिष्य शिष्ययि-
 त्वा स्थितोऽनन्तरं श्रमवशाज्ज्वाता ये खेदविन्दुकास्ते सञ्जाता
 यस्य तादृशो गोधिः खलाटं यस्य अत एव धीरं दीर्घं न धीर-
 मस्यं श्वसन् । विन्दुकेत्यच्चार्यार्थे कम् । तारकादित्वादितच् ।
 खलाटमलिकं गोधिरित्यमरः ॥ ६ ॥

यचेति । उच्यते अङ्गनासं वज्रसपरिमलेनानुवन्विताः
 मिस्रमो भङ्गा येषु तैर्गन्धवारिभिः कर्पूरादिवासितजलैः सि-
 विषुः अभ्यङ्गस्नानमकारयन्नित्यर्थः । किम्भूतं । प्राक् पूर्वं कर्पू-
 रागरुकस्त्रीचन्दनकङ्कोलचूर्णरूपेण यत्तकईमेन सुगन्धिद्र-
 व्येण कृत्वा मृदु यथा तथा घनैः उन्मृदितं अङ्गं यस्य तथा
 पश्चात् कुरङ्गमदेन कस्त्रिकया मोलितः समन्धं प्रापितः

गन्धवाभिर्ननुबधितमृङ्गै-
 रङ्गना सिषिसुसुचकुचास्तं ॥ ७ ॥
 भूमृतं पृथुतपो घनमाप्त-
 स्तं शुचिः स्रपयति स्र पुरोधाः ।
 सन्दधज्जलधरस्त्वलदोष-
 स्तोर्थवारिलहरोरुपरिष्ठात् ॥ ८ ॥

मौलिर्यथ कस्त्ररिक्तानिर्वासिततैस्त्रिभिरसमिति यावत् । तथा ।

कर्पूरमगहस्यैव कस्त्ररीचन्दनं तथा ।

कङ्कोखं च भवेदेभिः पञ्चभिर्यथकईमः ॥

इति* विष्णुपुराणात् ॥ ७ ॥

भूमृतमिति । अभ्यङ्गस्नानानन्तरं शुचिः साधार आप्ते
 दितः स्त्रकुलपरम्परायातः पुरोधाः पुरोहितः जलधराज्जल-
 पूर्णात् स्पर्शकलत्रात् स्त्रलन् पतञ्जोचः संमतधारापरम्परा या-
 स्नात्ताः प्रयागादितीर्थवारीणां लहरीस्तरङ्गान् उपरिष्ठात्
 सन्दधत् प्रचिपन् सन् पृथुना तपसा चान्द्रायणादिजन्येन च
 पुष्टेन घनं पूर्णं तं भूमृतं नखं स्रपयति स्र । पूर्वमुष्णोदकस्ना-
 नेन शरीरशुद्धिं कारयित्वा स्रुच्यपूर्व्यं शीतलोदकेन वेदोक्त-
 मन्त्रस्नानमकारयदिति भावः । शुचिराषाढः पृथुना तपसा
 माघमासेनाघनं माघमारभ्य वृक्षाणां गलितपत्रत्वाद्गहनं
 एवभूतं पर्वतमभिविञ्चती विग्नित्वा लहरीरुपरि धारयन्

* गबड इति पा० ।

प्रेयसी कुचवियोगद्विर्भुग्
 जन्मधूमविततीरिव बिभ्रत् ।
 स्नायिनः करसरोरुहयुग्मं
 तस्य गर्भधृतदर्भमराजत् ॥ ९ ॥
 कल्प्यमानममुनाचमनार्थं
 गाङ्गमम्बु चुलुकोदरचुम्बि ।
 निर्मलत्वमिलितात् प्रतिविम्बा
 द्यामयच्छदुपनीय करे नु ॥ १० ॥

बभ्रुजलं विक्षिपन् आषाढः पृथुतपो येषां तैस्तपस्त्रिभिर्धनं
 निरन्तरव्याप्तं पर्यन्तमभिविद्यतीति वा । तथा माघ इत्यमरः
 शुचिस्त्रयमाषाढ इति च ॥ ८ ॥

स्नानक्रममाह ॥ प्रेयसीति । स्नायिनो मन्त्रवन्तीर्यजस्ताव-
 गाहनस्नानविधिना स्नानं कुर्वाणस्य करसरोरुहयुग्मगर्भयो-
 स्सर्जनीकनिष्ठान्तरालयोर्धृतौ दर्भौ येन एवभूतमराजत्
 शुशुभे । किम्भूतमिवोत्प्रेक्षते । प्रेयस्याः कुचवियोग एव द्विर्भुक्
 तस्माज्जन्म धूमविततीर्विभ्रदिव दर्भाणां श्यामत्वा-
 द्धूमविततित्वं युक्तम् ॥ ९ ॥

कल्प्येति । अमुना आचमनमर्थः प्रयोजनं यस्य आचमनं
 कर्तुं वा कल्प्यमानं स्त्रीक्रियमाणं चुलुकोदरचुम्बि चुलुकम-
 ध्ववर्त्ति गाङ्गं अम्बु कर्त्तुं निर्मलत्वेन मिलितस्तस्मिन् जातः प्रति-
 विम्बो यस्यास्तां स्नां स्वर्गं उपनीय समीपस्थां कृत्वा हस्तप्राप्यां

मुक्तमाप्य दमनस्य भगिन्या
 भूमिरात्मदयितं धतरागा ।
 अङ्गमङ्गमनु किं परिरेभे
 तं मृदो जलमृदुग्रहयासुं ॥ ११ ॥

कृत्वा करे आचच्छत् । दाण्डाने तदुत्प्रेक्षायां स्नानप्रारम्भान-
 न्तरमाचमनं चकारेत्यर्थः । अन्यदपि दुर्लभं वस्तु इत्ये आनीय
 दीयते ॥ १० ॥

मुक्तमिति । भूमिः आत्मनो भूपतित्वाद्दयितं प्रियं भर्तारं
 नखं स्नानकाले दमनस्य भगिन्या भैरव्या मुक्तं विरहितमाप्य
 सन्ध्या धृतो रागो लौहित्यं यथा अथ च सानुरागा सती ऊष-
 रादिमृत्तिकानिषेधान्तपरिहाराय जलस्पर्शमात्रेण त्रिधि-
 स्नावयवाः मृदुतरस्पर्शाः स्नानार्थमानीताः मृदो गङ्गादिमृ-
 त्तिका गृहयासुं गृह्यन्तं अनुकं आत्मनः कामुकं तं अङ्गमङ्गं
 प्रत्यङ्गं परिरेभे आल्लिलिङ्ग । औतमार्गेण सलाटाद्यङ्गेषु रक्त-
 मृत्तिकालगनव्याजेनान्वदा दुःप्रापं स्ववत्तमं भृराल्लिलिङ्गेति
 भावः । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्याऽपि सपत्नीमुक्तं वत्तमं चिरा-
 त्पाप्य सानुरागा सती प्रत्यङ्गमाल्लिङ्गति कं सुखं लचीकृत्य
 सुखोद्भेजेनाल्लिलिङ्गेति वा ।

शुक्ला विप्रस्य रक्ता तु चचिचस्याथ मृदिङ्गः ।

मित्रा शूद्रस्य कृष्णा तु क्रमामृद उदाहताः ॥

इति स्रुतेः । अनुकं अनुकाभिकाभीकःकमिता (पा०५।२।७४)

मूलमध्यशिखरस्थितवेधाः
 शौरिशम्भुकरकाङ्क्षिशिरस्यैः ।
 तस्य मूर्ध्नि च करे शुचिदर्भैः
 वारि वान्तमिव गाङ्गतरङ्गैः ॥ १२ ॥

इति साधुः । अनुकिमिति पाठे सर्वाण्यङ्गानि सचीकृत्य परि-
 रेभे किमित्यर्थः ॥ ११ ॥

मूलेति । सायमूलैस्त्रिभिरगर्भैर्दर्भैस्त्रय मूर्ध्नि शुचि निर्बालं
 कुचाप्यसम्बन्धात् पवित्रतरङ्ग मार्जनं मन्त्रं तत्सम्बन्धि वारि च
 करे विचित्रं । छविचेपे किम्भूतैः ।

कुत्रमूले स्थितो ब्रह्मा कुत्रमध्ये जनार्दनः ।

कुत्राग्रे ब्रह्मरं विद्याप्तयो देवाः कुत्रे स्थिताः ॥

इति वचनान् मूले मध्ये शिखरे च क्रमेण स्थितानां वेध-
 शौरिशम्भूनां ब्रह्मविष्णुहराणां क्रमेण करके कमण्डलौ अष्टौ
 पदान्मुजे शिरसि च गङ्गा सर्व्वदेति पुराणप्रामाण्यस्थितैरेवम्य-
 कारेण दर्भेषु सम्भवाङ्गर्गङ्गासम्बन्धिभिस्सरङ्गैर्वान्तमिव उद्गीर्ष-
 मिव कुत्रमूलादिस्थितब्रह्मादिदेवता यत्र करकादिनिष्ठगाङ्ग-
 तरङ्गभ्रष्टैरिव पवित्रैर्दर्भायजलैः स्नानाङ्गभूतं मार्जनमकरोदि-
 त्यर्थः । कमण्डलौ करक इत्यमरः । वान्तं उदितान्तः यस्य
 विभाषेति (पा० ७।२।१५) निष्ठायामिच्छिवेधः ॥ १२ ॥

प्राणमायतवमो जलमध्ये
 मञ्जिमानमभजन्मुखमस्य ।
 आपगा परिवृढोदरपूरे
 पूर्वकालमुचितस्य सुधांगोः ॥ ११ ॥
 मर्त्यलोकमदनः सदृशत्वं
 विधदभ्रविशदद्युतितारम् ।

प्राणमिति । सुवर्षघटितमहापाचस्यतीर्थलोपकल्पितसमन्व-
 ककरहतावगाहनजलमध्ये ।

गायत्रीं चिरसा साङ्गं अपेद्याहतिपूर्विकां ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां चिरयं प्राणसंयमः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योक्तलक्षणलक्षितं प्राणं प्राणायामं आयतवतः
 हतवतः जलमध्ये मुखं नवीकृत्य कनिष्ठाङ्गुष्ठेन नासामुखश्चा-
 सनिरोधपूर्व्यं अघमर्षणं हतवत इति धावत् । एवम्भूतस्यास्य
 गलस्य जलान्तर्वर्त्तिमुखं आपगानां परिवृढस्य स्वामिनः समु-
 द्रस्य उदरपूरे गर्भप्रवाहमध्ये मन्थनात् पूर्वकालं उषितस्य हत-
 वासस्य सितांगोस्यन्द्रस्य मञ्जिमानं सौन्दर्यमभजत् सागरो-
 दरस्यचन्द्रदृशमभूदित्यर्थः । पुंसिभूत्यसवःप्राणा इत्यमरोक्तेः
 प्राणवन्दस्य बहुवचनान्तत्वनियमादेकवचनं चिन्धं । आयतवतः
 यमेः क्तवत्तुः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १३ ॥

मर्त्येति । मर्त्यलोकमदनो गलः दृशदृश एव वसनं यस्य
 तस्य दिगम्बरस्य विधुमौलेस्यन्द्रशेखरस्य स्यङ्गयेव अम्बरं वस्तं अघ

अम्बरं परिदधे विधुमौले
 स्पृह्येव दशदिग्वसनस्य ॥ १४ ॥
 भीमजामनुचलत् प्रतिवेलं
 संयियंसुरिव राजश्वषीन्द्रः ।

च गगनं परिदधे । अत्र हतदशदिगूपविभागं गगनमुच्यते तेन
 गगनवसनस्येत्यर्थः । किम्भूतं । सहृदयत्वं दशाभिर्दीर्घप्रान्ततन्तुभिः
 सह वर्तते तद्भावं अथ च दशभिःसहवर्तमानं तद्भावं दशत्व-
 सङ्ख्यायोगिदिग्भिर्भागोपाधिरेव दशत्वसङ्ख्यायोगित्वं विभ्रत् सद-
 शत्वमुदितभाग्यत्वं विभ्रदिति नलविशेषणं वा । तथा अभ्रव-
 दौचित्याच्छरश्लेषेवाभ्रका परिपर्यां यस्य शुभ्रतरद्रव्यविशेष-
 स्सेव वा । विश्रदा शुभ्रतरा द्युतिर्यस्य अत एव तारं सूक्ष्मतरं
 धवलद्युतिवत् तारश्चेति एकपद्यं वा अभ्रवद्विश्रदा द्युतिर्यस्य
 तद्भावस्ततामारात् आदत्ते तद्भवत्तरं वा शरश्लेषवदभ्रक-
 द्रव्यवदा निर्भ्रालाद्युतिर्यासां तादृश्यस्तारका यच्च । यदा अ-
 भ्राणि मेघा विश्रन्ति अत एव मेघादृतत्वाद्द्युतयः कान्ति-
 रहितास्तारका यत्रेति वा । अश्लिन्नं धीतं वस्त्रं परिदध
 इत्यर्थः ईश्वरोऽपि विश्रिष्टमाकाशमेव वस्त्रे त्रिविकामयोर्विश्रे-
 षात् स्पृह्या युक्ताः । अभ्राणि विश्रन्तीति पक्षे द्वितीयेति योग-
 विभागात् समासः ॥ १४ ॥

भीमजामिति । राजश्वषीणां सदाचारनृपाणां मध्ये इन्द्रः
 च नलः उत्तरी यस्योपरितनवस्त्रस्य परिवेषमिषेण वेष्टनव्याजेन

प्राववार हृदयं स समन्ता-
दुत्तरीयपरिवेषमिषेण ॥ १५ ॥

- स्नानवारिघटराजदुरोजा
गौरमृत्तिलकविन्दुमुखेन्दुः ।
केशशेषजलमौक्तिकदग्ना
तं वभाज सुभगास्रवनश्रीः ॥ १६ ॥

हृदयं मनः अथ च वचःस्रसं समन्तात् प्राववार ववन्ध पिदधे च ।
किम्भूतं । यतः प्रतिवेशं वारं वारं भीमजामनुसचीकृत्य अनुरा-
गातिघ्नयाचक्षदभिमुखं धावत् । किम्भूत इव तद्दृश्यं संचिद्यं-
सुरिव सम्यक् नितरां नियन्तुमिच्छुरिव क्षणमात्रं तथा न
गन्तव्यमिति गाढं सयत्नं कर्तुमिच्छति वा स्त्रत्यादावेकवा-
ससः कर्मानधिकारोक्तेरुत्तरीयवस्त्रधारणं युक्तं । अन्योऽप्यन्यत्र
गमनोत्सुको बलाद्गज्जवादिना स्थाप्यते समन्तादिति च पाठः ।
राजा चचिरित्येक इति प्रकृति भावः ॥ १५ ॥

स्नानेति । सुभगा मनोहरा अथ च सौभाग्यवती आस्रवन-
श्रीः स्नानसञ्जीवनी वभाज सिषेवे स्नानेन नितरां शुश्रुभे इत्यर्थः ।
किम्भूता । स्नानार्थं वारि तद्युक्ताः सुवर्णघटास्त एव राजमौ-
उरोजौ कुशौ यस्याः सा तथा ऊर्द्धवृत्ततिर्यग्ऊर्ध्वचन्द्राकाराः
वर्णानां क्रमान्तिलका इति दक्षवचनात् । स्रलाटे धृतो गौर-
मृत्तिलकविन्दुर्गङ्गातीरमृद्गोपीचन्द्रनादिरचितो वर्तुलस्त्रिल-
कः स एव गौरवृत्तत्वान्मुखेन्दुर्यस्याः सा तथा हस्तवस्त्रैर्न मार्ज-

शैत्यशैत्यजलदेवतमन्त्र-
 खादुताप्रमुदितां चतुराक्षीं ।
 वीक्ष्य मोघधृतसौरभलोभं
 घ्राणमस्य सलिलघ्नमिवाभूत् ॥ १७ ॥

वेदिति व्यासवचनेन वैधस्त्रामानन्तरं वस्त्रादिना केन्द्रमार्जनस्य निषेधात् केन्द्रेषु श्रेष्ठं जलं केन्द्रप्रान्तेभ्यो गल्लक्ष्यजलं जलविन्द-
 वस्त एव मौक्तिकानि दन्तास्य यस्याः, यदा जलमौक्तिकानि मुक्तावत् स्थूलजलविन्दवस्त एव दन्ताः यस्याः सा एवभूता रमणीयदद्रना तिलकं दधारेति भावः । अन्याऽथेवंविधा तदृशी कश्चिद्भजत इति ॥ १६ ॥

शैत्येति । शैत्येन शैत्येन च जलदेवतं येषां तैरायैः तज्जल-
 देवतं वक्ष्यस्तस्मिन्भिर्भिरावृणोमन्त्रैः ब्रह्मात्मकैः खादुतया म-
 धुररसतया च जलगतत्रिभिष्टरूपस्यर्गब्रह्मरसलक्षणस्वस्वविषय-
 स्त्राभेन प्रमुदितां अतितरां सन्तुष्टां चतुराक्षीं इन्द्रियचतुष्टयं
 क्रमेषु चक्षुस्सक्त्रोचरसनसमाहाररूपां नेत्रादिचतुष्टयीं वीक्ष्य
 घ्राणेन्द्रियं सदृजगन्धस्य पृथिव्या असाधारणगुणत्वाज्जले तद-
 सम्भवात् कर्पूरादिवासितस्य च जलस्य देवस्त्रापनादिधर्मकर्मसु
 प्रतिषेधादौपाधिकस्याप्यसम्भवात् मोघो निष्कल एव दृतः
 सौरभे शोभनगन्धे शोभो येन शोभस्तज्जातीयस्यर्द्धा, विगलि-
 तविवेकं सत् सतं चेत्यादिसन्ध्याघमर्षणे चुलुकोदकस्यर्गमिषेण
 सलिलं जिघ्रतीति सलिलघ्नं जलघ्राणं कुर्वन्दिवाभूत्, शोभस्य-

राशि भानुमदुपस्थितयेऽस्मि-
 ज्ञान्तमम्बु किरति स्वकरेण ।
 भ्रान्तयः स्फुरति तेजसि चक्रु-
 स्वष्टुर्तर्कुचलदकवितर्कं ॥ १८ ॥

ह्रींभां विगच्छितविवेको अविषयेऽपि प्रवर्तते । सन्ध्याधमर्षं चकारेति भावः । सैत्यं वर्षवाचितात् यञ् । चतुरार्थी समा-
 हारे द्विगोरिति (पा० ४।१।११) ङीप् । सखिसङ्घं आदन्तात् कः ॥ १७ ॥

राज्ञीति । अस्मिन् राशि भानुमतः सूर्यस्योपस्थितये उप-
 खानार्थं ज्ञान्तं गृहीतमर्थदानसन्धि स्वकरेण स्वपाणिना अर्थ-
 दानानन्तरं वा “अथावादित्यो ब्रह्म” इत्यादिमन्त्रपूर्वकं जलं
 क्षिरः परितः स्वपाणिना स्फुरति प्रकाशमाने तेजसि सौरप्रभा-
 प्रसरे मध्ये गच्छद्दिन्दु क्रमेण किरति सति भ्रान्तयः क्षिप्रोदकस्यैव
 प्रादक्षिण्यपरिभ्रमणानि लोकस्य त्वष्टुर्विश्वकर्षणसक्तुः ब्राह्मचक्रं
 तत्र घर्षणवशाच्चक्षतो भ्राम्यतो विश्वकृपतनशीलतेजःकणस्य
 अर्कस्य वितर्कं तद्विषयविशिष्टमूर्धं चक्रुः । प्रकाशमानसौरप्रभा
 प्रक्षिप्तगच्छद्दिन्दुजलभ्रमणदर्शनेन विश्वकर्षणा सूर्यः पुनरपि
 शाण्डके धृतः किं । अत एव तत्कणाः पतन्तीति लोकस्य
 तदानीं बुद्धिरभूदित्यर्थः । भानुमदुपस्थितये गृहीतमम्बु स्वक-
 रेण विधिपन् र्थास्मिन् राशि विषये लोकस्य तदानीं भ्रान्तयो
 नसाङ्गप्रभाप्रसरे प्रकाशमाने सति ब्राह्मचक्रपरिभ्रमसूर्यसम्भा-

सम्यगस्य अपतः श्रुतिमन्त्राः
 सन्निधानमभजन्त कराञ्चे ।
 शुद्धवीजविश्वदस्फुटवर्णाः
 स्फाटिकावलयकसभाजः ॥ १९ ॥

वर्णां लोकस्य चक्रुरिति वा । राज्ञा चदन्तु दृष्टीतं तस्मिन् चित्रे
 जले स्फुरति प्रतिफलति रवितेजसि जायमाना भ्रान्तयो भ्रम-
 णानि त्वष्टुस्तद्वर्णं चसदकै चितकं चक्रुः । उत्थिता आपो विथति
 भ्रमन्तः पतन्ति तत्प्रतिबिम्बितेजस्यपि भ्रमणानि जायन्ते तत्रो-
 त्प्रेक्षा इति वा । अर्घदानं सूर्योपस्थानञ्च हतवानिति भावः ।
 स्फुरिततेजसीति पाठे नक्षत्रशेषणं ॥ १८ ॥

सम्यगिति । श्रुतिमन्त्राः सम्यग् अपतः सावित्र्यादिमन्त्रमा-
 दृत्योपांशु उच्चारयतः अस्य कराञ्चे सन्निधानमभजन्त अत्रो-
 भन्त । किम्भूताः शुद्धैरागमोक्तक्रमोच्चारणनिर्धैर्वैर्वाक्त्रिवाहृषा-
 दिवीजैः कृत्वा विश्वदस्फुटाः माहादिषाकस्योच्चारणेनासन्दि-
 ग्धा वर्णाः अक्षराणि येषु । अथ च शुद्धेषु चासादिदोषरहि-
 तेषु वीजेषु स्फाटिकगुटिकासु विश्वदो धवसः प्रकटो वर्षः का-
 म्निर्वेषा । यदा निर्दोषः स्फाटिकवीजान्येव धवसाः प्रकटा
 वर्णा अक्षराणि येषु । तथा स्फाटिकाशाशां वलयस्य मासाया
 क्लृप्तं भजन्ति ते तदाकारेण परिणता भक्तिसन्नयात् मूर्त्तीभूय
 तस्याणिपन्ने वसन्ति स्येति भावः । उपस्थानागमरं सावित्री-
 अपञ्च हतवानिति भावः ॥ १९ ॥

पाणिपर्वणि यवः पुनरास्था-
 हेवतर्पण्यवार्पणमस्य ।
 न्युष्यमानजलयोगितिलौघैः
 स द्विरक्तकरतालुतिलोऽभूत् ॥ २० ॥
 पूतपाणिचरणः शुचिनोश्चै-
 रध्वना नितरपादक्षतेन ।

पाणीति । अस्य पाणिपर्वणि हस्ताङ्गुलीनां यन्त्रै काष्ठे
 वर्त्तमानो घवाकारः सामुद्रिकलक्षणभूतशुभरेखाविन्यासरूपो
 चवो देवतर्पणजले चवार्पणं कर्मभूतं पुनरुक्तमास्थात् अकरो-
 दित्यर्थः । देवतर्पणं हि यवैः क्रियते ते चाङ्गुलीपर्वसु पूर्वमेव
 वर्त्तन्ते एतावतैव पौनरुक्तं । तथा न्युष्यमानेन पिष्टभ्यो दीय-
 मानेन जलेन योगिभिः सहजस्त्रियमाणैः कृष्णतिलौघैः कृत्वा स
 नलो द्विरक्तः पुनरुक्तः करतालुतिलः करकमलमध्यवर्त्तिसा-
 मुद्रिकलक्षणभूतः सूक्ष्मकालतिलाकारो अङ्गो यस्य तादृ-
 शोऽभूत् । पिष्टतर्पणं हि तिलैः क्रियते स च तिलक्षलहस्तमध्ये
 वर्त्तत एवेति पौनरुक्तं ब्रह्मयज्ञदेवपिष्टतर्पणमपि तेनाकारीति
 भावः । आद्यन्तयोर्देवपिष्टतर्पणयोर्मध्ये वर्त्तमानं ऋषितर्पणमपि
 तेन कृतमिति ज्ञेयं । न्युष्यमानं प्रज्ञादित्वात् सम्प्रसारणं ॥ २० ॥

पूतेति । एष राजा चासौ ऋषिः अतिधर्माचरणशीलो नलः
 देवपूजायुहप्रवेगैश्चित्थायं पूतं जलक्षालितं पाणिचरणौ येनैव-
 द्भूतः सन् शुचिना गोमयस्त्रिभेन पवित्रेण तथा नितरस्य नखा-

ब्रह्मचारिपरिचारिसुरार्चा-
 वेश्म राजष्टपिरेष विवेश ॥ २१ ॥
 क्वापि यन्नभसि धूपजधूमै-
 र्मेचकागुरुभवैर्भ्रमराणाम् ।
 भूयते स्य सुमनः सुमनःस-
 ग्दामधामपटले पटलेन ॥ २२ ॥

तिरिक्तस्य पादेनाहतेऽन्यचरणस्यर्शदूषितेनेत्यर्थः । ऊचैः ऊङ्गं
 अध्वना सोपानबद्धमार्गेषु । यद्वाऽनितरपादहतेन अत एवोच्चै-
 र्नितरां ब्रुचिनाऽध्वना ब्रह्मचारिण उपनीता द्विजाः परिचारि-
 षो देवसेवाकारिणो यत्र एवम्भूतं सुरार्चावेश्म सुवर्णादिनिर्मि-
 तमम्नसंस्कृतप्रतिमा गृहं देवपूजासम्बन्धिनो गृहं विवेश ॥ २१ ॥

कोति । यस्य देवपूजागृहस्य नभसि अन्तरावकाशे क्वापि
 कस्मिन्नपि प्रदेशे सुमनसां देवानां पूजार्थमानीताः सुमनसः
 पुष्पाणि तासां स्रग्दामानि मालापरम्पराः । यद्वा स्रजः कण्ठ-
 माला दामानि शिरोमाल्यानि तेषां धामानि स्थानानि मध्य-
 स्थापितपुष्पवेषुसुवर्णादिपात्राणि तेषां पटले समूहे विषये ते-
 षामुपरिष्टान् मेचकागरुसमूहैः कृष्णागरुसमुद्भवैर्धूपजैः सौग-
 न्धार्यं रश्मितैर्धूमोत्पन्नैर्धूमैरेव भ्रमराणां पटलेन गणेन भूयते
 स्य जातं । पुष्पाणामुपरि भ्रमरैर्भावं तथा च धूपजधूमा एव
 तत्स्थाने जाता इत्यर्थः । सुमनसो मालत्याः पुष्पाणां माला-
 परम्परास्तासां स्थानं तद्द्रवितमिति यावत् एवं पटलं वितानं

साङ्गुरेव रुचिपीततमायै-

र्यैः पुरास्ति रजनीरजनीव ।

ते धृता वितरितुं चिद्गोभ्यो

यत्र हेमलतिका इव दीपाः ॥ २४ ॥

यत्र तादृशे वा देवानामुपरि पुष्पवितानमपि निबद्धं यचेत्यर्थः । देवपूजार्थं उपहतपुष्पमासापरम्पराणां स्नानभूतं पटलं गृह-
प्राप्तच्छदिर्यत्रतादृशपदान्तरप्रदेशे देवतागारे हि हृदिः
प्राप्ते । सौरभरामशीयकार्थं पुष्पमासा बध्यन्ते तासामुपरि
धूमा एव बद्धा जाता इत्यर्थं इति वा । बद्धतरा धूपाः पुष्प-
मासाश्च यत्र सन्तीति भावः । सुमना मासतीजातिरित्यमरः ।
प्राप्तेऽथ पटलं हृदिः ॥ २५ ॥

साङ्गुरेति । यत्र देवगृहे ते दीपा हेमलतिका इव चिद्-
गोभ्यो वितरितुं धृताः स्थापिताः सन्ति ते केचैः यैर्दीपैश्च
दीप्या पीतं यत् तमो यस्यास्तादृशी वा भूता भविष्यति वा
रजनी रात्रिः साङ्गुरेवोद्भिन्नप्रत्ययतेजोऽङ्गुरसहितेव पुरास्ति
अभूत् भविष्यति वा । तथा यैः कृत्वा काम्या पीततमा अतितरां
पीतवर्णा अत्यन्तगौरी रात्रिः उद्भिन्नप्रत्ययाङ्गुरा रजनीव
हरिद्रेव अभूत् भविष्यति वा । रात्रिः पीतीभूततया हरि-
द्रावत्, प्रदीपकलिकाश्च तदङ्गुरा इवेत्युत्प्रेषोपमा वा । निजा-
स्या काञ्चनी पीतेत्यमरः । पीततमा पक्षे सात्तं पक्षे तमवन्तं ।
पुरास्तीति पुरिलुक् चेति (पा० ३।१।१२५) यावत् पुरेति (पा०
३।१।४) भविष्यति वा सट् ॥ २३ ॥

यत्र मौक्तिकमणोर्विरहेण

प्रीतिकामवृत्तवह्निपदेन ।

कुङ्कुमेन परिपूरितमन्तः

शुक्तयः शुशुभिरेऽनुभवन्त्यः ॥ २४ ॥

यचेति । यत्र देवागारे मौक्तिकमणेः प्रियतमस्य विरहेण कर्त्रा कुङ्कुमस्य खोद्दीपनहेतुतया प्रीतिस्तथा कामं वृत्तं दत्तं कामेन कर्त्रा वा दत्तं वह्नेः पदं दाहकत्वादिरूपोऽधिकारः तद्रूपं चिह्नं वा यस्य तेन कुङ्कुमेन केसरेण परिपूरितं अन्तर्मध्यभागमनुभवन्त्या विभाषाः शुक्तयः शुशुभिरे विद्योगिन्योऽपि विरहाग्नि-तप्तं हृदयमनुभवन्ति । कुङ्कुमपूर्णाः शुक्तयो विद्योगिन्यो रूप-केन वर्णन्ते । यदा मौक्तिकमणोर्विरहेण उपसञ्चिताः शुक्तयः कुङ्कुमस्य कामोद्दीपने हेतुतया या प्रीतिस्तथा युक्तेन कामेन । अन्यत् पूर्ववत् । धृतदाहकत्वरूपाधिकारेण कुङ्कुमेन परिपूरितं अन्तः अनुभवन्त्यः शुशुभिरे इति वा । प्रीतो हि किञ्चित् पदं ददाति । शुक्तयः विविष्टेन कुङ्कुमेन उपसञ्चिताः सत्यः मौक्तिकमणोर्विरहेण पूर्णं मध्यमनुभवन्त्य इव शुशुभिरे इति प्रतीय-मानोत्प्रेक्षा वा । प्रीतेति पाठे खोद्दीपकत्वेन प्रीतात् कामात् वृत्तवरेण सन्धवह्निपदं येनेत्यर्थः । मुक्ताफलोत्पत्तिहेतुभूताः शुक्तयः पुत्रविरहेण मातरो यथा हृदयान्तर्द्दहं वहन्ति तथा कुङ्कुमरूपमन्तर्द्दहं वहन्ताः शुशुभिरे इति वा ॥ २४ ॥

अङ्गुचुम्बिनचन्दनपङ्कं
 यत्र गारुडशिलाजममत्रम् ।
 प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः
 सिद्धिकासुतमुखस्य सुखानि ॥ २५ ॥
 गर्भमेणमदकईमसान्द्रं
 भाजनानि रजतस्य भजन्ति ।
 यत्र साम्यमगमन्नमृतांशो-
 रङ्गुरङ्गुकलुषीकृतकुक्षेः ॥ २६ ॥

अङ्गेति । यत्र देवागारे अङ्गुचुम्बो मध्यवर्ती घनचन्दनपङ्को
 यस्य तत् गारुडशिलाजं अतिनीलसखखगर्भोद्गारमषिघटितम-
 मत्रं पात्रं केल्या स्त्रीसामात्रेण कवलीभवन् पासीभवन् मुखम-
 ध्यवर्त्यईभाग इन्दुर्यस्य तस्य सिद्धिकासुतमुखस्य राजवदनस्य
 प्रीतसास्रभोजनसुखानि प्राप तत्सममभूदित्यर्थः । गारुडमषि-
 पात्राणि यत्र चन्दनभरितानि सन्तीति भावः । अमत्रमिति
 ज्ञात्या एकवचनं भवदिन्दोर्भाषितपुस्तकं ॥ २५ ॥

गर्भमिति । यत्र देवागारे एणमदकईमेन कस्तुरीपङ्केन
 सान्द्रं पूर्णगर्भमध्यं भजन्ति विभाणानि रजतघटितानि भाज-
 नानि पात्राणि अङ्गुरङ्गुः कलङ्कमृगः तेन कलुषीकृतो मखीनी
 कृतः कुक्षिर्यस्य तस्यामृतांशोस्यस्य साम्यमगमत् । देवपूजार्थं
 रजतपात्राणि कस्तुरीपूर्णाणि यत्र सन्तीति भावः ॥ २६ ॥

उज्जिहानसुक्रताङ्कुरशङ्का
यत्र धर्मगहने खलु तेने ।
भूरिशर्करकरम्भवलीना-
मालिभिः सुगतसौधसखानां ॥ २७ ॥
खर्वमाख्यदमरौघनिवासं
पर्वतं क्वचन चम्पकसम्पत् ।
मल्लिकाकुसुमराशिरकार्षोद्
यत्र च स्फटिकसानुमनुच्चं ॥ २८ ॥

उज्जिहानेति । धर्मेषु गहने निविडे, अथ च पुष्पकानन-
रूपे अथ देवपूजार्थरचितगृहे उच्चवर्तुलधवलतराणां सुगत-
सौधानां बौद्धदेवालयानां वा सखायः सदृशास्त्रेषां भूरि शर्करा
येषु तेषां करम्भवलीनां दधिसन्तुपहाराणां दधोदनोपहा-
राणां वा आलिभिः पल्लिभिः उज्जिहान उद्गच्छन् सुक्रता-
ङ्कुरशङ्का ब्रह्मा सम्भावना खलु निश्चितं तेने व्यरथि । आत्मा-
दिवने हि आत्माद्यङ्कुर एवोद्गच्छति तथा धर्मकानने धर्मा-
ङ्कुर एवेति । अत्र शर्करामिश्रितं दधोदनवल्लिश्रेण्य उपक-
ल्पिताः सन्तीति भावः । सुगतसौधसखानां राजेति (पा०५।
४।८९) टप् ॥ २७ ॥

खर्वमिति । यत्र क्वचन प्रदेशे विकसितचम्पककुसुमानां
सम्पत् उच्चतरपुञ्जः अमरौघाणां निवासभूतं पर्वतं मेहं खर्वं
ब्रह्माख्यत्, सुमेदवर्णसम्पकरात्रिमेरोरप्युच्चतरो अचासी-

स्वात्मनः प्रियमपि प्रतिगुप्तिं
 कुर्वती कुलवधूमवजज्ञौ ।
 हृद्यदैवतनिवेद्यनिवेशा-
 द्यत्र भूमिरवकाशदरिद्रा ॥ २९ ॥
 यत्र कान्तकरपीडितनील-
 श्रावरश्मिचिकुरासु विरेजुः ।

त्थर्थः । तथा मल्लिकाकुसुमराग्निः स्फटिका एव त्रिखराणि यस्मिन्
 तं कैलासं पर्वतं अगुचं स्वयं अकार्षीत् । शृङ्खलतरस्फटिकवर्ष-
 कैलासतुल्यो मल्लिकापुष्पराग्निः कैलासादप्युच्चतरो यत्रासी-
 त्थर्थः । पृथगन्वयात् स्वर्वानुषपदद्वयं भिन्नमिति ज्ञेयं ॥ २८ ॥

स्वात्मन इति । यत्र हृद्यानां वर्षरसादीनां मनोहारिणां
 देवतासम्बन्धिनां निवेद्यानां पञ्चखाद्याद्युपहारार्थां निवेद्याद-
 वस्थापनाद्धेतोः तिस्रमात्रावकाशेनापि दरिद्रा रहिता भूमिः
 स्वात्मनः प्रियं गलं प्रत्यपि लक्ष्मीकृत्य गुप्तिं सर्वान्नं सुवर्णरूपं
 गोपनं कुर्वती, शोभनस्य स्वस्य वा देहस्य गोपनं कुर्वती वा,
 तिस्रमात्रमपि प्रदेशं द्रष्टुमददाना सती कुलवधूमवजज्ञौ,
 अवमेने, कुलस्त्रीतुल्याऽभूदित्यर्थः । कुलवधूरपि स्वप्रियं प्रति
 लज्जातिग्नयात् स्वशरीरं गोपयति । बहूनि निवेद्यानि यत्र
 स्थापितानि सन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

यत्रेति । यत्र वर्त्तमानासु कुट्टिमक्षितिषु चन्द्रकान्तादि-
 मणिवद्भूमिषु देवपूजावसरे गाढृष्णां गायकानां गानवज्जात

गाढमूर्ङ्गविधुतेरनुषिम्बात्
कुट्टिमक्षितिषु कुट्टमितानि ॥ ३० ॥
नैकवर्णमणिभूषणपूर्णै
स क्षितीन्दुरनवद्यनिवेद्ये ।
अध्यतिष्ठदमलं मणिपोठं
तत्र चित्रसिचयोच्चयचारौ ॥ ३१ ॥

मूर्ङ्गविधुतेः शिरःकम्पस्थानुविम्बात् प्रतिविम्बाद्धेतोस्तद्भाजेन
कुट्टमितानि दृढक्रियमाणचुम्बनादिपरिहारार्थं कामिनीद्वि-
रःकम्पविलसितानीव विरेजुः । किम्भूतासु । भोभो भोमसेनस्तदत्
सूर्यकान्तासुन्दकान्ता वा तेषां करैः किरणैः पीडिताः पुर-
स्साङ्गन्तुं प्रतिबद्धास्तत्रैव घनीभूता इति यावत् । नीलयावर-
णयो नीलमणिकिरणा एव चिकुराः सुनीला केशा यासां
तासु । कामिन्यो दृढपरिचुम्ब्यमाना प्रियपाणिगृहीता नील-
मणिरश्लिषुः । सुनीलाः केशा यासां । दृढकचयदाःसत्यः
चुम्बनादिपरिहाराय शिरःकम्परूपान् विलासान् कुर्वन्ति ।
मणिवद्धा भूमयो देवसेवका गायकाश्च यत्र सन्तीति भावः
॥ ३० ॥

नेति । स क्षितीन्दुः भूषणो मलः तत्रोक्तरूपे देवपूजागृहे
अमलं मणिभोरत्नैः खचितं पोठमध्यतिष्ठत् । किम्भूते । नैकवर्णा
मणयो येषु देवार्थं कल्पितैर्नागावर्षैः भूषणैः पूर्णै । तथाऽनव-
द्यानि मोदकादिनिवेद्यानि यस्मिन् । तथा चित्राणां नाना-

सम्यगर्चति नलेऽर्कमदूर्णं
 भक्तिगन्धिरमुनाऽकलि कर्षः ।
 अद्धानद्दयं प्रति चान्तः
 साम्बमम्बरमणिर्निरचैषीत् ॥ ३२ ॥

वर्षानामासुर्यकारिणां देवार्थमागीतानां विषयाणां वस्त्राणां
 उच्येन रात्रिना चारौ रमणीये । मणिपीठं अधिष्ठीकृति
 (पा० १।४।४६) कर्णलम् । चार्चिति पाठे पीठविशेषं ॥ ३१ ॥

पञ्चायतनपूजायां प्राचम्येन सूर्यपूजाया विहितत्वात् प्रथमं
 सूर्यपूजामाह । सम्यगिति । नले सूर्यकान्तमखिरूपं सुवर्षादि-
 घटितप्रतिमा रूपं वाऽर्कं सन्नक्त्रैतस्मार्तमार्गेषु अदूर्णं तरार-
 हितं सावधानतया चिरकालं अर्चति यति चमुना सूर्येषु
 कर्षो राधेयो भक्तिगन्धः अस्या भक्तिर्यस्य तादृश अकलि अन्ना-
 धि, सूर्यभक्तोऽपि कर्षो नलापेक्षया अतिहीन एवेति सूर्येषु
 अन्ननिश्चित इत्यर्थः । तथा नले अर्के प्रणैरर्चति यति चम्ब-
 रमणिः सूर्यः श्रीकृष्णपुत्रं साम्बं अन्तःकरणे अद्धानद्दयं
 प्रति अद्धानद्दयमात्रं निरचैषीत् निश्चितवान् । साम्बोऽपि
 भक्ततया प्रसिद्धोऽप्यस्य अद्वावास्व तु नलवदत्यन्तभक्त इति नि-
 श्चिकायेत्यर्थः । उभाभ्यामपि सकाशात्सलस्य सूर्ये महतो भक्ति-
 रभूदिति भावः । अर्चतीत्यचौरादिकादर्थन्तेः प्रता । भक्तिगन्धि
 अस्याख्यायां (पा० ५।४।१३६) इति गन्धस्य इत् । इदं प्रति
 सुप्रतिगा माचार्ये (पा० १।१।८) इत्यव्ययीभावः ॥ ३२ ॥

तत्तदर्थ्यमरहस्यजपेषु
 सङ्गयः शयममुष्य वभाज ।
 रक्तिमानमिव शिञ्जितुमुच्चै-
 ररक्तचन्दनजबीजसमाजः ॥ ३३ ॥
 हेमनामकतरुप्रसवेन
 त्यम्बकस्तदुपकल्पितपूजः ।

तदिति । तेषामर्थ्यमसम्बन्धिनां रहस्यानां श्रौतस्मार्तम-
 न्नाषां जपेषु उपांशुमन्त्रावृत्तिषु विषये सङ्गयो जपमासि-
 कारूपः रक्तचन्दनकाष्ठजानां छतश्चिद्रमणीनां फलमध्यवर्ति-
 वीजानां वा समाजःसमूहः जपतोऽमुष्य नलस्य त्रयं हस्तं वभाज
 सिषेवे । उत्प्रेषते । तत्करे वर्त्तमानं उत्प्रेरतिप्रयितं रक्तिमानं
 रक्तत्वं शिञ्जितुमिव । अन्योऽपि शिष्य उपाध्यायं सेवत एव ।
 रक्तचन्दनबीजजपमालिकाजपेन सौरमन्त्राणां शीघ्रफलदत्वात्
 सौरमन्त्रान् रक्तचन्दनमालिकया जजापेत्यर्थः । सङ्गयः एका-
 च्त्वान्मयट् ॥ ३३ ॥

इदानीं श्लोकाष्टकेन हरपूजामाह हेमेति । हेमनामकध-
 न्नूरस्य तरोः प्रसवेन विकसितकुसुमेन कृत्वा तेन नलेन उपक-
 ल्पिता पूजा यस्य स अम्बको राजितः प्रुशुभे । उत्प्रेषते । कथेव ।
 रतीघ्नं युधि विजित्य ब्रह्मात् आन्तया गृहीतया कुसुमरूपया
 काहस्रवा धन्नूरपुष्याकारवाद्यविशेषेषेव, कुसुमकाहस्रबोपस-
 चित इवेति वा । ब्रराषां कौसुमत्वाद् वादिचाशामपि कौसु-

आत्तया युधि विजित्य रतीशं
 राजितः कुसुमकाहलयेव ॥ ३४ ॥
 अर्चयन् हरकरं स्मितभाजा
 नागकेसरतरोः प्रसवेन ।

मतया युक्त्वात् कामकाहलायाः कौसुमत्वमुचितमेव । परा-
 भूतात् कामाहलात् गृहीतया कौसुमकाहलयेव धत्तूरपुष्पेण
 राजत इत्यर्थः । अन्योऽपि ग्रन्थं जित्वा बलाद् गृहीतेन कृत्वा-
 दिवादिना शोभते सौन्दर्येण स्वस्पर्द्धितया स्वस्य शिवभक्ततया
 कामस्य च शिवविरोधित्वात् स्वविरोधिनं स्वामिविरोधिनश्च
 स्मरं रणे जित्वा तस्माद्बलात् नैव गृहीतया कुसुमकाहलया
 धत्तूरपुष्पेण कृत्वा नखेन उपकल्पितपूजः शुभे । सेवको हि
 स्वविरोधिनं स्वस्वामिविरोधिनश्च रणे जित्वा तच्छत्रवादिवा-
 दिबलाद् गृहीत्वा स्वामिन उपदीकरोति तेन च स्वामी
 शोभते इति वा । प्रियतरेण धत्तूरपुष्पेण स राजा नखः शिव-
 मपूजयदिति भावः । धत्तूरः कनकाहय इत्यमरः । वाद्यभा-
 ण्डविशेषे तु काहलेति विश्वः ॥ ३४ ॥

अर्चयन्निति । स्मितं विकासं भजते स्मितभाक् तेन विक-
 सितेन नागकेसराख्यस्य तरोः प्रसवेन पुष्पेण कृत्वा हरकरं सु-
 वर्षादिघटितदक्षिणामूर्त्यादिशिवप्रतिमापाणिं अर्चयन् पूजार्थं
 स्थूलतरं शुभतरं केशरतहकुसुमं तत्पाणौ स्थापयन् सोऽयं
 नखः तिरस्त्रा दिग्गः तिर्यग्वर्त्तमानप्राच्यादिदिगष्टकान्

सीऽयमापयदतिर्यग्वाग्दिक्-
 पालपाण्डुरकपालविभूषां ॥ ३५ ॥
 नीलनीररुद्धमाल्यमयीं स
 न्यस्य तस्य गलनालविभूषां ।
 स्फाटिकीमपि तनुं निरमासी-
 नीलकण्ठपदसान्वयतायै ॥ ३६ ॥

अवाच्या अधोदिग्गः सकाशाच्चान्या अतिर्यग्वाग्दिक् ऊर्द्धा
 तस्याः पालो रचको ब्रह्मा तस्य चिरकालघर्षणाद्गतहृत्तिं पा-
 ष्डुरं धवलं त्रिरः तेन ब्रह्मकपालेन कृत्वा विभूषां अलङ्कृतिं क-
 पालरूपां विभूषां आपयत् अलम्बयत् । हरेण ब्रह्मणः पञ्चमं
 त्रिरः ह्यन्नं तन्नायस्त्रिं कुर्वतो हरस्य भिक्षार्थं करे तिष्ठति
 ततश्च तत्प्रतिमायामपि तेन भवितुं युक्तमिति नागकेसरपुष्प-
 रूपेण ब्रह्मकपालेन तत्करमलञ्चकारेत्यर्थः । चाम्येयः केशरो
 नागकेसरः काञ्चनाङ्गय इत्यमरः । हरकरमर्चनापेक्षया कर्मा-
 लम्, पक्षे आप्नोतेर्गत्यर्थत्वाद्दणौ कर्तुर्णोकार्मत्वं । तिर्यग्वागिति
 अव्ययं तिर्यग्वाक्कासौ दिक् च वा इति समासः ॥ ३५ ॥

नोलेति । स नलः तस्य हरस्य स्फाटिकनिर्भितामपि तनुं
 हरप्रतिमां नीलनीररुद्धाणां माल्यं माला तन्मयीं गलनालः
 कण्ठः तस्य विभूषां भूषणं न्यस्य आवध्य नीलकण्ठवाचकं यत्पदं
 तस्य सान्वयतायै अन्वयसाहित्याय नीलः कण्ठो यस्येति सम्बन्ध-
 सार्थक्याय निरमासीत् निर्भितवान् । नीलोत्पलमालां कण्ठे

प्रीतिमेध्यति हृतेन ममेह-
 कर्माणा पुररिपुर्मदनारिः ।
 तत्पुरः पुरमतोऽयमधाषो-
 धूपरूपमथ कामशरश्च ॥ २७ ॥

बध्वा स्फाटिकीमपि त्रिवप्रतिमां नीलकण्ठपदसहितामकरो-
 दित्यर्थः । कण्ठे एव नीलोत्पलपूजां चकार अन्यत्र तु चन्द-
 नश्चेतपुष्पादिभिः पूजितवानिति भावः ॥ २६ ॥

प्रीतिमिति । पुराणां दैत्यविघ्नेषाणां रिपुस्तथा मदनस्य
 अरिः त्रिवः मम हृते ईदृशा कर्माणा पुरकामशरदाहरूपव्या-
 पारेण प्रीतिमेध्यति प्रसन्नो भविष्यति । अतो हेतोरिव इति बुध्देव
 अथ नलस्यस्य पुररिपोः कामारेः पुरः धूपस्वरूपं अथच धूप-
 वेधधारिणं पुरं गुग्गुलुं अधासीत् ददाह । अथ च तद्दाहानन्तरं
 धूपविघ्नेवरूपं कामशरश्च ददाह यस्मारिर्यद्रिपुः शरश्च यदये
 येन दह्यते स तस्मिन् प्रीयत एव । त्रिवभयेन वेषान्तरधारिणं
 पुरं दैत्यं कामवाणश्च मोहनाख्यं ददाहेत्यर्थः । धूपसमर्पणान्तां
 त्रिवपूजामकरोदिति भावः । ईदृशपुष्पपूजां तेन भक्तियुक्तेनापि
 कर्माणा पुररिपुः कामारिः त्रिवो मम हृते मर्दयं मयि विषये
 प्रीतिं न चास्यति एतावताऽपि सन्तुष्टो न भविष्यति, अतः
 कारणादिषु तदये पुरं कामशरश्च ददाह । एवं हृते सन्तुष्टो
 भविष्यतीति धियेति भाव इति वा । पुररिपुर्मदनारिः इति च
 योगस्यैवात्र प्राधान्यात् पौनहृत्त्वं । गुग्गुली कथितः पुर इति

तन्मुहूर्त्तमपि भीमतनूजा-
 विप्रयोगमसद्विष्णुरिवायं ।
 शूलिमौलिशशिभीततयाऽभू-
 ह्यानमूर्च्छननिमीलितनेत्रः ॥ ३८ ॥
 दण्डवद्भुवि लुठन् स ननाम
 व्यम्बकं शरणभागिव कामः ।

विश्वः । तत्पुरः शेषषष्ठीसमासः । अन्यथाऽव्ययेन सह षष्ठीसमा-
 सनिषेधः स्यात् । तदिति लुप्तषष्ठीकविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं,
 पृथक् पदं वा ॥ ३७ ॥

तदिति । तन्मुहूर्त्तं तस्मिन् देवपूजासणेऽपोत्यर्थः । भीम-
 तनूजायाः विप्रयोगमसद्विष्णुरयं मत्तः शूलिमौलौ वर्त्तमा-
 नाच्छिन्नो भीततयेव त्रिनेत्रध्यानेन यन्मूर्च्छनं एकाग्रता-
 लक्षणः प्रलयः तेन हेतुना निमीलिते सद्बोधितपक्षीकृते
 नेत्रे येनैवम्भूतोऽभूत् । विरहित्वाद् हरत्रिरसुहृददर्शनस्य नि-
 तरां सन्नापकारित्वमभया ध्यानमूर्च्छनव्याजेन नेत्रे निमीलि-
 तवानित्यर्थः । पूजानन्तरं शिवस्य ध्यानं चकारेति भावः ।
 शूलधारिणाऽपि यः त्रिरसि धृतः तस्मादधिकभयं सृष्टयितुं
 शूलसिपदं प्रायेजि । तन्मुहूर्त्तं कास्त्राध्वनोरत्यन्तसंयोगे (पा०
 २।१।५) इति द्वितीया । विप्रयोगं न लोकेति (पा० २।३।६६)
 षष्ठीनिषेधाद्धितीया ॥ ३८ ॥

दण्डवदिति । स मसो दण्डेन तुच्छं साष्टाङ्गयोगेन भुवि

आत्मशस्त्रविशिखासनबाणान्
 न्यस्य तत्पद्मयुगे कुसुमानि ॥ ३९ ॥
 व्यम्बकस्य पदयोः कुसुमानि
 न्यस्य सैष निजशस्त्रनिभानि ।
 दण्डवद्भुवि सुठन् किमु काम-
 स्तं शरण्यमुपगम्य ननाम ॥ ४० ॥

सुठन् वन् व्यम्बकं ननाम । किं कृत्वा । तस्य हरस्य पद्मयुगे
 पुष्पाञ्जलिदानार्थमञ्जलिना धृतानि कुसुमानि न्यस्य समर्थ ।
 तत्रोत्प्रेषते । तान्येव कुसुमानि आत्मनः ब्रह्मं खड्गादि, विद्भि-
 खासनं धनुः, बाणान् खड्गस्तभूतानि पुष्पाणि तस्य हरस्य पद्-
 मयुगे न्यस्य समर्थं शरण्यभाक् काम इवाद्यप्रभृतिब्रह्मं न धार-
 यामि दासोऽस्मि मच्छस्त्राणि त्वमेव गृहाणेत्यादिवचनपूर्वकं
 शरण्ययुगसमीपे खड्गस्त्राणि कुसुमानि परित्यज्य दण्डवद्भुवि
 सुठन् सदा रचेत्यादि वदन्, शरण्यं रचितारं त्रिवमेव भज-
 मानो रूपसाम्यात् काम इव ध्यानागन्तरं पुष्पाञ्जलिदानपूर्वकं
 भक्त्यतिशयेन दण्डवत् प्रणाममकरोदित्यर्थः । विद्भिखासनं
 तूष्पीरं वा । अन्योऽपि शरण्यगत एवमेव करोति ॥ ३९ ॥

व्यम्बकेति शेषकः । सैष इत्यत्र शेषशिखोपे चेदिति (पा०
 ६।२।१३४) सुखोपः । पूर्वश्लोकोक्त एवार्थः ॥ ४० ॥

व्यापृतस्य शतद्रिज्यजप्तौ
पाणिमस्य नवपल्लवलीलं ।
मृङ्गभङ्गिरिव रुद्रपरास्त-
श्रेणिराश्रयत रुद्रपरस्य ॥ ४१ ॥
उत्तमं स महति स्त महीमृत्
पूरुषं पुरुषस्तुविधानैः ।

व्यापृतेति । रुद्रशब्दात् परेषां पश्चादुच्चार्यमाणानां रुद्रा-
चाणामित्यर्थः । रुद्रः परो देवतं तेषां वा रुद्रपराः शिवभक्ताः
तत्सम्बन्धिनां तैर्धार्यमाणानामिति यावत् । तादृशानाञ्च अ-
चाणां मणीनां श्रेणिमांसा मृङ्गभङ्गिर्भ्रमरपङ्क्तिरिवास्तु नल्लस्य
नवपल्लवलीला चस्य तत्सदृशमित्यर्थः । एवंविधं पाणिं करं
आश्रयत, शिषेवे । किञ्चूतस्य । रुद्रपरस्य शिवभक्तस्य अत एव शतं
रुद्रा देवता अस्य, शतरुद्रसम्बन्धिनः शतद्रिज्यजप्तस्य “नमस्ते”
इत्यादिशिवस्तुक्तस्य जप्तौ जपे विषये व्यापृतस्य सव्यापारस्य,
रुद्राचाणां रुद्रप्रियत्वान् नमस्त इत्यादिषडङ्गरुद्रजयं रुद्रा-
चप्रमास्यया चकारेत्यर्थः । मृङ्गमांसाऽपि नवपल्लवं सेवते ।
शतद्रिज्येत्यत्र शतरुद्राहश्चेति वक्तव्यात् (पा० ४।१।२८वा०)
चः । जप्तौ तितुञ्चेति (पा० ७।१।८) इड् निषेधः । “पद्माक्षैश्चैव
रुद्राक्षैः” इत्यादि हारीतोक्तो हरोक्तस्य अपमासाविधिर्द्रष्टव्यः ।
श्रेणिमादिशिङ्गुये पद्माक्षैश्चैव रुद्राक्षैरिति ज्ञातव्यं ॥ ४१ ॥

उत्तममिति । स महीमृत्सलः उत्तमं पूरुषं पुरुषोत्तमं

द्वादशापि च स केशवमूर्त्तो-
द्वादशाक्षरमुदीर्य ववन्दे ॥ ४२ ॥

पुरुषसूक्तस्य सहस्रमीर्षेत्यादिषोडशर्षो विधानैरनुष्ठानप्रकार-
विज्ञेयैः ।

“दद्यात् पुरुषसूक्तेन चः पुष्यास्तप एव वा ।

अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्व्वं चराचरं ॥

आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुभस्य देवताः ।

पुरुषो यो जगदीजमृषिर्नारायणः स्यतः” ॥

तथा । “ॐकारपूर्व्वकेश्वैव सर्व्वैर्मन्त्रैः पृथक् पृथक् ।

आवाहनासनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकं ॥

स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च गन्धमास्त्रादि च क्रमात् ।

धूपं दीपञ्च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणं ।

षोडशोद्वासनं कुर्यादेष नारायणो विधिः” ॥

इत्यादिस्मृतिवाक्यविहितप्रत्यृक्क्रमं निर्दिष्टषोडशोपचारैर्महति
स्य अपूजयत् । तथा स जलः “यवादेसुवातेवगभमोग” इति
व्युत्क्रमोक्तं द्वादशाक्षरं वासुदेवमन्त्रं वैष्णवागमोक्तक्रमेण उदीर्य
सम्यगुच्चार्य द्वादशापि केशवसम्बन्धिनीर्मूर्त्तिर्वैष्णवो द्वादशशा-
स्त्रयामशिसामूर्त्तिर्ववन्दे तुष्टाव प्रणनाम वा ता अप्यपूजय-
दिति भावः ।

“शिसा द्वादश भो वैश्व शालयामसमुद्भवाः ।

विधिवत् पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ॥

कोटिद्वादशलिङ्गैस्तु पूजितैः स्तूर्णपङ्क्तैः ।

यत्स्याद्वादशकल्पेषु दिनेभ्यैकेन तद्भवेत्” ॥

इति विष्णुपुराणादिति भावः । पूर्वोक्तद्वादशाक्षरमुच्चार्य द्वादशसङ्ख्याका अपि केशवसम्बन्धिनीर्मूर्त्तिः सामर्थ्यादेतन्मन्त्राक्षरक्रमसूचिताः । “ॐ केशवाय धात्रे नमः” इति प्रकारेण

“द्वादशादित्यसहिता मूर्त्तिर्द्वादश विन्यसेत् ।

केशवाद्याः क्रमाद्देहे वक्ष्यमाणविधानतः ॥

सप्तमि केशवं धात्रा कुक्षौ नारायणं पुनः ।

अर्थम्या इदि मित्रेण माधवं कण्ठदेशतः ॥

वरुणेन च गोविन्दं पुनर्दक्षिणपार्श्वके ।

अंशुना विष्णुमंसख्ये भगेन मधुसूदनं ॥

गले विवस्वता युक्तं त्रिविक्रममग्नारं ।

वामपार्श्वस्थमित्रेण वामनाख्यमथांसके ॥

पुष्पा श्रीधरनामानं गले पर्जन्यसंयुतं ।

इषीकेशाङ्गयन्मृष्टे पद्मनाभं ततःपरं ॥

तद्वा दामोदरं पश्चाद्विष्णुना ककुदि न्यसेत् ।

द्वादशार्णमहामन्त्रं ततो मूर्द्ध्नि प्रविन्यसेत्” ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रगर्भितमिति ज्ञातव्यं । इति प्रकारान्तरमागमोक्तं द्रष्टव्यं । महीयानिति पाठे नितरामागमशास्त्रकोविदः परमभक्तस्येत्यर्थः । पुरुषाः पुरुषा नराः, इत्यमरः ॥ ४२ ॥

मल्लिकानुकुसुमदण्डभकेन
 स भ्रमीवलियतेन कृते तं ।
 आसने निहितमैक्षत साक्षात्
 कुण्डलीन्द्रतनुकुण्डलभाजं ॥ ४३ ॥
 मेचकोत्पलमयी वलिबन्धु-
 स्तद्वलिस्त्रगुरसि स्फुरति स्म ।

कथमपूपुजदित्याह । मल्लिकेति । स नलो भ्रमीभिर्भ्रम-
 षोर्वेष्टनैर्वलयितेन वलयाकारीभूतेन मल्लिकानुकुसुमसम्बन्धिना
 दुण्डुभकेन निर्विषनिष्कणसूलराजिसत्तुख्येन घनसूलतरदाया
 कृत्वा नखेनैव कृते रचिते आसने निहितं स्थापितं तं पुरुषो-
 त्तमं साक्षात् तत्ततः कुण्डलिना चक्षुःश्रवणमिन्द्रः श्रेषसस्य
 तनुः शरीरं तस्य कुण्डलं पुच्छवेष्टितवलयाकारशरीरभागं तद्भ-
 जत इति कुण्डलाकारे श्रेषशरीरे वर्त्तमानमिवैषत । दुण्डुभस्य
 विफणतया साम्यात् सूलघनतरे पुष्यदासि दुण्डुभपदं लाच-
 णिकं । दुण्डुभप्रतिकृतिर्दुण्डुभकः । इवेति प्रतिकृताविति (पा०
 ५।१।६६) कन् । दुडि निमज्जने दुण्डतीति दुण्डुभ इत्यौषा-
 दिकः पृषोदरादिर्वा ॥ ४३ ॥

मेचकेति । मेचकोत्पलानि नीलोत्पलानि तन्मयी तेन
 नखेन समर्पिता वलिस्त्रक् पूजामाला वलिबन्धुः वल्लेर्वन्धनका-
 रिणः श्रीविष्णोहरसि स्फुरति स्म, अशोभत । उत्प्रेषते । कौ-
 स्तुभाख्यमणेः सम्बन्धि कुट्टिमं कौस्तुभमणिवद्धा भूः वचोसलक्षणं

कौस्तुभाख्यमणिकुट्टिमवास्तु-
 श्रीकटाक्षविकटायितकोटिः ॥ ४४ ॥
 स्वर्णकेतकशमानि स हेम्नः
 पुण्डरीकघटनां रजतस्य ।
 मालयाऽरूपमणेः करवीरं
 तस्य मूर्द्ध्नि पुनरुक्तमकार्षीत् ॥ ४५ ॥

तद् वास्तु वसतिस्थानं यस्यास्तस्या त्रियः कटाक्षाणां विकटा-
 यितानि विस्ताराम्नीसतरनेत्रगोस्रकवक्रविस्फुरितकिरणास्तेषां
 कोटिःपरम्परेव । नीलोत्पलमालायाः वक्ष्येव वर्त्तमानत्वात्
 तत्रैव च लक्ष्म्या अपि वर्त्तमानत्वात् साम्यं । तत्कटाक्षविकटा-
 यितकोटिरिव अशोभत इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । वसिष्ठः
 द्विनि पूर्वेषु द्वितीयेति योगविभागात् समासः । विकटायितं
 आचारक्षिप्तत्वाद्भावे निष्ठा ॥ ४४ ॥

स्वर्षेति । स नक्षः तस्य पुरुषोत्तमस्य मूर्द्ध्नि हेम्नः सुवर्णघटि-
 तपुष्पाणां मालया कृत्वा स्वर्णकेतकीपुष्पाणां व्रतानि, तथा रज-
 तस्य रूपघटितपुष्पाणां मालया कृत्वा पुण्डरीकाणां सिताभो-
 जानां घटनां समर्पणां, तथाऽरूपमणेः समर्पितमाषिक्यपद्मरा-
 गादिरक्तवर्णमण्डानां मालया च कृत्वा करवीरपुष्पाणि एतत्
 सर्वं पुनरुक्तमकार्षीत् । सुवर्षेणान्येनैव पूजायाः सिद्धत्वात् स्वर्ण-
 केतकादिनिरर्थकं चकारेत्यर्थः । स्वर्णकेतकादिभिः सुवर्णघटि-
 तपुष्पादिभिश्च श्रीपुरुषोत्तममपूजयदिति भावः । विष्णुपूजायां

नास्यभक्तवलिरन्ननिवेद्यै-

स्तस्य चारिणमदेन स कृष्णः ।

शङ्खचक्रजलजातवदर्चः

शङ्खचक्रजलपूजनयाऽभूत् ॥ ४६ ॥

कमलकरवीरजपावाणपुष्यव्यतिरिक्तानां रक्तपुष्पाणां निषेधः ।
मृहारोपितकरवीरकुसुमपूजानिषेध इत्यविरोधः । पुनरुक्तं
नपुंसकमनपुंसकेन (पा० १।२।६६) इत्येकत्रैवैकवद्भावौ ॥ ४५ ॥

नास्येति । स पुरुषोत्तमः तस्य नखस्यान्ननिवेद्यैः तेन सम-
र्पितैर्नानाविधैर्दानानामुपहारैः कृत्वा नास्योऽतिमहान् भक्त
वल्लिः, औदनोपहारो यस्य, अथ च अतिमहान्भक्तःअद्भुतपरो
वर्षिर्वैरोचनिर्यस्यैवम्भूतोऽभूत् । तथा नखसमर्पितेन चारिणम-
देन कस्यर्था कृष्णवर्णोऽथ च कृष्णनामाऽभूत् । तथा हेम-
रुष्यादिबद्धदक्षिणावर्त्तादिब्रह्मणानां चक्रं समूहस्तत्र स्थितेन
जलेन कृत्वा या पूजना अभिषेकार्घ्यदानादिरूपा तथा कृत्वा
शङ्खचक्रजलेन जातवती सम्यग्नाऽर्चा पूजा यस्य, अथ च शङ्खःपा-
ञ्चजन्यः चक्रं सुदर्शनं जलजातं पद्मं तानि निवेद्यन्ते यस्यास्ता-
दृशी शङ्खचक्रपद्मयुक्ताऽर्चा प्रतिमा यस्यैवम्भूतोऽभूत् । पुरुषो-
त्तमसम्बन्धिनामेषां शब्दानामन्वर्थत्वं । एतत्कृतास्यनैवेद्यादि-
समर्पणेन ददानीमभूदित्यर्थः । एतन्नियन्धना एवास्त्य एताः
सञ्ज्ञा इति वा । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । प्रतिकृतिरर्चा पुंसि
इत्यमरः । नास्येति न समासः । चारिणेऽपि सम्बन्धेऽण् ॥ ४६ ॥

राञ्चि कृष्णस्रग्धूपजधूमाः
 पूजयत्यहिरिपुध्वजमस्मिन् ।
 निर्ययुर्भवधृता भुजगा भी-
 दुर्यशो मलिनिता इव जालैः ॥ ४७ ॥
 अर्घनिस्त्रमणिमान्यविमिश्रैः
 स्मेरजातिमयदामसहस्रैः ।
 तं पिधाय विदधे बद्धरत्न-
 क्षीरनीरनिधिमग्नमिवैषः ॥ ४८ ॥

राञ्चीति । कृष्णस्रग्धु कृष्णागुरुः तस्य धूपजधूमा धूपकरण-
 सम्बन्धिनो धूमा अस्मिन् राञ्चि नले ऽहिरिपुर्गण्डो ध्वजे यस्य
 तं गरुडध्वजं धूपोपचारेण पूजयति सति जालैर्गवाक्षैर्वह्निर्नि-
 र्ययुः । उत्प्रेक्षते । भीरेव दुर्यशो गरुडासक्तिः भयजन्येन अयम्रथा
 स्वतो धवलतरा अपि मलिनिताः श्यामीकृता देवतागारस्त्रि-
 तेन भवेन हरेण स्वदेहे भूषणत्वेन धृता वासुकिप्रमुखा भुजगा
 इव । अयमस्त्रिपुकेतुं याजयति, अतो रिपुनिकटे स्वातुमत्र-
 क्यमिति हराश्रिताः सबला अपि सर्पा दुर्यशोमलिनिता इव
 दृष्टायमानकृष्णागुरुधूमव्याजेन जालैर्निर्ययुरित्यर्थः । अन्योऽपि
 भीमलिनो जालादिद्वारेण निर्गच्छति । अगुरुपर्यायो स्रग्धुशब्दः
 तेन कृष्णागुरुरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अर्घेति । एष नल अर्घेन मूल्येन निखा दरिद्रास्त्रेषां
 अत्युत्तमानां मणीनां माख्यैर्माखाभिर्विमिश्रैः स्मेरजातिम-

अक्षत्रगतपुष्करबीज-
 श्रेणिरस्य करसङ्करमेत्य ।
 शौरिस्तुक्तजपितुः पुनरापत्
 पद्मसद्मचिरवासविलासं ॥ ४९ ॥

यदामसहस्रैर्विकसितमालतीकुसुममालासहस्रैः तं पुरुषोत्तमं
 पिधाय आच्छाद्यैव बह्वनि रत्नानि यस्मिन् एवम्भूतो यः क्षीर-
 नीरनिधिसूत्र मग्नमिव विदधे चकार । मध्ये मध्ये मणि-
 मालाभिर्मध्ये पुष्पमालाभिः संवेष्ट्य बहुरत्नक्षीरसमुद्रजायिन-
 मिव चकारेत्यर्थः । रत्नस्थाने रत्नान्येव क्षीरस्थाने च तानि
 दामानि तै रान्निभिः पर्यपूजदिति भावः । संमृध्यतित्रयो
 भक्त्यतिशयस्य सूचितः । बह्वनि रत्नानि क्षीराणि च यस्मिन्
 स चासौ निधिश्चेति वा ॥ ४८ ॥

अचेति । अक्षत्रजपमालां तां गतानि प्राप्तानि तत्र वि-
 द्यमानानीति यावत् । ईदृशानि यानि पुष्करबीजानि कमल-
 बीजानि तेषां श्रेणिः पद्माक्षरचिता अपमालिका शौरिस्तुक्त-
 जपितुः “विष्णोर्नुकं” इत्यादिविष्णुस्तुक्तजपबीजस्य अस्य नलस्य
 करसङ्करं पाणिपद्मसम्बन्धमेत्य प्राप्य पुनरपि पद्मरूपे सद्मनि
 स्तृष्टे चिरं वासः स्थितिस्तेन कृत्वा यो विलासः शोभा त
 आपत्, प्राप । विष्णुमन्त्रा हि पद्माक्षमालया जपन्ते नलक-
 रस्य पद्मसदृशः तत्सम्बन्धात् पद्माक्षमाला पुनरपि पद्मसद्म-
 निवासं प्राप्तेवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । पुष्कराभोरुदाणि चेत्य-

कैटभारिपदयोर्नतमूर्द्धा
सञ्चिता विचकिलस्रगनेन ।
जङ्गुजेव भुवनप्रभुणाऽभात्
सेविताऽनुनयताऽऽयतमाना ॥ ५० ॥

मरः । अपितुः ताच्छीत्ये द्वनि द्वितीयेति योगविभागात् पूर्वेषु
समासः ॥ ४८ ॥

कैटभेति । अनुनयता अर्थादात्मानमेव चरणसमीपं प्राप-
यता भुवनप्रभुणा लोकनाथेन नतमूर्द्धा नक्षत्रिरसा प्रणामस-
क्षणं षोडशमुपचारं कुर्वता अनेन नखेन कैटभारेः श्रीविष्णोः
पदयोः सञ्चिता पुष्पाञ्जलिलेन समर्पिता आयतमाना अति-
दीर्घा विचकिलस्रक् मल्लिकामास्ता जङ्गुजा गङ्गुवाभात् । चर-
णसम्बन्धादतिदैर्घ्याद्भवत्तरत्वाच्च नङ्गेव शृङ्गुभ इत्यर्थः । सा-
थेवंविधा । अथ च अन्याऽपि मानिनी नायिका एवंविधा प्रिये-
षैवमनुनीयते । अथ च भूलोकं प्रति गमनार्थं यतमाना
सप्रयत्ना अतएवानु पश्चान्नयता परावर्त्य पुनरपि ब्रह्मलोकं
प्राप्य पुनरचागन्तव्यमिति प्रार्थयमानेन नतमूर्द्धा लोकनाथेन
ब्रह्मणा सेविता जाङ्गुवीव । भुवनप्रभुणा रुद्रेण वा उक्तविशेष-
कविशिष्टेन जलप्रभुणा वरुणेन समुद्रेण वा सेवितेति वा ।
प्रणामान्तां षोडशोपचारपूजां समापयदिति भावः । स्मृतो
विचकिलो मल्लीप्रभेदे मद्दनेऽपि चेति विश्वः ॥ ५० ॥

खानुरागमनघः कमलायां
 सूचयन्नपि हृदि न्यसनेन ।
 गौरवं व्यधित वागधिदेव्याः
 श्रीगृहोर्ध्वनिजकण्ठनिवेशात् ॥ ५१ ॥
 इत्यवेत्य वसुना बज्जनाऽपि
 प्राप्नुवन्न मुदमर्चनया सः ।
 सक्तिमौक्तिकमयैरथ हारै-
 र्भक्तिमैहत हरेरुपहारैः ॥ ५२ ॥

खेति । इतीति युष्मं । स नसः इति पूर्वोक्तं श्रीविष्णोर-
 भिप्रायमवेत्य ज्ञात्वा बज्जनाऽपि वसुना स्वर्णमणिवसनादिना
 लक्ष्मीस्थानीयेन समर्थितेन कृता या अर्चना तथा मुदं न
 प्राप्नुवन् हर्षमलभमानः । अथ पश्चात् सूक्तैर्यै सरसशोभनप-
 दवन्धासद्गुपाणि मौक्तिकानि तन्मयैर्हारैरेकावल्यादिहारैरेव
 उपहारैः पूजनैः कृत्वा भक्तिमैहत तेन हरैर्भक्तिर्महती कृते-
 त्यर्थः । सम्भ्रग्वैदिकपूजनं कृत्वा श्रीपुरुषोत्तमदशावतारादि-
 स्तुतिं प्रारेभ इति भावः । इति किम् । न विद्यते अघं दुःखं
 पापं दारिद्र्यञ्च यस्मात् सोऽनघः पुण्यश्लोकः श्रीविष्णुः हृदि
 न्यसनेन स्थापनेन कृत्वा कमलायां लक्ष्म्यां विषये स्वखानु-
 रागं प्रेमभरं तां प्रति श्लोकं प्रति वा सूचयन्नपि श्रीगृहा-
 निजहृदयादूर्ध्वमुपरिभागे वर्त्तमानो निजकण्ठसाच निवेशात्
 स्थापनाद्भेतोः वागधिदेव्याः सरसत्या गौरवं व्यधित बज्जस-

दूरतः स्तुतिरवाग्विषयस्ते
रूपमस्तदभिधास्तव निन्दा ।
तत् क्षमस्व यदहं प्रलपामी-
त्युक्तिपूर्वमयमेतदवोचत् ॥ ५३ ॥

आनमकृत । अन्योऽपि राजादिः एकां प्रियामधोभागे स्थाप-
यन्नास्त्रिङ्गनादिना सम्भावयन्नन्यां तत्सपत्नीं प्रियतमां तदी-
यगृहस्रोर्द्धदेशे स्थापयन् कष्टास्त्रेषु कुर्वन्सत्या गौरवं क-
रोति । तथा विष्णोर्वक्षसि लक्ष्मीः तिष्ठति तदुपरिभागे
कण्ठे सरस्वती तिष्ठति विष्णोः सरस्वत्यां गौरवमधिकमिति
ज्ञात्वा सरस्वत्या कृत्वा स्तुतिश्लोके इत्यर्थः । मौक्तिकरूप-
सूक्तैर्नेर्मर्त्यं सूच्यते । स्तुत्या नलस्य भक्ततिशयश्च ॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥

स्वमौक्त्यं परिहरन् स्तुतिमाह । दूरत इति । अयं नलः
इत्युक्तिपूर्वं यथातथा पूर्वमेवमुक्त्वा एतदक्ष्यमाणप्रकारमवो-
चत् । इति किं । हे स्वामिन् ते तव स्तुतिर्दूरतो नितरां
अवाग्विषयो वाचामगोचरो यतस्तव रूपं “यतो वाचो निव-
र्त्तन्ते” इत्यादि श्रुतेरर्थाङ्गोचरो नेति मदीया स्तुतिः कथङ्कारं
कर्तुं शक्या स्वरूपकथनेऽप्यशक्यात् तव स्तुतिरप्यशक्यकरणैवे-
त्यत एवास्माभिः कृताऽभिधा भवद्गुणवर्णनविषया वाणी तव
निन्दैव । अत्यन्ताल्पकस्तावक्त्वाद्वागोचरस्यापि वा गोचर-
करणाच्चेत्यर्थः । एवं सत्यपि मूर्खतया यदहं प्रलपामि स्वरू-

स्वप्रकाश जड एष जनस्ते
 वर्णनं यदभिलष्यति कर्तुं ।
 नन्वहर्षतिमहः प्रति स स्या-
 न्न प्रकाशनरसस्तमसः किं ॥ ५४ ॥
 मैव वाङ्मनसयोर्विषयो भू-
 स्त्वां पुनर्न कथमुद्दिशतां ते ।

पाश्चान्नाश्रिरर्थकं वदामि तत् क्षमस्वेति । प्रसूयामोत्यनेन नि-
 तरामगौद्धत्यं सूचितं ॥ ५३ ॥

खेति । ननु हे स्वप्रकाश सूर्यादिवत्प्रकाशान्तरनिरपेक्ष
 परमात्मन्, एष मल्लक्षणो जडोऽविद्याच्छादितचैतन्यो जनस्ते
 वर्णनं कर्तुं यदभिलषति सोऽहर्षतेः सूर्यस्य महस्त्रेजः प्रति
 लक्ष्मीकृत्य सूर्यतेजोऽहं प्रकाशयिष्यामीति तमसोऽन्धकारस्य
 प्रकाशने रसोऽनुरागः किं न स्यात्, अपि तु स्वप्रकाशस्य तव
 वर्णनं जडस्य ममाभिलाषः सूर्यतेजःप्रकाशने तमसोऽभिलाष
 इवात्यन्तमनुचित एवेत्यर्थः । आत्मा स्वप्रकाश इति वेदान्त-
 सिद्धान्तः ॥ ५४ ॥

ननु यदि त्वं जडो मदीयं स्वरूपं न जानासि तर्हि त्वदीये
 वाङ्मनसी कथं मत्परायणे इत्याशङ्कं परिहरन् सुत्यवसरं
 दातुमाह । मैवेति । हे भगवन् त्वं “यतो वाचो निवर्त्तन्ते
 अप्राप्य मनसा सह” इत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्वाङ्मनसयोर्विषयो
 मोक्षरो मैव भूः ताभ्यां यद्दीतुं न शक्यस एव यद्यपि तथापि ते

उत्कचातकयुगस्य घनः स्यात्
 तप्तये घनमनाप्नुवतोऽपि ॥ ५५ ॥
 हृद्गमस्यवपुषस्तव पुच्छा-
 स्फालनाञ्जलमिवोद्धतमध्ये ।

वाङ्मनसे पुनस्त्वां कथं नोद्दिशतां, अपि तु अविषयमपि त्वामु-
 दिक्ष्य प्रवर्त्ततामेवेत्यर्थः । दृष्टान्तमाह । अतिदूरवर्त्तित्वात्
 घनं मेघं अनाप्नुवतोऽस्यभमानस्यापि उत्कस्य जलार्थमुत्कण्ठि-
 तस्य चातकस्य स्त्रीपुंसयुगस्य घनो मेघो जलदानेन तप्तये स्या-
 देवेति दृष्टान्तेन अविषयोऽपि भवान् स्तुतो ध्यातश्च मोक्षहेतुः
 स्वयमेवानुग्रहीष्यतीति तव स्तुतिं कर्तुं युक्तमेवेति भावः । वा-
 ङ्मनसयोः अचतुरेत्यादिना (पा० ५।४।७७) साधुः ॥ ५५ ॥

इदानीं प्रथमं मत्स्यावतारं स्तोतुमाह । हृद्येति । हे हरे
 भङ्गनासूरापहतवेदोद्धरणरूपेण हृद्गना मत्स्य एव वपुर्धस्य
 तस्य तव पुच्छेनास्फालनादाघातादूर्द्धमुद्धतं क्षिप्तमुच्छलितं
 अग्नेः सागरस्य जलमेव गगनाङ्गणस्य सङ्गात् सम्बन्धात् शैत्यं
 धवलतामेत्य प्राप्य विबुधालयस्य स्वर्गस्य गङ्गा मन्दाकिनी
 आविरसि प्रकटीभवति । तदेव जलं मन्दाकिनीभूय गगने
 स्फुरतीत्यर्थः । वेदरक्षणद्वारा लोकानुग्रहार्थमेव त्वया तत्त-
 ष्करीरं धार्यते इति भावः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं । शैत्यमेवेति
 वाऽन्वयः । “यदा यदा हि धर्मस्य स्तान्निर्भवति भारत”
 इत्यादिश्रीकृष्णवचनमेव हृद्गपदेन सूचितं । सागरोदकस्याश्रयो-

शैत्यमेत्य गगनाङ्गणसङ्गा-
 दाधिरस्ति विबुधालयगङ्गा ॥ ५६ ॥
 भूरिच्छष्टिधृतभूवलयाणां
 पृष्ठसीमनि किणैरिव चक्रैः ।
 चुम्बिताऽवतु जगत्क्षितिरक्षा
 कर्मठस्य कर्मठस्तव मूर्त्तिः ॥ ५७ ॥

पाथिकतया प्रतिभासमानस्यापि गगने चिन्नतया निरूपाधिकं
 बुद्धमेवापां रूपं प्रकटितमित्यनेनातिस्थूलतरश्चरीरवत्त्वं सूचितं ।
 नदी चाद्यापि तथैव तिष्ठति न लघुः पततीति सामर्थ्यातिशयः
 सूच्यते । यद्यपि नलः शैव इति प्रथा तथापि शिवस्य विष्णु-
 भक्तत्वादिष्णुसुत्यैव च शिवस्य प्रीतिसम्भवादेकरूप्याच्च नलस्य
 विष्णुस्तुतिकरणं श्रीदर्षस्य च परमवैष्णवत्वात् पुरुषोत्तमस्तु-
 तिनिबन्धनं युक्तमेवेति न काश्चिदनुपपत्तिः । अत एवोपसंहा-
 रेऽपि हरिहरं परिपूज्येत्युक्तं ॥ ५६ ॥

कूर्मं वर्णयति ॥ भूरीति । हे भगवन् तव कर्मठसञ्ज्ञा
 मूर्त्तिर्जगदवतु । किम्भूता । भूरिषु सृष्टिषु धृतानां प्रतिसर्ग-
 भूवलयाणां किणैः अतिघर्षणनिष्ठुरीभूतसञ्ज्ञातवैवर्ष्यत्वग्रणैरेव
 चक्रैः चक्राकाररेखाविन्यासविशेषैः पृष्ठसीमनि स्थले चुम्बिता
 स्पृष्टा । किम्भूतस्य । चित्तौ ह्ये प्रखये रक्षार्यां च कर्मठस्य
 कर्मगुरुरस्य पृष्ठे धारणेन चित्तिरक्षणत्वमस्य । पृष्ठीधारणद्वारा
 लोकानुराहार्यमेव कर्मठरूपं त्वया धृतमिति भावः । सप्तपाता-

दिक्षु यत्खुरचतुष्टयमुद्रा-
 मभ्युपैमि चतुरोऽपि समुद्रान् ।
 तस्य पोत्रिवपुषस्तव दंष्ट्रा
 तुष्टयेऽस्तु मम वास्तु जगत्याः ॥ ५८ ॥
 उद्धृतिस्खलदिलापरिरम्भा-
 स्सोमभिर्वहिरितैर्वज्रहृष्टैः ।

स्नानेऽधस्तात् फणिमण्डलेन श्रेषो भुवं विभर्त्ति ततोऽप्यधो
 ब्रह्मास्त्राधःकटाहस्य भारं पृष्ठे वहन् ब्रह्मास्त्रावरणरूपे जले
 कूर्चराजो वर्त्तत इति पुराणं । एतेन प्रतिबर्गमनन्तभूमण्डल-
 धारणेन अनिर्वाच्यमहिमत्वं सूचितं । कमठपृष्ठे च खमावतस्र-
 काणि भवन्ति ॥ ५७ ॥

सोमद्वयेन वराहं वर्षयति ॥ दिक्षिति । अहं चतसृषु
 प्राच्यादिदिक्षु चतुरोऽपि समुद्रान् यस्य वराहस्य खुराणां
 चतुष्टयस्य मुद्रां विन्यासं स्थापितचरणातिभारसञ्जातभूगर्भ-
 मेव अभ्युपैमि जाने । तस्य पोत्रिवपुषो महावराहदेहस्य तव
 दंष्ट्रा मम तुष्टये कामपूर्व्याऽऽनन्दाय अस्तु । किम्भूता दंष्ट्रा ।
 जगत्याः पातालादुद्धरणवसरे दंष्ट्रायधारणाद् भूमेर्वास्तु व-
 शतिमृहं धृतमभूदित्यर्थः । कोसःपोत्री किरिः किटिरित्य-
 मरः ॥ ५८ ॥

उद्धृतीति । हे कोस्य क्रीडामात्रेण कोस्य धृतवराहरूप
 भगवन् हिरण्याक्षं दैत्यं हत्वा पातालात् सकाशादुद्धृती उद्ध-

ब्राह्मणमण्डमभवद्वलिनीयं
 केलिकोस तव तत्र न मातः ॥ ५८ ॥
 दानवाद्यगहनप्रभवस्त्वं
 सिंह मामव रवैर्घनघोरैः ।

रणसमये स्वस्वमयाः पतन्त्या इत्याद्या भुवः परिरम्भात् समार-
 भ्नेष धारणात्, आसिङ्गनाच्च हेतोः बद्ध नितरां दृष्टैः उन्नती-
 भूतेः अत एव ब्रह्माण्डं निर्भिद्य वहिरितैर्निर्गन्तैर्लौकिकभिः कृत्वा
 ब्राह्मणमण्डं तव वस्त्रेः पूजायाः सम्बन्धिनीयं तत्कालविकसितक-
 दम्बकुसुममिव अभवत् । किम्भूतस्य । तत्र ब्रह्माण्डे स्थूलतरदेह-
 त्वाच्च मातः सम्भातुमन्नस्य । एवंविधकुसुमपूजायोग्यस्त्वमेव
 भवशीत्यर्थः । अन्योऽपि योषिदासिङ्गनादुदितरोमाञ्चो भवति ।
 ब्राह्मणं जाताविति साधुः । मातः मामान इत्यस्माच्छ्रुता ॥ ५८ ॥

लोकद्वयेन श्रीनृसिंहं वर्षयति । दानवेति । हे नृसिंह दा-
 नवानामाद्यस्य प्रथमस्य हिरण्यकशिपोर्गर्हनं मरणरूपं सङ्कटं
 तदर्थं प्रभव उत्पत्तिः प्राकम्बं यस्य तन्मरणार्थं कृतावतारः, अथ
 च दानवो हिरण्यकशिपुः तद्रूपमाद्यं पुरातनं यद्गहनं वनं तत्र
 प्रभवो यस्य, पुरातने हि वने सिंहसम्भवो युक्तः, अथ च दानवा-
 नामाद्यभक्तः श्रीहरिभक्तत्वान्मुख्यः प्रह्लादस्य गहने पिष्टका-
 रितताडनादिदुःखनिमित्ते हिरण्यकशिपुविदारणद्वारा भक्त-
 प्रह्लादसंरक्षणार्थं धृतोत्पत्तिर्येन तादृक्कृत्वा घनवन्नेषवह्नोरैर्ग-
 ऋरैर्निविडैर्भाषणैश्च वा रवैः सिंहनादैर्मामव । किम्भूतः । वैरिणः

वैरिदारिद्रिषिषत्सुहृतास्त्र-
 ग्रामसम्भवभवन्ननुजाह्वः ॥ ६० ॥
 दैत्यभर्तुरुदरान्धुनिविष्टां
 शक्रसम्पदमिवोद्वरतस्ते ।
 पातु पाणिष्वणिपञ्चकमस्मा-
 ष्छिन्नरज्जुनिभलघ्नतदन्तं ॥ ६१ ॥

अत्रून दारयन्ति तच्छीलानि दिविषदां मुनीनां देवानाञ्च
 सुहृतानि अस्त्राणि च तेषां ग्रामः समूहस्तस्माद् सम्भव उत्प-
 त्तिर्चस्य तादृशो भवन् सम्पद्यमानो मनुजो मनुष्य एवाह्वं एक-
 देशो यस्य । दानवाघेति पाठे दानवानां पापानि तेषां गहनं
 लक्षणया वाञ्छ्यं तेन प्रभवो यस्य दानवदुरितोद्रेकात् तिर्य-
 ग्योनिः सिंहरूपस्त्वं दिविषत्पुष्टोद्रेकाघोत्तमयोनिर्मनुष्यस्त्व-
 मित्यर्थः । दानवनामाद्यस्य हिरण्यकशिपोर्गहने सभामहोद्याने
 प्रभवः प्रकटनं यस्य वा । एतेन स्वर्गवासिनां पुष्टैरस्त्रैश्च कृत-
 मनुष्याह्वंदेशः स्वतेजोनिर्भितसिंहाह्वंश्च नरहरिर्हिरण्यकशि-
 पोर्महासभोपवने एवावततारेति सकलपुराणसंवादः । प्रकटित-
 सत्त्वादिति तु प्रवादमात्रमिति भागवतविरोधादुपेक्ष्यं ॥ ६० ॥

दैत्येति । हे श्रीनृसिंह ते पाणिसम्बन्धिनां सुणीनां तोच्छ-
 तरनखरूपाणामङ्कुशानां पञ्चकमस्मान् पातु । किञ्चूतस्तेव तव ।
 दैत्यभर्तुः हिरण्यकशिपोः उदरलक्षणे अन्धौ कूपे निविष्टां
 पतितां शक्रसम्पदं उद्वरत इव, तस्माद् वह्निर्निर्गमयत इव ।

स्वेन पूर्यत इयं सकलाशा
भो बलेन मम किं भवतेति ।

किञ्चूतं पञ्चकं । द्विचरञ्जुनिमानि मध्यचुटितपूर्वकपतितदोरक-
तुच्छानि सग्नानि तस्य दैत्यरिपोः उदरस्य चान्त्राणि यत्र यस्य
वा । यथा कूपपतितं वस्तु समुद्धर्तुं लोहनिर्मिताङ्गुलपञ्चकं
कूपमध्ये निक्षिप्य बलयित्वा पूर्वनिमग्नरञ्जुखण्डसहितं तद्यथाऽऽ
दाय निर्गच्छति तथा तव रञ्जुस्थानीयभुजदण्डकपाणिजस-
क्षिपञ्चकं दैत्यराजोदरकूपपतितामिन्द्रसम्पदमुद्धरच्छिचरञ्जु-
निमलग्नतदस्त्रं सम्भामवलित्यर्थः । सृष्टाति द्विजसीति सृष्टि-
रौषादिकः । अस्मान्, अस्मादो दयोद्येति (पा० १।२।५६) वक्तव्यं
॥ ६९ ॥

श्लोकचतुष्टयेन वामनं वर्णयति । स्वेनेति । हे वामन इति
पूर्वार्द्धोक्ता या कपटवाक् तस्यां विषये पटीयान् अतिनिपुषो
वटुर्ब्रह्मचारिवेषधारी च यतस्त्वं नोऽस्मादादीनां मम वा मनसः
प्रमदं हर्षं देहि । सर्व्याभिलाषपूरणं कुर्वित्यर्थः । वटुवाचस्य कप-
टवाचो भवन्ति । इति किं । पादत्रयमात्रस्त्वलयाचिनि वामने
किमेतदस्वीयस्त्वया याचितं सकलमेतद्भुवनं गृहाण अहं ददा-
मीति दानगृह्णत्वाद्यल्लिचक्रवर्तिनि भाषमाणे श्लेषवक्रोक्तिच्छ्लेन
वामनस्य प्रत्युत्तरमेतत् । भो वल्ले चक्रवर्तिन् भवता स्वेन
आत्मना हेमरत्नादिद्रव्येषु वा इयं मदीया सकला आत्रा
सर्व्याऽप्यभिलाषो न पूर्यते, अपि तु परिपूर्यीकरिष्यत एव, परं

त्वं वटुः कपटवाचि पटीयान्
देहि वामन मनःप्रमदं नः ॥ ६२ ॥

मम तस्य भिक्षोर्निस्तृप्तस्य वा किं प्रयोजनमिति शेषः । त्वं सर्वं दातुं समर्थ एव परन्तु मम प्रयोजनं नास्ति कुटीनिर्वाणार्थं पादत्रयमितं स्वल्पमेव देहीत्यर्थः । स्वेन आत्मीयेन बलेन सैन्येन च गिजब्रह्मा वा सकला दिक् भवता पूर्यते आद्रिचत एव तथाऽपि मम किं तेन यो यद्याचते तस्मै तद्दासीति प्रत्यक्षदर्शनाद्ब्रह्माभिनयदर्शनीयेयं सकलानां दृष्ट्या । भो वस्त्रे त्वया परिपूर्णीक्रियते, अतो मम कक्षया स्त्रेण सहिताऽल्पीयसीति यावत् । एवम्भूता पादत्रयमिता । तस्मात् किं न पूर्यते अपि तु पूरयिष्यते एव । अथ च भो वस्त्रे द्रुपं सकलाऽपि विदित्या मम स्त्रेणात्मना न पूर्यतेऽपित्वावरिष्यत एव । भवता किं कर्तुं ब्रह्मते, अपि तु न किञ्चिदित्यर्थ इति वा । मया सकलाऽपि दिगात्मना पूर्यते भवता बलेन किं कर्तुं ब्रह्मते इति वा । अथ च भो वस्त्रे पादत्रययाचनविषया मम सकला दृष्ट्या भवता स्त्रेणात्मस्वरूपेण स्वदेहेन किं न पूर्यतेऽपि तु पूरयिष्यत एव महीयःशरीरधारणेन लोकदये पादद्वयेन मया व्याप्ते प्रतिश्रुतं त्वतोयं पादमदातुं निरयो भविष्यतीति भिया अवशिष्टपदस्त्रापनार्थं स्वशरीरमेव त्वया दास्यत इत्यर्थः । त्वां पातास्त्रे पातयिष्यामीति भावः । भूस्वर्गरूपलोकद्वयमेव वस्त्रेः स्वं नरकपतनभिया स्वशरीरमेव त्वतोयपादत्वेन दत्तमिति श्रीभागवते ।

दानवारिरुसिकाय विभूते-
 र्षसि तेऽस्मि सुतरां प्रतिपत्तिं ।
 इत्युदग्रपुलकं वलिनोक्तं
 त्वां नमामि कृतवामनमायं ॥ ६३ ॥

“पदं तृतीयं कुह त्रीर्षिं मे निजं” इति वचनात् । इत्यादिकप-
 टवाग् ज्ञेया । प्रमदसम्पदौ हर्ष इति (पा० १।३।६८) साधुः
 ॥ ६२ ॥

एवं वामनेनोक्ते वलिनोत्तरमाह । दानेति । हे वामन अहं
 कृता वामनस्य द्रुखपुदपस्य माया येन तथाऽहमनेन ज्ञात इति
 ज्ञात्वा जातासुर्यवन्नादुदग्रपुलकं सञ्जातरोमाञ्चमिति पूर्वा-
 र्द्धोक्तप्रकारेण वलिनोक्तवर्तिना उक्तं भाषितं त्वां नमामि ।
 इति किं । हे ब्रह्मन् अस्मि अहं दानवारिणि रसिकाय कृताभि-
 खाषाय ते तुभ्यं विभूतेः स्त्रीयसम्पदः सुतरां प्रतिपत्तिं सङ्कल्पेन
 दानं वसिष्ठ इच्छामि । सर्वामपि सम्पदं तुभ्यं दातुमिच्छा-
 मि । अथ त्वं दानवानामरिः शत्रुरसि ते तव कायविभूतेः
 प्ररीरवैभवस्य प्रतिपत्तिं ज्ञानं नितरामहमिच्छामि कीदृशं
 महच्छरीरं धारयिष्यसि तद्गुणमिच्छामोत्यर्थः । यद्वा तव
 कायवैभवस्य प्रतिपत्तिं रूपाकारं धारयिष्यामीति त्वया सूचितं
 सुखेन धारणीयमित्यहं कामये इत्यर्थः । अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययं
 ॥ ६३ ॥

भोगिभिः क्षितितले दिवि वासं
 बन्धमेव्यसि चिरं ध्रियमाणः ।
 पाण्डुरेष भुवनं वितरेति
 च्छद्मवाग्भिरव वामन विश्वं ॥ ६४ ॥

एवं वस्त्रिनोक्ते वामनः प्राह । भोगिभिरिति । हे वामन इति एवंपाभिः क्लृप्तवाग्भिः कपटवचनैरुपलक्षितस्त्वं विश्वं श्रव रच । इति किं । भो वले चिरं चिरायुषेन बद्धकालं क्षितितले भूलोके दिवि वा ध्रियमाणोऽवतिष्ठमानस्त्वं भोगिभिः सुखिभिर्मित्रभातादिभिः सह सम्बन्धं संयोगं एव्यसि प्राप्स्यसि यदि, यदि भूलोकेऽवस्थितिमिच्छसि तर्हि तत्र, यदि दिवि तत्र वा मित्रादिभिः सह सुखेन चिरकालमवस्थितिं प्राप्स्यसीत्यर्थः । इत्याशीः । एष प्रतियहार्यं प्रसार्यमाणः प्रत्यक्षदृष्ट्यो मम करोऽसि तस्मादत्र पाणौ यद्दानसम्बन्धिभुवनं जलं वितर देहीति । अथ च क्षित्यास्तले पातालक्षणे दिवि रमणीयत्वात् स्वर्गं भोगिभिः सर्पैर्ध्रियमाणो बध्यमानः सन् चिरकालं वासं दुःखबद्धत्वाद् वसतिरूपं बन्धनं प्राप्स्यसि । यद्वा चिरञ्जीवन् पाताले सर्पैः सह वासं बन्धनञ्च एव्यसि वा । इवार्थो वा । दिवि वेत्यर्थः । यथा सुखिभिः सह स्वर्गे तिष्ठन् सम्बन्धं प्राप्नोषि तथेदानोमेव पाताले सर्पैः सह सम्बन्धमेव्यसि । यद्वाऽदिवि स्वर्गव्यतिरिक्ते पाताले द्वितीयपादार्थं स्वर्गात् सकाशात् त्वमस्वर्गरूपपाताले पातयिष्यसीत्यर्थः । एष चक्रविद्येपतत्परो

आश्रयस्य विवृतिः क्रियते किं
 दित्सुरस्त्रिं हि भवञ्चरणेभ्यः ।
 विश्वमित्यभिहितो वलिनाऽस्मान्
 वामन प्रणतपावन पायाः ॥ ६५ ॥

मम करोऽस्ति, इन्द्राद् गृह्यते भुवनं त्रैलोक्यं देहि पुनस्तस्मै
 समर्पयेति, भुवनं वितरेत्यवतारप्रयोजनं सूच्यते । जीवनं भुवनं
 अक्षं, पिष्टयं भुवनं । इति चामरः ॥ ६४ ॥

एवं वामनेनोक्ते वलिः पुनराह । आश्रयस्येति । हे वामन
 प्रणतपावन, वलिना इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभिहित उक्तं
 अस्मान् पायाः रक्ष । इति किं । भो वामन त्वया श्रयस्य पाण्डेर्वि-
 वृतिः प्रसारणं किं क्रियतेऽपि तु तन्न कर्त्तव्यं । आश्रयस्येति ऽयो-
 ग्यतया शिरःकल्पपूर्वकं वारणाभिनये । अनुचितमेतन्न कर्त्त-
 व्यमित्यर्थः । आ सामस्येन नितरां श्रयस्य विवरणं किं क्रियते
 ऽपि तु तन्न कर्त्तव्यमिति वा, वाक्यपूरणे वा । हि यस्माद्भवञ्च-
 रणेभ्यः पूज्येभ्यो भवद्भ्यः विश्वं सकलं हेमरत्नादि च दित्सुरदात-
 मिच्छुरस्त्रिं, चरणशब्दः पूजार्थः । अहं सर्वमिदानीमेव ददामि
 किमिति पाणिप्रसारणेनैतावदधैर्यं प्रकटीक्रियत इत्यर्थः । अथ
 च सहस्रपात्ताद् बहूभ्यो भवदीयपादेभ्य सर्वं दित्सुरस्त्रिं सर्व-
 स्त्रदानेन भवञ्चरणान् पूजयिष्यामि तस्मात् करप्रसारणं किं
 क्रियते ॥ ६५ ॥

चत्रजातिरुदियाथ भुजाभ्यां
 या तवैव भुवनं सृजतः प्राक् ।
 जामदग्न्यवपुषस्तव तस्या-
 स्तौ लयार्थमुचितौ विजयेतां ॥ ६६ ॥
 पांशुला बद्धपतिर्नियतं या
 वेधसाऽरचि रूपा नवखण्डा ।

शोकत्रयेण परशुरामं स्तौति ॥ सृजेति । हे भगवन् तव तौ
 भुजौ विजयेतां सर्वोत्कर्षेण वर्त्तेतां । तौ कौ । प्राक् सृष्ट्यादौ
 भुवनं सृजतो ब्रह्मरूपिणस्तवैव “बाहू राजन्यः कृतः” इति
 श्रुतिप्रामाण्याद् भुजाभ्यां सकाशाद् या चत्रजातिः चत्रियमात्र
 उदियाथ उत्पन्ना तस्याः चत्रजातेर्लयार्थं चयार्थं जामदग्न्यवपु-
 षस्तव यौ भुजौ उचितौ, कारणे कार्यलयस्यौचित्यात् ।

“अज्ञोऽग्निर्ब्रह्मतः चत्रमग्नेनो लोहमुत्थितं ।

एषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति” ॥

इति भारतवचनाच्चावतारप्रयोजनमुक्तं । जातेर्नित्यत्वाद्-
 त्यन्तिविनाशावयुक्ताविति ये आक्षिपन्ति ते आविर्भावतिरोभा-
 वयोर्विवक्षितत्वेनोत्तरणीयाः । वेदान्तमिद्वान्ते जातेर्नित्यत्वा-
 भाव इत्यपि । जामदग्न्येति गर्गादिषु पाठसामर्थ्याद् घञ् इति
 ज्ञातव्यं । विजयेतां विपराभ्यां जेरिति (पा० १।१।१६) तद्ध् ॥ ६६ ॥

पांशुलेति । नियतं सर्वदा पांशुला धूलिवज्जला बहवो
 मन्वादयः पतयो चक्षाः वा मन्वादिभिः पाक्षिता च वा

तां भुवं कृतवतो द्विजभुक्ता
 युक्तकारितरता तव जीयात् ॥ ६७ ॥
 कार्त्तवीर्य्यभिदुरेण दशास्ये
 रैणुकेय भवता सुखनाशये ।

भूः वेधसा रूपेण नवखण्डा भारतादिनवसङ्ख्याविभागाऽरवि
 निर्दिता । तां नवखण्डामपि सकलां भुवं द्विजभुक्तां काका-
 दिपक्षिभिः कृतोपभोगां व्याप्तां, अथ च ब्राह्मणैर्ऋतफलां
 कृतवतः चिसप्रकृतः सचियमाचं हत्वा निष्कष्टकीकृत्य प्रति-
 वारं ब्राह्मणेभ्यो ददत्तस्तव युक्तकारितरता नितरामुचितकर-
 णशीलता जीयात् सर्व्वात्कर्षेण वर्त्ततां । एवंविधमर्तशूरं दा-
 नशूरञ्च तां प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थः । नियतमित्युत्प्रेक्षायां वा ।
 ह्येन नियतं रूपेवेत्यर्थ इति वा । अथ च या खैरिणी अत
 एव बह्वभिर्जारैर्भुक्ता सती तद्गर्भा कोपेन करचरणादिसन्धिपु
 पृथक् तत्कालच्छेदेन नवानि प्रत्यगाणि खण्डानि यस्यास्ता-
 दृशी कृतखण्डां तामग्निसंस्कारनिवारणाद्धेतोः काकादिभिः
 पक्षिभिर्भक्षितां कुर्वतो भर्त्स्युक्तकारिता सर्व्वैः कोत्थते । खैरि-
 णी पांशुला समेत्यमरमिंहः ॥ ६७ ॥

कार्त्तवीर्य्येति । हे रैणुकेय रैणुकापुत्र कार्त्तवीर्य्यभिदुरेण
 यदीयकारागारे निबद्धो रादणोऽपि बह्वनि वर्षाश्चत्यतिष्ठत्
 तं कार्त्तवीर्य्यं सहस्राङ्गुलं कृतवता भवता दशास्ये रावणे सु-
 खेन अनाथादेन नाशये हन्तुं शक्ये सति कालभेदस्य विरहादु-

कालभेदविरहादसमाधिं

नौमि राम पुनरुक्तिमहं तां ॥ ६८ ॥

भयोरवतारयोरेककालोनत्वादसमाधिं परिहाररहितां मनु-
 ख्यावतारेण क्षत्रियेण दाशरथिना रामेण विधेयान्तराभावात्
 तस्मिन्नेव काले किमर्थमवतीर्णमिति वक्तुमशक्यत्वात् प्रयोजना-
 भावादहं ते भो राम पुनरुक्तिं दाशरथिरूपजामदम्बरूपां दा-
 शरथिरूपां वाऽहं नौमि सौमि । अन्यत्र पुनरुक्तेः कार्यभेदात्
 कालभेदाद्वा परिहारः कर्तुं शक्यते । वीषायामप्येककाल-
 प्रयुक्तस्यापि शब्दस्य भयादरसम्भ्रमादिना परिहारोऽस्त्येव, अत्र
 तु पूर्वैषैवोत्तरावतारकार्यस्यापि कर्तुं शक्यत्वात् कार्यभेदा-
 भावाच्च परिहारो नास्तीत्यर्थः । स्वतन्त्रस्य तव केनाप्यनुयोगः
 कर्तुं न शक्यत इति भावः । जामदग्न्यस्य मानुषत्वेऽपि दैव-
 ज्ञानस्य तथैव सद्भावाद्देवाच्चाबध्यत्वस्य रावणे घृतत्वात् तस्य
 तेन हन्तुमशक्यत्वाद्भावणवधपर्यन्तं च श्रीरामस्य दैवज्ञानाभा-
 वात्मानुषत्वेन तेनैव तस्य हन्तुं शक्यत्वात् कार्यभेदादेकस्मिन्नपि
 कालेऽवतारान्तरस्य युक्तत्वात् सूक्ष्मः परिहारोऽस्त्येव । तथापि
 सूक्ष्मदृष्ट्या परिहाराभाव उक्त इति ज्ञेयं । नर्षदायां जल-
 क्रीडां कुर्वता सहस्राङ्गुलेन रावणः कारागारे निक्षिप्त इती-
 तिहासः । रैणुकैश्च इति क्षत्रियत्वसूचनं । अपत्यार्थं स्त्रीभ्यो
 ङक् (पा० ४।१।१२०) इति ङक् ॥ ६८ ॥

हस्तलेखमसृजत् खलु जम्भ-

स्थानरेणुकमसौ भवदर्थं ।

राम राममधरोक्ततत्त-

लेखकः प्रथममेव विधाता ॥ ६९ ॥

दत्तभिः श्लोकैः श्रीरामचन्द्रं वर्णयति । इत्येति । भो राम
दाशरथे ऋषौ विधाता भवदर्थं तादृशोत्तमत्रिच्यनिर्घाणार्थं
जम्भस्थानं रेणुकैव यस्य तादृशं रामं प्रथमं त्वदपेक्षयाऽऽद्यं
जामदग्न्यं खलु निश्चितं हस्तलेखमेवासृजत्, चक्रे । तन्निर्घा-
णार्थं जामदग्न्यं हस्ताचराभ्यासमेवाकरोदित्यर्थः । खल्विवार्थं
वा हस्तलेखमिव चक्रे । किञ्चूतः । अधरोक्ताः एतादृशनिर्घा-
णसमर्थत्वान्नितरां हीनाः कृता ते प्रसिद्धा लेखका देवा इन्द्रा-
दयो दक्षप्रभृतयोऽष्टौ प्रजापतयो वा येन तादृशः । अथ वा
न अधराः खर्गस्था अथधराः कृता भूमौ अवतारितास्तौ हनु-
मत्सुमीवादिरूपा इन्द्रादयो देवा येन सः । प्रथमस्यैव हस्त-
लेखरूपेण हीनत्वं न तु द्वितीयस्येत्येवोक्तं । प्रथममेवास्यमेव
रामं न तु द्वितीयं त्वामिति वा । उत्तमत्रिच्यनिर्घाणार्थं हि
हस्तलेखा पूर्वं क्रियते । हीनाः कृतास्तौ तेऽतिप्रसिद्धा लेखका
स्त्रिपिकरा येन स इति वा । अधराभ्यासेऽप्येवमेव क्रियते ।
जम्भस्थाने रेणुः घृष्टेष्टकादिचूर्णरूपः पांसुर्यस्यैतादृशं । हस्त-
लेखं शेषादिभाषेति (पा० ५।४।१५४) कप् ॥ ६९ ॥

उद्धवाजतनुजादज कामं
विश्वभूषण न दूषणमत्र ।
दूषणप्रशमनाय समर्थं
येन देव तव वैभवमेव ॥ ७० ॥

उद्धवेति । हे अज जन्मरहित श्रीरामचन्द्र । अजस्य रघुपु-
त्रस्य तनुजादृश्रयात् सकाशात् कामं स्वेच्छया उद्धव उत्पत्ति-
र्षस्य भो विश्वविभूषण जगदलङ्कारभूत, अत्र दशरथादपि जन्म-
विषये, अजस्यापि जन्मविषये दूषणं दोषलेशोऽपि नास्ति । यस्य
पितामहेनाप्यजेनोत्पन्नस्तत्पुत्रः स्वपिता कुतस्तरामुत्पन्नः तत्पु-
त्रः स्वयं कुतस्तमामुत्पत्स्यते । तथा स्वयमप्यजः कथं जायत इत्या-
शङ्कार्यां स्वेच्छामात्रविलसितमित्याशङ्कारिहारः । ब्रह्मैव हि
स्वाविद्यया संसरति मुच्यते चेति न्यायात् । विश्वभूषणस्य तव
दूषणरूपत्वाभावादपि दूषणलेशोऽपि तव नास्तीत्यर्थः । अथ वाऽ
जतनुजादजस्योत्पत्तिर्युक्तैव, अजो हि जगस्तत्पुत्रोऽप्यज एव
जातिनामत्वादजशब्दस्येत्यपि दूषणाभावः । दूषणाभावे हेत्वन्त-
रमप्याह । येन कारणेन हे देव श्रीराम तव वैभवमेव प्रभाव
एव दोषाणां प्रकर्षेण शमनाय नाशाय समर्थं यत्स्मरणादि-
वैभवादन्वेषामपि भक्तानां दोषा नश्यन्ति तत्स्वरूपे दोषले-
शसंशयोऽपि कथङ्कारं स्यादपि तु न कथञ्चिदित्यर्थः । अथ
च दूषणास्वराजसविनाशाय तवैव सामर्थ्यं यत्सस्मादत्र तवो-
त्पत्तौ यस्यां दूषणाभावो युक्त एवेति ह्यसं । अथ च परशु-

नो ददासि यदि तत्त्वधियं मे
 यच्छ मोहमपि तं रघुवीर ।
 येन रावणचमूर्युधि मूढा
 त्वन्मयं जगदपश्यदशेषं ॥ ७१ ॥
 आज्ञया च पितुरज्ञभिया च
 श्रीरक्षीयत महीप्रभवा दिः ।

रामे सत्यपि तस्मिन्नेव काले तं दग्धरघात् सुखेनोत्पद्यस्व । अत्र
 तवोत्पत्तिविषये दूषणं पुनरुक्तिदोषो नास्ति । यतो दूषणादि-
 रावणान्तराक्षविनाशाय तवैव सामर्थ्यं न तु परशुरामस्ते-
 त्यत्र दूषणशब्द उपलक्षणपरः । तस्मादेककालोत्पत्तत्वेऽपि का-
 र्यभेदाच्च पुनरुक्तिदोषः । एतेनावतारप्रयोजनमुक्तं । अनुका-
 ममिति पाठे कामं लक्षीकृत्य यथेच्छमित्यर्थः ॥ ७० ॥

नो ददासिति । हे रघुवंशानां मध्ये वीर, ईश्वरतम श्रीर-
 क्षुनाथ त्वं तत्त्वधियं मोक्षोपयोगिनमात्मतत्त्वं साक्षात्कारं यदि
 मे मद्यं नो ददासि तर्हि तं मोहमपि तां विज्ञिष्टां भ्रान्ति-
 मेव यच्छ देहि । तं कं । येन मोहेन भयसञ्जातभ्रान्तिविक्षा-
 सेन युधि मूढा भ्रान्ता रावणचमूरशेषं सकलं जगत् त्वन्मयं
 श्रीरामचन्द्ररूपमपश्यत् । रावणसेनया च मोहेन जगद्रामा-
 त्मकं दृष्टमिति सर्वपुराणे ॥ ७१ ॥

आज्ञयेति । हे श्रीरामचन्द्र भवता महीप्रभवा कृत्याद्युपा-
 दैर्भ्रूलोकोत्पन्ना श्री राज्यसङ्घीः, अथ च भूमेहृत्पन्ना सद्मयव-

लङ्घितश्च भवता किमु न द्वि-

वारिराशिरुदकाङ्गलङ्कः ॥ ७२ ॥

ताररूपा जानकी क्रमेण पितुराज्ञया च अज्ञेभ्यो भिया च मूर्ख-
जनापवादभयेन च द्विद्विवारमहीयत त्यक्त्वा । वनवासप्लीकारा-
द्राज्यलक्ष्मीः, जनापवादभयाच्च वक्रौ विशुद्धाऽपि सीता त्यक्त्वा,
इत्येवं द्विप्रकारं त्यक्तेत्यर्थः । एवं पितुराज्ञाकारी लोकप्रवाद-
भीदश्च कोऽपि नास्तीति भावः । चावन्योन्यसममुच्ये । तथा वा-
रिराशिररिराशिर्वा द्विवारं द्विधा च न लङ्घितः किमु, अपि तु
सेतुं बद्धा समुद्रोऽपि लङ्घित एव । तथा रावणादिब्रह्मसमूहो-
ऽपि पराभूत एव । वा चार्थ इवार्थो वा । अरिराशिस्य अरिरा-
शिरिव वागन्धनार्थाद्भूतोः क्विपि वातीति वाः स चासावरिरा-
शिस्य स सकलो वैरिसङ्घ इत्यर्थः । किम्भूतः । उदकाङ्गला जलम-
ध्यगा लङ्का यस्य यदीयजलमध्ये लङ्कास्तीत्यर्थः । अरिराशिर-
पि समुद्रजलमध्यवर्तिनी लङ्का यस्य । समुद्रपथे यस्येत्यस्योदकेन
सम्बन्धः । अरिराशिपथे तु लङ्कायाः । एतावान् विशेषः ।
उक्तप्रमकं दुःखं यस्मात्सादृशी अङ्गला लङ्का यस्येति वा ।
उक्तप्रमकं कर्त्तनलक्षणं दुःखमुदकं तदेवाङ्गल्यङ्गं येषां ता-
दृशा गलाः कष्टा यत्र क्रियायां यथा तथा कः किमु ब्रह्मसङ्घो
न लङ्घितः, अपि तु सर्वोऽपीति वा । सागरस्यापि बन्धना-
द्रावणस्यापि बधाच्च एतादृशो महाप्रभावः शूरतमस्य लदन्यः
कोऽपि नास्तीति भावः ॥ ७२ ॥

कामदेवविश्विः खलु नेत्रं
 माऽर्पयञ्जनकजामिति रक्षः ।
 देवतादमरणे वरवाक्यं
 तथ्ययत्स्वमपुनाङ्गवदस्त्रैः ॥ ७३ ॥
 तद्यशो हसति कम्बुकदम्बं
 शम्बुकस्य न किमम्बुधितुम्बि ।

कामदेवेति । रक्षो रावण इतीव हेतोर्देवतास्मरणाभाव-
 विषये देवाद्धेतोर्न मरिच्यसीति ब्रह्मणो वरवाक्यं यत् यत्
 कुर्वन् स्वमात्मानं भवदस्त्रैरपुनात् धूतकलाषं चकार । इति
 किं । जनकजां सीतां रामायार्पयद्ददद्दं रक्षः कामदेवस्य मो-
 हनशोषणादिभिर्विश्विः खलु निश्चितं मा नेत्रं तद्विरहसन्ता-
 पवन्नान्मृतो मा भूवमिति । सीताप्रत्यर्पणे कामदेवस्य देवत्वात्
 तदाशैर्मरणे वरवाक्यमसत्यं स्यादित्येव तामदद्द् वरवाक्य-
 सत्यत्वार्थं मानुषावतारकामरूपभवदाशैरात्मानं नाश्रितवा-
 नित्यर्थः । कामवाणात् शरीरविनाशमात्रं त्वदाणात् तु मरणे
 संसारहेतुनिःशेषकलाषस्य इति महान् विश्वेषोऽपुनादित्यनेन
 सूच्यते । नेत्रं मायोगादङ्ग भावः । तथ्ययत् तत्करोतीति (पा०
 १।१।२६वा०) श्रुत्याच्छ्रुता ॥ ७३ ॥

तदिति । हे रघुनाथ नामश्रेष्ठिजः कथाश्रेष्ठोक्तो हतः
 येनया यचितो दयास्यो येन तत्तस्मात् तव हस्तादसौ ब्रम्बुकः
 यत् शस्त्रं विनाशं आप तत् ब्रम्बुकस्य ब्रम्बुकनाशः ३३३३३ ब्रम्बु-

नामशेषितससैन्यदशास्या-
दस्तामाप यदसौ तव हस्तात् ॥ ७४ ॥
मृत्युभीतिकरपुण्यजनेन्द्र-
चासदानजमुपार्ज्यं यशस्तत् ।
ज्ञोणवानसि कथं न विहाय
क्षुद्रदुर्जनभिया निजदारान् ॥ ७५ ॥

धिसुम्नि समुद्रमध्यवर्तिं यत्रःकम्बु कदम्बं ब्रह्मवृन्दं धवलतया
किं न हसति अपि तु हसत्येव तत्तुच्छं भवतीत्यर्थः । येन तत्क-
रेषु अतिशूरो रावणो हतः तेनैवान्यवर्षोऽधमो दुर्बलः ब्रम्बुको
ऽपि हत इति महत्तस्य भाग्यमित्यर्थः । यो ह्युत्कृष्टं बलिर्न हन्ति
तेनैव हीने दुर्बले हते दुर्बलस्य महद् यशो भवति । ब्राह्मणस्य
बासपुत्रमरणनिमित्तं ब्रूयाणामविहितधूमपानमधोमुखं कुर्वन्तं
ब्रम्बुकं ब्रूयं श्रीरघुनाथो हतवानिति तिहासः । अथ च ब्रम्बुकस्य
जलशुक्लेः शैत्यरूपं यत्रः समुद्रमध्यस्थं ब्रह्मवृन्दं हसति तत्तुच्छं
भवतीति बुक्तमेव । नामशेषितेति । तत्करोतीति (पा० १।१।
२६वा०१) स्यन्तास्त्रिष्टा ॥ ७४ ॥

मृत्युभीतीति । यस्मात् मृत्योर्यमादन्वेषां भीतिस्तस्यापि
मृत्योर्भीतिकरः पुण्यजनेन्द्रो राक्षसेन्द्रो रावणस्तस्यापि मरण-
पर्यन्तं चासदानाद् भयोत्पादनाद्वेतोर्जातं तत् अतिप्रसिद्धं
लोकत्रयेऽपि नीयमानं यत्र उपार्ज्यं क्षुद्रोऽत्यल्पको दुर्जनस्त-
स्यास्त्रिष्टा भयेन पामरलोकापवादभिद्या निजदारानात्मनः

इष्टदारविरहैर्वपयोधि-

स्वं शरण्य शरणं स ममैधि ।

सङ्गणक्षणवियोगकृशानौ

यः स्वजीवितदृणाञ्जितियञ्चा ॥ ७६ ॥

प्रियां सीतां विहाय परित्यज्य कथं न द्वीषवान् सञ्जितवानसि, सञ्जितयं तावत् त्वयेत्यर्थः । यो रावणाय भयं दत्तवान् तस्य दुर्जनभीत्या निष्ठुरजनापवादभयेन प्रियापरित्यागे सञ्जैव युक्ता । अभिमानान्निजस्त्रोहर्ता रावणो नाश्रितो सोकापवादभयाच्च सापि परित्यक्तेति एतादृशः ब्रूरोऽभिमानो सोकापवादभीरुश्च कोऽपि नास्तीति भावः । यातुधानः पुण्यजन इत्यमरः । भीतिकरेति ताच्छीत्ये टः ॥ ७५ ॥

इष्टेति । हे शरण्य शरणागतभक्तश्चक रघुनाथ स त्वं मम शरणं रक्षकः एधि भव । स कः । यस्त्वं इष्टदाराणां सीतायाः विरह एव दुःसहत्वादौर्वो वडवानसः तस्य पयोधिः आश्रयः एवविधः सन् सङ्गणक्ष्य क्षणमात्रमपि वियोगः स एव दुःसहत्वात् कृशानुस्तत्र स्वजीवितानामात्मप्राणानामेव दृशानामाञ्जिते-
 साद्रूपहोमद्रव्यस्य यज्या होता । योऽहि सङ्गणवियोगं क्षणमात्रं मोढुमशक्तस्तद्वद्विच्छामात्रेण स्वप्राणांस्तत्याज । स यावज्जीवं सीताविरहानसं कथं मोढवानिति क्रिययोर्विरोधादास्यर्थं । यज्वना चाञ्जितिरग्नौ ह्ययते । सीताविरहसहनेन जितेन्द्रियधु-
 र्यत्वं सूचितं । इन्द्रजितः ब्रह्मा मूर्च्छिते सङ्गणे स्वयमपि मुमुक्षुः

क्रौञ्चदुःखमपि वीक्ष्य शुचा यः
 श्लोकमेकमसृजत् कविराद्यः ।
 स त्वदुत्थकरुणः खलु काव्यं
 श्लोकसिन्धुमुचितं प्रबबन्ध ॥ ७७ ॥

तथा मुनिरूपकालकृतसमयभङ्गभङ्गप्रतिष्ठे लक्ष्मणे रघुनाथाश्च-
 या शरयूजलप्रवेशेन कृतदेहत्यागे सति तद्वियोगमसहमानसात्स्व-
 क्षमेव रघुनाथोऽपि गोप्रतारतीर्थे जलप्रवेशेन स्वथमपि स्वस्वाङ्गं
 प्रापेति युद्धकाण्डोत्तरकाण्डरामायणकथा । एतेन स्त्रीवियो-
 गदुःखादपि भ्राष्ट्रवियोगदुःखं दुःसहमिति सूचितं । परम-
 कार्ष्णिकस्वं शरणगतं मामपि रक्षेति सूचितं ॥ ७६ ॥

क्रौञ्चेति । दैवी वाक् येन भुवं प्रथममानीता स आद्यः
 प्रथमः कविर्वर्षको यो वाल्मीकिः क्रौञ्चयोः पक्षिशेषयोर्मध्ये
 रिरसावेकस्मिन् व्याधेन हतेऽन्यस्य दुःखं श्लोकमपि वीक्ष्य ति-
 र्यग्गोनेरपि तस्य दुःखं दृष्ट्वा उत्पन्नया शुचा श्लोकेन हेतुना ।

मानिषाद् प्रतिष्ठान्त्वमगमः ब्राह्मतीः समाः ।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितं ॥

इत्यादिकमेकं श्लोकमसृजत् । स कविस्त्वयि उत्पन्नः करु-
 णरसो यस्य सीताविरहविक्रममहानुभावभवद्दर्शनेत्यस्यश्लोक
 इव श्लोकानां सिन्धुः सागरभूतं चतुर्विंशतिसहस्रमितरामाय-
 णाख्यं काव्यमुचितं योग्यं प्रबबन्ध । तिर्यग्योनिविषये श्लोकेन
 येन श्लोकः कृतः तस्य उत्तमपुरुषविषये महाकाव्यनिर्घोणमुचि-

विश्रवःपितृकयाप्तुमनर्ह
 सश्रवस्त्वमनयेत्युचितज्ञः ।
 त्वं चकर्त्तिय न शूर्पणखायाः
 लक्ष्मणेन वपुषा श्रवसी वा ॥ ७८ ॥

तमेव । अथ च त्वया सिन्धुर्वहः । अथमपि त्वदेकचित्तः सिन्धुं
 वषन्धेत्युचितं । परित्यक्तवर्षसङ्गो मुनिरपि त्वदर्शनां हतवान् ।
 एतादृशः परमपुरुषोऽसीति खणित्यर्थः ॥ ७७ ॥

विश्रव इति । हे रघुनाथ, इति हेतोः उचितं जानाति यः
 च उचितकारी त्वं चतुर्ह्वावतीर्णत्वात् लक्ष्मणलक्षणेन स्त्रीयेनैव
 वपुषा शूर्पणखायाः श्रवसी कर्णे त्वं न चकर्त्तिय, अपितु कर्त्तित-
 तवात् एव । इति क्रिं । विश्रवा मुनिः पिता यस्याः, अथ च
 कर्षरहितः पिता यस्यास्तथाऽनया शूर्पणखाया सश्रवस्त्वं सकर्षत्वं
 प्राप्तुमनर्हमयोग्यमिति स्त्रीबधस्थानौचित्यात् कर्षच्छेद एवो-
 चितः, यतः अकर्षपितृकया अकर्षत्वस्यौचित्यात्कर्षौ लक्ष्मणेन
 कर्त्तयामासित्येवंविधः समुचितकारी महाप्रभावोऽसीति
 भावः । वा इवार्थो वा इतीव हेतोरिति योजना । विश्रवः-
 पितृकया न हृतश्चेति (पा०५।७।१५३) कप् । शूर्पणखा पूर्वप-
 दात् सञ्ज्ञायामिति (पा०८।७।३) षत्वं । नखस्य स्वाङ्गत्वेऽपि
 नखमुखात् सञ्ज्ञायामिति (पा०७।१।५८) डीबभावः । अ-
 न्वर्था चेयं सञ्ज्ञा ॥ ७८ ॥

ते हरन्तु दुरितघ्नततिं मे
 यैः स कल्पविटपी तव दोर्भिः ।
 कृद्गयादवतनोरुदपाटि
 स्पृष्टमान इव दानमदेन ॥ ७९ ॥

मवभिः श्लोकैः श्रीकृष्णं वर्णयति । त इति । कंसादितत्त-
 दैत्यमारणरूपकृद्गना यादवसञ्ज्ञा तनुर्यस्य, अथ च कृद्गया
 नोतिकृद्गया एवम्भूताशामौ आदवतनुश्च, मायावान् कंसादिवं-
 शवनवक्त्ररूपशरीरस्य तस्य श्रीकृष्णरूपस्य तव यैर्दोर्भिः भुक्ति-
 मुक्तिप्रदेशतुर्भिर्हंसैरतिप्रसिद्धः कल्पविटपी कल्पितफलदान-
 समर्थः पारिजातवृक्षः उदपाटि उन्मूलितः । किं कुर्वन्निव ।
 तादृशकल्पितदानसमर्थः कोऽपि नास्त्येवेति दानमदेन दर्पेण
 तेर्भुजैः सह स्पृष्टमान इव । ते बाहवो मे दुरितानां घ्नततिं
 क्षतां दैन्यसंहतिं रहन्तु उन्मूलयन्तु । पारिजातलक्षणमहा-
 वृक्षोन्मूलने समर्थानां तेषां क्षतोन्मूलने सुतरां सामर्थ्यं । कपट-
 दावानलदेहस्य च भुजानां वृक्षक्षताद्युन्मूलने सामर्थ्यं युक्तमे-
 वेत्यर्थः । दानशूरेण महाप्रभावस्य तादृशः कोऽपि नास्तीति
 भावः । सत्यभामया चापितः पारिजातः इन्द्रं जित्वाऽन्मूल्य
 सत्यभामाङ्गणे श्रीकृष्णेन स्थापित इति हरिवंशोक्तिः । निर्घृति-
 घ्नततिमिति पाठे स्यादक्षणीयु निर्घृतिरित्यमरः ॥ ७९ ॥

बालकलिषु तदा यदलावीः
 कर्परोभिरभिहत्य तरङ्गान् ।
 भाविवाणभुजभेदनलीला-
 सूत्रपात इव पातु तदस्मान् ॥ ८० ॥
 कर्णशक्तिविफलां खलु कर्तुं
 सज्जितार्जुनरथाय नमस्ते ।

बालेति । हे हृष्ण त्वं तदा हृष्णावतारसमये भूयसीषु
 बालकलिषु मध्ये कर्परोभिः स्फुटितघटब्रकलैः हत्वा यमुना-
 जले तरङ्गानभिहत्य तेषामभिघातं हत्वा ताननेकप्रयत्नेना-
 लावीः अर्च्छैसीः इति यत् तत् कर्परोभिस्तरङ्गखवणं कर्तुं
 उषाहरणावसरे भावि करिष्यमाणवाणासुरभुजच्छेदनं तस्यच-
 णलीला विसासः तस्यमन्धी सूत्रपात इव प्रथममार्जवच्छेद-
 नाभ्यासरूपमिव अस्मान् पातु रक्षतु । अक्षरपङ्केः रजुत्वार्थं
 बालैः प्रथमं खटिकादिप्राणिप्रसूत्रपातनं क्रियते । तत्रादिभि-
 रपि काष्ठस्यार्जवेन छेदनार्थगैरिकादिप्रचितसूत्रपातनं क्रियते
 तद्ददाणभुजार्जवच्छेदनार्थं कर्परोभिरभिहत्य तरङ्गखवणं यद-
 कारि तव बालक्रीडनमस्मानवतु इत्यर्थः । कर्पर्थ्याघाते ते तर-
 ङ्गच्छेदनमिति बालजातिः । अवतारप्रयोजनञ्चोक्तं ॥ ८० ॥

कर्षेति । हे हृष्ण ते नमोऽस्तु । किम्भूताय । ते उरसि लग्ना
 इन्द्रजिम्भुक्ता ब्रह्मिर्यस्य तं लक्षणं द्रोणाचलानीतविश्वस्यक-
 रौषधिप्रक्षेपेण हतं निष्काशितं ब्रह्मिलक्षणं ब्रह्मं यस्य तादृशं

केतनेन कपिनोरसि शक्तिं
लक्ष्मणं कृतवता हृतशक्त्यं ॥ ८१ ॥
नापगेयमनयः सशशीरं
द्यां वरेण नितरामपि भक्तं ।
मा स्म भूत् सुरवधूसुरतज्ञो
दिव्यपि व्रतविलोपभिधेति ॥ ८२ ॥

कृतवता । केतनेन ध्वजस्यपताकारूपेण कपिना हनूमता कृत्वा
कर्णस्य शक्तिमाङ्गिकं बलं, अथ च इन्द्रदत्तां शक्तिं अफलां
कर्तुमिव सञ्चितो योजितो अर्जुनरथो येन तस्मै नरनाराय-
णरूपाय । यो हि यत्र कर्मणि शक्तः स तत्र नियोक्तुमुचितः
स हनूमांश्च शक्तिविफलीकरणे दृष्टप्रभावस्तस्मात् कर्णशक्तिवि-
फलीकरणार्थमिवार्जुनरथे तं स्थापितवानसीति भक्तवत्सलाय
तुभ्यं नम इत्यर्थः । यो मर्मभृतां उरःस्थितां शक्तिं विफलीकरोति
सशरीरेण सुतरां विफलीकरोत्येवेति हस्तेनाक्तिः, खलु इवार्थः
उरसि शक्तिः अमूर्द्धमसकादिति अलुक् (पा० ६।३।१२) ॥ ८१ ॥

नेति । हे कृष्ण त्वं नितरां भक्तमपि आपगेयं भीष्मं सशरी-
रेण प्रसादेन कृत्वा इति विचार्य कारणत् वा द्यां स्वर्गे न
अनयः न प्रापितवानसि । इति किं । स भीष्मः अनेन शरीरेण
सुरतं न करिव्याम्राद्यप्रभृति मम ब्रह्मचर्यमिति नियमवान्
व्रतस्य विलोपाङ्गीतस्याया भिया हेतुना दिव्यपि स्वर्गेऽपि सुर-
वधूनां रक्षादीनां सुरतज्ञो मा भूत् इति । भक्ततमस्य वरदानेन

घातितार्कसुतकर्णदयालु-
 जैचितेन्दुकुलपार्थकृतार्थः ।
 अर्द्धदुःखसुखमभ्यनयस्त्वं
 साश्रुभानुविहसद्विधुनेत्रः ॥ ८३ ॥

यद्यपि तेनैव शरीरेण स्वर्गप्रयासमुचितं तथाऽपि तस्य शरीरस्य स्वर्गप्रापणेऽपि न कोऽप्युपयोगस्तेन तच्छरीरस्यातितुच्छत्वात् तच्छरीरं विनाशयतः स्वर्गमनयः न तु तुच्छशरीरसहितस्य प्रापणे तवाश्रितिरिति भावः । यदा भुङ्क्तेरतितुच्छत्वाच्छरीरं विनाशयति मुक्तिमेव प्रापितवानिति हेतुः । आपगेयं अपत्यार्थं स्त्रीभ्य इति (पा० ४।१।१२०) ठक् ॥ ८२ ॥

घातितेन । अर्कसुतेन प्रयोज्येन समरे घातितो योऽर्कसुतः कर्णसस्मिन् विषये दयालुः सकरणः । तथा स्वसामर्थ्येन जैचितो जेता कृतो दत्तजय इत्यर्थः । इन्दुकुलं सोमवंशभूतः पार्थोऽर्जुनस्तेन कृत्वा कृतार्थः मग्नादितावतारप्रयोजनः कृतकृत्यत्वात् चर्षः, अत एव क्रमेण साश्रुः पुत्रशोकवशाद् रुदन् भानुः सूर्यः पुत्रविजयाच्च विशेषेण हसन् हर्षानुभवं कुर्वन् विधुस्त्रः तावेव दक्षिणवामनेत्रे यस्य एतादृशः त्वं यथाक्रमं अर्द्धदुःखं अर्द्धसुखञ्च अभ्यनयः, अभिनयेन युगपद्दर्शनवानसि । परमार्थतोऽविद्यमानमप्यनाद्यविद्याविलासादहिर्नाटितवानसीत्यर्थः । सूर्यचन्द्रयोर्विष्णुनेत्रत्वात् कर्णस्य च सूर्यपुत्रत्वात् नाभौ शोकात् सूर्यस्य साश्रुत्वं, अर्जुनस्य च सोमवंशत्वात् तदिजये चन्द्रस्य

प्राणवत्प्रणयिराध न राधा-
पुत्रञ्चसुखता सदृशी ते ।
श्रीप्रियस्य सदृगेव तव श्री-
वत्समात्महृदि धर्तुमजस्रं ॥ ८४ ॥

हर्षेण विहसितत्वात् ताभ्यामर्द्धसुखदुःखाभिनयेन अहतरूपो
ऽसीति भावः । घातितेति हेतुमस्यन्नास्त्रिष्ठा । जैचितेति तत्
करोतीति (पा० ३।१।२६ वा०) स्यन्नास्त्रिष्ठा । पार्थेति कुदत्वात्
स्यन्त्यन्धकेत्यण् (पा० ४।१।११०) अर्द्धस्य तद्दुःखसुखश्चेति दन्द-
गर्भः कर्षधारयः ॥ ८३ ॥

प्राणेति । प्राणवत् प्रणयिनी निरूपाधिपरप्रेमाख्यदं रा-
धाख्या गोपिका यस्य एवम्भूत हे श्रीकृष्ण ते तव राधापुत्रः
कर्णः तस्य अचुरर्जुनस्यसुखता तस्यैवो सदृशी योग्या न । रा-
धावत्समस्य हि राधापुत्रञ्चसुखता कर्षकारमुचिता, अपि तु
अयुक्तैव विरोधादित्यर्थः । एकत्र राधा गोपिका, अन्यत्र तु
कर्षपासनकारिणी कैवर्त्तवधूरिति परिहारः । त्रियः प्रियस्य
श्रीर्वत्सभा यस्य वा तस्य तव श्रीवत्सं ब्राह्मणपादन्यासरूपसा-
च्छनं । अथ च त्रियो वत्सं पुत्रमजस्रं आत्महृदि धर्तुं सदृगेव
उचितमेव, यस्य श्रीर्वत्सभा स तत्पुत्रं स्ववचसि सदा विभर्त्तीति
युक्तमेवेत्यर्थः । एतादृशः स्वपक्षपातदोषो लोकत्रिचार्थं ब्राह्म-
णभक्तिपरस्य कोऽपि नास्तीति भावः । प्रणयिराधेति स्त्रियाः
पुंवदिति (पा० ६।३।३४) ॥ ८४ ॥

तावकापरतनोः सितकेश-
स्त्वं हली किल स एव च शेषः ।
साध्वसाधवतरस्तव धत्ते
तञ्जराचिकुरनालविलासं ॥ ८५ ॥

तावकेति । हे श्रीहृष्य हली साङ्गलधरो बलभद्रः स एव च शेषोऽनन्तस्त्वमेव शेषावताररूपोऽपि बलभद्रो भवानेव न तु स तन्नो भिन्न इत्यर्थः । त्वं बलभद्रः स एव शेषः तन्नो हली न भिद्यते । इलिनश्च शेषो न च भिद्यत इति वा । यतः कायस्य सम्बन्धाञ्जरसा सितकेशः धवसितकेशः किलेत्यागमे । विष्णुपुराणादौ च यदुक्तं “उज्ज्वलारात्मनः केशो सितहृष्यो ततः प्रभुः” इति । तव इत्थं तावकी न विद्यते परा उत्कृष्टाऽन्या यस्याः सा तावकी अपरा तनुस्त्वत्सम्बन्धिनी सर्वोत्कृष्टा सत्त्वमूर्त्तिस्तस्याः सितकेशः श्वेतकेशरूपो हली तव अवतारः अंशावताररूपोऽसौ हली त्वं किल तदवयवभूतकेशरूपत्वात् तस्य, स च हृष्येव शेष इति वा । शेषरूपबलदेवसत्त्वोऽसावतरो मूर्त्तिः, अत एव तस्याः तदीयाया अपरतनोर्जरसा धवलीकृतस्य चिकुरनालस्य केशदण्डस्य विलासं वर्षसारूप्यं साधु यथा तथा धत्ते । अतिगौरो बलदेवस्त्वद्विद्यापरतनुर्धवलकेश इव भातीत्यर्थः । केशस्यापि दीर्घत्वधवलत्वाभ्यां जराधवलदीर्घकेशसारूप्यधारणं युक्तमेव । कारणगुणा हि कार्ये गुणानारम्भन्त इति न्यायाच्च युक्तमेव । अंशावतारो बलभद्र इति चोक्तं । अत्र श्वेतकेशः सहज एव

न तु जरायोगादिति वा । यतो हरिर्नित्यतरुण इति पुरा-
णादिप्रसिद्धिः । वस्तुतस्तु कस्य ब्रह्ममुखस्य सदृशो सुखस्वरूपा-
वित्यर्थः । प्रकाशत्वेन सत्त्वस्य सितशब्दवाच्यत्वान् मोहकत्वेन च
तमसः कृष्णशब्दवाच्यत्वात् सितकृष्णौ सत्त्वतमोगुणद्वयात्मका-
वेतावतारौ भूभारोत्तारणार्थं प्रभुरादिनारायणः स्वस्मात्
प्रकटीचकारेति विष्णुपुराणस्यसितकृष्णपदस्यार्थः । “कृष्णस्तु
भगवान् स्वयं” इति श्रीभागवतवचनेन कृष्णस्तु स्त्रीसावियहधा-
री परब्रह्मैव । “समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषस्तु न प्रियः” इति
भगवद्वचनात् । बलभद्रस्तु अवतारः, रामो रामस्य रामस्येति
वचनात्, अन्यथा बलभद्रस्य सत्त्वमूर्त्तित्वं कृष्णस्य तमोगुणमू-
र्त्तित्वं प्रापद्येत, न च तथास्तीति बलभद्रस्य तमः प्रधानत्वद-
र्शन्यादित्याशयः । श्रितिकेव इति पाठे श्रितो धवलमेघका-
वित्यभिधानात् । तदीयपुराणतनोः सम्बन्धी श्रितिकेवः श्याम-
केवोरूपसं, हसी च धवलकेवरूपः स एव च हसीति शेषः । बल-
भद्रः शेषावतार इति पुराणादौ । स तदीयधवलकेवविज्ञासं
धत्ते तस्माद् । कृष्णस्य कृष्णवर्णत्वाद् हस्तिनस्यातिगौरत्वाद्यथा
क्रमश्यामसितगौरत्वमौत्प्रेक्षिकत्वेनैव व्याख्येयमित्यसमतिविस्त-
रेण । तावकापरेति पाठः साधीयान्, यतः युगदस्यदेरिति
खञ्जि (पा० ४।३।१) तवकादेभे वृद्धौ च वृद्धिनिमित्तयेति
(पा० ६।३।३६) पुंवद्भावप्रतिषेधे प्रसक्तेऽपि कर्माधारत्वात्
पुंवत्कर्माधारयेति (पा० ६।३।४२) प्रतिप्रसवात् पुंवद्भावः । अव-
तरः । पूर्ववत् ॥ ८५ ॥

हृद्यगन्धवद् भोगवतीशः
 शेषरूपमपि विभ्रदशेषः ।
 भोगभूतिमदिरावृत्तिरश्री-
 रससत्कुमुदबन्धुसुचिस्त्वं ॥ ८६ ॥

इथेति । इथो हृद्यागन्धकारी गन्धसन्धनादिशैरभं
 तं वदसि धारयसि तत्सन्धेधने हे एवंविधरम्यशैरभधारिन्
 श्रीकृष्ण त्वं शेषरूपं बलभद्ररूपं । अथ च नागाधीशरूपं विभ्रत्
 धारयन्नपि अशेष उभयविधोऽपि शेषो न भवसि इति विरोधः ।
 अथ च न विद्यते शेषः त्रिष्टं भिन्नं यस्मात् अशैः शेषः सकल-
 जगदात्मकस्वमिति तत्परिहारः । अथ च बलभद्रोऽप्यतिशु-
 ब्धारित्वाद् हृद्यगन्धवद्, अत एव भोगवतीनां सुखीनां गो-
 पिकादीनां ईशः प्राचप्रियः । अथ च भोगवत्या अतितरां
 सुखिन्याः रेवत्या ईशः पतिरिति । श्रीकृष्णोऽपि हृद्यगन्धशरीरं
 स्वाभाविकं चन्द्रनादिजन्यञ्च गन्धं वहतीनां भोगवतीनां सुखि-
 नीनां गोपिकादीनामीशः । शेषोऽपि जलक्रीडात्सहितचन्द्रनक-
 र्पूराद्यङ्गरागसम्बन्धिहृद्यशैरभधारिण्याः भोगवत्याः पातास्रन-
 द्याः पतिः । कर्पूरादिवज्जलशैरभयुक्ताया नागर्थ्या वा दृष्टि-
 हेतुत्वाद् इथो गन्धवद्वा वायुर्थस्य स चाशौ नागपुर्थ्या नद्या क
 पतिः । तथा कृष्णरूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतेर्हेतोः मदिरावृ-
 त्तिं सुखं राति जनयति या तादृशी श्रीः कायकामिर्धस्य सः ।
 भोगः शेषफला तत्कायो वा स एव भूः स्थानं तस्या ऊतिः अवनं

स्वाधिष्ठानेन रक्षणं तेन माद्यति ह्यथतीति भोगभूतिमती ।
 तथा इराया भूमेरिव रुचिरा रमणीया दूर्वादलश्यामला
 श्रीः कान्तिर्यस्य सः स्निग्धश्यामलकायकान्तिरित्यर्थः । इरायाः
 भारत्याः प्रियायाः धरण्या वा रुचिरा रमणी श्रीः कान्ति-
 र्यस्मादिति वा । तयोर्भयोः सपत्न्योरपि रुचिं प्रीतिं ददान्
 समवर्तिनी श्रीः इदित्या लक्ष्मीर्यस्येति वा । भोगानां का-
 लियफणानां भूतिरैश्वर्यजनितो दर्पः तं मद्याति तादृशो वा ।
 पृथग्वा पदं । गोपिकादिसभोगसुखसमृद्धिर्भोगभूतिः तद्वान्
 च चासौ उक्तरीत्या इरारुचिरश्रीस्येति वा । अथ च बलभ-
 द्ररूपस्त्रं भोगस्य सुखस्य भूतिरुत्पत्तिहेतुः तादृशो या म-
 दिरा तथा कृत्वा रुचिरा रमणीया सरागा कान्तिः शोभा
 यस्य । बलदेवो हि सर्वदा मदिरामत्तः । अथ च शेष-
 रूपस्त्रं भोगस्य स्वकायस्य फणानां वा भूतिः समृद्धिः तद्वान्
 अतिदीर्घमहाकायः सहस्रफणासमृद्धिमान् वा । तेन मा-
 द्यति सा चासौ स्वग्निरःसु धारणेन भूमेः रुचिं राति ददा-
 तीति रुचिरा श्रीः कायकान्तिर्यस्य सः । तथा कृष्णरूपस्त्रं
 उल्लसन्ती कुमुदवन्धोः चन्द्रस्य सम्बन्धिनी रुचिः प्रीतिर्यस्मिन्
 सर्व्वाह्लादकारित्वाच्चन्द्र इव सर्व्वप्रेमास्यदभूत इत्यर्थः । कुमुत्-
 स्येते कौरवं तस्य श्वभ्युः तद्विरोधिनी कृष्णा रुचिः श्रीर्यस्य
 जलदश्याम इत्यर्थः इति वा । उल्लसन्ती कुमुदास्ये वागरूपे
 सुहृदि रुचिः प्रीतिर्यस्य रामावतारे इति वा । पृष्टे दंष्ट्रायां
 वा उल्लसन्ती कुः पृथ्वी यस्मिन्मोदत इति मुदः स चासौ स

रेवतीश्च सुपुमा किल नील-
स्याम्बरस्य रुचिरा तनुभासा ।

च तथा बन्धुषु बन्धो वा बलभद्रे वा रुचिः प्रीतिर्यस्य स चासौ च
चेति वा । उल्लसन्ती कुमुदतुल्येऽतिगैरे बन्धो बलभद्रे रुचिः
प्रीतिर्यस्येति वा । उल्लसन्ति कुमुदानि येन स चन्द्र एव उद्दीप-
कत्वाद् बन्धुर्यस्य सः प्रद्युम्नावतारः कामः तत्र रुचिः पुत्रत्वात्
प्रीतिर्यस्येति वा । अथ च बलभद्ररूपस्त्वं, उल्लसन्ती कुमुदबन्धुः
कैरवसदृशी गौरतरा कुमुदबन्धोश्चन्द्रस्येव वा गौरतरा रुचिः
कान्तिर्यस्य । उल्लसन्ती कुः पृथ्वी यस्मात् तस्मिन्मुदे सहर्षे बन्धो
अनुजे श्रीकृष्णे रुचिः प्रीतिर्यस्य वा । उत्कर्षेण लसन्कुमुदबन्धुः
पार्ष्वणचन्द्रः तस्येव रुचिर्यस्य । उल्लसत् कुमुदबन्धो उल्लसन्का-
रेण प्रद्युम्ने रुचिर्यस्येति वा । अथ च श्रेणरूपस्त्वं उल्लसन्ती
कुमुदनाशि सूर्ये सुहृदि प्रीतिर्यस्य । उल्लसन्ती चन्द्रस्येव धवला
कान्तिर्यस्य वा । उल्लसन्ती कुमुदस्य चन्द्रस्य बन्धुःसदृशी का-
न्तिर्यस्य वा । उल्लसत्पृथ्वीकः सहर्षः सुहृत्प्रीतिर्यस्य वा । कुमु-
देऽपि कुमुत्प्रोक्तमिति विश्वः । गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वीत्यमरः ।
भोगः सुखं बधे वाहे शरीरफणयोर्भत इति विश्वः । इरा
वारिसुराभूमिभारतीषु इति च । ऊतिः । अवतेः क्लिप्ति ज्वर-
ज्वरेति (पा० ६।४।१०) वक्षोपधायाश्च ऊठि । मत् इति मास्य-
तेर्मथ्यातेश्च क्लिप्ति । मुदः द्रुगुपधस्यलक्षकः ॥ ८६ ॥

रेवतीमेति । हे रेवतीनाम्न्याः प्रियाया ईश, तथा हे काम-
पास्यपूरक कुः पृथ्वी तस्या मुदो हर्षस्याविर्भावेन प्रादुर्भावेन

कामपाल भवतः कुमुदावि-
र्भावभावितरुचेरुचितैव ॥ ८७ ॥

भाविता सञ्चारिता इतिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भवतः
श्रीकृष्णतनुभासा कायकान्था कृत्वा नीलस्य अम्बरस्य तत्तुल्य-
स्येत्यर्थः । तव इचिराः शोभना लोकानां इषिं प्रीतिं ददाना
वा । रेवतीशसुषमा चन्द्रसम्बन्धिनीपरमा शोभा उचितैव
किल । आकाशस्य चन्द्रशोभा उचितैव । अथ च बलभद्रस्य
पत्न्याद् रेवतीशसुषमा बलभद्रस्य परमशोभा उचितैव । कि-
न्तुतस्य । कुः पृथ्वी तस्या मुदस्य इर्षस्य आविर्भावेन प्रकटनेन
भाविनी त्रिलोकानां इषिः प्रीतिर्येन । कुमुदस्य चन्द्रस्य
आविर्भावेन वा । अथ च रेवतीनाम्नी प्रिया सद्गुणी । तथा
हे कामपाल बलभद्र कुः पृथ्वी तस्या मुदस्य इर्षस्याविर्भावेन
प्रादुर्भावेन भाविता सञ्चारिता इषिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य
तस्य भवतः तव तनुभासा कायकान्था नीलस्याम्बरस्य वस्त्रस्य
इषिं दीप्तिं राति ददाति एवंविधा सुषुमा उत्कृष्टशोभा
उचिता योग्यैव किल । धवलवस्तुसम्पर्कास्त्रीसं अतिग्रथेन शो-
भते । अथ च हे कामपाल कन्दर्पपोषक रेवतीश चन्द्रकुमु-
दानां कैरवाणां अविकासेन भाविता स्फुरिता इषिः कामिः
प्रीतिर्वा यस्य भवतः तनुभासा विम्बतेजसा नीलस्य अम्बरस्य
आकाशस्य सुषुमा परमा शोभा उचितैवेति ध्वनिः ॥ ८७ ॥

एकचित्तततिरदयवादिन् न त्रयीपरिचित्ताध्वबुधस्त्वं ।

चतुर्भिः श्लोकैर्बुद्धं वर्णयति ॥ एकेति । हे अदयवादिन्
 दैतवाङ्मघटपटादिभेदानामसत्यतया प्रतिपादनेनैकस्याज्ञान-
 कारणतयैव सत्यताङ्गीकाराद्दैतवादिन् त्वं मां पाहि । कि-
 ञ्भूतः । एकैव चित्तततिः ज्ञानसन्नतिर्यस्य दीपकसिकान्यायेन
 षष्टिकज्ञानप्रवाह एवैकीयस्य मतेन तु तदतिरिक्तं न किञ्चिद-
 ष्यसि तादृशः । अत एवादयवादिन्निति योजना । तथा त्रया
 अपरिज्ञातो ज्ञातस्तादृशो न भवसीत्यत्रयीपरिचितो नञ् स-
 मासो वा । नेति पृथग्वा । वेदत्रयीगम्योऽपि न भवसीत्यर्थः ।
 अथ च वेदत्रया परिचितः कृतपरिचयः वेदत्रयी परिचिता
 अभ्यस्ता येन तादृशो वा न भवसि । सर्वस्य षष्टिकताङ्गीकारा-
 द्भूर्भाधर्षभोगव्यवस्थाया निरासादनङ्गीकृतवेदप्रामाण्य इत्यर्थः ।
 अत एव बुधः पण्डितः । न हि पण्डितं विना वेदादिसर्वदू-
 षणसमर्था अन्यस्य बुद्धिः सम्भवति । अथ च अत्रयीपरिचितोऽपि
 बुध इति विरोधाभासः । न हि वेदत्रयमजानानस्यापि पण्डि-
 तत्वं सम्भवति । अथ च यः पण्डित एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति
 मन्यमानो वेदान्ती स वेदत्रयीं न मन्यते इति विरोधः । वेदा-
 क्तिना हि वेदप्रामाण्यस्य स्वीकृतत्वात् । अथ च अदयवादाद्
 द्वित्वसङ्ग्रहामपि यो नाङ्गीकरोति स त्रित्वसङ्घां न मन्यत इति
 युक्तमेवेत्यर्थः । तथा माध्यमिकानामपि किञ्चिन्मात्रमतभेदेन
 बौद्धसिद्धान्तपानित्वात् ।

पाहि मां विधुतकोटिचतुष्कः
पञ्चवाणविजयो षडभिन्नः ॥ ८८ ॥

न सन्नासन्नसदसन्न चाप्यनुभयात्मकं ।

* चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिकं त्रिदुः ॥

इति । अनिर्व्यञ्जनीचप्रपञ्चवादित्वाद् विधुतं निरावृत्तं सत्, असत्, सदसत्, तद्विलक्षणं, कोटिचतुष्कं प्रकारचतुष्टयं येन, अथ च त्रित्वनिषेधाच्चिरस्तचतुष्टयः, तथा विरक्तत्वाद्दिग्गमर-त्वाच्च पञ्चवाणः कामस्तद्विजयो मारजित्, अथ च वणशब्दे इत्यस्माद् घञिः वाच्यशब्दः । तं पञ्चसङ्ख्यावाचिनं पञ्चशब्दं न सहेत इत्यर्थः । यो हि चतुष्टयं न सहेते स पञ्चापि न सहेत इति युक्तमेवेत्यर्थः । तथा देशादिव्यवहितवस्तुदर्शनं देशादि-व्यवहितशब्दश्रवणमतीतजन्मस्थितिस्मरणं परश्चित्तज्ञानमविद्या-स्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यपञ्चक्लेशचयः, अस्मिमादिसिद्धिर्ज्ञेयं षडभिन्ना ज्ञानप्रकारा यस्य स षडभिन्नः । वेदानुसारि-भिर्देवैः पराभूता देवा ब्रह्माणं वरणं गताः, ब्रह्मणा प्रसा-दितो नारायणो बुद्धरूपेणावतीर्य दैत्यमुद्धिं वेदार्थेभ्यस्त्वाव-यित्वा बौद्धमतमुपदिदेश, ततस्ते देवानां जय्याः सम्यन्ना इति । अत एव चैतदीयमतपरिभाषयैव स्तुतिरकारि । परिचित्ता ऽथबुद्धबुधस्त्वमिति पाठे नेति पदं भिला खया वेदचयी न

* चतुष्कावेति पाठान्तरं ।

तत्र मारजयिनि त्वयि साक्षा-
 कुर्वति क्षणिकतात्मनिषेधौ ।
 पुष्यवृष्टिरपतत् सुरहस्तात्
 पुष्यशस्त्रशरसन्तिरेव ॥ ८६ ॥

परिचिता न स्वीकृतप्रामाण्या । अप्यविरोधे । तथापि बुध-
 स्त्वमित्यर्थः । परिचिताध्वबुध इति पाठे त्रयीपरिचितानां वैदि-
 कानामध्वनि मार्गे बुधः पण्डितो न भवति, अवैदिकमार्गमेव
 जानान इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्भवताररूपे मौन्दर्थाप्सितेन्द्रियत्वात्
 मारजयिनि कामस्य जैत्रे त्वयि क्षणिकता, सर्वं क्षणिकं सत्त्वात्,
 तथा आत्मनिषेधश्च, “समनस्कोन्द्रियजन्यनीलपीताद्याकारसवि-
 कल्पकनिर्विकल्पकवासनोपहितचित्तसन्ततिरेवात्मा, भूतान्येव चे-
 तयन्ते, मनसा संयोगेन ज्ञानमुत्पद्यते, तस्माद्देह एवात्मा न तु
 नित्योऽन्वः कश्चित्” इत्यादिप्रकारेण सर्वभावानां क्षणमात्राव-
 स्थायितां नैरात्म्यश्च स्वदर्शनोक्तसमाधिना साक्षात् कुर्वति सति
 पुष्यशस्त्रस्य कामस्य शरसन्तिर्वाणपरम्परारूपा सुरहस्तात् पुष्य-
 वृष्टिरेवापतत् । अतिबल्ले हि ब्रह्मै भीतानां करादायुधा नि-
 पतन्ति । कामोऽपि तत्रो भीतः, पुष्यशरस्य तथा च तस्य करात्
 तद्भयेन पतिता पुष्यरूपवाणपरम्परा क्षणिकतात्मनिषेधौ सा-
 क्षात् कुर्वति त्वयि विषये सुरमुक्ता पुष्यवृष्टिरिवापतदित्युक्ते-
 चा । कामोऽपि देव एव पुष्यवृष्टिमोचने हेतुः । यो हि लोको-

तावके हृदि निपात्य कृतेयं
मन्मथेन दृढधैर्यतनुचे ।
कुण्डनादतितमां कुसुमाना-
ञ्छत्रमिचमुखतेव शराणां ॥ ६० ॥

नरं वस्तुप्रत्यक्षगोचरं करोति यस्य कञ्चन विजयते तयोद्-
परि दैवैः पुष्पवृष्टिः क्रियत इत्यादि ज्ञातव्यं ॥ ८६ ॥

तावक इति । मन्मथेन दृढमभेद्यं धैर्यमेव तनुचं कवचं
यस्य तस्मिंस्तावके हृदि मनसि अथ च वक्षसि अर्थात् शरान्
निपात्य नितरां दृढपातपूर्व्यं यथा तथा पातयित्वा दृढत-
नुचत्वादेव अतितमां कुण्डनात् तैत्स्न्यागाद्धेतोः कुसुमरूपाणां
शराणां छत्रं मिचञ्च येषां तानि, छत्रस्य वा मिचाषि मुखानि
येषां ते भग्नत्वादिभ्रकलितमुखास्त्रेषां भावस्तप्ता सूचीमुखताप-
रित्यागेन छत्रतुल्यवृत्तमुखतेयं प्रत्यक्षदृष्ट्या कृता । दृढतनुचे हि
पतितो वाणः कुण्डितत्वादुत्तमुखो भवति । स्मरशराः शरत्वात्
पूर्व्यं सूचीमुखा आसन्, इदानीं धैर्यकञ्चुके त्वदीये हृदि नि-
पात्य नितरां कुण्डनादिव तेषां पुष्परूपाणां शराणां छत्रा-
कारमुखता जातेत्युत्प्रेषोपमा वा । विकसितानि पुष्पाणि छत्रतु-
ल्यानि भवन्ति । अथ च छत्रं छायाकारित्वात् सुखदमेव न तु
दुःखदं यथा तथा कामशरा अपि त्वद्दृढयस्य निर्वापका एव
जाताः, न तु त्वां जेतुमन्नकन्नित्यर्थः । एतादृशो जितेन्द्रियः
कोऽपि नास्तीति भावः । निपात्य क्षन्नात् क्वप् ॥ ६० ॥

यत् तव स्तवविधौ विधिरास्यै-
 चातुरीं चरति तच्चतुरास्यः ।
 त्वय्यशेषविदि जायति शर्व्वः
 सर्व्वविद्ब्रुवन्मया श्रितिकण्ठः ॥ ८१ ॥

यदिति । विधिः तव स्तवविधौ स्तुतिविधौ बद्धभिरास्यैर्मुसैः
 चातुरीं वैदग्ध्यं यच्च यदि चरति प्राप्नोति नामाप्रकारैर्यदि
 वर्णनं करोति तत् तर्ह्येव । चतुराणि वर्णननिपुणानि आस्थानि
 यस्य वा तादृशो भवेन्नान्यः । अथ च त्वदर्शनाविधौ यस्माच्चा-
 तुरीं प्राप्नोति तस्मादेव हेतोश्चतुरास्यास्थानि यस्येति चतुरास्यो
 न तु चत्वार्यास्थानि यस्येति विग्रहेण चतुरास्यः । आस्थानाश्च-
 तुष्के सत्यपि तत्रार्थे गौरवाभावात्, अत्र तु गौरवसङ्गात्वात्
 तथैवोच्यत इत्यर्थः । त्वदीयस्तुतिपरत्वाद् ब्रह्मणो लोकत्रयेऽप्येवं
 कीर्त्तिरञ्जनीति भावः । तथा शर्व्वो हरः त्वयि बुद्ध एव अशेष-
 विदि सर्व्वज्ञे जायति सति सर्व्वविदं सर्व्वज्ञमात्मानं ब्रूते स सर्व्व-
 विद्ब्रुवस्तन्मथेव, परगुणस्यात्मन्यारोपणेन हेतुना कलङ्केन श्रिति-
 कण्ठो नीलकण्ठः न तु कालकूटभक्षणेन नीलकण्ठः तत्-
 स्पृद्धितया लोकत्रयेऽपि महेशस्य एवमप्यशो जातमित्यर्थः ।
 ब्रह्ममहेशाभ्यामपि सकाशात् त्वमेव परमपुरुषः सर्व्वज्ञश्चेति
 भावः । अन्यस्य यथाऽऽत्म्यस्तुत्या सर्व्वज्ञसन्निधौ स्वप्नया मा-
 खिन्यं भवति ॥ ८१ ॥

धूमवत् कलयता युधि कालं
 श्लेष्ककल्पशिखिना करबालं ।
 कल्किना दशतयं न मम कल्कं
 त्वं व्युदस्य दशमावतरेण ॥ ८२ ॥

श्लोकद्वयेन कल्किनं स्तौति ॥ धूमवदिति । त्वं धूमवत्कालं
 करबालं खड्गं युधि श्लेष्कैः सह युद्धे कलयता धारयता कालं
 सृष्ट्यरूपं करबालं खड्गं धूमवद् धूममिव धारयता वा । अत
 एव श्लेष्काणां कल्पशिखिना प्रलयकालानखरूपेण श्लेष्का इव
 श्लेष्काः पापिनस्तेषां वा, श्लेष्कप्रायाणां वा, एवम्भूतेन कल्किना
 कल्किसञ्ज्ञेन दशमावतारेण कृत्वा मम दशतयं दशावयवकं
 कल्कं पापं व्युदस्य निराकुरु समूलमुन्मूलयेत्यर्थः । अथ च यः
 स्वयं कल्की सोऽन्यकल्कं विनाशयतीति विरोधः कल्किशब्दस्य
 विष्णुनामत्वात् तत्परिहारः । श्लेष्ककल्पशिखिनेत्यवतारप्रयो-
 जनमुक्तं । अदत्तस्य वस्तुनः स्वयं ग्रहणं, यागीयातिरिक्त्वा हिंसा,
 परस्त्रीगमनञ्चेति त्रिविधं कायिकं । पारुष्यं, अनृतं, पैशून्त्यं,
 असम्बद्धप्रलापञ्चेति चतुर्विधं वाचिकं । परद्रव्यग्रहणेष्वा,
 परानिष्टचिन्ता, वृथैव परेषु दोषाभिधानञ्चेति त्रिविधं मा-
 नसं । इति दशविधं पापं । चक्षुस्त्वक् श्रोत्रघ्राणजिह्वापाणि-
 पादपायूपखमनोजन्यं वा दशसु मासेषु भवतीत्याहुः, गर्भ-
 वासलक्षणं दुःखमिति वा । कल्कः पापाश्रये पापे, इति विश्वः

॥ ८२ ॥

देहिनेव यशसा भ्रमतोर्व्या
 पाण्डुरेण रणरेणुभिरुच्चैः ।
 विष्णुना जनयितुर्भवताऽभू-
 न्नाम विष्णुयशसश्च सदर्थं ॥ ६३ ॥
 सन्तमद्वयमयेऽध्वनि दत्ता-
 त्रेयमर्जुनयशोर्जुनवीजं ।

देहिनेति । हे कस्मिन् विष्णुयशसस्तस्मान्नामकस्य जनयितुः
 पितुः विष्णुरिति नाम भवतैव तथैव कृत्वा सदर्थं साम्बयमभूत् ।
 किम्भूतेन भवता । रणरेणुभिरुच्चैः पाण्डुरेण धवलतरेण शरी-
 रधारिणा तथा दुष्टगवेषणार्थं उर्व्यां भ्रमता विष्णुना व्याप-
 केन विष्णुमञ्जुकेन च पाण्डुरत्वाद् व्यापित्वाच्च देहिना शरी-
 रधारिणा यशसेव यशोरूपेणैव विष्णुव्यापकं यशो यस्य तया
 पुत्रेणेति यावत् । तस्य तव पितुर्नाम साम्बयमभूज्जातप्राथमे-
 वेति भाविन्यपि भूतवदुपचारः । अतीतकलियुगावतारापेक्षया
 अभूदिति निर्देशो वा । पूर्वं तु डित्यादिवत्तस्मान्नामभूत्, तद्यु-
 पपन्ने तु सार्धकमभूदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

सन्तमिति । दत्तात्रेयं स्तौति । अहं दत्तात्रेयनामानं त्वां
 नैमि । किम्भूतं । अद्वयमयेऽध्वनि अद्वैतमार्गे एकात्म्यवादे सन्तं
 वर्त्तमानं । तथा अर्जुनस्य कार्त्तवीर्यार्जुनस्य यशसे यदर्जनं
 तस्य वीजं मूलं । पूर्वं कार्त्तवीर्येणाराधितो दत्तात्रेयः, तव
 यशो लोकत्रयव्यापि भविष्यतीति वरं दत्तवान् । अर्जुन इति

नैमि योगजनितानघसञ्ज्ञं
 त्वामलर्कभवमोहतमोर्कं ॥ ६४ ॥
 भानुसूनुमनुगृह्य जय त्वं
 राममूर्त्तिहतवृत्रहपुत्रः ।
 इन्द्रनन्दनसपत्नमपि त्वां
 नैमि कृष्ण निहतार्कतनूजं ॥ ६५ ॥

पाठे अर्जुनयज्ञ एवार्जुनवृक्षस्य वीजं । वृक्षस्योत्पत्तिर्वीजादेव
 युक्ता । यदा अर्जुनं धवलं यज्ञो यस्य एवंविधोऽर्जुनः कार्त्त-
 वीर्यस्य वीजं । तथा योगेनाष्टाङ्गयोगेन जनिता उत्पा-
 दिता मायादिराहित्यादनघ इत्यपरा सञ्ज्ञा यस्य तदा हि
 देवैर्योगबाहुल्यादनघेति सञ्ज्ञा कृता । अलर्कनाम्नः क्रतुश-
 च्चुध्वजमदालसापुत्रस्य राज्ञो भवमोहो ममतादिरूपः संसार-
 मोहः स एव तमोऽन्धकारः तस्य विनाशहेतुत्वादर्कसं । योगे-
 पदेनैव तस्य मोहं चिच्छेदेति पुराणकथा ॥ ६४ ॥

एवं दशवताराभिर्वर्षं भक्त्यतिशयेन पुनरपि कियतस्ता-
 नेवावतारान् त्रिविक्रमं हरिहरौ बालमुकुन्दश्च सङ्क्षेपेण च-
 तुर्विंशतिश्लोकैर्वर्षयति । भानुसूनुमिति । हे विष्णो भानुसूनुं
 सूर्यपुत्रं सुग्रीवमनुगृह्य बालिनं हत्वा तद्दधूं तारां तस्मै दत्त्वा
 राज्याभिषेकद्वारा कृतार्थीकृत्य राममूर्त्या रामावतारेण हतो
 मारितो वृत्रस्य इन्द्रस्य पुत्रः बाली येन स त्वं रामो जय
 उत्कर्षेण वर्त्तस्व । नमस्योऽधीत्यर्थः । तथा भो कृष्णावतार अहं

वामनाद्दुतमादनुजीया-
स्त्वं त्रिविक्रमतनूभृतदिक्कः ।
वीतहिंसनकथादय बुद्धात्
कस्त्रिणा हतसमस्त नमस्ते ॥ ८६ ॥

इन्द्रनन्दनस्य अर्जुनस्य सपथं मित्रभूतं अत एव निहतो मा-
रितोऽर्कतनूजः कर्णो येन तं त्वामपि नौमि सौमि । अपि-
शब्दाद्राममपीत्यर्थः । कृष्णेन अर्जुनेन कृत्वा निहतोऽर्कतनूजो
येनेति वा । यो भानुसूनुमनुगृह्णाति स निहतार्कतनूजः । कथं ।
तथा यो हतेन्द्रपुत्रः स इन्द्रपुत्रमित्रं कथमिति विरोधार्थो
ऽपिशब्दः । नियाह्यानुयाह्ययोस्तत्पुत्रयोरामकृष्णावतारयोश्च
भेदाद् विरोधपरिहारः । एतादृश्विरुद्धचरितत्वाद् दुर्विज्ञेयः ।
परमपुरुषोऽसीति भावः ॥ ८५ ॥

वामनादिति । रामकृष्णौ वर्णितौ । हे विश्णो अद्भुतमात्-
द्भ्रूतमशरीराद् वामनाद् वामनावतारादनुपस्थात् त्रिवि-
क्रमस्य त्रिविक्रमावतारस्य तन्वा शरीरेण, त्रिविक्रमावताररू-
पया वा तन्वा भृता व्याप्ता दिग्भो येन स त्वं जीयाः, सर्वोत्कर्षेण
वर्त्तस्व । त्रिविक्रमेति सम्बुद्धिर्वा । तथा वीता निवृत्ता हिंसनकथा
प्राणिवधवार्त्ताऽपि यस्मादेवभूताद् बुद्धावतारात्, अथ पश्चात्
कस्त्रिणा दशमावतारेण कृत्वा हतं मारितं कस्त्रिमलदूषितं
समस्तं प्राणिजातं येन तादृश्विश्णो ते तुभ्यं नमः । यो ह्यद्भु-
तमः स तनुभृदिहो व्यापकदेहः कथं । तथा यस्य वीतहिंसन-

मां त्रिविक्रम पुनीहि पदे ते
किं लगन्नजनि राज्जरूपानत् ।
किं प्रदक्षिणनक्तृमिपाशं
जाम्बवानदित ते वलिवन्धे ॥ ६७ ॥

कथाः स एव हतसमस्तः कथमिति विरोधः । अवतारभेदेन परिहार इति भावः । वामनत्रिविक्रमौ वर्णितौ ॥ ६६ ॥

मामिति । हे त्रिविक्रम त्वं मां पुनीहि, तथा गगनव्यापिनी ऊर्द्धीकृते ते पदे विष्णुपदे लगन् नक्षत्रमाखामध्ववर्ती श्याम-रूपो राज्जरूपानदजनि पादरक्षिकैव जाता किं । एतावद-तिमहच्छरीरं धृतं । यस्य चरणस्थाने गगनस्यो राज्जः उपा-नदिव जात इत्यर्थः । साऽपि श्यामा चरणे च लगति । तथा प्रदक्षिणं प्रदक्षिणास्थं पञ्चदशमुपचारं कुर्वन् जाम्बवान् च्छराजो ब्रह्मावतारो वलिवन्धननिमित्ते ते तुभ्यं भ्रमिपाशं भ्रमणरूपवस्त्राकारवेष्टनमेव पाशं बन्धनरज्जुमेव अदित दत्त-वान् किं । यो हि कश्चिद्बहुमुपक्रमते तस्मै केनचित् पाशो दीयते । यद्यपि देवेन च वस्त्रिर्वाग्बन्धमेव प्रापितो न तु रज्ज्वादिबन्धं तथाऽपि लोके बद्ध इति प्रसिद्धिवशाद् बन्धश्च-ब्दच्छ्लेन कविः पाशश्चब्दं प्रायुक्तं । जाम्बवान् किल तदा त्रिविक्रमस्य षोडशोपचारपूजामकृतेति प्रवादः । अत्रापि त्रि-विक्रमो वर्णितः । बन्ध इति पाठे वस्त्रन्तादन्धेऽस्तुर्थी । ते इत्यस्य विशेषणं । बन्ध इति पाठे तस्मादेव सम्बुद्धिः ॥ ६७ ॥

अर्द्धचक्रवपुषाऽर्जुनवाङ्मन्
 यो लुनात् परशुनाऽथ सचक्रं ।
 तेन किं सकलचक्रविलूने
 वाणवाङ्निचये ऽञ्चति चित्रं ॥ ६८ ॥
 पाञ्चजन्यमधिगत्य करेणा-
 पाञ्च जन्यमसुरानिव वसि ।

अर्द्धेति । यो जामदग्न्यो भवान् चक्रस्यार्द्धं समो भागश्चसेव
 वपुः स्वरूपं यस्य तदाकारेण परशुना कृत्वा सहस्रमर्जुनवा-
 ङ्मन् व्रीहमेव अलुनात् चिच्छेद । तेनैव भवता सकलेन वपु-
 र्बेन चक्रेण सुदमंताख्येन विलूने द्विसे वाणासुरवाङ्निचये
 विषये लोकत्रिचमाश्चर्यमञ्चति किं, अपि तु न प्राप्नोति ।
 अथ च किमञ्चति किमिति प्राप्नोति, अपि तु तृथैव तत् ।
 येन पूर्वं एकस्य वाङ्महसं द्विसं तेनैव यदान्वस्य वाङ्महसे
 द्विसे न किञ्चित्किञ्च तस्य तत्र कृतप्रकृतित्वादित्यर्थः । येन च
 अर्द्धेणैव चक्रेण वाङ्महसं द्विसते तेन समयेण चक्रेण वाङ्-
 महसे द्विसे सुतरां न किञ्चित्किञ्चित्यर्थः । परशुरामकृष्णौ
 वसिंतौ ॥ ६८ ॥

पाञ्चजन्यमिति । हे विष्णो त्वं वामकरेण पाञ्चजन्यनामानं
 ब्रह्ममधिगत्य धृत्वा तथा अपां जलावां जन्यन्तु उत्पान्च कम-
 खवद्विषकरे कृत्वा असुरान् दैत्यान् इति कवीव प्रतिवद-
 शीव । इति किं । हे दैत्या अचेतनोऽसि अयं ब्रह्मः मयि

चेतनाश्च किल पश्यत किं ना-
चेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः ॥ ६६ ॥
तावकोरसिलसदनमाले
श्रीफलद्विफलशाखिकयेव ।

विषये मुक्तविरोधः किं न, अपि तु त्यक्तविरोध एव । किल यस्मात् पाञ्चजन्यत्वे सत्यपि अपाञ्चजन्यत्वमङ्गीकरोतीति द्यूयं पश्यत । यतः सचेतनाः स्व चैतन्ययुक्ता वर्त्तध्वे कस्मान्मयि विषये विरोधं कुरुष्येति । अचेतना अपि मयि विरोधं नाचरन्ति किमुत मरणभीताः सर्वज्ञाः, तस्मान्मयि विरोधं मास्माद्युक्त्वा ब्रुवन्त एव विरोधोऽर्थद्वयेण तत्परिहारः । अथ वा अचेतन एव मयि मुक्तविरोधः ब्रुवन्त, द्यूयं तु सचेतनाः स्व तस्मान्मयि विरोधं माऽऽचरन्तीति ब्रुवन्त इत्येतन्नोऽपि यावदचेतनाश्च कुर्वन्तावद्विरोधो न त्यज्यत इति । अथ च अचेतनोऽपि ब्रुवन्त मयाऽद्यापि न मोक्ष्यते सचेतनास्तु ब्रुवन्त इत्येतन्नो भवन्तः कथं वा मया मोक्ष्येरन्, अपि तु युष्मान् मारयिष्याम्येवेति वचीत्यर्थः । अधिगत्य च अधिगत्येवेति पक्षे सम्बन्धः । अचेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः किं न पश्यतेति वा । अपामिति कृत्यानां कर्त्तरि (पा० १।३। ७१) इति षष्ठी ॥ ६६ ॥

तावकेति । कमलया लक्ष्म्या लसन्ती पञ्चपुष्पफलमयी मास्रा वनमाला यस्मिंस्तस्मिंस्तावकोरसि श्रीफलस्य विन्वदृक्षस्य द्विफलशाखिकयेव फलदययुक्तया इत्येवकोमलशाखयेव स्त्रीय-

स्थीयते कमलया त्वदजस्र-
 स्यर्गकण्टकितयोत्कुचया च ॥ १०० ॥
 त्यज्यते न जलजेन करस्ते
 शिञ्चितुं सुभगभूयमिवोच्चैः ।
 आननञ्च नयनायितविम्बः
 सेवते कुमुदहासकराशुः ॥ १०१ ॥

ते । किम्भूतया श्रिया । तव अजस्रं अनवरतं स्यर्गं आश्लेषणेन
 कण्टकितया सञ्जातमात्तिकरोमाञ्चया, तथा उत्कुचया च
 उन्नतपीवरसनया च । यत्र हि वनानां मास्त्रा पङ्क्तिर्विलसति
 तत्र सकण्टकया पलसहितया च विम्बशाखया स्त्रीयते । तथा-
 चापि लसदनमास्त्रादिशिष्टया लक्ष्म्या विशिष्टविम्बशाखयेव
 स्त्रीयत इत्युपमोत्प्रेक्षा वा । शाखिका । अल्पे इति ह्रस्वे इति
 वा (पा० ५।३।८५।८६) कः ॥ १०० ॥

त्यजत इति । जलजेन शृङ्गनाथ च पद्मेन ते करः कदा-
 चिदपि न त्यज्यते सशृङ्गचक्रगदापद्मत्वात् तवैवेत्यर्थः । तत्रोत्प्रे-
 क्षते । उच्चैरत्यन्तं सुभगभूयं तत्करकमलरक्तिमादिसौभाग्यं
 शिञ्चितुमिव । गुरुशुश्रूषा हि विद्याप्राप्तिहेतुः । तथा कुमुद-
 हासकराः कैरवविकासकारिणोऽग्नवो यस्य स चन्द्रः, नयनायितं
 नेत्रमिवाचरितं विम्बं यस्य तथाभूतः सन् त्वदीयवामनयनीभ-
 वंसन्द्रः परमं निष्कलङ्कत्वादि तन्मुखसौभाग्यं शिञ्चितुमिव
 त्वदाननञ्च गुरुं सेवते । अनयोः सौभाग्यं पद्मचन्द्रयोरद्यापि

ये हिरण्यकशिपुं रिपुमुच्चै-
 रावणञ्च कुरूवीरचयं च ।
 हन्त हन्तुमभवंस्तव योगा-
 स्ते नरस्य च हरेश्च जयन्ति ॥ १०२ ॥
 केयमर्द्धभवता भवतो हे
 मायिना ननु भवः सकलस्वं ।

नागतमिति सूच्यते । पाञ्चजन्येत्यादिसौकचयेण मूलप्रकृतिरेव
 वर्णिता । नयनायितेति आचारकथञ्जान्निष्ठा । हासकरेति
 ताच्छीले टः ॥ १०१ ॥

य इति । हे विष्णो ये तव क्रमेष नरस्य मनुष्यस्य च हरेः
 सिंहस्य च तथा नरस्य श्रीरामचन्द्रस्य हरेः सुग्रीवस्य च तथा
 नरस्य अर्जुनस्य हरेः श्रीकृष्णस्य च संयोगा उच्चैरधिकं रिपुं
 हिरण्यकशिपुं हन्तुं तथा उच्चैरिपुं रावणं हन्तुं तथा उच्चै-
 रिपुं कुरूवीराणां भीष्मादीनां चयं समुदायं हन्तुं अभवन्, ते
 तव नरस्य हरेश्च योगा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते हन्त
 आश्चर्य्ये । अवतारत्रयेऽपि नरहरियोगावलम्बनाद्योगः संक्षेपो
 मैत्री च ॥ १०२ ॥

केति । हे विष्णो तव इयं पुराणादिषु दृश्यमाना अर्द्ध
 भवो महेशो यस्य तादृशोऽर्द्धभवः, तत्ता हरिहरमूर्त्तिता
 काऽप्यपूर्वा आश्चर्य्यकारिणी । मायिना भवता देहैः मुखात् प्र-
 भृति चरणपर्यन्तं श्लामत्वादितत्तदसाधारणचक्रयुक्ताऽर्द्धस्य,

शेषतामपि भजन्तमशेषं

वेद वेदनयनो हि जगत्सु ॥ १०४ ॥

अर्द्धं च ध्वस्तत्वाद्यथाधारश्चिह्नयुक्तता ईदृशी लोकोत्तरा
 तव माया आश्चर्यकारिणीत्यर्थः । अथ च केषं अपि तु अनु-
 चितैव । ननु यस्मात् त्वं सकलः समयो भवो महेशः । अथ च
 चन्द्रकलासहितो यो महेशः स्वतन्त्रमूर्तिः स त्वमेव । तथा च
 सकलभवरूपस्यार्द्धभवरूपता विरोधाद्युक्ता । आश्चर्यकारित्वे
 ऽप्ययमेव हेतुः । हरिहरात्मकता च अवतारान्तरमिति । अ-
 वतारभेदेन तु विरोधपरिहारः । भवत इत्थं अर्द्धभवता का
 कथमूहेत्यर्थ इति वा । अथ च तवेयमर्द्धसंसारता काऽपि तु
 विरुद्धा चिह्नरूपा वा । यतः सकलः समयः कलाभिरवयवैः
 सह वर्तमानश्च भवः संसारः, उत्पत्तिधर्मा त्वमेवेति वा ।
 हि यस्मात् वेदा एव नयनानि यस्य सः सकलवेदार्थनिश्चय-
 वृढप्रत्ययी जगो लोकस्वां श्रेयतां एकदेशभूततां पृथग्भूततां
 भजन्तमपि अशेषं चराचरं जगद्रूपं वेद जानाति । सर्वै वि-
 ष्णुमयं जगदित्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तत्र चराचररूपत्वप्रतिपाद-
 नात् त्वयि सकलभवलं युक्तमेवेत्यर्थः । किं पुनर्हरिहरादिचि-
 ह्नरूपधारणं । अथ च शेषोऽपि विष्णोरेव मूर्तिः, अनन्ततां
 भजति स एव कथमशेषोऽनन्तो न भवतीति च विरोधः, व्या-
 ख्यानरेख तत्परिहारः ॥ १०३ ॥

प्राग्भवैरुद्गुदग्भवगुम्फा-
 मुक्तियुक्तिविद्यताविद्यतावत् ।
 नापरः स्फुरति कस्यचनापि
 त्वत्समाधिमवधूय समाधिः ॥ १०४ ॥

प्राग्भवैरिति । प्राग्भवैः प्राक्तनैः पूर्वजन्मोपाजितैः कर्माभि-
 र्हेतुभिः उद्गुदग्भवस्य उत्तरोत्तरस्य संसारस्य जन्मो वा गु-
 म्फाद्गुणनाद्धेतोः आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः, अविद्यासमयो वा
 मोक्ष इत्येव लक्षणा मुक्तेर्युक्तिर्योगः प्राप्तिरिति यावत् । तस्याः
 विद्यतौ अनेकजन्मसु तत्तत्सुकृतदुष्कृतरूपकर्माजनाम्बुलसद्भा-
 वात् संसारानिवृत्तौ कथं नाम मुक्तिः सम्भवतीत्यादिभिर्युक्ति-
 भिरनुपपद्यमानतायां तावन्निश्चयेन सत्यां इत्येव पूर्वपक्षे
 विषये कस्यचनापि वादिनः त्वयि समाधिश्चित्तैकाग्र्यं ध्याने
 सम्ततानुचिन्तनं तदवधूय परिहृत्य अपरोऽव्यः समाधिः परि-
 चारः सिद्धान्तरूपो न स्फुरति प्रकाशते । उक्तयुक्त्वा यद्यपि
 मुक्तिविद्यतिस्रथापि तव ध्यानादिद्वारा प्राप्तपरमात्मरूपवा-
 चात्कारेण च प्राचीनतत्तज्जन्मार्जितकर्माणां समूलमुन्मूलनादि-
 दानीमन्यकर्मानारम्भे प्रारम्भकर्माणो भोगादेव चयात्रैष्कर्म्म-
 सम्बन्धे मुक्तिर्युच्यत एवेति सर्वेषामपि वादिनां त्वत्समाधिरेव
 सिद्धान्त इत्यर्थः । मुक्तिहेतुस्वमेवेति भावः । न तावत् स्फुर-
 तीति वा ॥ १०४ ॥

ऊर्ध्वदिक्कदलनां द्विरकार्षीः

किं तनुं हरिहरीभवनाय ।

किञ्च तिर्य्यगभिना नृहरित्वे

कः स्वतन्त्रमनु नन्वनुयोगः ॥ १०५ ॥

ऊर्ध्वेति । हे विष्णो त्वं हरिहरीभवनाय अहरिहरयोर-
पि हरिहरयोर्भवनाय हरिहरमूर्त्तीभवितुं ऊर्ध्वा दिग्गच्छिन्
तदूर्ध्वदिक्कमेवभूतं दक्षिणं विभागे यस्यास्तादृशीं तनुं द्विःप्र-
कारं किं किमर्थमकार्षीः, हरिहरमूर्त्ती चरणादिमूर्ध्वपर्यन्तं
तत्तद्विषदृशवर्षादिधारणेऽधोभागमारभ्योर्ध्वभागपर्यन्तं किम-
र्थमकार्षीः । नृहरित्व इव तिर्य्यग्विभागमेव किमिति नाकार्षी-
रित्यर्थः । चरणादेवारभ्य देवतावर्णनस्य कर्त्तुं युक्तत्वादूर्ध्वदि-
क्केत्युक्तं । यदि च हरिहरतनुं त्वमूर्ध्वदिक्कविभागमकार्षीस्वर्हि
नृहरित्वे च नरहरीभवितुं तिर्य्यग्यथा तथा किमित्यभिनः
विभक्तवान् । कण्ठादधोभागे नरत्वेन ऊर्ध्वभागे सिंहत्वेनैव
तिर्य्यग्दिक्कविभागं किमित्यकार्षीः । हरिहरत्व इव ऊर्ध्वदिक्कवि-
भागमेव किमिति नाकार्षीरित्यर्थः । एवमाद्येपदयं स्वयमेव प-
रिहरति । ननु भो विष्णो स्वतन्त्रं त्वां अनु त्वां प्रति अनुयोगः
प्रश्नः कः, अपि तु न युक्तोऽयं प्रश्नद्वारक आक्षेपः । समर्थो
हि स्वेच्छया यत्किञ्चित् करोति परं किमर्थमेवं करोषीत्या-
क्षेपार्हः स न भवतीत्यर्थः । न खलु परतन्त्राः प्रभुधिय इति
न्यायेन स्वेच्छामात्रेण तथारूपं करोषीति भावः, अत्र हरि-
हरनरहरिवर्णनं । ऊर्ध्वदिक्केति ब्रह्मगीर्षो कप् ॥ १०५ ॥

आप्तकाम सृजसि त्रिजगत् किं
 किं भिनत्सि यदि निर्मितमेव ।
 पासि चेदमवतीर्य मुहुः किं
 स्वात्मनाऽपि यदवश्यविनाश्यं ॥ १०६ ॥
 जाह्नवीजलजकौस्तुभचन्द्रान्
 पादपाणिहृदयेक्षणवृत्तीन् ।

आप्तेति । हे आप्तकाम अप्तकलाभिलाष विष्णो त्वं
 त्रिजगत् किं सृजसि । यदि निर्मितमेव तर्हि निष्प्रयोजनमेव
 किं भिनत्सि । यदि चेदं स्वात्मनाऽपि यदवश्यं विनाश्यं स्वय-
 मपि निश्चयेन संहरणीयमेव तर्हि मुहुर्वारं वारं तेन तेन रूपेण
 अवतीर्य जन्मादिक्लेशमप्यनुभूय इदं जगत् किमर्थं पासि च ।
 यदवश्यं विनाश्यं तत्कोऽपि न हि स्वात्मना स्वयमेव पालयति
 प्रयोजनाभावात् । सृष्टिपालनसंहारान् किमर्थं करोषीत्यर्थः ।
 अत्रापि कः स्वतन्त्रमित्यादि पूर्व एव परिहारः । ब्रह्मादिरूप-
 स्वमेवेति भावः । इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्चेति द्वयं प्रयोजनं
 सर्व्वस्य । ततश्च इष्टप्राप्तौ अनिष्टनिवृत्तेरन्तर्भावं मन्यमानः श्री-
 हर्ष आप्तकामेत्येव सम्बुद्धिमहतेति ज्ञेयं ॥ १०६ ॥

जाह्नवीति । अभिसलिलादुत्थिता निर्गता लोला स्वभाव-
 तस्यपलाऽपि श्रीर्लक्ष्मीः यथाक्रमं जाह्नवी च जलजं पाञ्चजन्यस्य
 कौस्तुभस्य चन्द्रस्य तान् पादे पाणौ हृदये ईक्षणे नेत्रे वृत्ति-
 रवस्थानं येषामेवम्भूतान् परिचितान् समुद्रैकाग्रयतया सह-

उत्थिताऽम्बिसलिलात्त्वयि लोला

श्रीः स्थिता परिचितान् परिचिन्त्य ॥ १०७ ॥

वस्तु वास्तु घटते न भिदानां

यौक्तनैकविधबाधविरोधैः ।

वाससञ्ज्ञातस्त्रेहान् सुहृदस्त्वयि विष्णौ परिचिन्त्य विचार्य दृष्ट्वैव
च त्वयि स्थिता श्रीः चाञ्जल्यं परित्यज्य त्वयि नित्यावस्थिताऽ
भूत् । किं जाङ्गल्यादयो सञ्ज्ञीय तव सेवां कुर्वन्ति, एतादृशः
परमपुरुषोऽसीति भावः ॥ १०७ ॥

वस्त्विति । हे विष्णो घटपटादिवस्तुजातं यौक्तैः युक्तिसम्ब-
न्धिभिर्युक्तिरुतैर्न्यायोत्पैर्नैकविधैर्बहुप्रकारैर्बाधैः साधारणदू-
षणैः तथाविधैः ब्रह्माद्वैतप्रतिपादकसर्व्वोपनिषदाद्यवैपरीत्य-
रूपैरसाधारणदूषणैश्च यदा अनेकविधान् भिन्नान् घटपटा-
दीन् बाधन्ते इति नैकविधबाधास्तथाभूतैर्विरोधैर्हेतुभिरिद-
मस्माद्भिन्नमिदमस्माद्भिन्नमित्येवं विशेषणत्वेन प्रतीयमानानां
भिदानां वास्तु आधारेण न घटते न प्रयुज्यते किन्तु अभिन्नं
ब्रह्माद्वैतमेव घटत इत्यर्थः । तर्हि भेदप्रतीतेः का गतिरित्यत
आह । तदिति । यस्मादुक्तहेतुभिर्भेदस्तद्विद्विष्टं वस्तु वा न घटते
तस्मादनिर्वाच्यानाद्यविद्यारूपेण त्वदीहितेन त्वच्छेष्टितेनानि-
र्वाचनीयत्वादिना अतिप्रसिद्धेन त्वदीहितेन वा करण्येन कर्तृणा
वा विजृम्भितः प्रकटीभूतः कृतो वाऽविद्यमानोऽप्यारोप्यत्वेन प्र-
त्याघितः घटपटादिरूपो भेदो यस्य तादृशमेव तदस्तुजातमि-

तत्त्वदीहितविजृम्भिततत्त-
 ज्ञेदमेतदिति तत्त्वनिरुक्तिः ॥ १०८ ॥
 वस्तु विश्वमुदरे तव दृष्ट्या
 वाङ्मवत् किल मृकण्डतनूजः ।

त्येवं तत्त्वस्य ग्रामाणिकस्यार्थस्य निरुक्तिर्निर्व्वचनं निश्चितोक्तिः ।
 अभेददर्शनोक्तयुक्तिशतबाधात् तत्तच्छ्रुतिविरोधाच्च तत्त्वतो
 वस्तुभेदाभावे प्रतिभासमानस्य च भेदस्य द्विचन्द्रबुद्धिवदप्रा-
 माणिकत्वे सकलमिदं जगदभिन्नमिति अवलम्बनादिक्रमेण
 सञ्जातमभवत् । साक्षात्कारस्य सर्व्वदानन्दधनस्त्वमेको न तु
 त्वदतिरिक्तं किञ्चिदिति बोधः समुदेतीति तत्त्वनिर्णय इति
 भावः । एतेन तत्त्वमसीत्याद्युपनिषदर्थोऽपि सङ्गृहीत इति
 ज्ञेयं । योक्तेति समन्धे ऽण् । युक्तान्तरयन्यान्तरात् सुधिया
 बोद्धुं विश्वरभयादत्र न लिखितं ॥ १०८ ॥

वस्त्विति । किलेत्यागमे हे विष्णो मृकण्डतनूजः मार्कण्डेयः
 वाङ्मवत् वाङ्मे त्रिजगति यथा वर्त्तते तथैव तवोदरे वर्त्तमानं
 विश्वं त्रैलोक्यसम्बन्धिघटपटादिसर्व्वं वस्तु दृष्ट्या विशेषणमिश्रं
 एकत्रैवोदरे द्वयोरपि स्थितत्वादविविक्तमुभयं पूर्वं वहिरन्तश्च
 वर्त्तमानत्वाद् विविधं स्वात्मानं न विविद्यन् अनिश्चिन्वन् वहि-
 स्सरो योऽहमुदरं प्रविष्टः स कः, यस्य पूर्व्वमेवोदरे वर्त्तते स क
 इति भवन्मायोपपट्टं हितत्वादिश्लेषाजानन् स कतमो द्वयोरन्तर्द-
 द्विस्वरोर्मध्ये क इति विवेक्तुमशक्नुवन् सन् निर्य्यथै । मायावा-

स्वं विमिश्रमुभयं न विविञ्च-
 स्त्रिर्यथै स कतमस्त्वमवैषि ॥ १०९ ॥
 ब्रह्मणोऽस्तु तव शक्तिलतायां
 मूर्द्धि विश्वमथ पत्युरहीनां
 बालतां कलयतो जठरे वा
 सर्वथाऽसि जगतामवलम्बः ॥ ११० ॥

सको भवन् निश्वासेन सरोदरं प्रवेक्ष्य तत्र लोकचयं प्रदर्श्य मार्क-
 ण्डेयस्तस्य वक्त्राच्छनैर्वनिर्गतः स कतम इति त्वमेवावैषि आनीषे
 नान्य इत्यर्थः । अयमितिहासो हरिवंश्रादेव ज्ञेयमित्यस्य । वा-
 लमुकुन्दरूपोऽपि त्वमेवासीति भावः । यदा यस्य तवोदरे वाङ्मं
 सर्वं वस्तु दृष्ट्वा मार्कण्डेयो जठरस्थेन स्नेनैव विमिश्रमुभयं स्वम-
 जानन् सन् निर्यथै स कतमोऽनेकेष्ववतारेषु मध्ये को वा वि-
 भ्रष्टस्वावावतार इति त्वमेव आनीषे नान्यः कश्चित् त्वां जानाति
 स्वप्रकाशत्वादित्यर्थ इति व्याख्येयं । कतम इत्यत्र बहूनां जा-
 तिपरिप्रश्ने उत्तमम् (पा० ५।३।६३) ॥ १०९ ॥

ब्रह्मण इति । स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वं ब्रह्मणः परमात्म-
 स्वरूपस्य तव शक्तिरूपायां सामर्थ्यरूपायां सतायां सृष्टेः प्राक्
 अस्तु वर्त्ततां । सृष्टेः प्रागमूर्त्तेर्ब्रह्मणि विश्वं लीयत इति पुरा-
 णोक्तेः । तथा च त्वन्मायासतायां विश्वं वर्त्तते । अथ सृष्ट्या-
 नन्तरं सृष्टं विश्वं त्वदंशस्य अहीनां पत्युः शेषस्य मूर्द्धि वर्त्ततां ।
 प्रसूये च संहारार्थं बालतां मायाशिष्टुलं कलयतोऽङ्गीकुर्वन्तः

धर्मवीजसखिला सरिद्गुण-
वर्थमूलमुरसि स्फुरति श्रोः ।
कामदैवतमपि प्रसवस्ते
ब्रह्म मुक्तिदमसि स्वयमेव ॥ १११ ॥
लीलयाऽपि तव नाम जना ये
गृह्णते नरकनाशकरस्य ।

तवेव जठरे चास्तु समस्तमास्तामित्येवं सर्व्वथा सर्व्वप्रकारेण त्वं
जगतामवलम्बोऽसि । वा समुच्चयार्थः । एतेन सृष्टिस्थितिस्रष्ट-
कर्त्ता त्वमेवेति सूचितं । अस्तीत्यपि कश्चित् पाठः ॥ ११० ॥

धर्मेति । हे विष्णो धर्मस्य प्रथमपुरुषार्थस्य वीजं प्ररोह-
कारणं सखिलं यस्याः सा सरिद् गङ्गा तव अङ्गो चरणे
स्फुरति श्रोभते । तथा अर्थस्य द्वितीयपुरुषार्थस्य मूलमादि-
कारणं श्रीसुवोरसि स्फुरति । तथा कामरूपदैवतं कामरूपसू-
तीयपुरुषार्थोऽपि ते प्रसवः कृष्णरूपस्य तव प्रद्युम्नरूपतया पुत्र-
त्वादधीन एवेत्यर्थः । तथा मुक्तिदं चतुर्थपुरुषार्थभूतमोक्षदान-
समर्थं ब्रह्म परमात्मरूपेणैव त्वमसि चतुर्विधपुरुषार्थहेतुतया
धर्मार्थकाममोक्षार्थिनां त्वदुपासनेवोचितेति भावः ॥ १११ ॥

इदानीं कतिचिद्भिः श्लोकैः भगवन्नामसङ्कीर्त्तनमाहात्म्यं
वर्षयति । लीलयेति । हे विष्णो ये जना नरकस्य भौमासुरस्य
नाशकरस्य, अथ च पुण्यश्लोकत्वाच्चिरयनाशकारिणस्तव नाम
राम विष्णो इत्यादिसङ्घां सङ्केतपरिहासादिप्रसङ्गान्तररू-

तेभ्य एव नरकैरुचिता भी-
 स्ते तु विभ्यतु कथं नरकेभ्यः ॥ ११२ ॥
 मृत्युहेतुषु न वञ्चनिपाताद्
 भीतिमर्षति जनस्त्वयि भक्तः ।

पया स्त्रीलया विश्वासमात्रेणापि गृह्यते उच्चारयन्ति तेभ्य एव
 त्वन्नामयाहिभ्य एव सकात्रात् पातकियातनास्त्रानभूतैर्महारौ-
 रवादिनरकैर्भीस्तत्कर्मका तदधिकरणा वा भीतिरुचिता योग्या
 तेभ्य एव तैर्भयं प्राप्तुमुचितमित्यर्थः । ते तु नरकनामकारि-
 भवन्नामयाहिणः स्त्रीणपापा नराः पुनः नरकेभ्यः सकात्रात्
 कथं नाम विभ्यतु भयं प्राप्तुवन्तु अपि तु न कथञ्चित् । तदुक्तं
 श्रीभागवते ।

साङ्केत्यं पारिहास्यञ्च सौभं हेलनमेव वा ।

वैकुण्ठनामयाहणमशेषाघहरं विदुः ॥ इति ।

स्त्रीलयाऽपीत्यपिब्रह्मेन ये बुद्धिपूर्व्वं भवन्नामजपमेव कु-
 र्वन्ति तेभ्यो नरका विभ्यन्तीति किमु वक्तव्यमिति सूचितं ।
 नरकैर्भीरिति कर्मकर्मणोः कृतीति (पा० १।३।६५) षष्ठी
 प्राप्तावपि भीरिति सम्यदादित्वात् क्विपि । स्व्यधिकारविहित-
 त्वात् स्त्रीप्रत्ययत्वे कर्मकरणयोरिति (पा० १।३।१८) कर्त्तरि
 ढतीया ॥ ११२ ॥

मृत्युहेतुत्विति । हे विष्णो त्वयि विषये भक्तो जनोऽनेकेषु
 मृत्युहेतुषु मध्ये वञ्चनिपातामृत्युकारणात् सकात्राङ्गीतिं ना-

यत् तदोच्चरति वैष्णवकण्ठा-
 न्निष्पद्यन्नमपि नाम तव द्राक् ॥ ११३ ॥
 सर्वथाऽपि शुचिनि क्रियमाणे
 मन्दिरोदर इवावकिरा ये ।

ईति भयं प्राप्तुं योग्यो न भवति । यद्यस्मात् कारणात् तदा
 वज्रपातसमये तस्य वैष्णवस्य कण्ठान्निष्पद्यन्नं निरन्तरं हरि-
 स्मरणाभ्यासबलेन तस्मिन् काले विशिष्टमुद्यमं विनापि तव
 श्रीरामकृष्णादिनाम द्राक् श्रीघ्नमुच्चरति निर्गच्छति । वज्र-
 निपातान्मरणे सञ्जातेऽपि तस्मिन् समये उक्तरीत्या नामोच्चा-
 रणसङ्गावात् तावन्मात्रेण मोक्षप्राप्तेः पुनर्जन्माभावान्मृत्योर्भयं
 वैष्णवस्य नास्तीति भावः । मृत्युहेतुषु मध्ये अन्यापेक्षया दारु-
 णात् मृत्युहेतोर्वज्रनिपातादपि सकाशादैष्णवो भयं नाईति,
 अन्येभ्यो नाईतीति किं वाच्यमित्यर्थः । तस्मान्मृत्युसमये वैष्ण-
 वकण्ठान्निष्पद्यन्नमपि तव नाम द्राक् निर्गच्छति । व्याघ्राद्यने-
 केषु मृत्युषु हरिस्मरणादेव मृत्युभयं नास्तीति ज्ञातव्यं । उच्च-
 रति सकर्मकत्वाभावात् तदुभावः ॥ ११३ ॥

स्मरणमाहात्म्यमाह । सर्वथापीति । हे विष्णो सर्वथा
 मनोवाङ्माद्यनियमाद्यनेकप्रकारैर्निर्धूतपापतया शुचिनि शुद्धे
 ब्रह्मार्पितफलत्वेन बन्धककर्म्मरहिते वा क्रियमाणेऽपि भविष्यां
 संसारिणां चेतसि मनसि ये अज्ञानप्रमादकृता अवकरा रागा-
 दिदोषा उद्भवन्ति तेषां दोषाणां भवतोऽनुस्यतिर्भयानं तस्या

उद्भवन्ति भविचेतसि तेषां
 शोधनीभवदनुस्मृतिधारा ॥ ११४ ॥
 अस्मदाद्यविषयेऽपि विशेषे
 रामनाम तव धाम गुणानां ।

धारा परम्यरैव शोधनी चास्त्रनहेतुर्नान्यः कश्चित् । कस्मि-
 न्निव । मन्दिरोदरे गृहमध्य इव यथा पुनः पुनर्मार्जनेन विर-
 जस्के क्रियमाणे गृहमध्ये ये दृणरजःपुञ्जाः नवा नवा उद्भ-
 वन्ति तेषां शोधनी समार्जनी भवति तथेत्यर्थः । भवदनुस्मृति-
 रेव चित्तशुद्धिसम्पादनद्वारा नैष्कर्म्यसम्पादनेन मोक्षहेतुरिति
 भावः । भुवीति पाठे चेतस्त्रैव भुवि स्थाने इत्यर्थः । समार्जनी
 शोधनी स्यात् । सङ्करोऽवकरस्तथेत्यमरः ॥ ११४ ॥

पुनरपि नामान्तरापेक्षया रामनाम्नो माहात्म्यमाह । अ-
 स्मदिति । अत्रैते गुणाः सम्नीति विशेषाकारेण विशेषे अस्म-
 दादीनामज्ञानामविषये बुध्यगोचरे सत्यपि तव सहस्रनामसु
 मध्ये रामेति नाम गुणानां धाम स्थानं । यदा हे राम तव
 नाम गुणानां स्थानं । अज्ञातेऽपि विशेषे कुत एव तच्चिर्णितमि-
 त्याशङ्क्य अर्थापत्तिं प्रमाणयति । अन्यथा तु पुनर्यस्यैवं न
 स्यात् तर्हि ननु अनुस्मृतयेऽपि आमदम्यदाशरथिवल्लभद्ररूप
 जम्भत्रयेऽपि भवतेव कस्माद्भूतोः आग्रहेण पौनःपुन्येन वा
 रामरामेत्येव नाम अन्वबन्धि अङ्गीकृतं । अनेकजम्भस्त्रेतस्य
 त्वयैव स्त्रीकारात् तवाप्येतत् प्रियतममिति ज्ञायते । तस्माद्वा-

अश्वबन्धि भवतैव तु कस्मा-
दन्वथा ननु जनुस्त्रितयेऽपि ॥ ११५ ॥
भक्तिभाजमनुष्टुप् इशा मां
भास्करेण कुरु वीततमस्कं ।
अर्पितेन मम नाथ न तापं
लोचनेन विधुना विधुनासि ॥ ११६ ॥
लङ्घयन्नहरक्षभवेदाज्ञा-
मस्मि द्वा विधिनिषेधमयीं यः ।

मनाम गुणगणस्नानमित्यर्थापत्तिः । तथा च त्रिवेणापि राम
रामेति रामेतोत्यादि पार्ष्वतीं प्रत्युक्तं ॥ ११५ ॥

भक्तीति । हे नाथ त्वं भास्करेण सूर्यरूपया दक्षिणया
दृष्ट्वा त्वयि भक्तिभाजं मामनुष्टुप् मयि प्रसाददृष्टिपातं कृत्वा
वीततमस्कं गताज्ञानं कुरु । प्रसाददृष्टिपातनाम् मम सकला-
मप्यविद्यां विनाशयेत्यर्थः । सूर्येण च तिमिरं निरस्यते । तथा
मयि अर्पितेन प्रसादनिहितेन विधुना चन्द्ररूपेण वामलोच-
नेन कृत्वा मम त्रिविधमपि तापं न विधुनासि न दूरीकरोषि,
अपि तु निराकुर्वन्ति काकुः । चन्द्रेण च शीतलत्वात् तापघ्ना-
न्तिः क्रियते । एवं सुवन्तं मां प्रसाददृष्ट्या विलोक्य कृतार्थी-
कुर्वन्ति भावः ॥ १६ ॥

लङ्घयन्निति । हे स्वामिन् योऽहं, सन्ध्यावन्दनादि कुर्या-
दिति विधिः, ब्राह्मणहननादि न कुर्यादिति निषेधः, तन्मयीं

दुर्लभं स तपसाऽपि गिरैव
 त्वत्प्रसादमहमिच्छुरलज्जः ॥ ११७ ॥
 विश्वरूप कृतविश्व कियत् ते
 वैभवाद्भूतमणौ हृदि कुर्वे ।

तद्रूपं भवदाज्ञां श्रुतिस्मृतिरूपामहरहः प्रतिदिनं सङ्घयस्मृति-
 क्रामन् यत् कर्त्तव्यतया त्वयोपदिष्टं तन्न करोमि, यन्न कर्त्त-
 व्यमित्युपदिष्टं तत् करोम्येवेति त्वदाज्ञां सङ्घयन् अस्मिन् वर्त्ते ।
 हा कष्टं, अनुचितकारी सोऽहं महीयसा तपसा दुर्लभं त्वत्प्र-
 सादं इच्छुः प्रसीदेति गिरैव प्रार्थयमानः सन् अलज्जो निर्ल-
 ज्जोऽस्मि । यो हि एकदाऽपि प्रभोराज्ञां करोति सोऽपि कथ-
 क्षित् स्वामिप्रसादं लभते । यस्तु कदापि स्वाम्याज्ञां न करोति
 स दग्धोऽपि भवति वाङ्मन्त्रेण प्रसादमिच्छन्निर्लज्ज एव । अत
 एव दद्यात्सुखं प्रसीद प्रसीदेति भावः । त्वत्प्रसादं न लोकेति
 षष्ठीनिषेधः (पा० २।३।६८) ॥ ११७ ॥

विश्वेति । हे विश्वरूप स्थावरजङ्गमात्मक, तथा कृतविश्व
 स्थावरजङ्गमकारिन् विश्वो, अहं ते तव वैभवाद्भूतं सामर्थ्याति-
 शयजन्यं तद्रूपं वा आश्चर्यं अणौ परमाणुरूपे हृदि मनसि
 कियत् किं परिमाणं कुर्वे, अपि तु आधारस्याल्पीयस्त्वादा-
 धेयेस्य च महीयस्त्वात् सर्ववैभवाद्भूतमणौ हृदि धारयितुं न
 ब्रह्मोमीत्यर्थः । यद्यपि ते सामर्थ्यं महत् तथापि कियदल्पमेव
 धारयामीति वा युक्तमेतत् । यस्माद् हरिद्रोऽकिञ्चनो जनः

हेम नह्यति कियन्निजचोरे
 काञ्चनाद्रिमधिगत्य दरिद्रः ॥ ११८ ॥
 इत्युदीर्य स हरिं प्रति सम्प्र-
 ज्ञातवासिततमः समपादि ।

काञ्चनाद्रिं सुमेरुमधिगत्य प्राप्य स्फुरदुरसुवर्षगदहणाभिस्त्राषो
 ऽपि सन् व्रतधा ऋकस्त्रीभृते अत्यन्तजीर्णे निजचोरे स्त्रीये वस्त्रे
 कियत् किं परिमाणं हेम नह्यति वभ्राति, अपि त्वल्पमेव यन्मौ
 वभ्राति असामर्थ्यात्, तथा सकलगुणवर्षनाभिस्त्राषे सत्यपि
 सामर्थ्याभावात् कियन्मात्रं गुणवर्षना ह्यतेति भाव इति स्तुत्यु-
 पसंहारः ॥ ११८ ॥

इतीति । स नखो हरिं प्रति इत्युक्तप्रकारेण उदीर्य प्रसादं
 सम्प्रार्थ्य द्विविधसमाधिमध्ये सम्प्रज्ञाताख्येन समाधिना तत्र
 वासिततमः अतितरां वासितमनाः तदेकतानः समपादि
 जातः, अत एव भावनावस्त्रेण सम्प्रज्ञाते ध्यानवस्त्रेण विलोकिते
 साक्षात्कृते विष्णोर्विषये प्रीतेः प्रेम्बः भक्तेषु सदृशानि योग्यानि
 कर्माणि आनन्दवाप्यगीतनृत्यादीनि चरितुं कर्तुं शीलं यच्च
 सः । यदुक्तं भागवते ।

भृष्टान् सुभद्राणि रथाङ्गपाषे-
 र्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
 गीतानि नामानि तदर्थकानि
 गायन् विशिष्यो विचरेदसङ्गः ॥ इति ।

भावनावलविलोकितविष्णोः

प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिष्णुः ॥ ११६ ॥

विप्रपाणिषु मृशं वसुवर्षी

पात्रसात्कृतपितृक्रतुकव्यः ।

एवं सम्प्रार्थ्य प्रतिमादिषाकारध्यानेन विष्णुं साक्षादकृ-
तेति भावः । विष्णुरिति पाठे भावनावल्लेन विलोकितो विष्णु-
र्थेन सः, अत एव प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिष्णुः । विष्णुप्रीत्यर्थं
भक्तियोग्यान्युपहारादीनीत्यर्थः । ध्यानसमाधिर्द्विविधः सम्प्र-
ज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च । श्लेषध्यातृभावयुक्तः साकारध्यानसमाधिः
सम्प्रज्ञातः । सन्निवृत्त्यभेदविलोपेन निराकारस्वप्रकाशपर-
माणुलक्षणात्मसाक्षाद्यध्यानसमाधिरसम्प्रज्ञात इति योगशास्त्रं
॥ ११६ ॥

विप्रेति । एष नक्षः प्रकः सन् शरणं भोजनगृहं प्रविवेक,
नक्षत्रं गृहप्रवेष्टिनो जातिः । किञ्चूतः । विप्रपाणिषु मृशं नित्यदा-
नसम्बन्धिवसुगोभूतिस्त्रिहरिण्यादि वर्षत्येवंशीलः । तथा पात्रसा-
त्कृतं विद्यातपोव्रतयुक्तपात्रभूतब्राह्मणाधीनं देयं कृतं पितृ-
क्रतुकव्यं नित्यश्राद्धरूपपितृयज्ञसम्बन्धि कव्यं येन । तथा श्रेष्-
था स्नानदेवपूजादिनित्यश्राद्धतत्कर्मानुष्ठानजन्येन पुण्येन पुण्या-
दिना च हरिहरावभेदबुद्ध्या विष्णुशिवरूपनारायणं परिपूज्य
तस्मिंस्तदर्पणेन तं परितोष्य भक्तिमयः सन् नमस्कारं कृत्वा
नित्यश्राद्धान्तर्गद्धार्षणं कृत्वा भोजनार्थं गृहं प्राविशदिति

श्रेयसा हरिहरौ प्रतिपूज्य
 प्रकृ एष शरणं प्रविवेश ॥ १२० ॥
 माध्यन्दिनादनुविधेर्वसुधासुधांशु-
 रास्त्रादितामृतमयौदनमोदमानः ।

भावः । इत्यकथे देवपैत्रे इत्यमरः । पात्रसाद्देये चाचेति (पा०
 ५।४।५५) सातिः ॥ १२० ॥

माध्यन्दिनादिति । स वसुधासुधांशुर्भूचन्द्रो नखो मा-
 ध्यन्दिनान् मध्यन्दिने विधेयाद् विधेरनु पश्चात् पञ्चमहाय-
 ज्ञनिर्वपणानन्तरं आस्त्रादितः अमृतमयत्राकस्रपादिव्यञ्जना-
 दिना अमृतरूप ओदनखेन ब्राह्मिण्डुलप्रभवौदनेन कृत्वा
 मोदमानः, आस्त्रादितो अमृतमय ओदनेन येन, अत एव
 मोदमानो इत्यमाषो इष्टतमः, एवम्भूतः सन् प्राचं यत्र भैक्ष्या
 सह परिहासविलासं कृतवांसं पूर्वं । अथ च वास्तुब्राह्मे
 त्रयनखानं प्राच्यं कर्त्तव्यमित्युक्तत्वात्सुख्यराजप्रासादात् पूर्वं-
 दिक्स्थं सचित्रं चित्रखेख्युक्तमहृतरूपं वा । तथा अत्युच्चत्वात्
 शोभासाम्याच्च अविदूरितो निकटीकृतो वैजयन्तो महेन्द्रप्रा-
 सादो येन तं वैजयन्तेन तुष्यं वेष्माचलं प्रासादरूपं पर्वतं
 निजरुचीभिः स्त्रीयकायकान्तिभिरलङ्घकार । भोजनं कृत्वा
 तं प्रासादमारूढवानित्यर्थः । चन्द्रोऽपि उदयन् आस्त्रादिता-
 मृतरूपेषोदनेन मोदमानः सुधापूर्वोदनेन मोदमानः सुधा-
 पूर्वोऽहृतरूपं प्राच्यां वर्त्तमानत्वादुच्चसन्निहितवैजयन्तं प्राच्यां

प्राचं सचित्रमविदूरितवैजयन्तं
 वेश्माचलं निजरुचीभिरलक्ष्मकार ॥ १२१ ॥
 भीमात्मजाऽपि कृतदैवतभक्तिपूजा
 पत्यौ च भुक्तवति भुक्तवती ततोऽनु ।

वर्त्तमानमचलमुदयाचलं निजकिरणैरलङ्करोति । अथ च
 चित्रमिति विरोधादास्यर्थं । चन्द्रो हि मध्यन्दिने वर्त्तमानं
 मध्यन्दिनसमयानन्तरमस्ताचलमेव हृषिभिरलङ्करोति न तु
 प्राच्यमचलं । अथं तु चन्द्रो मध्याह्नानन्तरमपि प्राच्यमचलमल-
 क्षकारेत्यास्यर्थमित्यर्थः । विवस्वानिति पाठे पूर्ववदन्यत् । आ-
 स्त्रादितं सर्व्वेभ्यो ष्टहीतं यदमृतं जलं तद्रूपेणोदनेन मोदमानः
 सूर्य्योऽप्येवभूतमुदयाचलं निजदीप्तिभिरलङ्करोति । अथ च
 सूर्य्योऽपि मध्याह्नानन्तरमस्ताचलमेवालङ्करोति न तु प्राच्य-
 मलङ्करोति । अथं तु सूर्य्यः प्राच्यमचलमलङ्कृतवानिति चित्र-
 मित्यर्थः । प्राचं अल्लिगित्यादिना (पा० ३।२।५६) क्विनि
 उगिदचामिति (पा० ७।१।७०) नुमि सुत्वं ॥ १२१ ॥

भीमेति । ततो नक्षत्रासादारोहणानन्तरं भीमात्मजाऽपि
 तस्याङ्गं अध्यास्य । कीदृशी । कृता गौर्यादिदेवतानां भक्त्या
 षोडशोपचारपूजा यथा । तथा पत्यौ च भुक्तवति सति स्वस-
 मपि भुक्तवती । अनन्तरञ्च भूषणभरणेण अलङ्कारवाङ्मुख्येन
 षोऽतिभरो गौरवं तेन अससमङ्गं यस्याः सा । भूषणवाङ्मुख्येन
 अतिभरा यथा वा भूषणभरमपि वोढुमसमर्था अतिमृदी

तस्याङ्गमङ्कुरिततत्परिरिप्सुमध्य-
मध्यास्त भूषणभरातितरालसाङ्गी ॥ १२२ ॥
तामन्वगादशितविम्बविपाकचञ्चोः
स्पष्टं शलाटुपरिणत्युचितच्छदस्य ।

तदशान्मन्दगतिर्वा । कीदृशमङ्कं । अङ्कुरिता सम्यगुदिता तत्प-
रिरिप्सा भैम्यालिङ्गनवाञ्छा यस्य तादृशो मध्ये मध्यदेशो
यस्य । उक्तविशेषणविशिष्टा सती मलाञ्जया तदङ्कं समुपावि-
शदिति भावः । अपि समुच्चयार्थः । पत्यौ भुक्तवतीति पतिव्र-
ताजातिः । परिशुद्धमध्यमिति पाठान्तरं चिन्त्यं । अङ्कं अधि-
शीङ्ख्यासामिति (पा० १४४६) कर्त्तव्यं ॥ १२२ ॥

तामिति । काऽप्यनिर्दिष्टगामा अतिसुन्दरी बाला सखी तां
भैमीं अनुसन्धीकृत्य पश्चात् अगात् जगाम । कीदृशी । कीरस्य
शुकस्यैकं पञ्जरं करवारिरुहे पाणिपद्मे वहन्ती । उल्लेखते ।
शुकस्य आत्मनो वा सुवर्षादिघटितत्वात् पञ्जरस्यैव वा मूर्त्तिं
सौन्दर्यपुञ्जमिव पृथक्करे पञ्जररूपेण वहन्तीति सम्बन्धः ।
किम्भूतस्य कीरस्य । अश्रितस्य भक्षितस्य पक्षस्य विम्बीफलस्य वि-
पाकः परिणामस्तद्रूपा चञ्चुर्यस्य अतिप्रियभुक्तपक्षविम्बीफलमेव
तदीयचञ्चाकारेण परिणतमिति यावत् । तादृशस्यातिरक्त-
चञ्चोरित्यर्थः । तथा स्पष्टं सर्वथापि शलाटु अपरिपक्वं यत्-
किञ्चित् फलं भुक्तविम्बीफलमेव वा तस्य परिणतिः अतिनी-
लता तस्या उचिता तद्योग्यास्तत्तुस्या अतिनीलाः हृदाः

कीरस्य काऽपि करवारिरुहे वदन्ती
 सौन्दर्यपञ्चमिव पञ्जरमेकमाली ॥ १२३ ॥
 कूजायुजा वज्रलपक्षश्रितिसीम्ना
 स्पष्टं कुहूपदपदार्थमियोऽन्वयेन ।

पक्षा वस्य । अपक्वानि श्यामानि भक्षितानि यानि फला-
 म्तराणि विन्वीफलान्येव वा यदोषच्छदाकारेण परिणता-
 नीति यावत् । तादृग्नस्य अतिहरितपक्षस्य रक्तचञ्चुलं नील-
 पक्षलक्ष्णं जातिः । पाठितशुकादिपञ्चरादिधारिण्याः सख्या
 अपि नायिकानुगमनं जातिः । भोजनानन्तरं पाठितशुक-
 सारिकादिशब्दानां गीतस्य च अवशेन नृत्यादिवीचक्षेण च
 क्रीडनं राज्ञामपि जातिः । आमे फले ब्रह्माटु स्यादित्य-
 मरः ॥ १२३ ॥

ब्रूजेति । एका सखी पिकेन कोकिलेन सह उपलक्षिता वा तां
 भैमीं अन्ववर्त्तत अनुसन्धीकृत्य जगाम । किम्भूतेन पिकेन । कूजया
 मधुराव्यक्तेन शब्देन सह आत्मानं युगन्तितीति युजा युक्तेन
 कुहूपदं कुर्वतेत्यर्थः । तथा वज्रलो भूयान् पक्षाणां श्रितिमा
 कृष्णत्वं तस्मिन् सीम्ना अवधिभूतेन अत एव विशेषेण कुहुरिति
 पदस्य तथा तदर्थस्य तत्पदवाच्यस्य अमावास्यारूपस्य च मियो
 अन्योन्यसम्बन्धो यत्र तादृग्नेनेव स्पष्टमुत्प्रेक्षायां कुहूपदयोगि-
 त्वात् कृष्णतमत्वाच्च अमावास्याविषये कुहूपदपदार्थयोस्तादा-
 त्म्यरूपेषेति यावत् । अमावास्याऽपि कृष्णपक्षसम्बन्धिनी मर्यादा

तिर्यग्धृतस्फटिकदण्डकवर्तिनैका
 तामन्ववर्त्तत पिकेन मदाधिकेन ॥ १२४ ॥
 शिष्याः कलाविधिषु भीमभुवो वयस्या
 धीषा मृदुकणनकर्म्मणि याः प्रवीणाः ।
 आसीनमेनमुपवीणयितुं ययुस्ता
 गन्धर्व्वराजतनुजा मनुजाधिराजं ॥ १२५ ॥
 तासामभासत कुरङ्गदृशां विपञ्चो
 किञ्चित् पुरः कलितनिष्कलकाकलीका ।

भवति । अत एव कुरङ्गवद्व्याख्या च । तथा तिर्यक् तिरञ्चीर्न
 करधृतस्फटिकदण्डकः दण्डदण्डः तत्र वर्तिना क्षितेन तथा
 मदाधिकेन मदीयस्तेनेत्यर्थः ॥ १२४ ॥

शिष्या इति । सा भीमभुवो भैम्बा वयस्याः वयस्यः कला-
 विधिषु चतुःषष्टिकलाकर्म्मसु विषये भैम्बा एव शिष्याः, तथा
 धीषाया मृदुकणनकर्म्मणि मधुरवद्व्यरूपे व्यापारे प्रवीणास्ता
 गन्धर्व्वराजो विश्वावसुस्तस्य तनुजाः कन्याः तन्तुस्याः प्रासाद
 आसीनं एनं मनुजाधिराजं गच्छं उपवीणयितुं शीषयोपगतुं
 ययुः प्रापुः ॥ १२५ ॥

तासामिति । तासां कुरङ्गदृशां विश्वावसुकन्यानां विपञ्चो
 धीषा अभासत दृशुदृशे । किञ्चूता । किञ्चित् पुरः ईषत्पूर्वे
 प्रारम्भसमये कञ्चिता अङ्गीकृता निष्कला गन्धोरमङ्गलरभुति-
 वर्णविशेषाभिव्यक्तिरहिता काकली सूक्ष्ममधुरा अथक्तरागवि-

भैमीतयामधुरकण्डलतोपकण्डे

शब्दाकितुं प्रथममप्रतिभावतीव ॥ १२६ ॥

सा यद्गृताखिलकलागुणधूमधूमी-

भैमीतुलाधिगतये स्वरसङ्गताऽऽसीत् ।

शेषो यथा । अत एवाप्तेषुते । भैम्यास्तथा अनिर्वचनीयमधुर-
स्वरयुक्तायाः कण्डलताया उपकण्डे शब्दाकितुं तस्याः पुर-
स्ताच्छब्दं कर्तुं प्रथमं प्रारम्भे अप्रतिभावतीव प्रतिभारहितेव
अष्टष्टेव । अन्योऽप्यधिकविद्यस्य पुरस्ताद्भाषितुं गातुं वा अष्टष्ट-
त्वादशब्दः सन् प्रथमं मन्दमेव भाषते गायति वेति सङ्गीत-
विद्याविदामिदं ज्ञातिः । प्रथमं गायमानाः प्रारम्भे काकलीमा
रचयन्तीति काकल्यादिसङ्गीतशास्त्रादेव गन्तव्यं । काकलीकेति
न द्युतयेति कप् (पा० ५।४।१५३) शब्दाकितुं शब्दवैरेति
(पा० ३।१।१७) कण्डः ॥ १२६ ॥

येति । सा विपश्चीधृतानामखिलानां गीतनृत्यादिचतुः-
षष्टिकलाणां मौन्दर्यादिगुणानाञ्च भूषो वाङ्मयस्य भूमी स्था-
नभूता भैमी तस्यास्तुलाधिगतये साम्यप्राप्तये स्वयमपि पूर्वो-
क्तप्रकारेण तादृशी सती भैमीस्वरतुल्यत्वप्राप्तये यत् स्वरैः
षड्जादिभिः सङ्गता समन्वा आसीत् । अथ च भैम्या साङ्गै
साम्यप्राप्तये स्वरस्ताच्छब्दाभिस्त्वापं गताऽभूत् । अथैा विपश्ची तं
भैमीसाम्यस्ताच्छब्दाभिस्त्वापसत्त्वमविनयमत्युत्तमावमाननमेव
परिवादं लोकमुखे स्फुटं दोषं प्राक् पूर्वं इत्य प्राप्य । अथ

तं प्रागसावविनयं परिवादमेत्य
लोकेऽधुनाऽपि विद्विता परिवदिनीति ॥ १२७ ॥
नादं निषादमधुरं ततमुज्जगार
साऽभ्यासभागवनिभृत्कुलकुञ्जरस्य ।

च परिवादं वीणावादनसाधनं तद्रूपमविनयं प्राप्य अधुना-
ऽप्यद्य थावदपि लोके परिवदिनीति विद्विता ख्याता परि-
वादयोगात् परिवदिनीत्यद्यापि नीयत इत्यर्थः । अथ च
वीणावादनसाधनयुक्ता । यदा सप्ततन्त्रीयुक्ता वीणा परिवदा-
दिनी । भीतो भयानि पश्यतीति न्यायेन पूर्वमपि लोके दृष्टतां
प्राप्ता पुनरपि उत्तमस्य पुरस्तात् प्रागल्भ्ये दोषान्तरं ब्रह्म-
मानेव अप्रतिभावतीति प्राचीनश्लोकार्थहेतुतया योज्यं । परि-
वादः कलङ्के स्याद्वीणावादनवस्तुनीति विश्वः ॥ १२७ ॥

नादमिति । अत्रनिश्चितां कुलं वंशस्य च कुञ्जरः श्रेष्ठस्य
नस्यस्य अभ्यासभाक् समीपवर्तिनी सा तन्त्री वीणावाद्यरूपा
निषादस्वरेण मधुरं अयं नादं उज्जगार उद्गीर्णवती । किम्भूता ।
कृतः सञ्जुतीनां द्वाविंशतिश्रुतियुतानां षड्जादीनां मूर्द्धं नाद-
प्राप्ते कम्पः कम्पितस्वरो यथा, कृतः सह श्रुतिभिर्यथा तथा
मूर्द्धंनि वीणाया एव उपरितनभागे कम्पितः स्वरो यथा,
वीणोर्द्धं समयाङ्गुलिं संयोगाद्भि निषादस्वरो जायते तादृशी
वा । कृतः सञ्जुतीनां द्वाविंशतिविदां सञ्जीतत्रास्यविदां मूर्द्धं
कम्पो यथा वा । तथा विचित्रं करचापसं नानारूपं आरो-

सम्भेरमीव ह्यतसंश्रुतिमूर्धकम्या
 वीणा विचित्रकरचापलमाभजन्ती ॥ १२८ ॥
 आह्वय्य सारमखिलं किमु वल्लकीनां
 तस्या मृदुस्वरमसर्जि न कण्ठनालं ।

शारोहादिक्रमेष अङ्गुलिप्रान्तस्पर्शवन्नेन वादकपाणिचाक्षुषं
 तल्लक्षणमेवानेकस्यानावसानलक्षणं आ सामख्येन भजन्ती निवा-
 दप्रधानं कलितादिमङ्गलगीतं प्रकटीचकारेत्यर्थः । केव । सम्भे-
 रमी इतिमीव । साऽपि अबनिभृत् पर्यतः कुलं वंश उत्पत्ति-
 स्थानं वक्ष्यतादृष्टपर्यन्तभवस्य इतिश्रेष्ठस्य राजसम्बन्धिने वा
 इक्षिनः समीपवर्तिनी सकामा । तथा जातिस्वभावात् हतः
 संश्रुतित्रिरःकण्यः सन्नम्भिरःकण्यो यथा । तथा नामाप्रकारं
 शृणुदृष्टताण्डवं भजमाना सती ततं निषादश्च गजो वदति
 इति ब्राह्मणप्रामाण्यान्निषादस्वरेण मञ्जुसं नादं उद्गिरन्ती ।
 चापलभाभवन्तीत्यपि पाठः । सम्भेरमीति साम्बर्ण्येवोरि-
 त्यधि (पा० ३।२।१३) इत्यदन्तादित्यलुकि (पा० ६।३।६)
 जातिवाचित्वात् ङीष् ॥ १२८ ॥

आह्वयेति । ब्रह्मणा वल्लकीनां वीणानां अखिलं अन्तरं
 वारं श्रेष्ठभागं आह्वय्य तस्या भैम्याः कण्ठनालं घोषादण्डः
 किमु न असर्जि न सृष्टं, अपि तु तमेव सारमाहृत्य तदीयं
 कण्ठनालं सृष्टं । यतो मृदुस्वरं सकलवीणासारनिर्घातत्वादेव
 भैमीकण्ठस्य मधुरतमलं जातमित्यर्थः । यस्मादेवं तेनैव हेतुना

तेनान्तरं तरलभावमवाप्य वीणा
 द्वीषा न कोणममुचत् किमु वा लयेषु ॥ १२६ ॥
 तद्दम्भतिश्रुतिमधून्यथ चाटुगाथा
 वीणास्तथा जगुरतिस्फुटवर्षाबन्धं ।

इतमारतयैव अन्तरं वीणादच्छमध्यगतं तरलभावं लक्षणया
 मन्दशब्दत्वमवाप्य द्वीषा किमु लम्बितेव । वीणास्येषु स्वरवि-
 श्रान्तिरूपासु मूर्च्छनासु विषये कोणं वा लोलाधनुःसदृशा-
 कारं वीणावादनसाधनं सत् नामुचत् । गृहीतसारेऽन्योऽपि
 निःसारतया अगम्भीरान्तःकरणतां प्राप्य द्वीषः सन् आस्येषु
 शृङ्गेषु कोणं कुच्यभागदयसंयोगस्थानं न मुञ्चति । पुष्कलच्छि-
 द्रस्य वीणादच्छसरोऽतिगम्भीरः प्रशस्ततरो भवति अधुरतरं
 वीणा कषति श्लेति भावः । वीणास्वरापेक्षया भैमीस्वरस्या-
 धिक्त्वमेतेन सूचितं । वीणादच्छस्य सच्छिद्रत्वेन निःसारत्वो-
 त्पन्नेन । वीणादिवादने कोणोऽप्येकदेशो गृह्यस्य चेति विश्वः
 ॥ १२६ ॥

तदिति । अथ काकल्युद्धिरणानन्तरं गन्धर्वराजकन्यानां
 वीणाः तद्योर्हृन्मत्योः श्रुतीनां कर्षणां मधूनि अमृततुल्यानि
 भैमीमलप्रियसुतिकारिणीनां चाटुगाथाः स्नाकान् तथा तेन प्र-
 कारेण अतिस्फुटो वर्षाबन्धः तन्वीविनिबद्धाचरविन्यासो यस्मिं-
 कस्यचा तच्च जगुः । यथा येन प्रकारेण वसुमत्वां भूमौ रतिरू-
 पाया भैम्या गृह्यकः पञ्चरवङ्कः कीरः शुक्रो मुदं किरन् ओह-

इत्थं यथा वसुमतोरतिगृह्यकस्ताः
 कीरः किरण्मुदमुदीरयति स्र विन्धाः ॥ १३० ॥
 अस्माकमुक्तिभिरवेध्यथ एव बुद्धे-
 र्गाधं युवामतिमती स्तुमहे तथापि ।
 ज्ञानं हि वागवसरावचनाङ्गवद्ज्ञा-
 मेतावदप्यनवधारितमेव न स्यात् ॥ १३१ ॥

सां हर्षमुत्पादयन् विन्धाः सर्वाः तत्तद्दर्शमात्रादिसहिता गाथाः
 इत्थं वक्ष्यमाणरोत्या उदीरयति स्र । तिर्यग्गोनिः शुकोऽपि
 यथा अवलमात्रेण सर्वा अपि गाथा अनुवदितुं प्रक्रीति तथा
 तस्त्रीषु स्फुटतराशरबन्धान् भैमीगलस्तावकस्योकान् वीणाः
 स्फुटं गायन्ति स्मेति भावः । एतेन गन्धर्वराजकन्यानां वीणा-
 प्रावीण्यं शुक्रस्यापि प्रज्ञातित्रयः सृष्टितः । गृहाषक्ताः पश्चिम्ह-
 गाग्हेकासो गुह्यकाश्च ते, इत्यमरः ॥ १३० ॥

इत्यमिति यदुक्तं तदेवाह । अस्माकमिति । यद्यपि अति-
 श्रयिता मतिः प्रज्ञा यथोक्तौ युवां अस्माकमुक्तिभिर्गाथाहृपा-
 भिरेव अस्मद्वाच्यनाभिः अस्माकं बुद्धेर्गाधं उत्तानार्थत्वं अवे-
 द्यथ एव ज्ञास्यथ एव, तथापि वयं युवां स्तुमहे स्तुम एव ।
 हि यस्मात् भवद्भिर्वा वागवसरे स्तावकादिवचनावसरे सत्यपि
 अवचनात् अभाषणाद्धेतोरेतावत् अत्युन्नतार्थेऽत्यल्पमपि अ-
 स्मादीयं ज्ञानं नावधारितमेव न स्यात् अज्ञातमेव न स्थास्यात्
 इत्यर्थः । तस्मात् स्तुम एव । वर्णनायां क्रियमाणायाम् अथमल्प-

भृशङ्गवाङ्मभुवि राजशिखामणेः सा
त्वञ्चास्य भोगसुभगस्य समः क्रमोऽयं ।

ज्ञानो बडज्ञान इति वा ज्ञातुरथे प्रसिद्धो भवति तस्माद्दर्श-
याम इति भावः । इत्येवं वोषानिवद्गन्धर्वपुत्रीवचनं शुक्रे
अश्ववददित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं । एतेन गन्धर्वपुत्रीभिः
स्वमौद्गृत्यं परिहृतं ॥ १३१ ॥

भृशङ्गदिति । सा भृशङ्गवा हिमाचलसुता पार्वती भोगै-
र्वासुखादिमर्षररीरैः सुभगस्य भूषितस्य राजा चन्द्रः शिखा-
मणिर्यस्य चन्द्रमौलेः अङ्गभुवि उत्सङ्गदेशे, वर्त्तत इति शेषः,
प्रियतमत्वात् । तच्च त्वमपि भीमपुत्रीचन्द्रनादिभोगैर्मनोहरस्य
राज्ञां मुकुटमणेः श्रेष्ठतमस्यास्य नखस्य उत्सङ्गदेशे वर्त्तते,
इत्ययं क्रमः समः । परिपाटी उचिता । पार्वत्या महेन्द्रस्य च
तव नखस्य च राजन्यायाः राजश्रेष्ठस्य च अन्योन्यसम्बन्धः समु-
चित एवेत्यर्थः । अथ च समस्तस्यः । यथा तयोः सम्बन्धः तथा
ध्रुवयोरपीत्यर्थः । अथ वाऽयं ब्रह्मक्षैवरूपः सम्बन्धस्तस्यः । एवं
यद्यपि क्रमः समस्तथापि स पुनर्भेदो विसदृशत्वं यत् नाक-
पास्यस्येन्द्रस्य कलनांशत्वेन एव भवन् तया कलितस्य ख्यातस्य
राजत्वादिन्द्रांशत्वेन प्रसिद्धस्य भर्तुर्नखस्य सम्बन्धिनी अचाप्य-
स्मिन्नपि जन्मनि भवती सती पतिव्रता । अपि शब्दात् केवल-
मत्रैव किन्तु जन्मान्तरेऽपि त्वं सत्येव । अन्यथाऽत्रापि सतीत्वानुप-
पत्तेः । पार्वती तु ब्रह्मकपालस्य कलनया करे धारणाया

यन्नाकपालकलनाकलितस्य भर्तु-

रचापि जन्मनि सती भवती स भेदः ॥ १३२ ॥

एषा रतिः स्फुरति चेतसि कस्य यस्याः

स्यते रतिं द्युतिरय त्वयि चातनोति ।

कलितो विदितो न भवति अकपालकलकलनाकलितस्ता-
दृशोऽपि न भवति । कपालितेन ज्ञातस्तु भर्तुर्महेन्द्रस्य सम्ब-
न्धिनी पूर्वजन्मनि दृष्टापत्यत्वे एव सती न तु हिमवदपत्य-
त्वेऽपीति महद्देश्यम् । हरस्य नक्षत्र चोक्तवकलक्षेपसाम्यत्वेऽपि पार-
्श्वत्याश्व किञ्चिदेव ब्रह्मक्षेपसाम्यं न तु सर्वम् उक्तरीत्या तवा-
धिकत्वादित्यर्थः । हिमवदपत्यत्वे पार्श्वत्या सतीतोक्तेर्निन्दा ना-
त्रङ्गनीया भैमीश्रुतिपरस्य सतीब्रह्मस्य पार्श्वत्या नामपरल-
माचखावर्त्तकत्वेनोक्तेर्निन्दापर्यवसानाभावात् ॥ १३२ ॥

एषेति । एषा भैमी कस्य वा चेतसि रतिः कामप्रियेति
स्फुरति । अपि तु न कस्यापि यतो यस्या इतस्या द्युतिः काव-
कान्तिः रतिं कामप्रियां स्यते । अथ च अनुरागं प्रसूते अर्थात्
त्वयि अङ्गजत्वात् कान्तिः पुत्री । रतिस्य तत्पुत्री वा ब्रह्मास्य श्रीः
येयं रतिरिति कस्य वा चेतसि मतिः स्थास्य कस्यापीत्यर्थः । अथ
वा त्वय्यपि विषये चैय्येषेण हरसम्बन्धिना वीक्षणेन दृतोसनेषेण
खिखीकृतः न्यूनोक्ततः निर्जरत्वेन देवत्वेन सिद्धोऽमरतरूप
आयुषोऽध्वा मार्गे यस्य तादृशस्य मकरध्वजस्य कामस्य मंत्रस्य
रूपसादृश्यात् किमयं काम इति सन्देहः को वा तनोति अपि

त्रैय्यक्षवीक्षणखिलीकृतनिर्जरत्व-
 सिद्ध्ययुरध्वमकरध्वजसंग्रयं कः ॥ १३३ ॥
 एतां धरामिव सरिच्छविहारिहारा-
 मुक्तासितस्वमिदमाननचन्द्रभासा ।

तु न कोऽपि करोति । कामस्य हरिण दग्धत्वात् सन्देहनिवृत्ति-
 रित्यर्थः । आ इत्याश्चर्ये । यस्य तव अङ्गजा कान्तिर्यतो रतिं
 स्रते ततो रतिः सा तवापि न स्त्री । सा कामस्य स्त्री । तस्मात्
 त्वयि कामसंग्रयं कोऽपि न करोतीत्यर्थं इति नखं प्रति तद-
 चनं शुक्रेण अश्ववादीदिति वा । रतिकामाभ्यामपि युवामति-
 तमां सुन्दराविति भावः । त्रैय्यचेति सन्मध्ये अणि, नव्याभ्या-
 मिति (पा० ७।३।३) वृद्धिनिषेधे पूर्वमैजागमः ॥ १३३ ॥

एतामिति । हे नख त्वं विभासि । किम्भूतः । एतां भैमीं विभ्रत्
 अङ्गे धारयन् । किम्भूतां । सरितां नदीनां हविं कान्तिं हरन्ति
 तच्छीला उज्ज्वलतरा मौक्तिकहारा यस्यास्तां । तथा वेषां
 अन्नः अन्नर्वेदि वेदिकामध्यं तददतिक्रमा श्रीः शोभा यस्याः,
 अन्नर्मध्ये वेदिवदतिक्रमा श्रीर्यस्या वा । तथा जनमनसां प्रियः
 आनन्ददायी मध्यदेशः शरीरमध्यभागो यस्यास्तां । किम्भूतस्त्वं ।
 अस्या भैम्या आननं तल्लक्षणसुन्दरस्य भासा कान्त्या उक्ता-
 सितः हर्षं प्रापितः । क इव । चन्द्रभासा वृद्धिं प्रापितः पयसां
 रात्रिः समुद्र इव । कामिव । धरां भूमिव । यथा पृथ्वीं अङ्गे
 धारयन् समुद्रः शोभते । किम्भूतां धरां । सरितो नद्या एव

विभ्रद्विभासि पयसामिव राशिरन्त-

र्वेदश्रियं जनमनःप्रियमध्यदेशां ॥ १३४ ॥

दत्ते ज्यं जनितपत्रनिवेशनेयं

साक्षीकृतेन्दुवदना मदनाय तन्वी ।

इत्या कान्या हरिणो मनेहरा हाराः यस्यासां । तथा जन्त-
र्वेद्यास्ता यान् गङ्गायमुत्तममध्यमवा श्रीर्यस्यासां । तथा जनम-
नसां प्रियो मध्यदेशो विन्ध्यहिमाचलान्तरभूभागरूप आर्या-
वर्त्तपरपर्यायः पुण्यभूतो मध्यदेशो यस्यासां ।

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत् प्राङ्मण्डलादपि ।

प्रत्यगेव प्रयामाञ्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

इति मनुः । इदमाननं षष्ठीषमासः ॥ १३४ ॥

दत्त इति । जितानि यस्त्रीभिः कस्यर्थादिविरचितानि
यत्र निवेशनानि मकराद्याकारपत्रवस्त्रोत्थितानि यस्यां वा
पत्रवस्त्रोत्थिता, तथा अक्षिभ्यां सह वर्त्तमानः साक्षः यसाक्षः
साक्षःकृतः सनेकसां प्रापितः साक्षीकृतः स साक्षविन्दुश्च स एव
वदनं यस्याः सा चङ्गाधिकवदना इयं तन्वी कृत्वाङ्गी भैमो-मद-
नाय ज्यं दत्ते । एवंविधभैमीदर्शनेन कामो नितरामुत्तमतीत्यर्थः ।
अथ च कामप्रय ज्यं दत्ते । एवंविधभैमीदर्शनवस्त्रीकृतस्त्वं का-
मेन जीयस इत्यर्थः । यच्च कायकान्या भर्त्सिते जिते मत्स्य-
केतुः कामो येन तस्य तव अथ भैम्या विषये भुक्तिरेवैतच्छ-
रीरोपभोगः एतन्मध्य उदरभागे स्थितस्य वर्त्तमानस्य दुर्बल-

मध्यस्थदुर्बलतमत्वफलं किमेत-

ङ्क्तिर्यदत्र तव भर्षितमत्स्यकोतेः ॥ १३५ ॥

तमत्वस्य कार्श्वस्य फलं परिपाकः किमिति प्रश्नः, सम्भावना वा । अतिसुन्दरस्य तवैतच्छरीरभोगेऽतिहृद्यैतदुदररामणीयकमेव प्रयोजकमित्यर्थः । अथ च मध्यदेशवर्तिनोऽतिकार्ष्वस्य फलं एतदेव यदतिसुन्दरस्य तवात्र भुक्तिर्नामेत्यर्थः । कामेन तव विजये एतन्मुखचन्द्रस्य च साक्षाद्द्रष्टव्यत्वात् साक्षितं युक्तं । अथ च कामेन जितमिति कामस्य जयदाने साक्षीकृता इन्दुवदनाः स्वस्य उपयाताः । अपि हि कामेन ग्लोभैमीवशीकृत इति जानन्ति एवं सत्यपि क्रूरोत्सादिना तर्जितः कामो येन तस्य तव अन्यस्मिन् भैमीविषये क्व विवादविषयोपभोगो स्वजयं कामं क्रूरोत्साः सन्नर्ज्यं तदीयमन्यं भैमीरूपं वा विषयं त्वं भुङ्क्ष्व । एतदुदरमध्यवर्तिनो कार्ष्वस्य फलं किं रामणीयकातिशयात् परित्यक्तुमशक्तः सन् अन्यदीयमपि विषयं बलादन्वायेनैव भुङ्क्ष्वे इत्यर्थः । अथ च मध्यस्थानां सभ्यानां दुर्बलतमत्वस्य ज्ञानदौर्बल्यस्य नियन्त्रणमसामर्श्वस्य स्वदत्तजयनिर्वहणाशक्तत्वस्य वा फलं परिपाकं किमिदमिति सम्भावना, अत्रापि विवादपदे साक्षिवादं कृत्वा जयपत्रदानपुरःसरं एकस्यै जयपत्रं दीयते । तत्र निर्णये कृतेऽपि मध्यस्थस्य दुर्बला भवन्ति तर्हि पराजितोऽप्येको स्वजयमपि दितोयं तिरस्कृत्य तदीयं विवादं पदं चेत्त्रादिकं बलाहृष्टे, कथमन्यथा ससाक्षिकजय-

चेतोभवस्य भवती कुचपचराज-
 धानीयकेतुमकरा ननु राजधानी ।
 अस्यां महोदयमहस्पृशि मीनकेतोः
 के तोरणं तरुणि न भ्रुवते ध्रुवौ ते ॥ १३६ ॥

वचदृष्टं निर्भस्य अग्नोन्नदोयभुक्तिं करोतीत्यर्थापत्तिः । वाची-
 कृतेति तेन सहेति तुल्ययोग इति (पा० १।१।३८) वज्रग्रीहिः ।
 वज्रग्रीहौ सक्त्यच्छोरिति (पा० ५।४।११३) वचिचिः । पचे
 वाचाद्गृहरीति (पा० ५।१।८१) इगौ चिः ॥ १३५ ॥

चेत इति । ननु भैमी भवती चेतोभवस्य राजधानी । कीदृ-
 शी । कुचपचेषु राजानः श्रेष्ठाः पचवस्य इत्यर्थः, तेषु धानीयः
 स्थापनीयः । यद्वा कुचपचमेव राजधानी चो राजधानी-
 धमन्वीकेतुर्ध्वजस्त्रिभूतो मकरो मस्यो यस्यां च राज्ञो मु-
 ख्यावस्थाननगरी राजधान्यां साभिज्ञानचिह्नरूपः पताका-
 दिध्वजो भवति । तथा च केतुभूतस्य मकरस्य तत्कुचयोर्वर्त्त-
 मानत्वात् तं कामराजस्य राजधानी वाचाकामनगरी । मद्-
 नस्यय्येव वर्त्तत इत्यर्थः । अत एव हे तरुणि आरूढयौवने भैमि
 के जना मीनकेतोर्मकरध्वजस्य सम्मन्त्रिनं महोदयरूपं महं
 सत्सवं महान् अभ्युदयो यस्मिंसादृशं वा उत्सवं सूर्यनद्यां स्वस्वा-
 मिकामोत्सववत्यां अस्यां भवद्रूपायां राजधान्यां ते तव भ्रुवौ
 तोरणं न भ्रुवते । अपि तु सर्वेऽपि जनास्तद् भ्रूयुगं कामाभ्यु-
 दयोत्वितवक्रितत्रिखं वंशदयनिवद्धं आम्नादिमाङ्गलिकसुना-

अस्या भवन्तमनिग्रं भवतस्तथैनां
 कामः अमं न कथमृच्छन् तामगच्छन् ।
 छायेव वामथ गतागतमाचरिष्णो-
 स्तस्याध्यजअमहरा मकरध्वजस्य ॥ १३७ ॥

सपत्न्यवरूपं तोरणमेव वदन्ति । कामस्वदेकाग्रयः सन् सर्वो-
 त्कर्षेण वर्तत इति भावः । पचराजीत्यपि पाठः स्पष्टार्थः रा-
 जेति पाठो मुख्यः । राजाहः इत्यादिना (पा० ५।४।८१) स-
 मासान्तगृह् ॥ १३६ ॥

अस्या इति । हे नस्य अस्या भैम्याः सकाशात् भवन्तं अ-
 निग्रं गच्छन्, तथा भवतः सकाशात् एनां भैमीं अनिग्रं गच्छन्
 प्राप्नुवन् यातायातं कुर्वन् कामः कथं नाम अमं गच्छन्तु ग-
 च्छन्तु अपि तु अमं न गच्छत्येव । सदा यातायातं कुर्वन्
 अमं गच्छतीति युक्तमेव । अथ वा यस्मात् वां युवयोः छाया
 कायकान्तिरेव उक्तरीत्या गतागतमाचरिष्णोस्तस्य मकरध्व-
 जस्य अध्वनि जातं अमं हरति अमहरा एवम्भूता भवतीति
 श्रेयः । दृश्यमानभवच्छोभावनादेव यातायातअमं न वेत्ती-
 त्यर्थः । अथ च दृश्यच्छादिनिर्मितच्छायाभागे गतागते
 कुर्वन्तः पुरुषस्त अमं हरत्येव । भैम्यास्तस्येव कामस्तव च
 भैम्यामेव नान्यचेत्येवं परस्परानुरागः कुचापि नास्तीति
 भावः ॥ १३७ ॥

खेदास्रवप्रणयिनी तव रोमराजी
 रत्यै यदाचरति जागरितव्रतानि ।
 आभासितेन नरनाथ मधूत्यसान्द्र-
 मग्न्यासमेषुशरकेसरदन्तुराङ्गः ॥ १३८ ॥

खेदेति । हे नरनाथ खेदो घर्षजलं तस्मिन् तेन वा आ-
 स्रवः खानं तत्र प्रणयिनी प्रीतिमती सान्त्विकसञ्जातखेदपूर-
 व्याप्ता तव रोमराजिः रत्यै सुरतार्थं जागरितस्य उदुङ्खल
 व्रतानि उद्वतरोमाञ्जनिचयान् यदाचरति उन्मिद्रा भवतीति
 धावत् । तेन कारणेन रोमाञ्जेन वा त्वं मधुनः पुष्परसस्रोत्या-
 जेनोदयेन सान्द्रः पुष्परसपूरेण निरन्तरं व्याप्तत्वाच्छरीरा-
 न्तःप्रविष्टाः असमेषोः कामस्य पुष्परूपा व्रराक्षेष्वां केशरैः
 पिच्छप्रायेर्दन्तुरं उच्चावधीकृतं अङ्गं वक्ष्य एवकृतस्य खेदरो-
 माञ्जो युक्तत्वात् प्रत्यङ्गमन्तर्मध्ये समधुकामवाणमन्धिवहिर-
 वस्त्रितो यत्र तत्र रागव्याप्ताङ्ग इवाभासि भैमीयोनात् सखे-
 दरोमाञ्जो रिरंसुः कामशास्त्रयोजितः सुतरां शोभसे इत्य-
 र्थः । अथ च रोमराजिर्दूतीस्त्वानीया । तथा च तव दूते
 रोमराजिः कृततीर्थस्त्वाना रत्यै कामप्रियां त्वदधीनां कर्तुं
 यस्मात्प्रामरणादिनियमान् करोति तेन कारणेन विमिश्रित-
 मग्नकामवाणपिच्छसम्भृत इव शोभसे । अन्याऽपि तद्वशीकृत-
 स्त्वाना रत्यर्थं कान्तेन सह खेदात् सकलां रात्रिं जागर्त्ति
 ॥ १३८ ॥

प्राप्ता तवापि नृप जीवितदेवतेयं
घर्मान्मुशीकरकरं वनमम्बुजाक्षी ।
ते ते यथा रतिपतेः कुसुमानि वाणाः
स्नेहस्तथैव किमु तस्य शरक्षताक्षं ॥ १३६ ॥
रागं प्रतीत्य युवयोस्तमिमं प्रतीची
भानुश्च किं ह्यमजायत रक्तमेतत् ।

प्राप्तेति । हे नृप अम्बुजाक्षी तव जीवितदेवता प्राणेश्वरी इयं
भैरव्यपि घर्मान्मुशीकरकरं वनं स्नेहजलविन्दुमिश्रणं प्राप्ता ।
इयमपि त्वदीयस्पर्शवशात् सात्त्विकस्नेहयुक्ताऽभूदित्यर्थः । न
केवलं तमेव स्मितः, अपि तु इयमपीत्यपेरर्थः । अथ च देवतायाः
स्नेहो नास्ति इयन्तु देवताऽपि सस्नेहेति चित्रमित्यपि ब्रह्मार्थः ।
अतश्च कुसुमान्येव यथा येन प्रकारेण ते ते भैमीकरचरणादि-
रूपेण प्रसिद्धपराक्रमाः मोहनशोषणादिकाः कामवाणाः तथैव
तेनैव प्रकारेणाद्यं स्नेहस्तस्य कामस्य सम्बन्धि कामेन रचितं शर-
क्षताक्षं स्त्रीयवाणप्रणहधिरं किमु । एतस्याः कामवाणविद्धत्वात्
स्नेहः । तज्जन्यप्रणहधिरत्वं नैव सम्भावयितुं युक्तं यादृशो यश्च
स्तादृशो वस्त्रिरिति न्यायेन पुष्पवाणानां धवसत्वात् तज्जन्यं
हधिरमपि तादृगेव युक्तं इति स्नेहजलस्य हधिरत्वं युक्तमित्यर्थः ।
कुसुमाङ्गरागसगनादा रक्तत्वात् स्नेहजलस्य हधिरत्वं युक्तं ।
इयमपि कामवाणविद्धा रिरंसुरस्तीति भावः ॥ १३६ ॥

रागमिति । प्रतीची दिक् भानुश्च एतदयं युवयोः तं सात्त्विक-

तदीक्ष्य वा किमिव केलिसरित्सरोजैः
कामेषुतोच्चिनमुखत्वमधीयमानं ॥ १४० ॥

कखेदरोमाञ्चसूचितं इमं प्रत्यक्षदृश्यमिव अनुरागं प्रतीत्य किं
ज्ञालैव रक्तं अजायत लोहितवर्णमभूत्, भैमीनसाविदानो रि-
रंश्च अपि दिवामैथुननिषेधभिया याञ्चक्षौ वर्त्तते । तस्माद्रात्रिं
करिष्यामीति सूर्यमखं प्रापयितुमिव प्रतीची रक्तवर्णाऽभूत् ।
इदानीं मथाऽप्यखं गन्तुं युक्तमितीव सूर्योऽपि रक्तवर्णाऽभू-
दित्यर्थः । अथ च सरागौ युवां दृष्ट्वा तदद्यमपि सरागमभूत् ।
अथ च युवयोरेव केलिसरितः सरोजैः कमलैः तद् भानुप्रती-
चीरूपं रक्तमिद्युनं वीक्ष्य वां भैमीनसौ च वीक्ष्य किं दृष्ट्वैवेह
सन्ध्यासमयकामस्य इषुतोच्चितं अरत्वद्योग्यं मुखं अयं येषां त-
द्भावत्वं तीक्ष्णायत्नं अधीयमानं अभ्यस्यमानं विद्यत इति शेषः ।
वाञ्छ सांनुरागौ दृष्ट्वा कमलैर्मुकुलीभवनव्याजेन पुष्यवाणती-
क्ष्णायत्नमनुभूयते किं । कामो हि रिरंसुस्तीपुंभौ दृष्ट्वा तीक्ष्ण-
मुखैः अरैर्विन्ध्यतीत्यर्थः । अथ च एतौ भैमीनसौ प्रतीचीभा-
स्करौ च यदि सरागौ जातौ तर्होदानो रात्रिः सन्निहिताऽ
स्तीति अस्माभिरपि मुकुलीभावं प्राप्तुमुचितमिति तैरपि मुकु-
लीभूतं । पद्मानां सङ्कुचितमुखत्वं कामअरत्वद्योग्यं तीक्ष्णमुखीभा-
वेनोत्प्रेक्षितं सन्ध्याकालो जातः, कमलानि च मुकुलितानि इति
भावः ॥ १४० ॥

अन्योन्यरागवशयोर्युवयोर्विलास-
 स्वच्छन्दताच्छिदपयातु तदालिवर्गः ।
 अत्याजयन् सिचयमाजिमकारयन्वा
 दन्तैर्नखैश्च मदनो मदनः कथं स्यात् ॥ १४१ ॥
 इति पठति शुके मृषा ययुस्ता
 बद्धनृपकृत्यमवेत्यसाम्बध्यवेलां ।

अन्योन्येति । आलिवर्गः अन्योन्यरागेण परस्परानुरागेन
 रमसाभिलाषेण वन्नयोः रिरसंभयाऽन्योन्याधीनयोर्युवयोर्विलास-
 स्वच्छन्दतां निःबद्धप्रवृत्तिं हिनन्ति कामक्रीडाविप्रकारी
 यस्मात् तस्मादपयातु गृहादहिर्निर्गच्छतु, वस्मान् मदनः कामः
 सिचयं वसनं अत्याजयन् अपरिहारयन्, अर्थात् स्त्रीपुंसौ,
 तथा दन्तैर्नखैश्च करणभूतैः आजिं सङ्ग्रामं एतैरपलक्षितं वा
 नागाबन्धकरसुरतमल्लयुद्धं च स्त्रीपुंसौ अकारयन् यन् माद-
 यतीति मदनः मदकारी कथं वा स्यादपि त्वेवमेव कारयन्
 मदनो हर्षकारी भवेदेव तस्मान्मखीवर्गो गृहादहिर्गच्छति-
 त्यर्थः । मदनः कथं स्यात् कथं भवेत्, मदनः, गन्धादित्वात्
 स्तुः ॥ १४१ ॥

इतीति । ता गन्धर्वराजपुत्र्यः सख्यश्च शुके इति पूर्वोक्तं प-
 ठति सति व्यक्तं भावमात्रे सति गन्धर्वपुत्रीवीणागिवद्धा गाथाः
 स्पष्टमनुवदति सति साम्बध्यवेलां दिनरात्रिसन्धिवेलायां भवं बद्ध-
 नृपकृत्यं सन्ध्यावन्दनं सायं होमादिकं बलस्य नित्यकर्षं अवेत्य

कुपितनिजसखीदृशार्द्धदृष्टाः

कमलतयेव तदा निकोचवत्यः ॥ १४५ ॥

अह्लात परमृतःसुहिसुहीति

अनुवचनस्रगनूक्तिसुचुचुः ।

ज्ञात्वा मृषालोकमेव अत्रेदानीं भवतीभिः न स्नातव्यमिति
शुकोस्मान्निष्काशयति तर्हि वयं याम इति मिषामात्रेषु चयुर्म-
हादृहिर्निर्जम्बुः । रिरंसुरपि नलः सन्ध्यावन्दनादिसमये नि-
त्यकर्षाद्यतिक्रम्य सम्भोगं न करोति रिरंसुर्भैम्यपि स्वयं ग्रहं न
करोति इति यद्यपि ता जानन्ति तथापि भैमीपरिहासार्थं
तादृशं शुकवचनमेव व्याजीकृत्य वह्निर्निर्गता इत्यर्थः । किम्बू-
तास्ताः, कमलतयेव कमलरूपत्वेनेव तदा सन्ध्यासमये निको-
चवत्यः सङ्कोचवत्यः । कमलानि सन्ध्यायां सङ्कुचन्ति । तादृ-
श्या वृषागमनारम्भेण प्रीडास्त्रीसमञ्जननात् कुपिताया निज-
सख्या भैम्या दृशार्द्धेन एकदेशेन दृष्टाः विखोकिताः सङ्कोच-
त्वात्प्रवृत्तीयभामतिर्यग्व्यापारेष्वैव दृष्टाः । कुपिता हि मानि-
नी दृग्गन्तेन पश्यति । निकोचः भावे घञ् ॥ १४५ ॥

अह्लातेति । सख्या पूर्वमानीतःपरमृतःकोकिखोऽपि उन्म-
त्तत्वात् स्वभावाच्च जातो नेत्रयो रानो सौहित्यं यस्य एवंविधः
सन् सुहिसुहीत्येवं रूपं शब्दमह्लात, पिकः स्वभावादेव सुहि
सुहीत्येवं चुकुजेत्यर्थः । तत्रोत्प्रेचते । पठिता समाप्तिं प्रापिता
नलस्य नृत्तिस्तुतिर्भेन तं स्तुतिं कृत्वा तृष्णोभूतं कीरं शुकं प्रतीव

पठितनलनुतिं प्रतीव कीरं

तमिव नृपं प्रति जातनेत्ररागः ॥ १४३ ॥

तुङ्गप्रासादवासादथ मृगकृशतामायतीं केलिकुल्या-
मद्राक्षोदर्कविम्बप्रतिहृतमणिना भीमजा राजमाना ।

उद्दिश्येव स्तुहिस्तुहीत्यहृत । रे कीर किमिति तूष्णीभूतोऽसि
इतःपरं नलस्य स्तुतिं कुर्विति नलस्तुतौ बुद्धिं प्रावर्त्तयदिवे-
त्यर्थः । एवं वचने पिकस्य कथं सामर्थ्यमित्याशङ्क्याह । अत्रा
वीणानिबद्धशुकानूदितवचनस्य तस्याः अनूक्तिः सर्वानुवादः
तथा वित्त प्रसिद्धा प्रवीणाचक्षुर्यस्य तादृशः, शुकानूदितं सर्व-
मनुस्य इतःपरमपि स्तुहिस्तुहीत्याहेत्यर्थः । नेत्ररानेत्युत्प्रेक्षते
तं नलं प्रतीव लक्षीकृत्येव जातनेत्र प्रीतिंसुन्दरतरं नचना-
न्दकारिणं नलं दृष्ट्वा जातनेत्रप्रीतिः स्तुहिस्तुहीत्यहृतेत्यर्थ
इति रागशब्देनोत्प्रेक्षा अनूक्तिःपुञ्जुरिति तेन वित्त इति (पा०
५।२।२६) पुञ्जु ॥ १४३ ॥

तुङ्गेति । अथैवं वीणाकृशतामायतींशुकानुवादिशुकानुवादानन्तरं भी-
मजा केलिकुल्यां क्रीडाकृशिमनदीमद्राक्षोत् । किभूतां भैम्याः
तुङ्गे उच्यते प्रासादे वासात् स्थितेर्हेतोः मृगं कृशतां आयतीं
प्राप्नुवतीं । अधेदेशे स्थिता स्वयं महीसस्युचतरदेशे स्थितां भैमां
प्रत्यक्षीयस्वेन प्रतिभासमाना तामित्यर्थः । तथा अस्मगामिनो-
र्कविम्बस्य प्रतिहृत्या प्रतिविम्बरूपेण महाप्रकाशेन मणिना
राजमाना । तथा वक्रं वक्रं स्वभावकुटिलं व्रजन्तो गच्छन्तो, अत

वक्रं वक्रं व्रजन्ती फणियुवतिरिति चक्षुभिर्व्यक्तमुखा-
ऽन्योन्यं विद्रुत्य तीरे रथपदमिथुनैः स्रष्टितामार्त्तिकृत्या ॥१४४॥
अथ रथचरणौ विलोक्य रक्ता-
वतिविरहौ सतमाहताविवाहौ ।

इव फणियुवतिरिति कृष्णसर्षपमिति चक्षुभिः चासन्नोलैः रथ-
पदमिथुनैश्चक्रवाकस्त्रीपुंसयुगलैः व्यक्तं स्पष्टं सक्तमन्योन्यं परस्परं
ब्रथा तथा तीरे विषये विद्रुत्य पलाय्य कर्षाभते वा हे तीरे प्रति-
ज्जला चार्त्तिकृत्या विरहपीडासन्नन्धिना रतेन कृत्वा स्रष्टितां
प्रकटीकृतां । दूरस्थत्वात् शान्ध्यतमघाटतलाच्च स्पष्टतरमदृश-
मानाऽपि तदीचमिति चक्रवाककूजितेन ज्ञापिता । फणियुव-
तिरिति स्रष्टितामिति वा । कृष्णसर्षपि कृष्ण भवति सूर्यविन्-
तुस्त्रेण त्रिरस्त्रेण मणिना प्रोभते च । वक्रं वक्रं व्रजिताश्च दृष्ट्वा
जनाः पक्षिणो वा पलाय्य दोगस्त्रोपस्रष्टिताः परस्परसह-
वासं मुञ्चन्ति । सूर्यमखं जिगमिषुं दृष्ट्वा चक्रवाकमिथुनानि
शान्धविरहपीडया रतं कृत्वाऽन्मोक्तं मुक्त्वा पलाय्य केसिकुल्या-
परावारे तीरे तिष्ठन्तीति भैमी ददर्शेत्यर्थः । उच्यतेऽस्मिन्निति
वासः । तुङ्गप्रासादमारुह्य चद्राणीदिति अहोपो वा ॥१४४॥

अथेति । अथ केसिकुल्यादर्शनानन्तरं सा भैमी रक्तौ पर-
स्परानुरक्तौ स्वभावेन रक्तवर्णौ च अतिविरहोसन्नतं मितरां
वियोगासहिष्णुतयाऽऽहतेौ कामन्नरैर्विद्वेौ, अस्त्रैः हधिरैरिव
रक्तौ रथचरणौ चक्रवाकौ विलोक्य तं वर्त्तमानपद्मानां सुप्ति-

अपि तमद्वयत पद्मसुप्तिकालं
 असनविकीर्णसरोजसौरभं सा ॥ १४५ ॥
 अभिलपति पतिम्प्रति स्र भैमी
 सदय विलोक्य कोकयोरवस्थां ।
 मम हृदयमिमौ च भिन्दतीं ह्य
 क इव विलोक्य नरो न रोदितिमां ॥ १४६ ॥

कालं सङ्कोचसमयं साद्यं सन्ध्यासमयमपि विरहपीडितकोक-
 दर्शनदुःखेन सञ्जातश्रवणे निश्वासभरसं निर्गमेन कृत्वा वि-
 कीर्णं सरोजसौरभं चस्मिन्, तादृशं अकृत, सन्ध्यासमये पद्म-
 सङ्कोचात् सौरभासश्चवेऽपि निश्वासमोचनेन पद्मिनीत्वात् पद्म-
 शोभन्ध्वं तदाभीमपि विस्मारयति स्मेत्यर्थः । तौ तादृशौ
 वृष्टा भृशं निःश्वासेत्यर्थः । अन्योऽप्यस्रवृतरक्तपादं वृष्टा
 धृशं निःश्रविति । विरहासहताहताविवाहैरिति पाठः सु-
 धोष्यः । रथशरणी पुमान् स्त्रिया (पा० १।२।६७) इत्येक-
 शेषः ॥ १४५ ॥

अभीति । भैमी पतिं प्रति इति अभिलपति स्र अवे-
 चन् । इति किं । हे सदय सकृदप्य तं कोकयोरवस्थां विरह-
 विक्रमलं विलोक्य सा कष्टं । इमौ कोकौ भिन्दतीं पृथग्देहा-
 वस्थितौ कुर्मतीं अत एव मम भैम्या अपि हृदयस्य एतच्छो-
 केन विदारयन्ती इमां कोकयोरवस्थां विरहविक्रमलं विलोक्य
 क इव नरः सचेता मनुष्यो न रोदिति अपि तु सर्वोऽपि

कुमुदमुदमुदेष्यतीमसोढा
 रविरविलम्बितुकामतामतानीत् ।
 प्रतितरु विरुवन्ति किं शकुन्ताः
 स्वहृदि निवेशितकोककाकुकुन्ताः ॥ १४७ ॥

परिदेवर्गं करोत्येव । सदयत्वात्तव दुःखं भविष्यतीति किं व्यक्र-
 म्यमित्यर्थः ॥ १४६ ॥

कुमुदेति । हे प्रिय रविः उदेष्यतीं उत्पत्त्यमानां कुमुदानां
 मुदं विकासरूपं हर्षं असोढेव सोढुमशक्नुवन्निव अविस्मृतं
 सत्वरं गन्तुकामो यश्च तद्भावयता तां अतानीत् विस्तारित-
 वान् । आसन्नास्त्रमयो वर्तत इत्यर्थः । तथा शकुन्ताः पक्षिणः
 प्रतितरु विरुवन्ति विशेषेण इतं कुर्वन्ति आसन्ननेत्रनिमीलना-
 वासार्थिणो विरुवन्तः सन्तः स्वस्वनिवासवृत्तं प्रतिगच्छन्तीत्यर्थः ।
 तत्रोत्प्रेधते स्वहृदि निवेशिताः कोकानां काकवः श्लोकविहता
 विरावा एव अतिपीडाकारित्वात् कुन्ताः भस्त्रायैस्तादृशाः किं ।
 चक्रवाकश्लोकपीडिता इव पक्षिणः क्रन्दन्तीत्युत्प्रेषा । अन्योऽपि
 वैरिणां उदेष्यतीं अभिवृद्धिं असहमानः सत्वरं कुत्रचिद्ग-
 च्छति । तथा अपरः सक्षपः कश्चिद्दुःखितं कश्चिद्दृष्ट्वा क्रन्दति ।
 सोढा ह्वम् । मुदं नलोकेति (पा० २।२।६८) षष्ठीनिषेधः । उदे-
 श्यती आच्छीनद्योरिति (पा० ७।१।८०) विकल्पानुमभावः
 ॥ १४७ ॥

अपि विरहमनिष्टमाचरन्ता-
वधिगमपूर्वकपूर्वसर्वचेष्टै ।
इदमहह निदर्शनं विहङ्गौ
विधिवशचेतनचेष्टितानुमाने ॥ १४८ ॥

अपीति । हे प्रिय स्त्रियानिष्टमपि विरहमाचरन्तौ स्त्रयमेव
कुर्वाणौ तर्हि सदास्त्रानिष्टाचरणस्त्रभावावेव भविष्यत इत्यत
आह । अधिगमो ज्ञानं तत्पूर्विकाः पूर्वा विरहाचरणात् प्रा-
चीनाः सर्वास्त्रेष्टा कर्त्तव्यता ययोस्तौ । अधिगमो लाभो हित-
मिति यावत् । तत्पूर्विकास्तदुद्देश्या पूर्वास्त्रेष्टा ययोस्तादृशी
वा । बुद्धिपूर्वकारी हि स्त्राहितेन प्रवर्त्तते, कोकयोश्च दिने
भोजनादयः सकलास्त्रेष्टा ज्ञानपूर्विकाः स्त्रहिताः । एवं सति
अनेनैव स्त्रभावादयेतौ सन्ध्याद्यां अकस्मादेवान्योन्यविरहे स्त्रय-
मेव यस्मादाचरतः तस्माद्विधिवशं देवाधीनं चेतनानां प्रा-
णिनां चेष्टितं पूर्वकर्माधीनं प्राणिनामाचरणमित्येवंरूपे अनु-
माने कार्यकारणविशेषज्ञाने विषये यावेतौ विभिष्टौ विहङ्गौ
कोकौ । इदमेव निदर्शनं, अथमेव दृष्टान्तः । अहह अहुते खेदे
वा, तस्मात् प्राचीनकर्मानुसारेणैव प्राणी कदाचित् हितं कदा-
चिच्चाहितमाचरतीति भावः । प्राणिनो देवाधीनचेष्टिताः
ज्ञानेऽपि प्रतिकूलतया प्रवर्त्तमानत्वात् । चक्रवाकवत् । इत्युप-
मानं ॥ १४८ ॥

अङ्घ्रिस्थारुषिमेष्टकाविसरपैः शोषो कृपाणः स्फुटं
 कालोऽयं विधिना रथाङ्गमियुनं विच्छेत्तुमन्विच्छता ।
 रश्मिघ्राहिगरुतमदयजसमारब्धाविरामधमौ
 दण्डभाजिनि भानुग्राहवलये संसृज्य किं निज्यते ॥१४९॥

अङ्घ्रिति । स्फुटमुत्प्रेषते हे प्रिय रथाङ्गमियुनं विच्छेत्तुं
 विबोक्तुं । अथ च विशेषेण विदारयितुं अन्विच्छतां विधि-
 ना ब्रह्मणा देवेन वा अथ कालः बन्ध्यासमय एव स्फुटं खड्ग-
 मुत्प्रेषागतं कालः कृष्णलोहमयः कृपाणः भानुग्राहवलये
 सूर्यरूपे ग्राहचक्रे संसृज्य संयोज्य निज्यते किं तीक्ष्णोक्रियते
 किमित्यर्थः । किञ्चूते वलये । अस्तमयकालसन्निधात् अङ्घ्रिस्थः
 किरणस्रोऽरुषिमा स एव दृष्टकाविसररानि दृष्टकाचूर्णप्रसा-
 ररानि तैः शोषे रत्नवर्षे तथा रश्मिघ्राहिषा गदत्ततोऽय-
 जेन अदशेन समारब्धाऽविरामा गिरां धमिर्भ्रमणं तस्मिन्
 सदा अदशेन कृतभ्रमणे । अथ वा आकर्षणरज्जुयादिभिः
 अदृष्टसमैसादन्नेजस्त्रिभिर्बलिभिः पुरुषैः आरब्धनिरन्तरध-
 मणे तथा दण्डसंज्ञकेन सूर्यपार्श्ववर्तिना भाजिनि शोभन-
 प्रीले । अथ च ग्राहचक्राधारभूतेन आकर्षणरज्जुसंयुक्तेन
 दाहमयेन दण्डेन शोभमाने बलिहितासमयसूर्यग्राहसम्बन्धा-
 समयसन्निधात्तत्रवाक्युगं तीक्ष्णतरखड्गविदारितमिव विधि-
 वन्नादियुक्तं सत् व्यथत इति भावः । अन्योऽपि किञ्चिच्छेत्तुं
 खड्गमुक्तविशेषणविशिष्टे ग्राहचक्रे तीक्ष्णं करोति । किरणप्रयत्नैः

इति स विधुमुखीमुखेन मुग्धा-
लपितसुधासवमर्षितं निपीय ।
स्मितशबलवलम्बुखोऽवदत् तां
स्फुटमिदमीदृशमीदृशं यथात्य ॥ १५० ॥
स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य जेतुमखिलावालोचितौचित्ययो-
र्नर्मां वेदि रतिप्रसूनशरयोश्चापदयीं त्वद्भुवौ ।

रक्षी माठरः पिङ्गलो दण्डस्रष्टांभोः पारिपार्श्विका इत्य-
मरः । भ्रमाविति भाषितं पुस्कं । निञ्चते णिजिर्भौचे इत्य-
स्मात् कर्षणि थक् । नकारतकारभ्रान्थैव तिञ्चत इति पठन्ति
तदसत् ॥ १४६ ॥

इतीति । स गणोऽपि तां भैमीमिति अवदत् । इति किं ।
ये प्रिये त्वं यथा आत्य तत् स्फुटं निश्चितं ईदृशं सत्यमेवेत्यर्थः ।
किञ्चूतः । इति पूर्वोक्तरीत्या विधुमुखा भैम्या मुखेनार्पितं दन्तं
मुग्धं मनोहारि आलपितं मञ्जुभाषितमेव सुधासवं रसबा-
ज्ज्यादमृतं जम्बादकलाञ्च मधु निपीय आस्वाद्य सादरमा-
कर्ष्य च स्मितेन शबलं मिश्रितं वक्षत् भैमीसम्बुधं भवत् मुखं
यस्य सः । कामिनो हि कामिनीमुखार्पितं मद्यं सानुरागं पि-
वन्ति, अगन्तरं चस्मितमुखाः सहासं किञ्चिददन्ति च ॥ १५० ॥

स्त्रीति । अथि प्रिये अहं वक्रतरे त्वद्भुवौ रतिः प्रसूनशरः
कामश्च तयोर्नर्मा स्त्रीजयाय रत्या पुञ्जयाय च कामेन आक-
र्षमालस्य वक्रितां चापदयीं वेदि । त्वद्भुवान्नेव तयोर्धनुषी

त्वन्नासाच्छलनिष्ठतां दिनलिकीं नालीकमुत्थेषिणो-
 स्वस्त्रिन्नासलते मधुश्चसनर्जं वायव्यमस्त्रं तयोः ॥ १५१ ॥
 पीतो वर्षागुणस्तवातिमधुरः कायेऽपि सोऽयं यथा
 यं विभ्रत् कनकं सुवर्णमिति कैरादृत्य नोत्कीर्यते ।

इत्यर्थः । किञ्चूतयोः । अखिलौ चिजगति वर्त्तमानौ तत्तज्जातीयौ
 स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य विभागं कृत्वा पृथग् जेतुं आलोचितं विचा-
 रितं श्रौचित्यं चाभ्यां तयोः । स्त्रियाः स्त्र्येव जेतुं योम्या । पुंसश्च
 पुमानेवेति आलोचितौचित्तयोरत्यर्थः । तथा नालीकानां वित-
 क्षिमात्रनालीकास्त्ररविशेषाणां मुक्तिं मोक्षमिच्छतः एवं-
 व्रीहयोः । रतिकामयोः सम्बन्धिनीं दिनलिकीं नालीकमोक्ष-
 गोपायभृतसरभ्रवं ब्रह्मदयपर्वदयं तन्नासाच्छलेन तदीयवाम-
 दक्षिणनासापुटद्वयव्याजेन निष्ठतां गोपितां जानामि । तन्नासा-
 पुटद्वयमेतन्न भवति किन्तु नालीकद्वयमुत्सृज्यपायभृता रतिका-
 मयोः दिनलिकीत्येवाहं ब्रह्म इत्यर्थः । तथा त्वस्त्रिन्नासलते
 वामदक्षिणनासाग्निन्नासधारादयं तयोः रतिकामयोः प्रत्येकं
 मधुश्चसनर्जं वसन्तकालीनमस्रयानिसप्रभवं वायव्यं वायुदेवताकं
 अस्तमेवाहं वेद्मि, सुन्दरत्वद्भ्रूनासाद्यवयवदर्शनमात्रेण काम-
 वश्रत्वं भवतीति भावः । दिनलिकीं समाहारे द्विगौ स्त्रीपुं ।
 वायव्यं साऽस्त्र देवता (पा० ४।२।२४) इत्यर्थे वावृत्तपित्रुषो-
 र्यत् (पा० ४।२।२१) ॥ १५१ ॥

पीत इति । हे भैमि वर्षेषु शुक्लादिषु मध्ये गुणो वैशेषि-

का वक्षान्तरवर्षना धवलिमा राजैव रूपेषु य-
स्तद्योगादपि यावदेति रजतं दुर्वर्षतादुर्यशः ॥ १५२ ॥

कादिभिर्गुणपदार्थत्वेन निर्दिष्टः पीतो हरिद्राभो वर्षः स च
स एव अतिमधुरो रमणीयतरो न तु वर्षान्तरं मधुरमि-
त्यर्थः । यथा येन कारणेन अयं पीतो वर्षः तेऽपि तवापि काये
देहे वर्तते, अत्युत्तमया लयापि देहे धार्यते तस्माद्व्यमत्यु-
त्तम इत्यर्थः । अथ च रूपान्तरापेक्षया शुक्लरूपस्यैव प्रधान-
त्वादन्येषां चाप्रधानत्वाद् वर्षेषु मध्ये गुणो प्रधानभूतोऽपि पीतो
हरिद्राभो वर्षः स एवातिमधुरः प्रधानभूत इत्यर्थः । चस्मा-
दयं ते काये वर्तते । अप्रधानस्यापि केनचिदत्युत्तमेनाङ्गीकृत-
त्वाद्धि प्राधान्यं भवति, तथा च त्वचाङ्गीकृतत्वात् प्राधान्यं युक्त-
मेवेत्यर्थः । अथ च गुणः पीत एव नान्यो गुणः पीतवर्ष एव गुण-
रूपोऽन्ये तु दोषरूपा इत्यर्थः । स एव च अतिमधुरः । उभय-
त्रापि हेतुः । पीतोऽयं तव काये वर्तते तस्माद्गुणोऽतिमधुरस्ये-
त्यर्थः । अथ च तव काये वर्तमानोऽयं प्रत्यक्षगम्योऽतिमधुरो रसो
यथा पीतः तत्तदुन्मन्स्नानसुम्बनेनास्मादितः, तथा तव काये
सोऽतिप्रसिद्धो वर्षगुणो गौरिमाऽपि पीतः सादरं निरीक्षितो
ऽथ च हरिद्राभ इत्यर्थः । अपि चान्योन्यसमुच्चये । सोऽतिमधुरो
ऽधरो यथा पीतस्तथायं वर्षगुणोऽपि पीत एवेति वा सम्बन्धः ।
अथ च तव अतिमधुरो वर्षगुणो वर्षात्मकप्रवृत्तगुणो यथा
पीतः आस्मादितः, अतिमधुरा तव वाणी पीतेत्यादि ज्ञातव्यं

एवं हस्वलेनोक्ता प्रकृतपीतरूपवर्ण एव युक्तिमाह । तच्छरी-
 राश्रयं पीतवर्णं विभ्रत् कनकचम्पकशोभनो वर्णो यस्य तत्
 सुवर्णमिति कैर्जनैः आदृत्य आदरेण नोत्कीर्यते नोद्दोष्यते ।
 अपि तु तदङ्गधृतसुवर्णतुल्यवर्णधारणादेव वर्णकं सुवर्णमित्यु-
 च्येः कीर्त्यते । अथ च तच्छरीराश्रयं पीतवर्णं धारयन्नामीकरं
 शोभनो वर्णोऽस्येति व्युत्पत्त्या सुवर्णमिति कैर्जनैरादरेण नोद्दो-
 ष्यते, अपि तु तच्छरीराश्रितपीतवर्णमिति तदीयाङ्गमेव सुव-
 र्णमिति कीर्त्तिर्लभे इत्यर्थः । अथ च शोभनो वर्णः स्तुतिर्यस्य
 तदङ्गवर्णं विभ्रदतितरां स्तुत्यं, न तु स्तुत इति मुख्यया वृत्त्या
 सुवर्णमिति तदीयमङ्गमेव, कनकं तु तदन्तिवर्षंशाम्यधारणा-
 द्वाद्या वृत्त्या लोकेन कथ्यत इत्यर्थः । अत एव पीतवर्णस्य पुर-
 स्साद् प्रधानानां वर्णान्तराणां नीलरक्तादीनां वर्णना का, अपि
 तु सा नैव कुत्राप्युपयुज्यते, तत्कथा न कार्यैव, यावत् यतः कार-
 षात् यो धवलिमा प्रकृगुणःपद्भिषु रूपेषु मध्ये राजैव श्रेष्ठतम
 एव निर्बलत्वाद्भर्हितत्वाद् रूपविभागवेलायां वैभेषिकैः प्रथ-
 मोच्चारितत्वाच्च प्रधानभूत एव तस्य प्रधानभूतस्यापि योगात्
 सम्बन्धाद् रजतं दुष्टोऽसमीचीनो वर्णो यस्य तस्य भावसन्ता
 दुर्वर्णब्रह्मवाच्यता तद्रूपं दुर्ग्रहः अकीर्त्तिरतिनिन्दितगोत्रादि-
 वर्णान्तरयुक्तान्तु दुर्वर्णता प्राप्नोतीति किं वाच्यमित्यर्थः । यावत्
 सकलं रजतमिति वा । अत्र प्रधानस्यापि पीतरूपस्य भैमीशरीरे-
 षाङ्गीकृतत्वादेव प्रप्तमत्वं तद्योगात् काश्चने सुवर्णमिति कीर्त्तिः ।
 भैमीशरीरेषाङ्गीकृतत्वादेव च उक्तमस्यापि धवलिसोऽनुक्त-

खण्डचोदमृदि स्थले मधुपयःकादम्बिनीतर्पणात्
कृष्टे रोहति दोहदेन पयसां पिण्डेन चेत् पुण्ड्रकः ।

मता । धवलिमा वर्षवाषित्वाहुणवचनत्वादा इमनिष् ॥ १५२ ॥

इदानीं नवभिः श्लोकेभ्यः वाणीं वर्षयति । खण्डेति । हे भूमि पुण्ड्रकः स्थलेषुविशेषः पयसां पिण्डेन दुग्धानामत्यक्ताग्नि-
संयोगाद्दानीभूतेन गोखकेनैव दोहदेन एवभूते स्थले शेचे चेत्
रोहति साकुरो भवति । किम्भूते स्थले । खण्डः ब्रह्मरा तस्य चोदः
सूर्णमेव मृत् मृत्तिका यस्मिन्, तथा मधु अमृतं मासिकमेव वा
पयो यस्याः तथा कादम्बिन्या मेघमासया तर्पणात् पूर्णजल-
करणाद्देतोर्द्विगुणाकृष्टमेघमासावृष्टजलं हि शेचं पुनः कृत्यते
तादृशे समीकृते, उन्नं हि वीजं अकुरार्थं पुनः पयोऽपेक्षत तत्स्था-
नेऽच दुग्धगोखकः । दोहदेत्यनेन निरातङ्कमभिवृद्धिः सूचि-
ता । अन्नकरश्च प्रकृढाकुरः सन् पुण्ड्रकः फलोत्पत्तिसमय-
पर्यन्तं द्राक्षाणां द्रवः पक्कफलनिष्पीडितरसस्तस्य शेचनैः कृत्वा
इक्षुदण्डादपि परिष्कृतमाधुर्यातिशयं फलं यदि धत्ते तदा तर्हि
ततोऽपि विभिष्टेषुफलादपि सकाशात् तद्विरां तव वाणीना-
मुद्देशाय निर्द्देशार्थं मधुरशब्द आधारेण मूलप्रकृतिर्यस्य तादृ-
शसाम्प्रत्यय उदेति उत्पद्यते । कीदृग्भ्यः वाणीति पृष्टे उक्त-
विशेषणविभिष्टादिषुफलादतिमधुरतमेति तदा निर्द्देशुं शक्यत
इति अतिशयने तमप् तदेव सकृच्छत इत्यर्थः । एवंविभिष्ट-
फलं यदि भवेत् तर्हि तदेव तावदतिमधुरं तस्मादप्यतिमधुरं

स द्राक्षाद्रवसेचनैर्यदि फलं धत्ते तदा त्वङ्गिरा-
 मुद्देशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारस्तमप्रत्ययः ॥ १५३ ॥
 उन्मीलद्गुडपाकतन्मुलतया रज्ज्वा भ्रमीरर्जयन्
 दानान्तश्रुतशर्कराचलमथखेनामृतान्धः स्मरः ।

वस्तु विद्यते किं इति पृष्टे निःसीममधुरतमस्यान्यस्याभावात् तमप-
 प्रत्ययान्तमधुरशब्देन भवदाख्येवोक्तमलेन दातुं योग्या न तु
 विभ्रिष्टमपीक्षुफलं निःसीममाचुर्याभावात् तमप्रत्ययानुपपत्तेः,
 किमुत मधुराणि द्रव्यान्तराणि तद्वचनवन्मधुरतमं वस्तु किञ्चि-
 दपि न दृष्टं इति भावः । एवंविधे क्षेत्रे यदि पुण्ड्रको रोहति
 स च पशुषां पिच्छेन दोहदेन द्राक्षाद्रवसेचनैश्च दोहदेन यदि
 फलं धत्ते इति वा । कादम्बिनी मेघमासेत्यमरः । पुण्ड्रो दैत्य-
 विघ्नेक्षुभेदेऽपीति विश्वः । ततः स्मार्थे कन् ॥ १५३ ॥

उन्मीलदिति । अमृतमेवान्धोऽस्य यस्य देवतात् तादृशो भ-
 वन् स्मरो यदि इक्षुरस एवोदधिसंज्ञात् सकाञ्चान् नव्यां देवा-
 सुरोत्थापितपूर्वसुधाया अन्यादृशीं सुधामात्मनैर्वैत्वापयेन्नि-
 र्गमयेत् तर्हि सा मधुरतमा सुधा मत्कर्षयोः परमां पारुषां
 अद्वितीयदृष्टिहेतुं भवत्या जिह्वायाः क्षतिं तद्रसनानिर्भितां
 वाणीं आह्वयेत् सार्द्धापूर्वकमाकारयेत् । किन्भूतः स्मरः । उन्मी-
 लन् अतिप्रकाशमानः अतिश्रयितः गुडस्य इक्षुरसविकारस्य
 पाकः तस्यन्या ये तन्मव ऊर्ध्वोर्ध्वप्रसारितगुडनिर्गतदोरकाः
 त एव दैर्घ्यासता तथैव रज्ज्वा मन्यभ्रमणदोरकेषु कृत्वा दा-

नव्यामिच्छुरसोर्धेर्यदि सुधामुत्थापयेत् सा भव-
 ष्चिञ्जायाः कृतिमाङ्गयेत् परमां मत्कर्णयोः पारणां ॥ १५४ ॥
 आस्ये या तव भारती वसति तस्त्रीलारविन्दोत्स-
 दासे तत् कलवैष्णनिकाणमिलद्वाणीविलासामृते ।

नान्ते तुलापुष्पदानादिमध्ये आयुरारोग्यैश्वर्यादिफलकः श्रुतः
 ब्रह्मराक्षसः स एव मयो मन्थानमन्दरः तस्य भूमोर्ध्वमणानि
 अर्जयन् कुर्वन्, तथा रज्जा ब्रह्मराक्षसं मन्थानं चालयन् अति-
 मधुरसामयीसन्पादितं हि मधुरतमं भवतीत्येवंविधमधुरसा-
 मयीकत्वान्मधुरतमाऽपि अन्या सुधा भवद्वाणीतुल्या भवेद्वा न
 वा तदन्या तु नैवेत्यर्थः ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ब्रह्मराक्षसमुत्तमं ।

यस्य प्रदानादिष्णकं ब्रह्मास्तुष्यन्ति सर्वदा ॥

इति दानखण्डे । आङ्गयेत् स्यङ्कायामाङ्कः (पा० १।३।
 ३१) इति तङ् ॥ १५४ ॥

आस्य इति । हे प्रिये तवास्ये या भारती सरस्वती वसतिः ।
 किञ्चूते आस्ये । तस्या भारत्या एव हस्ते स्त्रितस्य स्त्रीलारवि-
 न्दस्त्रैव उल्लसन् प्रसरन् वासो गन्धो यस्मिन् पद्मिनीत्वात् पद्म-
 तुल्यपरिमले । तथा तस्या एव कसो वैष्णो निकाणः मधुरः स्फुटो
 वीणासम्बन्धी नादः तद्रूपं मिच्छत् सम्बन्धमानं वाणीविला-
 सरूपं वक्रोत्थादिनागाविधवाग्विज्ञासरूपं अमृतं यस्मिन् । तथा

तत्केलिभ्रमणार्धगैरिकसुधानिर्माण्यहर्म्याधरे
 तन्मुक्तामणिहार एव किमयं दन्तस्रजा राजतः ॥ १५५ ॥
 वाणी मन्मथतीर्थमुज्वलरसस्रोतस्विनी काऽपि ते
 खण्डा खण्ड इतीदमीयपुलिनस्यालप्यते बालुका ।

तस्या एव केलिभ्रमणार्धं स्त्रीसागमनयोग्यं गैरिकेनोक्तधातु-
 विज्ञेषेण सुधया धवस्रतया धवस्रसाधनचूर्णद्रव्येषु च चिन्ता-
 दिनिर्माणं यत्र तादृशं यत् इत्थं गृहं तद्रूपस्तत्तुल्यो ऽधरो
 षस्विन् तादृशे आस्ये पुरो दृश्यमाने ये दन्तस्रजो हे दन्त-
 माले राजतः ज्ञाभेते । तद्रूपः अयं पुरो दृश्यमानः तस्या
 भारत्याः मुक्तामणिरचितो हार एव किं तदन्ते रेखाते
 इत्यर्थः । सरस्वतीवीणाकणिततुल्या तव वाणीत्यर्थः । अत्र
 प्राधान्येन वाणीवर्णनं, अन्यत्प्रासङ्गिकं । पद्मगन्धादिभिर्मुखे भा-
 रतीवासोऽनुमीयते । ईश्वराणां गृहं गैरिकादिविचित्रं भवति
 गैरिकयुक्ता सुधेति वा ॥ १५५ ॥

वाणीति । हे भैमि वाणी काऽपि वर्णयितुमशक्यत्वात् स्त्री-
 कोत्तरा, अथ वा निर्दिष्टमाणा उज्वलरसस्रोतस्वती इत्यङ्गारर-
 ससम्बन्धिनी वा नदी, अथ च निर्मलजलसम्बन्धिनी वा नदी
 अत एव मन्मथस्य तीर्थं कामोद्दीपिका, तथा इदमीयस्याः अस्या-
 नद्याः सम्बन्धिनः पुलिनस्य सम्बन्धिनी बालुकैव इत्युच्यते रूपः
 खण्ड इति आलप्यते गीयते । तथा पूताः निर्मलाः सिताः
 शुभ्राः चक्रिकाः ब्रह्मरक्षतचक्राणि एतस्यास्तीरस्य मृद्वैव धव-
 लमृत्तिकयैव रचिताः किं । तथा पीयूषं अमृतं अस्याः सम्ब-

एतत्तीरमृद्वैव किं विरचिताः पूताः सिताश्चक्रिकाः
 किं पोयूपमिदम्यासि किमिदन्तीरे तवैवाधरौ ॥ १५६ ॥
 परमृतयुवतीनां सम्यगायाति गातुं
 न तव तरुणि वाष्णीयं सुधासिन्धुवेषी ।
 कति न रसिककण्ठे कर्तुमभ्यस्यतेऽसौ
 भवदुपविपिनाम्ने ताभिराम्नेडितेन ॥ १५७ ॥

श्रीनि पयांसि इदम्यांसि किं अस्या जलान्वेव अमृतत्वेना-
 ल्पयन्ते किं । तथा तवाधरावेव इदन्तीरे अस्या नद्यासीरे
 उभौ तटौ किं । शृङ्गाररसप्रधाना कामोद्दीपिका भवदाषी
 मधुरतमेति भावः ॥ १५६ ॥

परेति । हे तरुणि प्रादुर्भूतयौवने सुधासिन्धुवेषी सुधानदी-
 प्रवाहरूपा तत्र इयं वाष्णी परमृतयुवतीनां सम्यगायात्येन गातुं
 भाषितुं नायाति, यस्माद्धेतोस्ताभिः कोकिलाभिरसौ त्वदाषी
 भवत्या उपविपिने उपवने स्थिते य आसदृष्टः तस्मिन् स्थित्वा
 रसास्त्राङ्कुरास्त्रादेन रसिकेऽतिमधुरे, अथ च ममाप्येवं वाष्णी
 भवत्वेवं साभिस्तापे कण्ठे कर्तुं कण्ठस्थां कर्तुं आस्त्रेडितेन पुनः-
 पुनर्घोषणेन कतिवारान्नाभ्यस्यते, अपि तु वज्रवारमभ्यस्यत एव ।
 तस्मादद्यापि तासां भवदाषी सम्यग्नायातीति ज्ञातव्य इत्यर्थः ।
 कोकिलास्त्रापादपि त्वदाषी मधुरतमेति भावः । भिच्छाटनेन
 विद्याभ्यासः सुकर इति सूचनार्थं परमृतपदं । पुमपेक्षया
 स्त्रीणां विशेषतस्तदाषीनामिति सूचनार्थं युवतिपदं ॥ १५७ ॥

ऊर्ध्वस्ते रदनच्छदः स्मरधनुर्बन्धूकमालामयं
 मौर्वीं तत्र तवाधराधरतटाधःसीमलेखालता ।
 एषा वागपि तावकी ननु धनुर्वेदः प्रिये माम्मथः
 सोऽयं कोणधनुस्मृतीभिरुचितं वीणाभिरारभ्यते ॥ १५८ ॥
 स ग्राम्यः स विदम्बसंसदि सदा गच्छत्यपाङ्गेयतां
 तच्च स्पृष्टुमपि स्मरस्य विशिखा मुग्धे विगानोन्मुखाः ।

ऊर्ध्वं इति । हे प्रिये ते ऊर्ध्वी रदनच्छदः श्रोत्रैव बन्धू-
 कमालामयं स्मरधनुः तवाधराधरतटस्य अधःसीमापर्यन्तं
 मर्यादायां वर्तमाना लेखा सैव दैर्घ्यात्तता तत्र कामचापे
 मौर्वी एषा । तावकी वागपि माम्मथः कामसम्बन्धी कामा-
 दैतप्रतिपादकः धनुर्वेदएव सोऽयं विभिष्टस्मृदाशीरूपो माम्म-
 थधनुर्वेद उचितं योग्यं यथा तथा कोणधनुस्मृतीभिर्वीणावा-
 दनसाधनधनुर्युक्ताभिः वीणाभिः आरभ्यते, अभ्यस्यते परम-
 द्यापि नायातीत्यर्थः । लडाणी वीणाकषितादपि मधुरतमेति
 भावः । धनुर्वेदस्य धनुर्धरैरेवाभ्यस्यत इत्यौचित्यं, अभ्यस्यते
 एतदुचितमिति वा । यत् स्वस्य नायाति तदागमनार्थमभ्यासो-
 ऽप्युचित एवेत्यर्थः ॥ १५८ ॥

स इति । हे मुग्धे सुन्दरि यः पुरुषः मधु किं नामेति पृ-
 ष्णति प्रश्नं कुर्वाणे अने विषये तवाधरमेव उत्तरं न दत्ते
 स ग्राम्यः पामरोऽचतुरः, न तु तव नगरनिवासयोग्य इत्यर्थः ।
 तथा हेम किं प्रकारकमिति प्रश्नं कुर्वाणे अने विषये यस्त्वदपुरेव

यः किं मध्विति नाधरं तव कथं हेमेति न त्वदपुः
कीदृङ्नाम सुधेति पृच्छति न ते दत्ते गिरं चोत्तरं ॥१५६॥
मध्ये बद्धानिमा यत्सगरिममहिमश्रीणिवक्षोजयुग्मा
जाग्रच्चेतोवशित्वा स्मितधृतलघिमा मां प्रतीशित्वमेषि ।

उत्तरं न दत्ते । स विदग्धानां चतुराणां संसदि सभायां
सदा अपाङ्ग्येयतां पङ्क्तिवर्हिर्भृतत्वं याति गच्छति तेषां पङ्क्तौ
नोपवेक्ष्यते सोऽप्यचतुर इत्यर्थः । तथा सुधा नाम कीदृगिति
पृच्छति प्रश्नं कुर्वाणो जने यत्ते गिरञ्च उत्तरं न दत्ते स्मरस्य
विश्रिष्टास्तच्च पुरुषं स्रष्टुमपि विगानोन्मुखा जुगुप्सायै हतो-
द्यमाः गीरसोऽयमिति जुगुप्सायां न स्पृशन्ति न भिन्दतीति
किं वाच्यं सोऽप्यचतुर इत्यर्थः । त्वद्वाणी सुधाया अपि मधु-
रतमेति भावः । अधरादिवर्षनं तु प्रासङ्गिकं । याम्यः । यामा-
द्यखञ्जौ (पा० ४।२।८४) इति भवार्थे यः । पाङ्क्त्यः नद्या-
दित्वाङ्क ॥ १५६ ॥

मध्य इति । हे प्रिये त्वं यद् यस्माद्धेतोर्मध्ये उदरभागे
बद्धो धृतः अणिमा सौत्स्यातित्रयो यथा सा ह्यशोदरी, तथा
गरिममहिमभ्यां गुरुत्वमहत्त्वाभ्यां सह वर्त्तमानं श्रीणिर्नितम्बः
वक्षोजयुग्मं स्नययुगञ्च यस्याः सा गुरुस्थूलनितम्बा महोच्चक्षुषा
च, तथा जाग्रत् स्फुरद्रूपं चेतसि वशित्वं जितेन्द्रियता यस्याः
सा पतित्रता । तथा स्मिते ईषद्धास्येऽपि धृतो लघिमाऽल्पत्वं यथा
सा, अस्यहासेत्यर्थः । तथा मां प्रत्युद्दिश्य ईशित्वं स्नामितामेषि,

सूक्तौ प्राकाम्यरम्या दिशि विदिशि यशोसम्भकामावसाया
भूतीरष्टावपीशस्तददित मुदितः स्वस्य शिष्याय तुभ्यं ॥ १६० ॥

मम प्राणेश्वरी । तथा सूक्तौ वचनसातुर्यविषये प्राकाम्येन प्रका-
रवाञ्छयेन रम्या वक्रोक्तादिनामाप्रकारं वाच्यं वक्तुं यो यथा
वाञ्छति तथा वक्तुं त्वमेव जानासि नाऽन्या । तथा दिशि प्रा-
च्यादौ विदिशि आग्नेयादौ च यज्ञसः सौन्दर्यादिविषयकीर्त्तः
यज्ञसा वा कृत्वा लब्धः कामेन खेच्छ्या अप्रतिहतप्रसरोऽवसा
थो गतिर्यथा सा चैलोक्तप्रसरकीर्त्तिः, एवंविधा यस्मात् तस्मात्
कारणान् मुदितो हृष्टः ईश ईश्वरः त्वां निर्माय सौन्दर्यादिना
मुदितः परितुष्टः सन् अणिमादीरष्टावपि भूतीः महासि-
द्धीः तुभ्यं स्वशिष्याय तद्रूपाय निजनिर्माणाय अदित प्राच-
च्छत् । सक्तुष्टो हि पित्रादिः अपत्यादिभ्यः स्वयं हृतमलङ्का-
रादि ददाति । तथेश्वरेण सक्तुष्टेन स्वयं हृतमणिमा महिमा
गरिमा लघिमा वञ्चितमोक्षित्वं प्राकाम्यं कामावसायिता
चेत्येवमष्टविधमैश्वर्यं तुभ्यं दत्तं, अन्यथा एतत्त्वयि कथं स्वा-
दित्यर्थः । एवं सूक्तिः कस्यासिदपि नास्तीति भावः । ब्रह्मक्षेप-
ब्रह्मिच्छेनेतत् सर्वमनुकमिति ज्ञेयं । वाणीवर्षण एव तात्पर्यं ।
मध्यादिवर्षणं प्रासङ्गिकं । अणिमादौ गुणवचनत्वादिमनिष् ।
वन्न इन्द्रियाणां स्वाधीनत्वं तदस्वास्तीति वञ्ची तद्भावो वञ्चित्वं
जितेन्द्रित्वं ईश्वरमीशः ऐश्वर्यं तदस्वास्तीति ऐश्वी तद्भावः
ईश्वरत्वम् ॥ १६० ॥

त्वद्वाचः स्तुतये वयं न पटवः पीयूषमेव स्तुम-
स्तस्यार्थे गरुडामरेन्द्रसमरः स्थाने स जानेऽजनि ।
द्राक्षापानकमालमर्दनसृजा क्षीरे दृढावज्ञया
यस्मिन्नामधृतोऽनया निजपदप्रक्षालनानुग्रहः ॥ १६१ ॥
शोकश्चेत् कोकयोस्त्वां सुदति नुदति तद्ग्राह्यराज्ञाकरस्ते
गत्वा कुल्यामनस्तं व्रजितुमनुनये भानुमेतज्जलस्थं ।

त्वदिति । हे प्रिये वयं त्वद्वाचः स्तुतये न पटवः, तस्मात्
पीयूषममृतमेव स्तुमः तस्य अमृतस्यार्थे स पुराणादिप्रसिद्धः
गरुडस्यामरेन्द्रस्य च समरः अजनि स्थाने युक्तं तदित्यहं
जाने मन्ते । नाम यस्माद्धेतोरगथा तव वाण्या यस्मिन्नमृते
निजपादयोः प्रक्षालनेनैवानुग्रहो धृतः कृतः । किम्भूतया
द्राक्षापानकस्य पकद्राक्षासम्बन्धिनः संस्कारसर्विधेषस्य मानो-
ऽहङ्कारस्यस्य मर्दनं खण्डनं सृजति तथा । तथा क्षीरे दुग्धे
विषये दृढा अन्येन त्याजयितुमशक्या अवज्ञा यस्यास्यया ।
अथ च यस्मिन् पीयूषे भवद्वाक्यभूतया वाण्या स्त्रीयसृष्टिज-
न्तरूपाणां पदानां प्रक्षालनादनुपश्चाद् ग्रहणां ग्रहः कृतो
ऽस्यैव, अमृतसाक्षिततयैव निर्दोषमधुरस्य वदसीत्यर्थः । द्रा-
क्षाक्षीरे तिष्ठतः पीयूषादपि त्वद्वाणी मधुरतमेति भावः ।
प्रभोर्थास्मिन्ननुग्रहातिशयः स एव चरणक्षालनादि करोति
॥ १६१ ॥

शोकेति । हे सुदति कोकयोर्विरहजनितः शोकः सदय-

बहे यद्यञ्जलावप्यनुनयविमुखः स्यान्ममैकग्रहोऽयं
दत्त्वैवाभ्यां तदम्बोज्जलिमिह भवतीं पश्य मामेव्यमाणं ॥१६२॥

इदञ्चत्वात् त्वां चेद्भुदति तर्हि व्याहर आञ्जापय । ते आञ्जा-
करः अहं कुख्यां गत्वा एतस्याः कुख्याया जस्यस्यं उदकप्रति-
विम्बितं भागुं सूर्य्यं अगस्तं अस्ताभावं प्रजितुं प्राप्तुं अस्तमगन्तुं,
यद्वा अगस्तं अस्ताचक्षप्रतियोगिभूतं उदयाचक्षं गन्तुं अनु-
नये प्रार्थये । इदानीं त्वया असौ न प्राप्तव्यः पुनरुदयाचक्षे
गन्तव्यं इत्येवं सूर्य्यं करसम्पुटयोजनया सम्प्रार्थ्यं पुनः प्रार्थीं
नेष्यामीति यावत् । यदि मया अञ्जलौ बद्धेऽपि अयं सूर्य्यः
मामनुनये प्रार्थनायां विमुखः स्याद् यतः एकः केवलो ग्रहो-
ऽभिनिवेशो यस्य एवंविधः, अथ च एको मुखो ग्रहराजः
तत्तर्हि सूर्य्यार्चदानसम्बन्धिनं अम्बोज्जलिं आभ्यां कोकाभा-
मेव इत्था इह प्रासादे भवतीं प्रति पुनरेव्यमाणमागमिष्यन्तं
मां पश्य, एवं कोकनदव्याजेन बहिः सन्ध्यामुपासीतेति वच-
नात् सायंसन्ध्यापासनानिमित्तं वहिर्निर्गमनार्थमनुज्ञां या-
चितवानिति भावः । सुदतीत्यनेनोक्त्वाऽनन्तरं ईश्वरदत्तकिर-
णप्रकाशेन महानानन्दो जनिष्यते तदर्थं व्याहरेति प्रार्थ्यत
इति सूच्यते । इत्थेति पाठे उत्प्रेक्षा । एष्यमाणं गत्यर्थादीडो
लटः ज्ञानच् ॥ १६२ ॥

तदानन्दाय त्वत्परिहसितकन्दाय भवती
 निजालीनां लीनां स्थितिमिह मुहूर्त्तं मृगयतां ।
 इति व्याजात् कृत्वाऽऽलिषु वलितचित्तां सहचरीं
 स्वयं सोऽयं सायन्तनविधिविधित्सुर्वहिरभूत् ॥ १६३ ॥

तदपि । सोऽयं नखः स्वयं सायन्तनं विधिं सान्ध्याग्निहो-
 चादिकं कर्म विधित्सुः कर्तुंकामः सन् प्रासादादहिरभूत्,
 निरगादित्यर्थः । किं कृत्वा इति व्याजादेवंप्रकारेण सूर्यानुनय-
 सखीगवेषणमिषेण सहचरीं भैमों आलिषु सखीषु विषये चा-
 लिङ्गनमिषाद् वलितं चित्तं यस्यास्तादृशीं कृत्वा । इति किं हे
 प्रिये अहं सूर्यानुनयार्थं नदीम्पति गमिष्यामि भवती च नि-
 जालीनां निजसखीनां इहानैव कस्मिंश्चित् प्रदेशे तथा न द्रष्ट-
 व्यमिति लीनां गुप्तां स्थितिं लत्कर्तृकं कर्मकं वा परिहसितं परि-
 हासितं परिहासक्रीडैव कन्दो मुखं उत्पत्तिहेतुर्धस्य तादृशाय
 तज्जनिताय तासां सखीनामानन्दाय मुहूर्त्तं मृगयतां गवे-
 षयतु इति । एवं तद्वचनाङ्गैमी क्वचिल्लीनाः सखीगवेषितुं
 निर्गता । नलोऽपि सायंसन्ध्यां कर्तुं वहिर्निर्गमनादिना
 उत्सर्गसङ्गतिः सूचिता । विधित्सुः द्वितीयेति योगविभागात्
 समासः ॥ १६३ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामङ्गदेवो च यं ।
 तस्यागाद्यमेकविंशगणनः काव्येति नव्ये हृतौ
 भैमीभर्तृचरित्रवर्णनमये सर्गा निसर्गाञ्ज्वलः ॥ १६४ ॥

श्रीहर्षमिति । तस्य हृतौ श्रीहर्षहृते अतिशयेन नव्ये अपूर्व-
 तरप्रमेयपरिपूर्णे भैमीभर्तुः चरित्रवर्णनं प्राचुर्येण प्रस्तुतं यत्र
 तादृशे काव्ये एकविंशतेः पुरुषः एकविंशगणना सङ्ख्या यस्य
 यद्वा एकविंशतेः पुरुषी एकविंशा गणना सङ्ख्या यस्य सः सर्गा-
 ऽगात् समाप्तः ॥ १६४ ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारा-
 यचरिते उत्तरनैषधीयव्याख्यायां एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

उत्तरनैषधचरिते ।

द्वाविंशः सर्गः ।

ॐ तत्सत् ।

उपास्य सान्ध्यं विधिमन्तिमाशा-
रागण कान्ताधरचुम्बिचेताः ।
अवाप्तवान् सप्तमभूमिभागे
भैमीधरं सौधमसौ नरेन्द्रः ॥ १ ॥

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितं सायङ्कालं वर्षयिष्यन् कवि-
र्द्वाविंशं सर्गमुपक्रमते । उपास्येति । असौ नरेन्द्रो गजः सन्ध्या-
प्रान्तभावेनान्तिमाशायाः प्रतीच्या आशाया द्विशो रागेण
रक्तवर्षेण हेतुना कान्ताया अधरचुम्बि अधरोष्ठस्मारि चेतो
यस्य तादृशः सन्ध्यारागसदृशभैम्यधरस्मारी सन् तद्विरहास-
हिष्णुतया वहिरवस्थातुमन्नक्तो यत्र सा विद्यते तं सप्तमे भूमि-
भागे कक्षायां स्थितं भैम्याः धरं पर्वतरूपं सौधं हर्म्यं प्रासा-
दस्य सप्तमीमुपकारिकामवाप्तवान् प्राप । किं कृत्वा । सान्ध्यं
सन्ध्यासम्बन्धिनं सन्ध्याजपादिविधिमुपास्य कृत्वा ॥ १ ॥

प्रत्युद्गन्त्या प्रियया विमुक्तं
 पर्यङ्कमङ्कस्थितसज्जशय्यं ।
 अध्यास्य तामप्यधिवास्य सोऽयं
 सन्ध्यामुपसोक्तयति स सायं ॥ २ ॥
 विलोकनेनानुगृहाण ताव-
 दिशं जलानामधिपस्य दारान् ।

प्रतीति । सोऽयं नखः सायङ्कालसम्बन्धिनीं सन्ध्यां रात्रि-
 न्दिनसम्बन्धिगं मुहूर्तं भैरव्याः पुररूपसोक्तयति स सौक्यैः
 सौति स । किं कृत्वा । प्रत्युद्गन्त्या सम्मुखमामङ्कन्त्या प्रियया
 विमुक्तमङ्के मध्ये स्थिता सज्जा आसृता ब्रह्म्या त्वल्लिका यत्र
 तं पर्यङ्कमध्यास्य स्वयमधिष्ठाय तां भैमीमपि अधिवास्य तत्रो-
 पवेश्य । पर्यङ्कं अधिष्ठीठ (पा० १।४।४६) इति कर्त्तव्यम् । अ-
 धिवास्य षण्मादसोर्त्यप् तस्य धात्वन्तरत्वात् उपान्वध्याङ्कस्य
 (पा० १।४।४८) इति कर्त्तव्यताप्राप्तेस्तामधिवासेत्यत्र सामर्थ्यात्त-
 त्रैवेति ज्ञेयं । उपसोक्तयति सत्यापपात्रेति (पा० ३।१।२५)
 षिचि स योगे भूते षट् ॥ २ ॥

विलोकनेनेति । हे भैमि त्वं जलानामधिपस्य बह्वस्य दारान्
 भार्यां पश्चिमां दिशं विलोकनेनानुगृहाण कृतार्थिकुह
 तावदादौ विलोकनेनानुगृहाण वर्षनया तु पञ्चादित्यर्थः ।
 यावच्चन्द्रोदयादिना प्राच्यां रामणीयकं भवति तावत्सन्ध्या-
 रागेण कृतरामणीयकां पश्चिमां दिशं विलोकयेति वा ताव-
 च्छब्दार्थः । जलाधिपस्य च भार्या दुःखिता विलोकनादिना

अक्षालि लाक्षापयसैव येय-
 मपूरि पक्षैरिव कुङ्कुमस्य ॥ ३ ॥
 उच्चैस्तरादम्बरशैलमौले-
 श्च्युतो रविर्गैरिकगण्डशैलः ।
 तस्यैव पातेन विचूर्षितस्य
 सन्ध्यारजोराजिरिहोञ्जिहीते ॥ ४ ॥

अनुगृहीतुमर्हा भवतीत्युक्तिः । येयं पश्चिमा दिक् लाक्षापयसा-
 ऽक्षररसेन कृत्वा केनापि अक्षासीव चाक्षितेव । तथा कुङ्कुमस्य
 पक्षैः कृत्वा केनापि अपूरीव । एवंविधा रक्ता दृश्यते यत-
 साक्षाद्रमणीयामेतां विलोकयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

उच्चैरिति । हे प्रिये रविरेव गैरिकाख्यधातुविशेषसम्बन्धी
 गण्डशैलः उच्चैस्तरादत्युन्नतादम्बरशैलस्य गगनगिरेर्मौलेः त्रि-
 खरात् सकाशाच्च्युतः पतितः खूलपाषाण एवाधः पतितोऽथच
 सन्निहितः पातेनोच्चतरगिरिशिखरादधःपतनेन हेतुना विचू-
 र्षितस्य विशेषेण सूक्ष्मचूर्षितस्य तस्यैव गैरिकगण्डशैलस्य सम्-
 बन्धिनी सन्ध्यैव रजोराजिः सन्ध्यासम्बन्धी राग इत्यर्थः । इह
 सायङ्काले पश्चिमदिशि वा उञ्जिहीते उपरिष्ठात् प्रसरति ।
 अक्षयमये सूर्यस्य रक्तत्वाद्गगनगिरिशिखराच्च्युतत्वाच्च गैरिक-
 गण्डशैलत्वं । उच्चतरात् प्रदेशात् पतितो गण्डशैलसूक्ष्मिभवति ।
 चूर्षिभूतस्य रजोराजिरुद्धं प्रसरति । तद्रजोराजिरेव सन्ध्या-
 रागः प्रायेणोद्धं गच्छति प्रसरतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्ताद्रिसूडालयपक्वणालि-
 ष्केकस्य किं कुक्कुटपेटकस्य ।
 यामान्तकूजोक्षसितैः शिखौघै-
 दिम्बारूणी द्रागरूणीकृतैः ॥ ५ ॥
 पश्य द्रुतास्तद्रुतस्वर्य्यनिर्य्यत्-
 करावलीहैङ्गुलवेत्रयाऽत्र ।

अस्मेति । हे प्रिये कुक्कुटानां पेटकस्य समूहस्य यामान्ते
 प्रहरान्ते या कूजा शब्दितं तद्वशादुक्षसितैः प्रकाशमानैः किञ्चि-
 दुक्षीभूतैः उत्फुल्लजपाकुसुमतुल्यैः शिखानां शिरसि रक्तचर्म-
 मयकेसराणामौघैर्दृष्टैः किमियं वारूणी दिक् द्राक् अकस्मा-
 दरूणीकृता रन्तीकृतैर्युगेचा । किम्भूतस्य । अस्ताद्रेसूडा शिखरं
 सैव स्यः स्थानं यस्य स च पक्ष्णः श्रवरगृहं तस्यालिः समूहस्तत्र
 केकस्यासक्तस्य श्रवरैर्महेषु सङ्गृहीतस्य, कुक्कुटानां कूजने उच्च-
 मितशिखलं जातिः, ते च यामान्ते कूजन्ति सायं समये कूज-
 नादुत्फुल्लशिखावृन्दसम्बन्धादरूणीभवनसम्भवाथं यामान्तेत्याद्यु-
 क्तम् । पक्ष्णः श्रवरास्यः । गृहासक्ताः पक्षिभ्योऽङ्गुलीकृते इत्य-
 मरः । पेटकं पुस्तकादीनां मञ्जूपायां कदम्बकमिति विश्वः ॥ ५ ॥

पश्येति । सन्ध्ययाऽत्र सायंसमये चन्द्रस्य नायिका रात्रिः
 तत्सम्बन्धिनः प्रतीहारस्य दौवारिकस्य पदेऽधिकारमास्यद-
 मपि पश्य विलोकय । किम्भूतया । द्रुतं शीघ्रं अस्तङ्गतस्य स्वर्यस्य
 निर्य्यन्ती वह्निर्निर्गच्छन्ती करावली किरणपरम्परैव हैङ्गुलं

निषिध्यमानाहनि सन्ध्ययाऽपि
 रात्रिप्रतीक्षारपदे ऽधिकारं ॥ ६ ॥
 महानटः किं नु स भानुरागे
 सन्ध्याय सन्ध्यां कुनटीमपोशां ।

हिङ्गुलाख्यं रञ्जकरक्तद्रव्यविशेषेण रक्तं वेचं दण्डविशेषोऽस्या-
 स्तया । किञ्चूते पदे । निषिध्यमानं निवार्यमाणप्रवेशं अहो दिनं
 यस्मिन् । स्त्रिया हि दौवारिकी स्थेव युक्तेति सन्ध्यैव रात्रे-
 दौवारिकी जातेत्यर्थः । सूर्योऽस्तमितो दिनं गतं रात्रिरा-
 गतेति सायंसन्ध्यया ज्ञाप्यत इति भावः । दौवारिक्यपि हिङ्गु-
 लवेचपाणिः सती प्रविशन्तं कमपि प्रतिषेधयति । तिर्यङ्करा-
 वल्लीति पाठे तिर्यक्प्रसारिणश्च ते कराश्चेति । अहनीत्यत्र
 तत्पुरुषत्वाभावादृजभावः ॥ ६ ॥

इदानीं सन्धानक्षत्रयोगं वर्णयति । महानट इति । अङ्ग हे
 भैमि महान् सन्ध्यापासनादिविषयेऽतिप्रशस्तस्तथाऽटिति गच्छ-
 तीत्येवम्भूतः कालः स प्रकृतः सायन्तनो, यदा महान् परमे-
 श्वरो नटो नर्तको यस्मिन्, सन्ध्याकाले हि ईश्वरो नृत्यति
 स प्रकृतः सायंसन्ध्यासमयः । भानोः सूर्यस्य रागे लौहित्ये
 सति अस्तमयानन्तरं सूर्यस्य रागमात्रेऽवशिष्टे सति सन्ध्यां
 सन्ध्याकान्तिं किञ्चित् पीतरक्तवर्णत्वात् कुनटीं, नेपाली कुनटी-
 गोलेत्याद्यभिधानान्धनःशिलारूपां, तथा ईशामपि स्वकालस्वा-
 मिनीं वा अथ पितृप्रसुरूपब्रह्मलादेवतारूपां, अथ च समु-

तनोति तन्वा विद्यताऽपि तार-
श्रेणिस्रजा साम्प्रतमङ्गहारं ॥ ७ ॥

द्विमतीं सन्ध्याय सम्यग्बिचिन्त्य साम्प्रतमिदानीं तन्वा किञ्चि-
दुद्गतया सन्ध्यारागतिरोहितकान्धितया वा ह्यत्रया किञ्चि-
दृश्या । तथा विद्यताऽपि गगनरूपया स्रज्जया चावद्गगनं
विस्तीर्षया च । यद्वा आशामस्त्वेन व्याप्तं विद्यद्यथा गगनव्यापि-
न्या च तारश्रेष्ठा नक्षत्रपरम्परारूपया स्रजा पुण्यादिमासया
हारं तनोति विरचयति किं । यद्वा ताराणां शुद्धमौक्ति-
कार्णां श्रेणियंत्र तादृश्या यथितमौक्तिकमासया हारविर-
चनं युक्तमिति सन्ध्याकासः सन्ध्यामेवंविधां सञ्चिन्त्य नक्षत्रपर-
म्परामेव विरचयति किमित्यर्थः । सन्ध्यारागः कियानवशि-
ष्टोऽस्ति मुक्तातुल्यानि नक्षत्राणि च किञ्चिद्दृश्यानि जाता-
नीति भावः । तथा तारश्रेणिस्रजोपलक्षितेन तद्युक्तेन विद्यता
गगनेनैव हारं तनोतीति वा । सन्ध्यामेवंविधां विज्ञाय द्रव्यो-
न्भूत, इति न किञ्चैचित्यादिशिष्टया तारश्रेणिस्रजा हारमपि
विरचयतीत्यर्थं इति वा अपिशब्दार्थः । अथ च स प्रसिद्धो
महानटस्ताण्डवनृत्तकर्त्ता त्रिवः भानोः सूर्यस्य रागे सति
असमितार्द्धे सूर्ये सतीति चावत् । तत्र सन्ध्यासमये मनःत्रि-
खातुल्यवर्षां अचिरस्त्रास्तुत्वात् कुत्सितनर्तकीरूपां वा ईशां देवीं
सन्ध्याय सम्यग् ध्यात्वा सायं सन्ध्यावन्दनं कृत्वाऽष्टमूर्त्तिषु मध्ये
तारापरम्परैव मासया यस्यां तथा गगनरूपयाऽपि अमूर्त्तयाऽपि

कृत्वा इदानीं सन्ध्यावन्दनानन्तरं अङ्गहारं मुखकरपार्श्वीया-
 ज्ञानां विच्छेपं करोति किमिति वितर्कैः । अमूर्त्तस्याङ्गहारक-
 रणं विचित्रमिति विरोधार्थोऽपिशब्दः । न केवलं चन्द्रसूर्य-
 भोगादिभूषितयैव तन्वाऽङ्गहारं करोति किन्तु वियताऽपि त-
 न्वेति समुच्चयार्थो वा । ईश्वरोऽपि सायं समये नृत्यति । भानु-
 रागे मनःत्रिस्तातुल्यवर्णां सन्ध्यामपोष्णां सहस्ररों पार्ष्वतीं वि-
 चिन्त्य विचित्रेष्टया वियद्रूपयाऽपि तन्वाऽङ्गहारं तनोति । पार्ष्व-
 तीसमीपेऽपीश्वरो नृत्यति । अथ च महानतिप्रवीणो गटः कु-
 स्मितां गटीं नृत्तेऽनतिचमुरामपि सन्ध्यां वयःसन्धौ वर्त्तमानां
 तद्वर्णां रसभावसन्धौ वर्त्तमानां वा रसभावज्ञां । अत एव
 सभायां अनुरागे ईशां सन्धानुरागजनने समर्थां सच्चिन्त्य वि-
 यत्तुल्ययाऽतिविशालया शुद्धमैत्तिकपरम्यरा रूपया मास्यो-
 पलक्षितया तन्वा अङ्गहारं तनोति तदसाम्प्रतं किन्तु रसभा-
 वादिजनयन्त्या तथा सभानुरागे समुपपादितेऽपि नृत्तकर्मकौश-
 लेनापि सभानुरागार्थं स्वयमङ्गहारं तनोतीति युक्तमेवेत्यर्थः ।
 अथ च महान्तर्त्तको वयःसन्धौ रसादिसन्धौ वा वर्त्तमानां
 तथा समृद्धिमतीमपि स्त्रियं कुस्मितां गटीं नृत्तानभिज्ञां
 ज्ञात्वा सभानुरागे निमित्ते विचित्रेष्टया तन्वा स्वयमङ्गहारं
 तनोति तदसाम्प्रतं किं नु अपि तु तस्या नृत्तकौशलाभावाद्भू-
 त्तेन सभानुरञ्जने सामर्थ्याभावात् सभानुरञ्जनार्थं स्वयमेव
 निपुणं नृत्यतीति युक्तमेवेत्यर्थः । अथ वा अन्योऽपि महानति-
 समृद्धो अटति सर्वत्र गच्छति तादृशोऽतिचञ्चलोऽतिप्रसिद्धो

भूषास्त्रिदाम्बस्तुटितस्य, नाव्यात्
 पञ्चोडुकोटीकपटं वहङ्गिः ।
 दिङ्मण्डलं मण्डयतीव खण्डैः
 सायं नटस्तारकराट्किरीटः ॥ ८ ॥

नटः कुनटीमपि नृत्तविद्यायामपि मया कान्था हत्वाऽपि यो
 ऽनुरागस्तद्विषये ईर्ष्यां सौन्दर्यातिशयेनैव रागमुत्पादयन्तां
 तथा शैश्ववतारुष्ययोः सन्धौ वर्त्तमानां प्रादुर्भूतयौवनां रसभा-
 वसन्धिसखत्वाद्भ्रमभावज्ञां वा सञ्चिन्तयन् कायकान्थाऽनुरागे सति
 कुनटीमपि तद्वर्णो रसभावज्ञां वा तथेशां सम्पन्नाञ्च विचिन्त्य
 तन्वा तदीयवरीरस्वातिविशिष्टतया शुद्धमौक्तिकमास्त्रया हारं
 विरचयति तच्चानुरक्तः सन् तस्यै मुक्ताहारं वितरतीत्यर्थः ।
 एवमन्या अपि योजनाः सुधियोहनीयाः । सभानुरागैः सन्धा-
 येति पाठो बह्वेषु पुरस्तकेष्वदृष्टत्वादुपेक्ष्यः । अटः पचाद्यच् ।
 सन्ध्या दिगादित्वाद्यत् । तारवन्दस्य नचत्रकनीनिकाभिधा-
 यित्वं द्रव्यमसर्ग एवोक्तं ॥ ७ ॥

भूषेति । हे भैमि तारकराट् चन्द्रः किरीटे यस्य स ब्रह्मः
 सायं नटति सायं नटनर्त्तकः सन् उद्धृतात् नाव्यात् नृत्ताङ्केतो-
 स्तुटितस्य भूषास्त्रिदाम्बो भूषणास्त्रिमालाया उच्छ्रितैः खण्डैः
 शकलैः तैरेव षडुकोटीकपटं कोटिसङ्ख्यानञ्चव्याजं वहङ्गिर्धा-
 रयद्भिरिह सायं समये दिङ्मण्डलं मण्डयति पश्य । एतामि
 नचचाणि न किन्तु ताण्डवत्रुटितास्त्रिमालोच्छ्रलच्छकलान्येव

कालः किरातः स्फुटपद्मकस्य
 बधं व्यधायस्य दिनद्विपस्य ।
 तस्यैव सन्ध्या रुचिराऽस्रधारा
 ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि ॥ ९ ॥
 सन्ध्यासरागः ककुभो विभागः
 शिवाविवाहे विभुनाऽयमेव ।

दिशु ब्रोभन्त इत्यर्थः । अन्याऽपि चन्द्रतुल्यकिरीटो नटो
 नृत्यंस्तुटितहारखण्डैस्त्रीवृन्दं मण्डयति । मण्डयतीवेति पाठे
 उत्प्रेषा ॥ ८ ॥

काल इति । हे प्रिये कालः सन्ध्यासमय एव किरातो
 ऽथ च दृष्टवर्षो हिंसकत्वान्मृत्पुरुषो वा-कालो गिरिमहारण-
 सञ्चारी श्वरः स्फुटानि विकसितानि पद्मानि यस्मिन्, यदा
 विकसितकमलं कं जलं यस्मिन्, अथ च प्रकटीभूतशुण्डदण्डाद्ये
 प्रकाशमानं पद्मकं रक्तविन्दुवृन्दं यस्मिन् तादृशस्य दिनरूपस्य
 द्विपस्य बधं व्यधादकरोत् । तस्यैवैह तस्य करिषो रुचिरा
 रम्भा सन्ध्याऽस्रधारा रुधिरधारा । ताराश्च नक्षत्राणि वि-
 दारिततदीयकुम्भस्थलमौक्तिकानि, सन्ध्यासरागो रक्तधारा ता-
 राश्च स्थूलमुक्ता इव ब्रोभन्त इत्यर्थः । स्फुटपद्मकस्येति बज्र-
 त्रीहो कप् ॥ ९ ॥

सन्ध्येति । विभुना प्रभुणा हरेण पूर्वं शिवायाः पार्वत्याः
 विवाहावसरे सन्ध्यासरागो रक्तवर्षोऽयमेव ककुभः पश्चि-

दिम्वाससा पूर्वमवैमि पुष्य-
 सिन्दूरिकापर्वणि पर्यधाधि ॥ १० ॥
 सतीमुमामुदहता च पुष्य-
 सिन्दूरिकार्थं वसने सुनेचे ।

मात्राया विभागः प्रदेवः पुष्यवर्षयुक्ता सिन्दूरिका रक्तवस्त्रं
 तत्सम्बन्धिनि तद्योगात् पुष्यसिन्दूरिकाख्ये पर्वण्युत्सवे पर्यधाधि
 परिहितः । यतो दिम्बस्यमेव वासो यस्य तेन रक्तवस्त्रपरि-
 धानावसरेऽपि दिम्बसनादौचित्या रक्तदिग्भाग एव परिहित
 इत्यवैमि ब्रह्मे । विवाहस्य चतुर्थे दिने प्रथमदिनपरिहितानि
 वस्त्राणि प्रक्षालनाद्यैः परित्यज्य पुष्यसिन्दूरिकाख्यपर्वणि कौ-
 सुम्यादिरक्तवस्त्राणि बधूवरेण परिधीयन्त इति वृद्धाचारः ।
 तत्रेवस्य दिम्बसनाद्भक्तपश्चिमभाग एवानेन परिहित इत्यर्थः ।
 वर्षकभूतपुष्यस्थाने ताराः सिन्दूरिकास्थाने सन्ध्यासरागः प-
 श्चिमदिग्भाग इति भावः ॥ १० ॥

प्रातःसायंसन्ध्ययोः प्राचीप्रतीचोर्द्वयोरपि तुल्यवर्षत्वात्
 सायंसन्धारक्तपश्चिमदिग् एव पुष्यसिन्दूरिकात्वं कथं वर्षत
 इत्याक्षेपे ब्रह्म परिहाराद्यैः प्राच्या अपि तद्भावमाह । सतीमि-
 ति । हे सुनेचे सतीं दाद्यायसीमुमां पार्ष्वन्तीं च उदहता परि-
 षयता दिम्वाससा हरेण पूर्वोक्तपुष्यसिन्दूरिकार्थं द्विसन्धी-
 मभि द्वे अपि प्रातःसायंसन्ध्ये सञ्जीकृत्य द्वे प्राचीप्रतीचौ
 दिग्भावेव रागेण रक्तवर्षेण शोभा ययोस्ते रक्तवर्षेण शोभेते

द्विगौ द्विसन्ध्योमभि रागशोभे
 दिव्याससेभे किमलम्बिषातां ॥ ११ ॥
 आदाय दण्डं सकलासु दिक्षु
 योऽयं परिभ्राम्यति भानुभिक्षुः ।

इति वा । तादृशे रक्ते उभे हे वसने ऽलम्बिषातां प्राप्ते किं ।
 विवाहद्वये सन्ध्याद्वयरक्तदिग्द्वयमेव दिव्यमनलाद् रक्तवस्त्र-
 द्वयं त्रिवेण लम्बित्यहं मन्य इत्यर्थः । त्रिवेण हे दिवावेव
 वस्त्रे हे सन्ध्ये लचीकृत्य रागेषु रञ्जकद्रव्येषु कृत्वा ये शोभे
 कर्मभूते ते प्रापिते किं । विवाहे वस्त्रं रञ्जनाय कस्त्रचित् करे
 समर्प्यते तस्माच्छिवेन दिग्द्वयरूपे मम वस्त्रे भवतीभ्यां रक्त-
 शोभे प्रापनीये इति सन्ध्याद्वयं आश्रयं स दिग्द्वयं रक्तशोभं
 चकारेत्यर्थं इति वा । सुनेतीति पाठे संयोगोपधादिति
 (पा० ४।१।६३) निषेधात् ङीष् चिन्त्यः । द्विसन्धी समाहारे
 द्विगोरकले आबन्तो वेति (पा० २।४।३०।वा० ४) स्त्रीत्वे च
 द्विगोरिति (पा० ४।१।२१) ङीष् सन्ध्याब्रह्मस्य तद्धितान्तपद-
 ताङ्गलसङ्घितस्त्रेति (पा० ६।४।१५०) यस्त्रोपः, अभिरभागे
 इत्यभेः (पा० १।४।६१) कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे द्वितीया ।
 गत्यर्थत्वाद्दशौ कर्तुर्णो कर्मात्वं ॥ ११ ॥

आदायेति । योऽयं भानुरेव भिक्षुः परित्राट् दण्डं पा-
 रिपार्श्विकमेव वैषववष्टिमादाय सकलासु दिक्षु परिभ्रामति
 योऽयं तापसः परित्राट् सायङ्काले अथौ निमज्जन् पाताळं

अन्धौ निमज्जन्निव तापसोऽयं
 सन्ध्याधकाषायमधत्त सायं ॥ १२ ॥
 अस्ताचलेऽस्मिन्निकषोपलाभे
 सन्ध्याकषोक्षेखपरोक्षितो यः ।
 विक्रीय तं हेलिहिरण्यपिण्डं
 तारावराटानियमादित द्यौः ॥ १३ ॥

प्रविशस्यथ च बज्जजले जलाग्नये स्नानं कुर्वन् सन्ध्यायामधं
 गगनं तदेव काषायं रक्तवस्त्रमधत्तेव, उपरि खस्योर्द्धभागः
 अथ चोच्चतटस्योपरि दण्डस्योपरि वा निजमस्तकोपरि वा धृत-
 वानिव । एवं यतिरपि बज्जकासावस्नानस्य निशिद्वत्वादुक्तल-
 क्षणः सन् परिरभमन् काषायं वस्त्रं धारयति । काषाया इव
 सन्ध्या शोभत इत्यर्थः । माठरः पिङ्गलो दण्डः, भिक्षुः परि-
 त्राट् कर्षन्दीति चामरः । काषायं तेन रक्तं (पा० ४।२।१)
 इत्यण् ॥ १२ ॥

अस्तेति । यः सूर्यः अस्मिन् प्रतीच्यां वर्त्तमाने निकषोप-
 लाभे सुवर्षपरीक्षापाषाणतुल्येऽस्ताचले सन्धारोग एव कषो-
 क्षेखः घर्षणोक्षेखस्तेन परीक्षित इयं द्यौस्तं हेलिं सूर्यमेव हिर-
 ण्यपिण्डं विक्रीय विनिमयेन कस्यैचिद्दत्त्वा तारा रूपान् वराट-
 कान् कपर्दकान् आदित जग्राह । उत्तमं सुवर्षं रक्तपीतं भवति
 तथा च रक्तपीतसुवर्षसूर्यगोलकस्य निकषपरीक्षितसुवर्षरेखेव
 सन्ध्या दृश्यते । तारासु वराटका इव दृश्यन्त इत्यर्थः ।

पृथेलिमं दाडिममर्कविम्ब-
मुत्तार्य्य सन्ध्या त्वगिवोज्जिह्वताऽस्य ।
तारामयं बीजभुजाऽदसीयं
कालेन निष्पूतमिवास्थियूथं ॥ १४ ॥

यौरिति लोकाव्यवहारानभिज्ञत्वद्योतनाथं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।
स्त्री हि सुवर्णं दत्त्वा मूर्खतया वराटकान् गृह्णाति धूर्त्तं न
वञ्च्यते च । वराटकस्य व्यवहारे देशे सुवर्णमपि दत्त्वा वराट
एव गृह्णाते ॥ १३ ॥

पृथेलिममिति । दाडिमबीजभुजा कालेन रक्तमर्कविम्बमेव
पृथेलिमं तरोरुपर्य्येव स्त्रयं पक्वं दाडिमफलमुत्तार्य्य गगनत-
रोत्क्षोटाद्यित्वा बीजग्रहणार्थं भित्त्वा वा सन्ध्यात्वगिव अस्त्र
दाडिमस्य पक्त्वाद्रक्तकृत्तिरेवोज्जिह्वता परित्यक्त्वा, तद्बीजभ-
वणार्थमुपरितनवीजकोशवत् सन्ध्या पृथक् कृता । तथा बीज-
भक्षणानन्तरं तारामयं तारारूपं अदसीयममुख्य दाडिमस्य
अमीषां बीजानां वा सम्बन्धि अस्थ्यां बीजमध्यस्थले श्वेतकणा-
नां यूथं वृन्दं निष्पूतमिवोद्गोर्षमिव, बीजानि भक्षयित्वा गृहीतं
रसमन्तर्गतश्वेतकणावृन्दं पुनः फूक्तमिव । न हि काला-
दृतेः सूर्य्यदाडिमं भक्षितुं समर्थः । अन्योऽपि दाडिममुत्तार्य्य
तत्पत्रं परित्यज्य बीजान्यास्त्राद्य गृहीतरसान् बीजकषान् फू-
क्त्य त्यजति ॥ १४ ॥

तारातनिर्वोजमिषादमाद-
 मियं निरष्टीवि यदस्त्रियूयं ।
 तन्निष्कुलोक्त्य रविं त्वगेषा
 सन्ध्याजिह्वता पक्लिमदाडिमं वा ॥ १५ ॥
 सन्ध्यावशेषे कृतताण्डवस्य
 चण्डोपतेर्यत्पतनाभिघातात् ।

तारेति । सामर्थ्यात् काक्षेण कार्वा रविमेष तत् पक्लिमं पचे-
 स्त्रिमं दाडिमं निष्कुलीकृत्य निर्गतबीजकुसं कृत्वा बीजरूपं सारं
 मृत्नीत्वा तदीया त्वगेषा सन्ध्या उज्ज्विता, वात्रब्दः सन्धाव-
 नायामुज्ज्विता किमित्यर्थः । तत्किमित्यात्रञ्ज्ञाह । बीजानि
 आदमादं भक्षयित्वा अस्त्र सूर्यरूपस्य पक्लिमदाडिमस्य संवन्धि
 चस्त्रियूयमिव इयं ताराततिः निरष्टीवि निष्कृता । सन्ध्या-
 जग्ध्वा इति आदमादं अदेराभीष्टयेन द्विर्वचनञ्च । निरष्टीवि
 कर्षाधि चिष् निष्कुलीकृत्य निष्कूलनिष्कोषणे (पा० ५।४।६२)
 इति उाच् । चेषकोऽयं श्लोकः ॥ १५ ॥

सन्ध्येति । हे प्रिये सन्ध्यावशेषे सन्ध्यावद्भ्रान्ते कृतं ता-
 खवं नृत्यं येन तस्य चण्डोपतेः पदोत्तरणयोर्दृढयत्नेनाभि-
 घाताद्भ्रान्तोः उत्पतयासुभिरुत्पतनशीलैरच्छ्रितैः कैलासश्रे-
 षसम्बन्धिस्फटिकात्मनां खण्डैः ब्रकलैः घोरमण्डि अक्षकृता
 पक्ष, कैलासस्फटिकखण्डा एव गगने तारारूपेषु शोभन्ते ।

कौलासशैलस्फाटिकाश्मखण्डै-
 रमण्डि पश्योत्पतयालुभिर्द्वैः ॥ १६ ॥
 इत्थं द्विया वर्षनजन्मनेव
 सन्ध्यामपक्रान्तवर्तो प्रतीत्य ।
 तारातमोदन्तुरमन्तरिक्षं
 निरीक्षमाणः स पुनर्बभाषे ॥ १७ ॥
 रामेषुमर्मप्रणनार्त्तिवेगा-
 द्रत्नाकरः प्रागयमुत्पपात ।

उत्पतयालुभिः स्पृष्टि गृहीत्यालुष् (पा० ३।२।१५८) ॥ १६ ॥

इत्यमिति । स नखः पुनर्भेमीं वभाषे । किम्भूतः । इत्यमुक्त-
 प्रकारेण वर्षनजन्मना स्तुतिजातया द्वियेव अपक्रान्तवर्तो नि-
 र्गतां सन्ध्यां प्रतीत्य नित्यं निश्चित्य अन्तरिक्षं गगनं तारात-
 मोर्था दन्तुरितं मिश्रितं निरीक्षमाणः । अन्योऽप्युत्तमो निज-
 वर्षनजातलज्जयाऽपक्रामति ॥ १७ ॥

रामेति । भोः हे कामहरासनभूः कामहरासनमेव भ्रुवौ
 यस्याः भ्रूदर्शनमात्रेण कामोदयकारिणि भैमि रामस्य राघ-
 वस्य आमदन्यस्य वा इषुषा मर्मणो प्रणनाद्देनाद्धेतोस्तपसा
 आर्त्तिः पीडा तस्या वेगादाधिक्याद्धेतोर्निजस्थाने स्वातुमन्नक्तः
 सन् भीत्या रत्नाकर एवाद्यं प्राक् तस्मिन्सवसरे उत्पपात ऊर्द्ध-
 मागात्, नेदं नभो यः पूर्वमुत्पपात सः ग्रामजलः स्फुटरत्नमर्भो
 रत्नाकर एवाद्यं न त्वेतन्नभ इत्यर्थः । कीदृशः । यादृशां जल-

श्राद्धौघकिर्मीरितमीनकम्बु
 नभो न भोः कामशरासनभूः ॥ १८ ॥
 मोहाय देवाशरसां विमुक्ता-
 स्ताराः शराः पुष्यशरेण शङ्के ।

शरिणां जन्तूनामोघैः किर्मीरिता मिश्रिता तत्सहिता मीनाः
 कम्बवः शङ्काश्च यस्मिन् । नभस्तु यद्वसन्मन्धि ओघः शुक्रकृष्ट-
 स्यादितारापद्वसमूहो ध्रुवमण्डलपद्वसन्मन्धी समूहो वा, तेन
 मिश्रितो मानास्थो राशिः कम्बुः शङ्काकारविशाखानक्षत्रश्च
 यस्मिन् । रघुनाथेन किल सेतुबन्धसमये शरेण समुद्रो भेत्तुमा-
 रब्ध इति तावन्मान्धेण पीडातिशयादुत्पतित इत्युच्यते । परशु-
 रामेणापि निजवसत्यर्थं समुद्रो बाणेन परासः सन्नुत्पतितः,
 समुद्रजलस्यैवायं कालिमा न तु गगनस्येत्यर्थः । समुद्रस्वा-
 धोदेभ्ये स्थितानि रत्नयाहादीनि अधस्थितेन जलेन सुखेन द्रष्टुं
 शक्यन्ते । मकरकर्कटादयः साक्षात्मीनादय एव । न तु रा-
 श्मादिभूताः श्रिष्टाश्च ताराः समुद्रमौक्तिकान्येव न तु तारा
 इत्यादि ज्ञातव्यं । शरामनभूरित्युवङ्ख्यानत्वात्तदीत्वाभावाद्ग-
 खत्वाभावः । द्रुखपाटस्तु सहैकवंशप्रभवन्निति वत् समर्थनीयः ।
 यदा श्रिष्टकविप्रयोगदर्शनाद् ज्ञातव्यं ॥ १८ ॥

मोहायेति । हे भैमि पुष्यशरेण कामेण देवानामशरसाञ्च
 मोहायान्योन्यमत्यन्तानुरागसञ्जनार्थं देवादीनामुपरि वर्त्त-
 मानत्वादिमुक्त्वा ऊर्द्धं क्षिप्ताः, शुभ्रपुष्यरूपाः शरा एव तारा

पञ्चास्यवत् पञ्चशरस्य नाम्नि
 प्रपञ्चवाची खलु पञ्चशब्दः ॥ १९ ॥
 नभेनदीकूलकुलायचक्री-
 कुलस्य नक्तं विरहाकुलस्य ।

इत्यहं ब्रह्मे । ननु कामस्य पुष्यशरत्वेऽपि पञ्चबाणत्वात् ताराणां
 बद्धतरत्वात् कथं कामबाणत्वमित्याशङ्क्य समर्थयते । खलु य-
 स्मात् पञ्चशरस्य नाम्नि पूर्वपदत्वेन वर्त्तमानः पञ्चशब्दः प्रप-
 ञ्चवाची प्रकृतः पञ्चो विस्तारः तदाचकः, न तु सञ्ज्ञावा-
 चकः, पञ्चि विस्तारवचने इति स्वार्थणिजन्ताद्भातोः पञ्चाद्यच्चि
 पञ्चयन्ति विस्तृता भवन्ति पञ्चाः ब्ररा यस्येति विग्रहो न तु
 पञ्चसञ्ज्ञाकाः ब्ररा यस्येति, तस्मात् पुष्यबाणत्वं ताराणां युक्त-
 मेवेत्यर्थः । कस्येव । पञ्चास्यवत् “सिंहे मृगेन्द्रः पञ्चास्यः” इति
 सिंहाभिधायिनि पञ्चास्यशब्दे सिंहस्य पञ्चसङ्ख्यमुखत्वाभावात्
 पञ्चयति विस्तृतं भवति पञ्चं विस्तृतमाख्यं यस्यासौ पञ्चास्य इति
 व्युत्पत्त्या पञ्चशब्देो यथा विस्तारवाची तथेति व्यासः । प्रपञ्चो
 विस्तार इति हलायुधः ॥ १९ ॥

नभ इति । नक्तं विरहेष्वाकुलस्य पीडितस्य नभेनद्या
 मन्दाकिन्याः कूलमेव कुलायः स्थानं यस्य तस्य चक्रीकुलस्य
 चक्रवाकीसमूहस्य दृशेर्नैचयोरपामश्रुजलानां पृषन्ति विन्दवः
 सन्ति त एव तारका अधःस्थितैर्जनेर्दृश्यन्ते । तथा तासां ता-
 राणां सङ्क्रमणानि पुष्यचयवशाद्भूमिं प्रत्यागमनानि गलदा-

इगोरपां सन्ति पृषन्ति ताराः
 पतन्ति तत्सङ्गमस्थानि धाराः ॥ १० ॥
 अमूनि मन्ये च्चरन्तिर्ज्जरिष्या
 यादांसि गोधा मकरः कुलीरः ।
 तत्पूरखेलत्सुरभीतिदूर-
 मघान्यधः स्यष्टमितः प्रतोमः ॥ ११ ॥

व्यङ्ग्याणां धारा एव पतन्ति । इगोः सन्ति चिरस्थितिमन्ति
 यानि वाप्यपृषन्ति तानि तारा इति वा । तत्सङ्गमस्थानि स्त्रि-
 तताराप्रतिबिम्बहतानि तत्पुण्यानि पतन्त्यधःपातीनि यानि
 पृषन्ति तानि धारा अश्रुप्रवाहाः तासां ताराणां सङ्गमस्थानि
 वीक्ष्यो मोघादिसङ्घाम्बुयो वा । धारा अश्रूणां प्रवाहा इति
 वा । स्त्रियो हि विरहसमसहसना इदन्ति । पतन्तीति तिङन्तं ।
 इत्यङ्गिष्वचं वा ॥ १० ॥

अमूनीति । हे प्रिये मोघाख्यासारा मोघा मकररात्रिक-
 म्बन्धिन्यसाराः मकरः कुलीरः कर्कटरात्रिसाम्बन्धिन्यसारा
 अमूनि प्रत्यक्षदृश्यानि अमरनिर्ज्जरिष्या मन्दाकिन्या चादांसि
 लक्ष्मणव एवेत्यहं मन्ये । मोघा सख्याः कर्कटा अपि अस्ते कर्तन्ते
 लपरि च दृश्यन्ते तस्माद्देवगद्याया दांखेवैतानीत्यर्थः । तर्हि
 लपरिवर्तमानेन द्रष्टुं योग्या न लघुःस्थितेनेत्यत आह तस्मि
 नाकन्द्याः पूरे प्रवाहे खेलन्तः कीडन्तः सुराखेभ्यः सकाशा-
 द्द्रीक्षा दूरतलपर्यन्तसप्तानि, अत एव अस्मत्सनामिमादधे-

स्मरस्य कम्बुः किमयञ्चकास्ति
 दिवि त्रिलोकीजयवाद्गीषः ।
 कस्यापरस्योऽुमयैः प्रसूनै-
 र्वादिचञ्चट्टिर्घटते भटस्य ॥ १२ ॥
 किं योगिनीयं रजनी रतीशं
 याऽजीजिवत् पद्मममूचञ्च ।

भागे इतो भृद्देवादेपि स्पष्टं सुखेन जानीमः । भृभागे स्विता
 अपि अक्षगामित्वाङ्गाधादियादांसि व्यक्तं जले पश्चाम इत्यर्थः ।
 गोधाकारं ध्रुवमखलं, गोधा व्येठा वा ॥ ११ ॥

स्मरंस्वेति । त्रिलोकीविजये वाद्गीषो वाद्गीषः स्मरंस्व
 वाम्बुः अयं प्रत्यक्षदृष्टो विशाखानचक्ररूपः कम्बुः ब्रह्मः दिवि
 चकास्ति किं । उच्चतरदेवे वादितवाद्यं सर्वैनाकर्ण्यत इति
 गगने स्थापिता सौकत्रयविजयवाद्गीषः कामस्यैव कम्बुः कि-
 मित्यर्थः । यस्यादपरस्य कस्य भटस्योऽुमयैस्कारारूपैः प्रसूनैः
 शतौ वादिचञ्चट्टिः वाद्यनिर्माणं घटते, स्मरस्यैव धनुषः पुष्प-
 रूपसद्वर्जनात् तदीयस्यैव वाद्यस्य पुष्परूपत्वसम्भावनायुक्तात् ।
 तारोक्तुसुमरूपः कामब्रह्म एवायं गगने शोभते न त्वन्यदीय
 इत्यर्थः ॥ १२ ॥

किमिति । इयं रजनी योगिनी स्त्रीपुंसयोजयती, अथ च
 प्राक्तंमन्त्रसिद्ध्या भारणोष्वाटनाद्यभिज्ञा स्त्री किं । वा रतीशं
 दिवा निष्क्रीकमिव वीजसिद्धेरजीजिवत् सञ्जीवं चक्रे, पद्मम-

योगर्द्धिमस्या महतीमलग्न-
मिदं वदत्यम्बरचुम्बि कम्बु ॥ २२ ॥
प्रबोधकालेऽहनि बाधितानि
ताराः खपुष्याणि निदर्शयन्ती ।

मूमुहत् पद्मानि च समकोचयत् । रात्रौ च स्त्रीपुंसयोगे काम
उदीतो भवति पद्मानि च सकुचन्ति । अस्रग्नं निराधारं
अम्बरचुम्बि आकाशवासि तारामाचात्मकत्वाद्स्रग्नमराश्रिभूतं
वा इदं प्रत्यक्षरूपं कम्बु तारारूपः ब्रह्मेऽस्या रात्रियोगिन्या
महतीं योगर्द्धिं वदति, दिवा दर्शनाभावादिदानीं दृश्यमानः
ब्रह्मे रात्रिर्जातेति कथयति । योगशक्तिं विना निराधारं
वस्तु कथं स्थापयेत् । योगिन्यपि मृतमपि जीवयति किञ्चिच्च
मोहयति मूर्च्छां प्रापति भ्रान्तं करोति वा, तस्माद्योगिनी
किमित्युत्प्रेषा । कम्बुशब्दस्य नपुंसकत्वमयसीति पूर्वमेवाक्तं
स्मर्त्तव्यं । अजीविवदमूमुहदिति षौचक्रीत्युपधा इत्यः ॥ २२ ॥

प्रबोधेति । हे प्रिये प्रबोधकाले जागरणसमयेऽथ च सम्बन्ध-
ज्ञानोत्पत्तिसमयेऽहनि दिवा बाधितानि सूर्यदोषिध्वस्तका-
न्तीनि ताराः नक्षत्ररूपाणि खपुष्याणि गगनसम्बन्धीनि कुसु-
मानि नितरां दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती, अथ च दृष्टान्तीकुर्वन्ती
ब्रून्याध्वनि बौद्धाध्वनि शून्यादिदर्शने विषमयोगिनी काचित्
प्रव्रजितैवेथं निशा स्फुटाभमतितरां दृष्टमपि प्रत्यक्षेण प्रती-
षमानमपि स्थावरजङ्गमात्मकं सकलं जगन्मुषाऽसत्यमाह ब्रूते ।

निशाऽऽह प्रून्याध्वनि योगिनीयं
 मृषा जगद्दृष्टमपि स्फुटाभं ॥ २४ ॥
 एणः क्षरेणाङ्कमयः सपत्नी-
 कृतो भवद्भ्रूयुगधन्वना यः ।
 मुखे तवेन्दौ खसता स तारा-
 पुष्यालिबाणानुगतो गतोऽयं ॥ २५ ॥

बौद्धादिदर्शने हि ज्ञानस्यैव घटाद्याकारस्थानातिरिक्तं सर्वं
 मिथ्येति बोध्यते । योगिन्यपि प्रपञ्चो मिथ्येति दर्शयति तथे-
 थमपि रात्रिरहन्यपि पुष्पतुल्यानि नक्षत्राणि निजयोगात्
 गगने दर्शयतीति भावः । निदर्शनं करोति वेति प्रतीयमा-
 नोत्प्रेषा ॥ २४ ॥

एष इति । हे भैमि तव मुखे एवेन्दावाङ्गादकलादिगुण-
 योगाचन्द्रे खसता प्रकाशमानेन, तथा भवद्भ्रूयुगमेव धनुर्धस्य
 तेन क्षरेण तव मुखेन्दौ विमतो मृगवांस्रत्वात् सम्प्रतिपन्नव-
 दित्यनुमानप्रसिद्धो योऽङ्कमयः कस्यङ्करूप एणो मृगः सप-
 त्नीकृतः मुखे, तत्रापदर्शनाज्जठरावस्थितपत्रस्यैव बाणस्यापर-
 पार्श्वे निर्गमनं यथा भवति तथा व्यथितः, स एव मृगः ता-
 रापुष्यास्त्रिर्नक्षत्ररूपपुष्पपङ्क्तिसप्तचणो बाणस्तेनानुगतः सन्
 सहित एव पलाय्य गतोऽयं गगने दृश्यते किं । चन्द्रे मृगेन
 भाष्यं स चात्र नास्ति, सचापः कामस्य मुखे खसति, गगने च
 मृगत्रिरो नक्षत्रं मृगाख्यबाणाकारपुष्पतुल्यतारानुगतं दृश्यते,

लोकाश्रयो मण्डपमादिसृष्टि-
 ब्रह्माण्डमात्मनुकाष्ठमस्य ।
 स्वकान्तिरेकूपरवग्नि मग्नि
 घुणव्रणदारनिम्नानि भानि ॥ ३६ ॥

तर्हि कामेन विधानगर्गतपचपार्श्ववह्निर्नैतवाणसहितो व्यधि-
 तः पञ्चाय गतः स एषोऽयं मृगो वृक्षते किमिति प्रतीयमा-
 नेत्प्रेषा । इवचनिष्पादति व्यथन इति (पा०पु।४।६९) उच्ये
 ॥ ३५ ॥

लोकैति । हे भूमि ब्रह्माण्डं आदौ सर्वस्यादपि पूर्वं सृष्टि-
 निर्माद्यं यस्य, अथ च चिरकालनिर्मितं पुराणं मण्डपमिति
 आभाति तत्र दिव शोभत इत्यर्थः । यतस्त्रयाणामपि लोकाना-
 नामाश्रयः ब्रह्माण्डाधरत्वाज्जगतां मण्डपोऽपि लोकानामा-
 श्रयः तच्छाशरनिवासिताल्लोकानामाश्रयणामत्वाच्च तस्य । अत
 एवास्य ब्रह्माण्डमण्डपस्याऽनुकाष्ठं दिग्नि दिग्नि एतत्सम्बन्धि-
 नीषु वर्त्मसु दिक्षु, अथ चैतत्सम्बन्धीनि काष्ठानि दाहयि
 लक्ष्मीकृत्य तेषु भानि मण्डपाणि स्वकान्तिरूपस्य उत्खातरे-
 जूत्करस्य सम्बन्धीनि वानिब्रह्मरसदग्नि मग्नि घुणव्रणकीट-
 निर्मिते त्रयः सिद्धन्तस्य द्वारं मुखं तन्निभानि तन्मुखानि
 घुणोत्कीर्णदाहरजोयुक्तानि दाहयिच्छद्मुखानीव वृक्षज इ-
 त्यर्थः । जगत्त्रयणाम् मण्डपोऽप्यतिजोर्षो यदा भवति तदा
 तदीयकाष्ठेषु घुणाः पतन्ति घुणोत्कीर्णसद्भ्रजोयुक्ताणि घुण-

शचीसपत्न्यां दिशि पश्य भैमि
 ब्रह्मेभदानद्रवमिज्झरस्य ।
 पोञ्जयते वासरसेतुमाशा-
 दुच्छृङ्खलः पूर इवान्धकारः ॥ २७ ॥
 रामालिरोमावलिदिग्बिगाधि
 ध्वान्तायते वाहनमगतकस्य ।

कृतच्छिद्रमुखाणि वृत्तानि च दृश्यन्ते तावीव भानीति भावः ।
 मण्डपोऽस्ती जनाश्रय इत्यमरः । अनुकाष्ठं बोधायामयची-
 भावः ॥ २६ ॥

इदानीं वर्षदिग्ग्यापितमोवर्षणं प्राच्यादिदिग्भेदोपक्रमते ।
 ब्रवीति । हे भैमि अन्धकारः ब्रह्माः सपत्नी दिक् प्राची तस्या
 वासररूपक सेतोः सूर्यस्य प्रभामर्यादाया नाम्नादुच्छृङ्खलो
 निरर्गलः ब्रह्मेभस्य दानद्रवो दानोदकं तस्य मिज्झरप्रवाहस्य
 व्यावः पूर इव पोञ्जयते अत्र प्रसरति प्राचीं शोभोतीत्यर्थः ।
 नं इह ब्रह्माश्रमेव चैरावतदानजलप्रवाहपूरसम्भवः जलपूरो
 ऽपि बभ्रोपयमाहप्रतिहतप्रसरः सञ्चितरां प्रसरति । पुङ्-
 इत्यस्मान्नुवाचै बळ् दिवचनं ॥ २७ ॥

दक्षिणदिग्ग्यापितमो वर्षयति । रामेति । श्रीरामस्यालिः
 मनुः सेतुबन्ध एव श्यामनाद्रोमावलिर्दशरथस्य इतिवत्स्य
 दिग्ने किञ्चाहि नितरां व्यापकं अन्धकस्य दिक्पतिमाहदि-
 षदिक्खं तद् वाहवं अहिष एव ध्वान्तायते कञ्चननीले

यद्दीक्ष्य दूरादिव विभ्यतः स्वा-
 नश्वान् गृहीत्वाऽपद्यतो विवस्वान् ॥ २८ ॥
 पक्कं महाकालफलं किलासीत्
 प्रत्यगिरेः सानुनि भानुविम्बं ।
 भिन्नस्य तस्यैव दृग्निपाता-
 दीजानि जानामितमां तमांसि ॥ २९ ॥

ऽन्धकार इवाचरति । विवस्वान् सूर्यः यद्यमवाहनं दूराद्
 वीक्ष्य सहजाश्वमहिषवैरस्तरणादिभ्यतः समयात् स्वानश्वान्
 गृहीत्वाऽपद्यतः पलायित इव । दक्षिणदिशि तिमिरं यममहि-
 षवच्छोभत इत्यर्थः । अन्तकपदेन तद्वाहनस्य दारुणत्वं सूचितं,
 अत एव ततोऽप्यश्वानां भयं युक्तं । ध्वान्तायते उपमानादा-
 चारे कर्तुः क्यञ्छिति (पा० ३।१।११) क्यङ्कत्वात् तङ् । सेतु-
 रासौ स्त्रियां पुमानित्यमरः ॥ २८ ॥

प्रतीचीव्यापितमो वर्षयति । पक्कमिति । भानुविम्बं प्रत्यग्-
 गिरेः प्रतीच्यां वर्त्तमानस्यास्ताचलस्य भानुनि कालवशात् पक्कं
 महाकालस्यैववाहन्याः फलमासीत् किलैवमहं मन्य इत्यर्थः ।
 तथाऽहमतिपक्कत्वादतिस्त्रयत्वादुच्चतरदेशादधस्ताद् दृग्निदि श्चि-
 स्त्रायां निपातात् तदभिघाताद्धेतोर्भिन्नस्य विदीर्षस्य तस्य
 भानुविम्बरूपस्य महाकालफलस्य कृष्णतमानि वीजान्येव तमां-
 सीति जानामितमां नितरां मन्ये । पर्वतादिकठिनभ्रसमुद्भवं
 जम्बीरवर्तुलं पक्कं सदतिरिक्तकृष्णबीजं महाकालफलं गृहोप-

पत्युर्गिरीणामयशः सुमेरु-
 प्रदक्षिणाङ्गास्वदनादृतस्य ।
 दिशस्तमश्चैत्रयान्यनाम-
 पत्रच्छटाया मृगनाभिगोभि ॥ ३० ॥
 ऊर्द्धं धृतं व्योम यदुष्णरश्मे-
 दिवा सहस्रेण करैरिवासीत् ।

सर्गनिवारणार्थं गृहद्वारे वृद्धैर्बन्धते । असमयसम्बन्धात् परिण-
 तकालं रक्तं महतः कालस्य फलभृतश्च भानुविम्बं महाकालफ-
 लमिव । तमांसि विदीर्षस्य तस्य कृष्णतमानि वीजानोव प्रसर-
 न्तीत्यर्थः । अन्यदिगपेक्षया प्रतीच्यां सायंसमये सूर्यमन्ध्यास-
 न्बन्धिनः प्रकाशस्यासन्नत्वादल्पान्धकारसूचनार्थं तमसां वीज-
 त्वेन निरूपणं ॥ २९ ॥

उदीचीव्यापितमो वर्षयति । पत्युरिति । चैत्ररथं कुवेर-
 वनं तदेवान्यनाम यस्यास्तादृशी पत्रच्छटा पत्रवल्ली यस्याश्चैत्र-
 रथाख्यवनरूपपत्रवल्लिकाया उत्तरस्या दिशो मृगनाभिः पत्र-
 वल्लीरचनासाधनमूता कस्तूरी तद्वच्छोभते एवंशीलं कृष्णतमं
 तमो गिरीणां पत्युर्हिमाचलस्यायश एव, यतः सुमेरोः प्रद-
 क्षिणीकरणाङ्गास्वता सूर्येणानादृतस्यावज्ञातस्य । हिमाद्रिर्य-
 दपि गिरीणां पतिस्तथापि सूर्येणानादृतत्वाद्धीन एव ।
 मेरुरेव महान् । अस्योद्यानं चैत्ररथमित्यमरः ॥ ३० ॥

ऊर्द्धदिग्व्यापितमो वर्षयति । ऊर्द्धमिति । तमास्यश्यामलं

पतत्तदेवांगुमता विनेदं
 नेदिष्ठतामेति कुतस्तमिसं ॥ ३१ ॥
 ऊर्ध्वार्पितन्युन्नकटाक्षकल्पे
 यद्गोच्छि दीपेन दिनाधिपेन ।

यद्गोम दिवा सहस्ररश्मैः सहस्रसङ्घैः करैः किरणैरथ च ह-
 सैरुर्ध्वं दूरोत्तरप्रदेशे धृतमिवासीत्, तत्रभ एवेदं तमाक्षमामसं
 चङ्गुमता विना सायं समये सूर्यविनात्राद्वारकेषामेन विनाऽधः-
 पतत् सत्, नेदिष्ठतामतितामां नैकस्यमेति, तमिसं कुतः कक्षा-
 दकक्षादागतमपि तिमिरं नाम किमपि नास्ति, किन्तु निक-
 टोभवद्गगनमेव तमिस्रमित्यर्थः । पततद्गोमैव तमिसं कुतो भूमौ
 निकटतामेति, न तु तदतिरिक्तं गभोऽस्तीति वा । अन्यदपि यत्
 कस्यचित् कराभ्यामूर्ध्वं धार्यते तदभावेऽधः पतत्येव । नेदिष्ठतां
 अतिप्रयत्ने दृष्टानि, अन्तिकवाढयोरिति (पा० ५।२।६३) नेदा-
 देवः । कुतः । पक्षे सार्वविभक्तिकस्यसिः ॥ ३१ ॥

अधोदिग्ब्यापितमो वर्षयति । ऊर्ध्वेति । सामर्थ्यादिधिना
 ऊर्ध्वं सूर्यदीपस्यैवोपरिभागेऽर्पितो न्युन्नः कञ्जलधारणार्थम-
 धोमुखोऽतितमां महाकटाक्षः कर्परं तत्कल्पे तत्तुल्ये दृष्टतमे
 व्योम्नि अधिकरणे प्रकाशकारणा कञ्जलधारणार्थेन दिना-
 धिपेनैव दीपेन करणेन यत् कञ्जलं न्यधापि न्यसं तत्कञ्ज-
 लमेव तमो भूत्वा क्रमसञ्जातवाङ्मयेन कृत्वा मिसत् युक्तं भवत्
 पतनाख्यकर्षकारणं गुह्यं यस्य तादृशं सत् भूमावस्त्वसत् किं,

न्यधायि तद्भूमिलङ्गुलत्वं

भूमौ तमः कञ्जलमस्त्रलत् किं ॥ ३१ ॥

ध्वान्तेषुनाभ्या श्रित्तिनाऽम्बरेण

दिशः शरैः सूनशरस्य तारैः ।

अतिभारेण पतितं किं । गुरुत्वाद्धि पतनं युक्तं । तत् कञ्जल-
मेव भूमौ पतितं किं, अपि तु तमो नाम न किञ्चिदित्यर्थ
इति वा । कञ्जलमपि कर्परे घृतं क्रमेण बद्ध भवद् गुरुत्वाद्धः
पतति । कटाहः कर्परे तथेति निघण्टुः । ईषदसमाप्तौ कल्पप्र-
त्ययः ॥ ३१ ॥

ध्वान्तेति । ध्वान्तेनैवैषनाभ्या कस्त्र्या तथा श्रित्तिना नीले-
नाम्बरेण गगनेनाथ च वस्तेषु । यद्वा । ध्वान्तेषुनाभ्या कृत्वा
नीलेन गगनेनोपसृष्टितास्तथा निश्रित्वात् पुष्यतुस्त्ररूपत्वाद्य-
लैस्तारैर्नक्षत्रैरेव सूनशरस्य कामस्य शरैरुपसृष्टिताः, अथ च
तारैरुज्वलैः पुष्यैरुपसृष्टितास्तथा प्रकाशाभावान्मन्दाक्षैर्मन्द-
नयनैर्नक्षत्रैर्लक्ष्या लक्षणीयाः, अथ च मन्दाक्षस्य लज्जाया वि-
षयभूताः सलज्जा अत एवाभिसारिकाभाः स्त्रैरिषीतुस्याः
दिशः, अनिन्दौ चन्द्ररहितायां अनुदितचन्द्रलाक्षायायां
निश्रि मामाथान्ति प्रत्यागच्छन्ति तस्मात् सपत्नीभ्रान्द्या त्वं सेर्या
भव । अभिसारिका अपि द्रुधायां रात्रौ द्रुधवस्त्राद्याभ-
रणाः, कृष्णायाश्च रात्रौ कृष्णवस्त्राद्याभरणाः समायाप्तीति ।
ता अपि कस्त्ररीकृताङ्गरागा नीलवसनाः प्रच्छन्नघृतपुष्पाः

मन्दाक्षलक्ष्या निशि मामनिन्दौ
 सेर्ष्या भवायान्धभिसारिकाभाः ॥ ३३ ॥
 भास्वन्मयीं मीलयतो दृशं द्राक्
 मिथोमिलद्दृष्ट्याञ्चलमादिपुंसः ।
 आचक्ष्महे तन्वि तमांसि पक्ष्म
 श्यामत्वलक्ष्मीविजितेन्दुलक्ष्म ॥ ३४ ॥

कामवाचपोडिताः सख्य्याः सत्यः कामुकं प्रति समायान्ति
 तदीयनायिकाश्च सेर्ष्या भवन्ति, तथा दिग्भोऽपीत्यर्थः । सर्ष्या
 अपि दिश एकत्र मिलिता इति प्रतीतिः । तिर्यग्व्यापितमो
 वर्षितमनेन । काम्नार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारि-
 केत्यमरः । मन्दाक्षमन्दा इति पाठे मन्दनयनानामल्पदृष्ट्या-
 खमोवाङ्गल्यात् । अथ च तमोवाङ्गल्यान्मन्दाक्षा अत एव मन्द-
 गमनाः, सख्यया वा मन्दगमना इत्यर्थः । तारशब्दः पूर्व-
 वत् ॥ ३३ ॥

भास्वदिति । हे तन्वि कृष्णाङ्गि भास्वन्मयीं रविरूपां द-
 क्षिणां दृष्टमस्तमयव्याजेन द्राक् शीघ्रं मीलयतः सङ्कोचयतः
 आदिपुंसः श्रीविष्णोर्मिथोऽन्योन्यं मिलन्तौ द्वावप्यञ्जलावूर्धाधः-
 पुटे यस्य निमीलनवद्वादन्योन्यसंलग्नपुटलास्रिविडरोमकं, अत
 एव श्यामत्वलक्ष्म्या विजितं नितरां पराभूतं इन्दुलक्ष्म येन ता-
 दृशं पक्ष्म मेचसम्बन्धूर्धाधःपुटे पुनर्घनीभूतरोमाश्वेव तमांसि
 वयमाचक्ष्महे ब्रूमः, न तु ततोऽन्यानि तमांसीत्यर्थः । तिमिर-

विवस्वताऽनाधिषतेव मिश्राः
 स्वगोसहस्रेण समञ्जनानां ।
 गावोऽपि नेत्रापरनामधेया-
 स्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥ ३५ ॥
 ध्वान्तस्य वामोरु विचारणायां
 वैशेषिकं चारु मतं मतं मे ।

व्याप्तत्वात् किमपि न दृश्यत इति भावः । पञ्चेति जात्यैक-
 वचनं ॥ ३४ ॥

विवस्वतेति । विवस्वता नेत्रमित्यपरनामधेयं यासां तास्य-
 च्छूपा जनानां गावोऽपि स्वस्य गवां किरणानां सहस्रेण समं
 सह मिश्रा दिने निमीलिताः सत्यः अनाधिषतेव नीता इव-
 यस्मात् तेन खलु तेनैवेदमान्ध्यं प्रकाशाभावाच्चेत्रापगमाच्च
 रूपायहणं, नत्वन्धकारैः क्लेदमान्ध्यं, तमोवशात् किमपि न
 दृश्यत इति भावः । अन्येनापि गोपालेन स्वगोसहस्रेण मि-
 श्रिताः परेषामपि गावो नीयन्त इति ॥ ३५ ॥

ध्वान्तस्येति । हे वामोरु अतिसुन्दरोरु ध्वान्तस्य विचार-
 णायां तमःस्वरूपनिरूपणे विषये वैशेषिकं मतं षट्पदार्थ-
 साधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणात्मकं काणाददर्शनं चारु सदुपपत्तिकं न
 त्वन्यदिति मे मतं सम्यतं । खलु यस्मात् कारणात् सम्प्रदायविदः
 तद्दर्शनं वैशेषिकं ब्राह्मणमौख्यमाहुर्वदन्ति । अत एव तमसस्त-
 त्तनिरूपणाय अनारोपितस्वरूपनिरूपणाय क्षमं समर्थमुखू-

श्रौलूकमाहुः खलु दर्शनं तत्

समं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ ३६ ॥

कस्य घूकस्य सन्धि, दृश्यते अनेनेति दर्शनं, चाह सदुपपत्तिकं न त्वन्यदिति मे मतं सस्यतं । खलु यस्मात् कारणात् तद्दर्शनं वैशेषिकं शास्त्रमौलूकमाहुर्वदन्ति । वैशेषिकमप्युलूकापरमाद्या काषादमुनिना प्रोक्तमित्यौलूकदर्शनं, ततश्चैतदपि तमस्तत्त्वनिरूपणाच्च समर्थमिति युक्तमित्यर्थ इति ब्रह्मच्छं । वैशेषिकदर्शनं च किमिदं तमो भावरूपं, अभावरूपं वेति सन्देहे भासामभाव एव तम इति सूत्राविरोधेन व्योमत्रिवाचार्यादयः षट्पदार्थवैधर्ष्येषाभावरूपमेव तमो न्यरूपवन् । श्रीधराचार्यास्वारोपितं भूरूपमेव तम इति निर्वर्ण्य भाभावे सत्येव तमःप्रतीतिर्भाभाव एव तम इत्युक्तमिति सूत्रविरोधं पर्यहार्षुः । एतदसहमानाः श्रीमदुदयनाचार्यादयः पुनर्भासामभावमेव तमस्त्वेन गिरनेषुः, यस्मान्तदौलूकं दर्शनं वैशेषिकशास्त्रं तमस्तत्त्वनिरूपणाय सममाहु रिति वाऽन्वयः । महत्यन्धकारे सत्यपि घटादिपदार्थं को वा पश्यतीति ध्वान्तविचारणायां क्रियमाणायां धूकनेचमेव चाह सर्व्वेभ्योऽप्यधिकमिति मे मतं पुनः पुनः सस्यतमित्यर्थः । उलूकनेचमेव महान्धकारे घटादिविलोकयितुं समर्थं, अन्यदीयनेत्राणां त्वान्धमेव जातमिति भावः । यतो वैशेषिकं घटादीन् विशेषान्वेति तादृशं महान्धकारे घूकनेचमेव घटादीन् भेदेन जानाति न त्वन्यदीयं नेत्रं, तस्मात् तदेव चार्थ्विति । तच्च

स्नानिसृशः स्पर्शनिषेधभूमेः
 सेयं त्रिशङ्कोरिव सम्पदस्य ।
 न किञ्चिदन्यत् प्रति कौशिकीये
 दृशौ विहाय प्रियमातनोति ॥ ३७ ॥

दृशुसमात्यर्थमुत्तरार्द्धे । अलूकवृत्त्या कणानन्तीति कणादस्यैवा-
 लूक इति नाम तेन प्रोक्तत्वाद्दालूकं । वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे
 चातिसुन्दरे, इति विश्वः । वामोह संहितशफेत्यादिना (पा०
 ४।१।७०) ऊङ् नदीत्वाद्भ्रस्वः । अलूकं तेन प्रोक्तं (पा० ४।३।
 १०१) इत्यण् पचे तस्येदमिति च (पा० ४।३।१२०) ॥ ३६ ॥

स्नानीति । स्नानिसृशः कालिमस्पर्शिनः भ्रामस्याथ च
 वैष्णवात्मनास्निन्ययुक्तस्य निःश्रीकस्य तथाऽभावरूपत्वात् स्पर्श-
 गुणनिषेधस्य भूमेः स्नानस्याथ च षण्डालत्वादेवास्तृश्यास्यास्य-
 तमतः राशस्त्रिशङ्कोरिव सेयं प्रसिद्धा प्रत्यक्षेण गृह्यमाणा च
 सम्पद् बाहुल्येन स्वरूपलाभोऽथ च राज्यसमृद्धिः कौशिकीये
 अलूकेऽथ च वैश्यामिचदृशौ नेत्रे विहायान्यत् किञ्चित्प्रति
 अपरं किमपि वस्तु लक्ष्मीकृत्य प्रियं हितं नातनोति, किन्तु तदीय
 एव नेत्रे लक्ष्मीकृत्य हितं करोति । अन्यत्प्रति किञ्चिदल्पमपि
 प्रियं नातनोतीति वा । अन्धकारे अलूकनेत्रे एव पदार्थान्
 पश्यत इति तत्सम्पत्तयोः प्रिया । त्रिशङ्कोश्च सम्पद्विश्यामिचस्यैव
 नेत्रयोः प्रिया नान्यस्य । एतदुपाख्यानं रामायणादौ प्रसिद्धं ।
 कौशिकीये दृशाच्छः (पा० ४।३।११४) ॥ ३७ ॥

मूर्धाभिविक्तः खलु यो ग्रहाणां
तद्भासमास्कन्दितश्चशोभा ।

मूर्द्धेति । यो रविर्नवानां ग्रहाणां मध्ये खलु निश्चितं मूर्धाभिविक्तो राजा, उलूकानां लोकः सङ्घः तस्य रवेर्भया दीप्या समास्कन्दिता नितरां पराभृता षट्शोभा गच्चका-
न्तिर्यस्मिन् तत्तथा स्फुटं उपलभ्यानि अन्यजनेन दृष्टानि घटा-
दिस्वरूपाणि यस्मिंस्तादृशमपि दिवा कर्षीभूतं दिनमन्धकार-
मेवावसोकत, अपश्यत् दिने तस्य दर्शनाश्रितेः दिनमन्धकार-
रूपत्वेनैव मेने इत्यर्थः । तथा व्यक्तं लभ्यानि घटादिरूपाणि
यत्र तादृशमन्धकारमेवास्लोकमपश्यद्दर्शनसहकारिप्रकाशरूप-
त्वेनैव मेने, अर्थाद्रात्रावित्यर्थः । अन्धकारं स्फुटलभ्यरूपमित्या-
दृत्या योज्यं तेन तामसा विपरीतदृश एव भवन्तीति व्यज्यते ।
एवंविधमन्धकारञ्च स्फुटमतिप्रसिद्धं शुक्लभास्वरात्मकं लभ्यं रूपं
येन तादृशमास्लोकमेवापश्यत् । कृष्णरूपमपि तमः शुक्लभास्व-
रास्लोकत्वेनापश्यदिति विरुद्धमित्यर्थः । अथ च यो ग्रहाजः
सूर्यः, आक्रान्तनचचलक्षीकान्तद्भासं सूर्यदीप्तिमेवायमुलूक-
लोको दिवा दिनेऽन्धकारमपश्यत्, रात्रौ चान्धकारमास्लोकम-
पश्यत्, दिने सूर्यास्लोक एव तमो रात्रौ च तम एव सूर्यास्लोक
इति ददर्शेत्यर्थः । कीदृशीं तद्भासं कीदृगन्धकारं स्फुटमुपलभ्या-
नि घटादिरूपाणि यस्यामन्यजनेन तादृशीं स्फुटं सञ्जातस्वरूप-
स्वाभेद्यन्धकारस्य नपुंसकत्वान्नपुंसकैकशेषैकवद्भावेन वा व्या-

दिवाऽन्धकारं स्फुटलम्बरूप-
 मालोकतालोकमुलूकलोकः ॥ ३८ ॥
 दिने मम देविणि कीदृशेषां
 प्रचार इत्याकलनाय चारीः ।

ख्येयं सूर्यदीप्याऽसमास्कन्दिताऽपराभृता नक्षत्रलक्ष्मीर्यत्र तं,
 अन्धकारविशेषणं वा । रात्रौ सूर्यदीप्रेरभावादतिरक्ततनत्र-
 चशोभमित्यर्थः । सूर्यदीप्रेरेव समास्कन्दनसामर्थ्यात् तमसैव
 रात्रौ यत् तिरस्करणं तेनैव नक्षत्रशोभा यस्मिन्निति वा,
 इत्यादिव्याख्यानाणि ज्ञातव्यानि । लक्ष्मीमिति पाठे नदीत्वे-
 ऽपि समासान्तविधेरनित्यत्वात् कवभावः । मूर्द्धाभिषिक्तो रा-
 जन्यः, अन्धकारोऽस्त्रियाच्चेत्यमरः ॥ ३८ ॥

दिन इति । अन्धकार इत्याकलनाय सामस्येन ज्ञानार्थं
 प्रतिवस्तुसन्नाः पदार्थमात्रसम्बद्धाः प्रतिच्छाया एव चारीः
 गूढार्थवेदिकास्वारनारीर्विधाय चारपदं ताभ्यो इत्था दिनं
 प्रति सम्प्रेष्य समागतास्ताः तत्रत्यदृष्टान्तं प्रष्टुमिव पुनः प्रावे-
 श्यत्, निजनेकत्वमित्यर्थात् । इति किं । ममान्धकारस्य देविणि
 मामसदृशाने दिने विषये एषां वस्त्रणां कीदृक् प्रचारो वि-
 हरणं खेदादिव्यवहारश्चेति । दिवा प्रतिपदार्थसम्बद्धाः छाया
 एव रात्रौ समागत्य मिलिता निजस्वामिनमन्धकारं प्रावि-
 शन् । रात्रौ हि प्रकाशाभावे छाया अन्धकारेण सहैकीभवतीति
 तत्सम्बन्धादेव महान्धकारः प्रतीयत इति भावः । एतेन

छाया विधाय प्रतिवस्तुलगाः
 प्रावेद्यत् प्रष्टुमिवान्धकारः ॥ ३८ ॥
 ध्वान्तस्य तेन क्रियमाणयेत्यं
 द्विषः शशी वर्षनयाऽथ रुष्टः ।
 उद्यन्नुपास्योकि जपारुणश्री-
 र्मराधिपेमानुमयेच्छेव ॥ ४० ॥

प्रतिष्ठायाऽपि तम एवेति वर्धितं । अन्योऽपि राशौ शोकस्त्रि-
 त्तिं ज्ञातुकामः शीघ्रां सर्वत्र प्रवेष्टुं ब्रह्मत्वात् चारुवारीः
 सम्प्रेक्ष्य तच्चत्पृच्छन्तं विचार्य समागतास्ताः प्रष्टुमात्मवधिं
 प्रवेद्यति । छाया एव चारीः प्रतिवस्तुलगा विधायेति वा ।
 चारुपदं दत्ता यद्दिनं प्रत्येव प्रेषयामास, अत एव ताः दिने
 प्रतिवस्तुलगा वृक्षान्त इति वा । चारी पुंयोगान्कोष् ॥ ३८ ॥

इदानीं चन्द्रोदयं वर्धयितुमुपक्रमते । ध्वान्तस्त्रेति । तेन
 मराधिपेन नक्षेत्रेत्यं क्रियमाणया द्विषः ब्रह्मभूतस्य ध्वान्तस्य
 वर्षनया रुष्टः क्रुद्ध इव जपारुणसुमवदरुणा श्रीर्यस्य च उदयन्
 उदयं प्राप्नुवन् शशी तेनैव राज्ञा अधानन्तरं अनुमयेच्छेव
 प्रसादनवाच्छेवोपास्योकि शोकैस्तोतुमारब्धि । अन्योऽपि वैरि-
 वर्धनया रुष्टः सन् अरुषो भवति, तत्परिहारार्थमुद्धितः सन्
 वर्धकेन प्रसादनार्थं स्तूयत इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । इव ब्रह्म-
 शोभयच योजना वा । उपास्योकि सत्येति (पा० ३।१।२५)
 विजन्तात् कर्त्तव्यं चिष् ॥ ४० ॥

पश्यावृत्तोऽप्येष निमेषमद्रे-
 रधित्यकाभूमितिरस्कारिष्या ।
 प्रवर्षति प्रेयसि चन्द्रिकाभि-
 सकोरचञ्चूषुलुकान् प्रतीन्दुः ॥ ४१ ॥
 ध्वान्ते द्रुमान्तानभिसारिकास्त्वं
 शङ्कस्व सङ्केतनिकेतमाप्ताः ।

पश्येति । हे प्रेयसि प्राणप्रिये एव इन्दुश्चन्द्रिकाभिसको-
 राणां चन्द्रिकाश्च वदन्ततपायिनां पक्षिणां चञ्चू एव चुलुकान्
 प्रति पूरयित्वा प्रकर्षेण वर्षति सुधामित्यर्थात् । यावता चकोर-
 चञ्चूपूरणं भवति तावत्प्रमाणं वर्षतीत्यर्थः । त्वं पश्य । किञ्चूतः ।
 चन्द्रेवदवाचसाधित्यकाभूम्योर्ध्वशिखरेष्वेव तिरस्कारिष्या अ-
 धनिकया निमेषसप्तमत्यस्यकासमाप्ततोऽपि सन् सम्पूर्णागुदि-
 तोऽपि प्रथमचन्द्रिकाभिरेव चकोरायामागच्छं करोति किं
 पुनश्चित्तः सन्निति भावः । अन्योऽप्युपकारो दूरलोऽप्युदयो-
 न्मुखोऽन्येषामुपकरोति ॥ ४१ ॥

ध्वान्त इति । हे प्रिये त्वं चन्द्रेदद्यात् पूर्वं ध्वान्ते सति द्रु-
 मान्तान्, तदनिकटदेशानेव वृषाधोभागानेव सम्भोगार्थं कानु-
 कदत्तसङ्केतनिकेतं प्राप्ताः ता अभिसारिका; क्षैरिषीः ब्रह्मस्य
 सम्भावय । तथा इदानीं चन्द्रेदधे सति वृषाधोभागवर्तिष्णा-
 वाक्क्ष्मादुज्ज्वलतं पूर्णघृतं ततोऽनुकूलं चेषं वस्तं चाभिस्त्राह-
 षीः सतीः सर्वर्षत्वाज्ज्योत्स्नानुकूलैश्चन्द्रिकानुगुणैर्धवसतरैर्दुङ्ग-

श्यायच्छ्लादुञ्जितनीलचेला
 ज्योत्स्नानुकूलैश्चलिता दुकूलैः ॥ ४२ ॥
 त्वदास्यलक्ष्मीमुकुरं चकोरैः
 स्वकौमुदीमादयमानमिन्दुः ।

श्लेषपञ्चलिताः सतीश्चलिताः सम्भोगं कृत्वा स्वगृहं प्रति पुनः
 परावृत्तास्तं सम्भावय । तमसि सत्येव केनापि न ज्ञातव्यमिति
 बुद्ध्या गीर्षं वल्लं परिधाय सङ्केतस्थानमागताः, चन्द्रोदये पुन-
 र्नीलवस्त्रपरिधाने पूर्ववद्गीत्या तत् तत्रैव विहाय श्वेतं दुकूलं
 श्वर्णत्वात् परिधाय केनापि न ज्ञाताः । गीर्षचेला इति
 पाठे चोक्तः कूर्यासः ॥ ४२ ॥

त्वदिति । हे रश्मातदपीवरोर रश्मातद्वदतिपीवरो ऊरु
 यस्यास्तसम्बुद्धिः त्वं निम्नायामिन्दीवरं नीलोत्पलं तद्वशाद्भा
 यस्यास्यया दृष्ट्वा ऊरु सादरमिन्दुं पिव विसोकय । किम्भूतं ।
 तवास्यलक्ष्म्याः मुखमोभाया अवलोकनार्थं मुकुरं दर्पयामि व ।
 तथा चकोरैः प्रयोज्यैः स्वकौमुदीमादयमानं निजकौमुदीं च-
 कोरान् पाचयमानं । उदिते चन्द्रे चकोराः शानन्दा जाताः
 नीलोत्पलानि च विकसितानीति भावः । एतेनैन्दोः परोपका-
 रित्वं सूचितं । विकसितेन्दीवरतुल्यया दृष्ट्वा पिवेत्यनेन च-
 न्द्रोदये शीन्दीवरं विकसति त्वं चैवम्भूतया दृष्ट्वा यदा चन्द्रम-
 वलोकयिष्यसि तदा जनस्सहस्रं चन्द्रावलोकनविकसितमिन्दी-
 वरमेवैतदिति ज्ञास्यतीति सूचितं । दिवासङ्कोचादसादृश-

दृशा निग्नेन्दीवरचाकभासा
 पिबोक्त रम्भातरूपीवरोक्त ॥ ४३ ॥
 . असंशयं सागरभागुदस्थात्
 पृथ्वीधरादेव मयः पुराऽयं ।
 अमुष्य यस्माद्धुनाऽपि सिन्धौ
 स्थितस्य शैलादुदयं प्रतीमः ॥ ४४ ॥

मिति । इन्दीवरस्य विकसितलस्योतनार्थं निशापदं । चकोरैः
 गतिबुद्धीति (पा० १।४।५२) कर्म्मलप्राप्तावपि, आदिखाद्योर्ण
 (पा० १।४।५२।वा० २) इति प्रतिषेधात् कर्त्तरि ढतोद्या । आद-
 यमाणं निगरणार्थत्वात् परस्मैपदप्राप्तावपि अदेः प्रतिषेधो व-
 क्तव्यः (पा० १।३।८७।वा० १) इति निषेधात्, षिचस्येति (पा०
 १।३।७४) तच् ॥ ४३ ॥

असंशयमिति । पुरा पूर्वं सागरभाक् समुद्रगर्भस्योऽयं चन्द्रः
 मयो दृष्टभूतात् पृथ्वीधरात् पर्वताम्बन्धराद्रेरेव हेतोर्दृ-
 ष्यादुत्पन्न इत्यसंशयं निश्चितं पुराणादौ यदेवं श्रूयते तत्
 सत्यमित्यर्थः । पुरा उदस्थात् प्रथमसम्भवावसरे तस्मादेव समु-
 त्थित इति वा । तच्च हेतुमाह, यस्माद्धेतोरधुनाऽपि सम्भवा-
 न्तरावसरेऽपि सिन्धौ स्थितस्य सागरगर्भस्यस्याप्यमुष्य चन्द्रस्य
 शैलादुदयाचक्षादेवोदयमुत्पत्तिं प्रतीमो जानीमः । प्रत्यहं
 सागरस्यस्याप्यस्याचक्षोत्पत्तिशीलत्वरूपसिद्धदर्शनात् समुद्रम-

निजानुजेनातिथितामुपेतः
 प्राचीपतेर्वाहनवारणेन ।
 सिन्दूरसान्ध्रे किमकारि मूर्द्धि
 तेनारुणश्रीरयमुञ्जिहीते ॥ ४५ ॥
 यत् प्रीतिमङ्गिर्वदनैः स्वसाम्या-
 द्दुम्बि नाकाधिपनायिकानां ।

यने प्रथमसम्भवावसरेऽप्यथमचक्षादेवोत्पन्न इति निश्चिनुम
 इत्यर्थः । उदयाचक्षत्रिखरं चन्द्रोऽतिक्लामतीति भावः ॥ ४४ ॥

निजेति । निजानुजेन एकस्मात् चिन्धोदत्यस्यतया चक्षा-
 चन्द्रात् पक्षाप्यातेन कनीयसा धाया प्राचीपतेरिन्द्रस्य वाहन-
 वारणेन प्राच्यां स्थितेनैरावतेनातिथितामुपेतः प्राप्तः प्राच्या-
 मुदितत्वात् तस्यविधं प्राप्तः सद्यं चन्द्रोऽप्यजत्वात् सिन्दूरेष सान्ध्रे
 मूर्द्धि अकारि कृतः किं । गौरवात्मसंस्कारपूर्वम् त्रिरखारोपितः
 किमित्यर्थः । तेन सान्ध्रिसिन्दूरत्रिरःस्थापनेन हेतुना सद्यसि-
 न्दूरवशादथमस्यश्रीरारक्तबोध उञ्जिहीते, उदयते । उञ्जि-
 हीते किमिति वा । उदयंसन्ध्रः सिन्दूररक्तो दृश्यत इत्यर्थः
 ॥ ४५ ॥

यदिति । वृत्तत्वाद्दिगुणयोगेन स्वसाम्यात् प्रीतिमङ्गिः
 नाकाधिपस्येन्द्रस्य नायिकानां वदनैर्धक्षात् स्वसविधमागत एव
 चन्द्रोऽदुम्बि तस्माद्धेतोस्तस्माच्चुम्बनादा तदीयानां देवेन्द्रना-
 यिकानामधरेषु गच्छो धापोऽस्तक्तकस्तस्य योगात् सम्बन्धा-

ततस्तदीयाधरयावयोगा-

दुदेति विम्बारुणविम्ब एषः ॥ ४६ ॥

विलोमिताङ्गेत्किरणाद्गुरुष-

दृगादिना दृश्यविलोचनादि ।

द्वेतोः विम्बवत् पक्षविम्बीफलवदक्षणं विम्बं मण्डलं यस्य तादृश
उदेति । अन्योऽपि समानः सख्यसविधमागतः सन् सख्या
प्रीत्या चुम्ब्यते । मुखैरिति बज्रवचनेन तत्र प्रदेशे युगपदेव
चुम्बनाद्बज्रस्ययावकयोगात् सकलस्यापि चन्द्रविम्बस्य रक्तत्वं युक्त-
मिति सूचितम् ॥ ४६ ॥

विलोमितेति । विधिः विधुना चन्द्रेणैव काष्ठनस्य सञ्चकेन
विम्बकेन कृत्वा बधूनामतिरमणीयमाननं विधत्ते किं । किम्बू-
तेन । विलोमितः पराङ्मुखः कृतः स्वप्रभया जितोऽङ्गः कल-
ङ्को येन एतादृशादुत्कृष्टादतितेजस्विनः किरणाद्भेतोर्दुर्गुहो
दुर्गार्थः दृगादिर्नेत्राद्यवयवो यस्य, अथ च विपरीतीकृतानाम-
ङ्गानां नेत्रादिनिर्माणाथं निषोक्ततांश्चिह्नस्यानाममुत्किरणं
सङ्गृहणं तस्माद्भेतोः, साक्षादसख्यनेत्रकर्षणासिकाद्यवयवेन,
आननस्य साक्षाद्दृष्ट्या विलोचनादयो नासाकर्षाद्यवयवा यस्य
तादृशं, तस्मिन् ब्रह्मा स्त्रीमुखं चन्द्ररूपेण महाराद्रभाषया उवा
इत्याख्येन स्पर्शस्य सञ्चकेषु निर्माणे, सञ्चके हि निष्पाद्यस्य वस्तुनो
निषोक्ततभागा विपरीता एवात्कीर्यन्ते तत्र च नेत्राद्यवयवा
दुर्ज्ञेया भवन्ति, भवन्निर्मितमुखादौ च दृष्ट्या भवन्ति तस्मादेवं

विधिर्विधत्ते विधुना बधूनां
 किमाननं काञ्चनसञ्चकेन ॥ ४७ ॥
 अनेन वेधा विपरीतरूप-
 विनिर्मिताङ्गेत्किरणपङ्केन ।
 त्वदाननं दृश्यद्दृगाद्यलक्ष्य-
 दृगादिनैवाकृत सञ्चकेन ॥ ४८ ॥
 अस्याः सुराधीशदिशः पुराऽऽसी-
 द्यदम्बरं पीतमिदं रजन्या ।

तर्क इत्यर्थः । उदितमाचक्ष्मन्नेऽस्पतमसुवर्षसञ्चकवद्भक्तो दृश्यत
 इति भावः । उत्तमं सुवर्षं रक्तवर्षं भवति । आननमिति
 जात्यैकवचनं ॥ ४७ ॥

अनेनेति । वेधा विपरीतरूपं यथा तथा विनिर्मितमुक्त-
 विधमङ्गेत्किरणं यत्र तादृशमङ्गं यस्य तेन तथाऽलक्ष्यद्दृगा-
 दिना अनेन चक्ष्मैव सञ्चकेन दृश्यं सुन्दरमद्यत्र प्रत्यक्षदर्श-
 नयोग्यं दृगादि यस्य तादृशं त्वदाननमकृत त्वदाननमेव कृतं,
 नलन्याननमिति वा, अयमेवात्र लोके विशेषः । अयं श्लोकः
 शेषकः ॥ ४८ ॥

अस्या इति । हे भैमि अस्याः सुराधीशखेत्रस्य दिशः
 यदम्बरं गगनं वक्ष्ये पुरा चक्ष्मोदयात् पूर्वं रजन्या राज्ञ्या
 हरिद्रया च पीतं तमोव्याप्तत्वाददृश्यं पीतवर्षं वा आसीत् तेन
 गगनेन वक्ष्ये वा अधुना चक्ष्मोदये चक्ष्मोदृग्णां चूर्णैः सञ्च-

चन्द्रांशुचूर्णव्यतिचुम्बितेन
 तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥ ४८ ॥
 तानीव गत्वा पितृलोकाग्ने-
 मरञ्जयन् यानि स आमदगन्धः ।
 क्त्वा शिरोऽस्त्राणि सद्यस्त्रवाचो-
 र्विस्त्राणि विश्राणितवान् पितृभ्यः ॥ ५० ॥

सूक्ततेजोस्त्रैः कर्तृभिर्यतिचुम्बितेनातितरां सृष्टेन यता चन्द्रा-
 षुवशुभतरेषु चूर्णेन ताम्बूलसाधनचूर्णद्रव्येण सृष्टेन यता नून-
 मलोहितायि, आरन्धीभूतं । यत् तमसा पूर्वं नीलमभूत् तदेवे-
 दानीमुद्यच्चन्द्रलोहितकरसंस्पर्शाद्भक्तं जातमित्यर्थः । हरिद्रया
 पीतवर्षे वस्त्रं चूर्णेन युक्तं सद् रक्तं भवति । देवेन्द्रस्त्रियाश्च वस्त्रा-
 षि नामावर्जयुक्तानि । चन्द्रांशुव एव चूर्णमिति वा । अलोहितायि
 लोहितादिडाञ्भ इति (पा० १।२।१२) क्वपन्ताङ्गावे चिच् ॥ ४८ ॥

तानीति । सोऽतिवीरो आमदगन्धः सद्यस्त्रवाचोः शिर-
 ष्क्त्वा विश्राणि आमगन्धीनि यान्यस्त्राणि रक्तानि पितृभ्यः
 अमदगन्धादिभ्यो विश्राणितवान् इत्तवान्, यै रक्तैः प्रतिज्ञातं
 पितृतर्पणं कृतवान्, तान्येव रक्तानि मन्त्रवलात् पितृलोकं
 गत्वा प्राप्य पितृलोकाधीनमेनं चन्द्रमरञ्जयन्, रक्तं चक्रुरिव ।
 “चन्द्रो वै पितृलोकः” इति श्रुतेः । चन्द्रो रक्तवर्षो दृश्यत इति
 भावः । परशुरामः सद्यस्त्रार्जुनं हत्वा तदीये रक्तैः पितृतर्पणं
 कृतवानितीतिहासः । विश्वं स्वादामगन्धि चदित्यमरः ॥ ५० ॥

अकर्षणासस्त्रपते मुखं ते
 पश्यन्न सीतास्यमिवाभिरामं ।
 रक्तोस्रवर्षो वत लक्ष्मणाभि-
 भूतः शशी स्र्पनखामुखाभः ॥ ५१ ॥
 आदत्त दीपं मणिमम्बरस्य
 दत्त्वा यदस्त्रै खलु सायधूर्त्तः ।

अकर्षेति । हे प्रिये शशी सीतास्यमिवाभिरामं कर्षादिकृत-
 भ्रामनं ते मुखं पश्यन् न चपते लज्जते, वत चित्रं । किञ्चूतः । न
 विद्यते कर्षणासं सभावादेव यस्य सः । तथा रक्तः आरक्ता उखाः
 किरणास्तदर्पणशीलः रक्तः शोणस्यसौ किरणवर्षी च तादृशो
 वा । तथा लक्ष्मणा कलङ्केन अभिभूत आक्रान्तमथोऽत एव
 स्र्पनखाया रावणभगिन्या मुखवदाभा यस्य सः, तददनतुल्यः,
 एषु लज्जाकारणेषु सस्त्रपि न लज्जते तच्चित्रमित्यर्थः । तन्मुखं
 पश्यन्नप्युदयत्येव स्वम्पकात्रयति च तस्मादेव न लज्जते इत्यपि
 चित्रमेव । स्र्पनखामुखमपि लक्ष्मणेन पराभूतं द्विजकर्षणा-
 सत्वात् हृदिरवर्षी सत् राममभिलषीकृत्य वर्त्तमानमत एवा-
 तिभयरहितश्च सीतामुखं पश्यदपि न लज्जते तदनन्तरमपि
 प्रौढिवादप्रदर्शनात् । अभिशब्दस्त्वावृत्तः कार्या । लक्ष्मणशब्दे
 नाम्नाः, पक्षेऽकारान्तः ॥ ५१ ॥

आदत्तेति । हे भैमि सायद्वास्त्ररूपो धूर्त्तः यत् रव्यन्
 उदयकाले रक्तीभवन्तुषारद्युतिसम्प्र एव लोपवद्वाद्भवत् कूट-

रज्यन्तुषारद्युतिकूटहेम

तत् पाण्डु जातं रजतं क्षणेन ॥ ५१ ॥

बालेन नक्तं समयेन मुक्तं

रौप्यं लसद्भिन्मिवेन्दुविम्बं ।

हेम क्षणिकं सुवर्षमसौ गगनाय मूर्खरूपेण दत्त्वा दीपं प्रकार-
मानमम्बरस्य मणिं सूर्यमादत्त जयाह तदस्त्रीकं हेम क्षणमा-
चेष्ट पाण्डु शुभ्रं रजतं खलु रूप्यमिव जातं । धूर्त्तो हि रूप्यं
खेपादिभिरूपसिद्धं सुवर्षीकृत्य ददाति, वस्त्रान्तरस्त्रमपि प्रस-
रद्दीप्तिकं रक्तञ्च गृह्णाति । उपयान्तरमतिक्रान्तकियत्काल-
त्वाद्भक्तिमानं परित्यज्य चन्द्रो रूप्यवद्भवसो जात इति भावः ।
घञ्जोऽत्र सायन्नब्दः सायन्नब्दसमर्थनार्थः ॥ ५१ ॥

बालेनेति । हे प्रिये रौप्यं रजतं रजतमयं लसद् विलसमानं
डिम्बं बालक्रीडासाधनं भ्रमरकमिवेन्दुविम्बं कर्तुं भ्रमिक्रमा-
ङ्गमणपरिपास्याऽथ च ऊर्ध्वदेवगमनक्रमणेन उज्ज्वलता त्यक्त्वा
या पट्टसूत्रस्य नेत्रं दोरकं तत्कृता आवृत्तिर्वेष्टनं तद्रूपं, अथ
च पट्टसूत्रजालिकावचन्द्रावरणं येन तं शोषिमानं रक्तिमानं
मुञ्चति । क्रिभूतमुभयं । नक्तसमयरूपेण बालेनाथ च बालेन
प्रदोषरूपेण रात्रिसमयेन मुक्तं भ्रामणार्थं करात् क्षतमोचनं,
अथ च उद्गीर्णं जनितोदयं । त्रिशूक्रीडासाधनं हि भ्रमरकं का-
ष्ठमयं भवति । ईश्वराणां च डिम्बं समृद्धतिश्चाद्राजतं पट्ट-
सूत्रवस्त्रितदोरकसंसगात् तत्सम्बन्धजातं रक्तिमानं मुञ्चति ।

भमिक्रमादुज्जितपट्टसूत्र-
 नेचावृत्तिं मुञ्चति शोचिमानं ॥ ५४ ॥
 ताराक्षरैर्यामसिते कठिन्या
 निशाऽखिखद् व्योञ्चि तमःप्रशस्तिं ।

तथेदं चन्द्रविम्बमपीत्यर्थः । इदानीं चन्द्रो धवलो जात इति
 भावः । नेचावृत्तेरिति पाठे भमिक्रमाद्धेतोश्चिन्ता पट्टसूत्र-
 नेचावृत्तिर्यत्र तादृशात् भमिक्रमाद्धेतोरिति वा । चिन्मं क-
 षिन्ममिति वा मौडदेशभाषायां भ्रमरकस्य सञ्ज्ञा । मधाराङ्ग-
 भाषायां कान्यकुब्जभाषायाञ्च भ्रमरा इति सञ्ज्ञा । रौप्यं
 सन्मध्ये विकारे वा अण् । नेचं मन्थगुप्ते वक्ष इत्यभिधाना-
 स्तेष्वन्वये यद्यपि मन्थवेष्टनगुप्ते मुख्यसंज्ञाऽप्यत्र गुणमात्रपर
 इति श्रेयं ॥ ५३ ॥

तारेति । निशाऽखिते श्यामे व्योञ्चि गगन एव कञ्चला-
 दिस्त्रिभ्राम्भस्यपट्टिकायां कठिन्याः शुभ्रधातुविशेषस्य सन्धि-
 भिस्काराक्षरैः शुभ्रैरक्षरैरिव नक्षत्ररूपैरक्षरैः कृत्वा तां तमः-
 प्रशस्तिं तमोवर्षनश्लोकादिसिपिमसिखत्, ताराक्षरैः उपस-
 खितां तमःप्रशस्तिं राशिः कठिन्याऽखिखदिति वा, तां खिपिं
 विलुप्य प्रौञ्छास्यतः परिमेयताराक्षरं कुर्वतो हिमाञ्जोर-
 ह्येऽपि करे किरण्येऽथ च पाथौ पाथुरिमा जातः । प्रकृ-
 किरण्ये हि चन्द्रे नक्षत्राणामस्यता भवतीति खटिकाखिखि-
 ताक्षराणि मार्क्ययतक्षारण्येऽपि करः खटिकासङ्गाद्भवत्ये

विलुप्य तामस्यसतोऽस्योऽपि
जातः करे पाण्डुरिमा चिमांशोः ॥ ५४ ॥
सितो यदाऽचैष तदाऽन्यदेशे
चकास्ति रज्यच्छविस्त्रिहानः ।
तदित्यमेतस्य निधेः कलानां
को वेद वा रागविरागतत्वं ॥ ५५ ॥

भवतीति । तमसि नक्षत्राणि बह्वन्युज्वलतराणि च दृष्टानि,
चन्द्रे द्वादशेऽस्यानि निःप्रभाणि च जातानि, चन्द्रश्च धवलो
जात इति भावः ॥ ५४ ॥

सित इति । एष चन्द्रो यदा यस्मिन् कालेऽपि देशे सितो
धवलश्चकास्ति तदा तस्मिन्नेव कालेऽन्यदेशे रज्यच्छवी रक्त-
कान्तिस्त्रिहानः उदयन् शोभते । एवमचोदयन् रक्तोऽन्यत्र
च श्वेत इत्यपि सामर्थ्यात् लभ्यं, एतद्देशस्यं प्रति इदानीं सितो
दृश्यते दीपान्तरस्यं प्रति तद्वदयस्त्रिदानीमेव दृश्यते चक्ष्मात्
तस्मात् कलानां निधेः पूर्णस्य चन्द्रस्य रागविरागयोर्दोषहितता-
लोहितत्वयोस्तत्त्वं चाद्यात्मित्वममुनोक्तप्रकारेण को वा वेद,
अपि तु कोऽपि निश्चेतुं न शक्नोतीत्यर्थः । उदयास्तमवयोर-
तात्त्विकत्वाद्यवहितस्य यत्र यदा प्रथमदर्शनं तदा तपोदश्च
इति दूरस्थस्य रक्तत्वप्रत्ययः क्रमसामीप्यात् तु धावस्यप्रत्यय इति
तत्त्वं । अन्यस्यापि चतुःषष्टिकलाभिन्नस्थानुरागानुरागबोर्था-
थात्त्वं कुचानुरक्तः कुच वा नेति कोऽपि न जानाति ॥ ५५ ॥

काश्मीरजैरश्मिभिरौपसन्ध्यै-
 मृष्टं धृतध्वान्तकुरङ्गनाभि ।
 चन्द्रांशुना चन्दनचारुणाऽङ्गं
 क्रमात् समालम्भि दिगङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥
 विधिस्तुषारर्तुदिनानि कर्त्तं
 कर्त्तं विनिर्माति तदन्तभिस्त्रैः ।

काश्मीरजैरिति । दिग्भिरैवाङ्गनाभिः सन्ध्याद्याः समीपं
 उपसन्ध्यं तत्र जातैरक्षयैः रश्मिभिरैव काश्मीरजैः कुङ्कुमैः कृत्वा
 मृष्टं पूर्वं कृतोदत्तनं ततः सन्ध्यायामपगतायां धृता ध्वान्त-
 रूपा मृगनाभिः कस्तूरी येन तादृशमङ्गं, क्रमात् कस्तूरीक्षेप-
 नानन्तरं चन्द्रांशुनैव चन्दनेषु मध्ये चारुषोत्तमेन चन्दनेन
 कृत्वा समालम्भि, अक्षेपि । अन्या अपि अङ्गनाः कुङ्कुमादिक्र-
 मेषाङ्गमनुलिम्पन्ति, चन्दनधवलैश्चन्द्रकरैः सर्वा अपि दिग्भो
 वितमस्त्राः कृता इति भावः । औपसन्ध्यैः समीपेऽव्ययीभा-
 वाङ्गवार्थेऽण् । ५६ ॥

विधिरिति । विधिः तुषारर्तुः त्रिचिह्नैर्दीनानि कर्त्तं
 कर्त्तं कृत्वा तेषां दिनागामन्तभिस्त्रैः मध्यसम्बन्धिभिः सारभूतैः
 ब्रह्मैः शूभ्रैः खण्डैः कृत्वा ज्योत्स्नीर्निर्वा विनिर्माति न चेदेवं
 नाङ्गीक्रियते यदि तदेमाश्चन्द्रिकायुक्ता राचयः तत्प्रतिमाः तै-
 र्दिनैस्तुष्ट्याः शीतसालप्रकाशत्वाभ्यां तत्सदृशः कथं । तानि च
 दिनानि वामनानि न्यूनपरिमाणानि न्यूनशीलत्वादिगुणानि

ज्योत्स्नीर्न चेत् तत्प्रतिमा इमा वा
 कथं कथं तानि च वामनानि ॥ ५७ ॥
 इत्युक्तिशेषे स बधूं वभाषे
 सक्तिश्रुतासक्तिनिबद्धमौनां ।

कथं वा, अपि तु दिनवामनताराचिदीर्घताऽन्यथानुपपत्तेः त्रि-
 श्रिरतोर्दिनापेक्षया च ज्योत्स्नीनामतितमां शीतत्वप्रकाशवत्वानु-
 पपत्तेश्च । त्रिश्रिरर्तुदिनानि द्विस्रैव तत्सारभूतैश्च ब्रह्मस्र-
 ङ्गिकाग्निता रात्रयो ब्रह्मणा वर्द्धिता इत्यर्थः । चन्द्रचन्द्रिकाया
 रात्रिः शीतला धवसतरा च कृतेति भावः । कर्त्तं कर्त्तं कृती
 ह्येदं इत्यस्मादाभीष्ट्ये नमुल् दिवचनश्च । ज्योत्स्नी ज्योत्स्नाय-
 स्यामस्तीत्यर्थे ज्योत्स्नातमिच्छेति (पा० ५।२।११४) साधुहतात्
 ज्योत्स्नाब्रह्मादण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्यः उपसङ्ख्यानमित्यर्थे अणि
 (पा० ५।२।१०३।वा०१) ङीप् ॥ ५७ ॥

इतीति । स नलः इत्युक्तिशेषे एव चन्द्रवर्षनावसाने सूक्ती-
 नां प्रसादादिगुणयुक्तानां शोभनवचनानां श्रुते श्रवणे विषये
 आसत्त्वा रसातिश्रयात् तदेकतानतया बद्धं स्वीकृतं मौनं यथा
 तां दूष्णीभावमास्थितां बधूं भैमीं प्रति इदं वभाषे । इति किं ।
 हे प्रेयसि इन्दौ विषये तवेयं मूकस्येव मुद्रा वाङ्मिरोधरीतिः
 का किंकारणिका, त्वमपि किमिति न चन्द्रवर्षचसीत्यर्थः ।
 मौने स्वयमेव हेतुमुत्प्रेक्षते । मुखस्य चन्द्रकृतवदनसाम्यस्याभ्य-
 स्त्रया स्यर्द्धा तज्जन्यान्महतोऽनुब्रयात् मनोदेषादिव स्वस्यर्द्धा-

मुखाभ्यस्रवानुग्रयादिवेन्दौ
 केशं तव प्रेयसि मूकमुद्रा ॥ ५८ ॥
 शृङ्गारशृङ्गारसुधाकरेण
 वर्षस्रजाऽनूपय कर्षकूपौ ।
 त्वञ्चारुवाणीरसवेणितीरे
 तृणानुकारः खलु कोषकारः ॥ ५९ ॥

कारिणो हि वर्णने अन्वेन क्रियमाणे अन्वोऽपि कोपात् तृष्णी
 तिष्ठति नानुमोदते खयञ्च न तं वर्णयति, तथा तन्मुखस्रजा-
 करणे बभ्रातकोपादिवेन्दुं न वर्णयसि नानुमोदसे च कि-
 मिति प्रश्नः । नखस्रक्तिप्रवशादरक्षतं मौनं कोपादिवेत्युत्प्रे-
 र्चितं ॥ ५८ ॥

शृङ्गारेति । हे प्रिये त्वं शृङ्गारसम्बन्धी शृङ्गारः खर्षक-
 लजः तद्रूपेण सुधाकरेण चन्द्रेण हेतुना वर्षस्रजा कृत्वा मम
 कर्षकूपौ अनूपय नखपूर्णां कुद, वर्षस्रजः सरसतात् कर्षकूपयो-
 र्जस्रपूर्वतकरणं युक्तं । अथ च शृङ्गारसम्बन्धिसुवर्षकलजरूपस्य
 भवन्मुखस्र सम्बन्धि यत्पीयूषं तस्माकरेण खनिभूतया सरसया
 वर्षस्रजा कर्षकूपावनूपय । खलु यस्मात् कोषकार इत्युविशेषः
 तव चारुवाण्या बक्रोत्पादिरूपाया वाचः सम्बन्धिनः शृङ्गारा-
 दयो रसास्त्रेषां वेणिः प्रवाहः तस्यास्तीरे समुद्यत् यत्तृषं तस्मा-
 नुकारः तत्सदृशः । अतिस्नादुरयोऽपीत्युविशेषो चदीयसरस-
 वाणीतीरदृश्यमनुकरोति न तु समो जातः, तां वाणीं आवच

अत्रैव वाणीमधुना तवापि
 ओतुं समीचे मधुनः सनाभिं ।
 इति प्रियप्रेरितया तथाऽथ
 प्रसोतुमारम्भि शशिप्रशस्तिः ॥ ६० ॥
 पूरं विधुर्वह्यितुं पयोधेः
 शङ्केऽयमेषाङ्कमणिं कियन्ति ।
 पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगात्
 सशोककोकीनयने कियन्ति ॥ ६१ ॥

चन्द्रं वर्धयेति भावः । कोषकाराद्या इक्षुविशेषा इति क्षीर-
 स्नामी । अनूपश्च अनूपशब्दात् तत्करोतीति (पा० ३।१।२६।
 वा० १) षिचि सोट् ॥ ५८ ॥

अत्रैवेति । प्रियेष इति प्रेरितया तथा भैम्या अद्यानम्बरं
 शशिनः प्रशस्तिर्माहात्म्यं प्रसोतुमारम्भि, आरम्भा । इति
 किं । हे भैमि अहमत्रैव चन्द्रवर्धन एव विषये मधुनोऽमृतस्य
 सनाभिं तुस्यां तवापि वाणीमधुना ओतुं समीचे, इच्छामीति
 ॥ ६० ॥

पूरमिति । हे प्रिय अयं विधुः पयोधेः पूरमागन्तुकवल्-
 प्रवाहं वर्द्धयितुमेषाङ्कमणिं चन्द्रकान्तं कियन्ति पयांसि दोग्धि
 तस्माद् गृह्णाति, तथा प्रियस्य चक्रवाकस्य विप्रयोगात् सशोका-
 याः कोक्या नयने अपि कियन्ति जलानि दोग्धि, ताभ्यामपि
 शकावाद् गृह्णातीत्यहं शङ्के मन्वे, इति भैमी प्रियमवदत् ।

ज्योत्स्नामयं रात्रिकलिन्दकन्या-
 पूरानुकारेऽप्रसृतेऽन्धकारे ।
 परिस्फुरन्निर्मलदोप्तिदीपं
 व्यक्तायते सैकतमन्तरीपं ॥ ६२ ॥
 हासत्विषैवाखिलकैरवाणां
 विश्वं विशङ्केऽजनि दुग्धमुग्धं ।

उदिते चन्द्रे सागरपुरो दृष्टिं प्राप्तश्चन्द्रकान्ता खवन्ति चक्र-
 वाकी च भ्रमं रोदिति भावः । दुहिर्दिकर्षा ॥ ६१ ॥

ज्योत्स्नेति । हे प्राणेश तमोऽवसरेऽतिश्यामा रात्रिरेव क-
 ल्बिन्दकन्या यमुना तस्याः पूर आगन्तुकातिनीलजलप्रवाहस्र-
 दनुकारे तत्सदृशे तददतिहृष्टेऽन्धकारेऽप्रसृते सति परिस्फु-
 रन्ती निर्मला दीप्तिर्यस्य प्रकाशमानस्यासौ धवलद्युतिश्च ता-
 दृशो वा चन्द्रः स एव दीपो यत्र तादृशं चन्द्रिकारूपसै-
 कतं धवलतरवाणुकामयं रात्रियमुनाया एव जलमध्यस्थित-
 मन्तरीपं व्यक्तायते स्फुटमिव भवति प्रकटं दृश्यते । पूरावसरे
 ऽस्फुटमपीदानीं स्फुटोभवतीति शङ्के । चन्द्रचन्द्रिकया सकलं
 धवलीकृतमिति भावः । व्यक्तायते, व्यक्तमिव भवतीत्यर्थे कर्तुः
 क्यङीति (पा० १।१।११) क्यङ् । अव्यक्तं व्यक्तं भवतीत्यर्थः । सैकतं,
 सिकताग्रर्कराभ्याञ्च (पा० ५।१।१०४) इत्यस्यर्थेऽण् ॥ ६२ ॥

हासति । अखिलकैरवाणां सकलकुमुदानीं हासत्विषैव
 विकासदीप्तैव विश्वं सकलं जगत् दुग्धवन्मुग्धं प्रीतलं धवलस्रञ्चा-

यतो दिवा बद्धमुखेषु तेषु
स्थितेऽपि चन्द्रे न तथा चकास्ति ॥ ६३ ॥
मृत्युञ्जयस्यैव वसन् जटायां
न क्षीयते तद्गयदूरमृत्युः ।

अग्निं जातं न तु चन्द्रेणेत्यहं विब्रह्मे विशेषेण मन्ये । यतो हेतो-
र्दिवा तेषु सबलकौरवेषु बद्धमुखेषु सङ्कुचितेष्वविकस्वरेषु सत्सु
चन्द्रे स्थिते विद्यमानेऽपि सकलकुमुदविकासाभावात् सकलं
जगत् तथा रात्राविव शीतलधवलतया न चकास्ति तस्मादिदं
जगत् कुमुदहासत्विषैव शीतलं धवलञ्च कृतं न तु चन्द्रेणे-
त्यर्थः । कुमुदवत् दुग्धवच्च शीतला धवला चन्द्रिकाऽस्तीति
भावः ॥ ६३ ॥

मृत्युमिति । मृत्युञ्जयस्य मृत्युञ्जितवतः शिवस्य जटायां
वसन् एष चन्द्रः षोडशान्नाभूतो न क्षीयते, न अल्पपरिमाणो
भवति । कलामात्रस्वरूपेणैव तत्र सदा वसंस्ततोऽपि न्यूनपरि-
माणो न भवतीत्यर्थः । अथ च न क्षीयते न क्षीयते यस्मात्
तस्मात् मृत्युञ्जयात् सकाशाद्गयेन दूरो मृत्युर्मरणहेतुर्देवता
यस्य सः, मृत्युञ्जयजटाजूटनिवासामृत्युना स्पृष्टुमपि न शक्यते
तस्मान्न क्षीयतेऽथमित्यर्थः । तर्हि तत्र वसन् वर्द्धते किं नेत्या-
ब्रह्माह । वर्द्धते च न उपचितोऽपि न भवतीत्यर्थः । यतः
स्वस्य सुधया आप्तो जीवस्यैतन्यं यैस्तानि स्रजो मुष्णानि भृष-
णीभूतत्रिरोमालायाः त्रिरःकपालानि तान्येव राहवसोभ

न वर्द्धते च स्वसुधाप्रजीव-
 स्वसुण्डराङ्गवभोरतीव ॥ ६४ ॥
 त्विषं चकोराय सुधां सुराय
 कलामपि स्वावयवं चराय ।
 ददञ्जयत्येष समस्तमस्य
 कल्पद्रुमभ्रातुरथास्यमेतत् ॥ ६५ ॥

उद्भवा समुत्पन्ना भोर्यस्य, कथं, अतीव, नितरां भीत इत्यर्थः ।
 अजीवमुखेषु बहवो राहव एवैते इति धिया भिषा न वर्द्धते ।
 भीतो हि शैथ्याभावात् कृग्रतर एव भवति, अथच पूर्वस्य
 राघोः सकान्नाङ्गयमतः कारणाङ्गुयाञ्च चीयते न च वर्द्धत
 इत्येककस्य एव त्रिवत्रिरस्य इत्यर्थः । एतेन चन्द्रस्य षोडशी
 कक्षा वर्द्धिता । त्रिवत्रिरसि वर्त्तमानत्वादस्य माहात्म्यमपि
 वर्द्धितं । अत्युच्चयेति सञ्ज्ञायां अदृष्टजीति (पा० १।१।४६) खञ्,
 अर्द्धिषेति (पा० ६।१।६७) मुम् ॥ ६४ ॥

त्विषमिति । एष चन्द्रो जयति सर्व्वोत्कर्षेण प्रकारते घतः ।
 किञ्चूतः । चकोराय स्वावयवं त्विषं निजांश्रभूतां चन्द्रिकां
 ददत्, तथा सुराय अग्न्यादिदेवेभ्यो निजांश्रभूतां सुधां ददत्,
 तथा चराय निजांश्रभूतां कलामपि ददत्, अथाऽपि अस्य
 चन्द्रस्यैतत् समसं परोपकारकरणमस्यमेवातिचमत्कारि न
 भवति, घतः समुद्रोत्पन्नात् कल्पद्रुमस्य भ्रातुः । कल्पद्रुमस्य
 कल्पितं सर्व्वं सर्व्वेभ्यो ददाति, अयञ्च न तथेत्यस्यमेवेत्यर्थः ।

अङ्गेयानामेर्विषयकण्डः

सुधास्रगुह्यैः कटभक्षणपाण्डुः ।

अर्हन्नपीन्दोर्निजमौलिधाना-

मृडः कलामर्हति षोडशीं न ॥ ६६ ॥

एवंविधः परोपकारी न कोऽपीति भावः । चकोराय सुरा-
येति जात्यैकवगं ॥ ६५ ॥

अङ्गेति । मृडः त्रिवो निजमौलौ धारणात् स्थापनाङ्गेतोः
षोडशीं कलामर्हन् प्राप्तुवन्, अथ च पूजयन्नपि षोडशीं कक्षां
नार्हति न प्राप्नोति, न पूजयति वा । निजत्रिरसि धारणादेव
तस्याः प्राप्तिः पूजा च सम्भावनीया, अतितरां पूज्यते स्त्रिरसि
धार्यते च । तथा चैतस्य षोडशीं कक्षां मृडः प्राप्तुवन्, पूजयन्,
अपि च तां प्राप्नोतीति विरोधपरिहारो यतः । किञ्चूतस्ये-
न्दोः, किञ्चूतस्य मृडः । अङ्गभूतो य एषो हरिषस्युक्ता ना-
भिर्मध्यभागे यस्य, अथचाङ्गरूपा कलङ्गरूपा एषनाभिः क-
क्षरी यच्च । मृडस्य विषेण कण्डः तथा सुधयाऽमृतेनात्ता
शुद्धिर्धावच्छं येन, मृडस्य कटभक्षणा चिताभक्षणा पाण्डुः
तस्याञ्चन्त्रस्याप्यमपि साध्यं त्रिवो न प्राप्नोति । किञ्च चन्त्रा-
दधिकस्येष्टिवोऽभविष्यत् तर्हि तदीयकक्षां मौलौ नाधार-
यिष्यत्, या तु मौलौ धृता तेन, तस्याञ्चन्त्र एव त्रिवादधिक
इत्यर्थः । शुभ्रस्याशुभ्रस्य च महदन्तरमिति भावः । षोडशी-
मपि कक्षां नार्हतीत्यनेन पूर्वचन्त्रं नार्हतीति वाच्यं, इत्यपि

पुष्यायुधस्यास्त्रिभिरर्द्धदग्धैः
 सितासितश्रीरघटि द्विजेन्द्रः ।
 स्मरारिणा मूर्द्धनि यद्दृतोऽपि
 तनोति तत्तौष्टिकपौष्टिकानि ॥ ६७ ॥
 मृगस्य लोमात् खलु सिंघिकायाः
 खनुर्मृगाङ्गं कवलीकरोति ।

स्रष्टितं । हरस्यापकर्षे विधं चिताभस्य च हेतुः । चन्द्रोत्कर्षे
 मृगमदोऽमृतस्य ॥ ६६ ॥

पुष्येति । ब्रह्मणा द्विजेन्द्रः पुष्यायुधस्य कामस्यार्द्धदग्धैर-
 स्त्रिभिः कृत्वाऽघटि निर्मितः, अत एव सितासितश्रीः, उपा-
 न्तधवलमध्यस्थामस्रकान्तिभिः स्मरारिभिरेव निर्मित इत्यत्र
 हेतुमाह । स्मरारिणा मूर्द्धनि दृतोऽपि अथ च कृतसम्मानोऽपि
 तस्य स्मरस्यैव तौष्टिकानि हर्षकारीणि पौष्टिकानि अभिवृ-
 द्धिकारीणि च यद्यस्मात् तनोति, कामारिणा पूज्यमानोऽपि
 कामहितमेव यस्मात् करोति, तस्मात् तदस्त्रिभिरेव घटित
 इत्यर्थः । एतादृक्कामोद्दीपकं किमपि नास्तीति भावः । अस्त्रि-
 भिरिवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्याम्रितोऽपि तदीयब्रह्मचरितं
 यः करोति स तदस्त्रिभिर्घटित इति लौकिक्युक्तिः । तौष्टिक-
 पौष्टिकानि, प्रयोजनमिति (पा० ५।१।६६) ठञ् ॥ ६७ ॥

मृगस्येति । सिंघिकायाः सुतो राङ्गः मृगाङ्गं यत् कवली-
 करोति तदङ्गमृगस्य लोभात् खलु यासाभिखाषादिव सिंघि-

स्वस्यापि दानाद्दुमङ्गसुप्तं
 नौञ्जमुदा तेन च मुच्यते ऽसौ ॥ ६८ ॥
 सुधाभुजो यत् परिपीय शून्य-
 मेतं वितन्वन्ति तदर्धमेव ।
 पुरा निपीयास्य पिताऽपि सिन्धु-
 रकारि तुच्छः कलशोद्भवेन ॥ ६९ ॥

कायाः सुतः सिंहेो नृगैरङ्कितं स्यसं नृगयासाभिसाषादेव स्वा-
 धीनं करोति । तर्हि किमयं मुञ्चतीत्यत आह । अङ्गसुप्तं मध्य-
 वर्त्तिनमथ चोत्सङ्गे विश्वासात् सुखेन निद्रितममुं नृगं स्वस्यापि
 दानाद्द्राज्जतदन्तखण्डनादपि नौञ्जत्, नात्यजत्, अथ च स्वस्य-
 रीरस्यापि वितरणात्नात्यजत्, अयं चन्द्रसेन राज्ञा तेन पुष्येन
 च हेतुना मुदा ब्रह्मणागतरक्षणनिमित्तदर्शेण कृत्वा मुच्यते
 त्यज्यते । अन्योऽपि ब्रह्मणागतं नृगं जिघांसेः सिंहाद्रुचितमा-
 त्मानमपि ददानो हि तेन पुष्येन सिंहान्मुच्यते, अत एव
 स्वस्यापि दानाद्दुमङ्गसुप्तममुं यतो नामुञ्चत् तेन हेतुनाऽयं वि-
 मुच्यते, अर्थाद्द्राज्जणेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सुधेति । सुधाभुजो देवा एनं चन्द्रं परिपीय साकस्येन
 पीत्वा तुच्छं रिक्तं यद्वितन्वन्ति कुर्वन्ति तदर्धं, उचितमेव । यतो
 ऽस्य पिता सिन्धुरपि कलशोद्भवेन अगस्येन पुरा निपीय
 तुच्छो रिक्तोऽकारि तस्मात् कुलक्रमागततुच्छत्वमित्यर्थः ।

चतुर्दिगन्तीं परिपूरयन्ती
 ज्योत्स्नैव कृत्स्ना सुरसिन्धुबन्धुः ।
 क्षीरोदपूरोदरवासनाश-
 वैरस्यमेतस्य निरस्यतीयं ॥ ७० ॥
 पुत्री विधोस्ताण्डविकाऽसु सिन्धो-
 राश्या चकोरस्य दृग्गोर्वस्यसा ।

एतस्य पूर्वोऽपि परोपकारनिरता तस्मादथमपि तथैवेति भावः ।
 कस्यग्रादुत्पन्नेनापि सागरस्य पानमित्याशयर्थे ॥ ६८ ॥

चतुरिति । चतुर्षां दिगन्तानां समाहारसां चतुर्दिक्-
 भ्रान्तामित्यर्थः । तां परिपूरयन्ती सामस्येन व्याभ्रुवती । तथा
 ज्योत्स्नात् सुरसिन्धोर्मन्दाकिन्वा बन्धुः सदृशी । तथा कृत्स्ना पूर्णा
 इयं ज्योत्स्ना एका क्षीरोदरपूरोदरे वासः स्थितिः तस्य सा-
 नाद्वृत्तकालं परित्यागाद्देतोरेतस्य चन्द्रस्य वैरस्यं क्षीरसागर-
 विरहजनितं दुःखं निरस्यति नाशयति । अग्रे चन्द्रिकाधामेव
 क्षीरसागरबुध्या पित्रविद्योगदुःखं परित्यजतीत्यर्थः । सकलदि-
 गन्तव्यापिधवलचन्द्रिकामध्ववर्ती चन्द्रः क्षीरसागरमध्यस्य इव
 प्रोभत इति भावः । गङ्गावद्गुग्धवचेयं कौमुदीति भावः । चतु-
 र्दिगन्ती । समाहारे दिगोर्दीप् ॥ ७० ॥

पुत्रीति । इयं चन्द्रिका यद्यपि चन्द्रात् प्रसृतत्वादिधोः
 पुत्री अस्तु, सिन्धोः समुद्रस्य ताण्डविका नृत्योपदेशिकाऽपि नट-
 यित्री अस्तु । चन्द्रिकया हि सिन्धुदत्तास्यते सा च तस्य नग्नी

तथाऽपि सेयं कुमुदस्य काऽपि
 ब्रवीति नामैव हि कौमुदीनि ॥ ७१ ॥
 ज्योत्स्नापयःक्ष्मातटवास्तुवस्तु-
 क्श्यायाच्छलच्छिद्रधरा धरायां ।

भवति, यदा इयं विधोः पुत्री सिन्धोःशास्त्रविका भवतु, तथा
 चकोरशास्त्रा पेया भवतु, सकललोकस्य दृष्टोः प्रेमपात्रतया
 वयस्या सखी भवतु, तथाऽपि सेयं चन्द्रिका कुमुदस्य काऽप्यनि-
 र्वचनीया सम्बन्धिनी भवतु, पूर्वनिर्दिष्टसर्व्यापेक्षया कुमुद-
 स्यैव निरतिशयानन्दकारित्वात् केनाप्यनिर्वचनीयेन सम्बन्धि-
 नी भवत्वित्यर्थः । हि यस्मात् कौमुदीति नामैव कर्तृ ब्रवीति
 सर्व्वेषां तत्र तत्सम्बन्धसम्भवेऽपि कुमुदानामियं कौमुदीति तस्ये-
 दमिति सम्बन्धेऽपि कुमुदानामैव प्रीत्यतिशयेन सम्बन्धं वदती-
 त्यर्थः । कौमुदीति नामैव हि स्पष्टं ब्रवीतीति च चन्द्रिकया
 सर्व्वेषामप्यानन्दः कृतः, कुमुदानाम्नु विशेषत इति भावः ।
 कार्य्येषु कारणानुमानं । तास्त्रविका, अर्थाङ्गजनान्मतुषन्तादा
 तास्त्रवद्भात् तत्करोतीति (पा० ३।१।२६।वा० १)प्यन्ताड्क् ।
 अन्नमन्नि दृष्टादित्वा यत् । अश्नेति च पाठः ॥ ७१ ॥

ज्योत्स्नेति । शुभ्रांशुसम्पत्स्य शुभ्रांशु धवलभागासु ते
 कराः किरणासु धरायां भूर्त्वां कलङ्कस्य नीलोभिः प्रभाभि-
 मिंश्रानिभा कान्तिर्येषां ते कलङ्कनीलकान्तिच्छुरिता इव
 विभान्ति । यतो ज्योत्स्नैव पयो जलं दुग्धं वा यस्मिंसाद्दृशं

शुभांशुशुभांशकराः कलङ्क-
नीलप्रभामिग्रनिभा विभान्ति ॥ ७२ ॥
कियान् यथाऽनेन विद्यद्दिभाग-
स्तमोनिरासादिश्रद्धीकृतोऽयं ।

आतटं दुग्धधवसचन्द्रिकाधवशीकृतभूतसं तदेव वास्तु वस-
तिगृहं येषां तानि वस्त्रानि वृक्षादिपदार्थास्तेषां ज्ञाया कलं
येषां तादृशानि छिद्राणि प्रकाशेन रिक्तत्वादिज्ञानि पदार्थप्र-
तिच्छाया रूपाणि तानि धरन्तीति तादृशाः । चन्द्रिकाधव-
सिताः पदार्थाश्चन्द्ररम्य इव वृक्षादिप्रतिच्छायाश्चन्द्रकलङ्क-
नीलरम्य एवेति धरायामपि निपतिताश्चन्द्रकिरणा नील-
धवसा एव शोभन्त इत्यर्थः । अन्यस्य करा हस्ताः कलङ्कवशी-
कस्य नीलमण्डेः प्रभया मिश्रकान्तयो नीलमण्डियुक्ताङ्गुली-
यकप्रभामिग्रा विभान्ति । शुभांशुशुभांश्विति पाठेऽप्यंशुर्लंघने
रवे रश्मावित्यभिधानादंशुशब्दस्य शोभवाचित्वात् स एवार्थः ।
ज्योत्स्नैव पयो जलं तस्य आ भूमिः तस्यास्य तदेव वास्तु
निवासस्थानं येषां तेषां वस्त्राणां ज्ञायाव्याजेन छिद्राणि धर-
न्तीति वा ॥ ७२ ॥

कियानिति । उदितमात्रेणानेन चन्द्रेण तमोनिरासाद्धेतोः
कियान् किञ्चिन्नाचोऽयं विद्यद्दिभागः पूर्वाकाशदेशे यथा
विश्रद्धीकृतः तथा चन्द्रकिरणैरङ्गासिताभिर्वृद्धिं प्रापिताभि-
र्लावण्यैन्धवीभिरङ्गः कियानयं विद्यद्दिभागः त्रितिः श्लामो

अङ्गिस्तथा सावणसैन्धवीभि-
रुद्गासिताभिः श्रितिरप्यकारि ॥ ७३ ॥
गुणौ पयोधेर्निजकारणस्य
न हानिवृद्धो कथमेतु चन्द्रः ।
चिरेण सोऽयं भजते तु यत्ते
न नित्यमम्नोधिरिवात्र चित्रं ॥ ७४ ॥

ऽप्यकारि । अप्रोठप्रभे चन्द्रे पूर्वाकाशदेवस्त्रिमिरनिरासाङ्क-
वसो भवति ततो गिरसास्य च तमसः प्रतीच्या घनीभूतत्वात्
पश्चिमाकाशदेवः श्यामसो भवतीति तत्रैवमुत्प्रेषा । समुद्रजलस्य
नीलं पूर्वाकाशदेव एव नीलैः समुद्रजलैः पुनर्नीलोऽप्यकारोति
वा । सावणसैन्धवी, सावणसिन्धोरिमासास्येदं (पा० ४।३।१२०)
इत्यपि वृद्धगेति (पा० ७।३।१८) उभयपदवृद्धिः ॥ ७३ ॥

गुणाविति । चन्द्रे निजकारणस्य पयोधेर्हानिवृद्धिरूपौ
गुणौ कथमेतु प्राप्नोतु, अपि तु कार्यगुणानां कारणगुणपूर्व-
कत्वनिश्चयमादवश्यमपचयोपचयौ चन्द्रं प्राप्नुत इति युक्तमेवेत्यत्र
न किञ्चिच्चिन्मित्यर्थः । तर्हि कुत्र चिन्मित्यात्र श्लाघ । सोऽयं
चन्द्रस्य हानिवृद्धौ यच्चिरेण पक्षान्तपरिमितेन वृद्ध्या कालेन
भजते न तु अम्नोधिरिव नित्यं प्रत्यहं भजतेऽत्र विषये चिन्-
मास्यर्थः । समुद्रो यथा प्रत्यहं हानिवृद्धौ भजते तथा पुत्रोऽपि
चन्द्रे नेत्यास्यर्थमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

आदर्शदृश्यत्वमपि अत्रोऽस-
मादर्शदृश्यां न विभर्त्ति मूर्त्तिं ।
चिनेत्रभूरप्ययमचिनेत्रा-
दुत्पादमासादयति स चिचं ॥ ७५ ॥

आदर्शेति । अथ चन्द्र आदर्शवदृश्यत्वं दृश्यादिना रम-
णीयत्वं अत्रो भवमानोऽपि आदर्शवद् दृश्यां रमणीयां मूर्त्तिं
न विभर्त्ति चिचं । यो आदर्शवद् दृश्यो भवति स एवादर्शवद्
दृश्यां मूर्त्तिं न विभर्त्ति तद्दृश्यो न भवतीति विरोधादास-
त्त्वमित्यर्थः । अथ च दर्पवदृश्यत्वं अत्रोऽप्यादर्शं दर्शमभिव्याप्य
दृश्याममावासायां दर्शनयोग्यां मूर्त्तिं न विभर्त्ति, इदानीं
पूर्वमेव दृश्यमानोऽपि दर्शं क्षेत्रेणापि न दृश्यत इत्यर्थः, इति
विरोधपरिहारः । दर्पवदृश्यत्वं अत्रोऽपि आदर्शं दर्शं मर्त्या-
दीकृत्य कृष्याचतुर्दशीमभिव्याप्य दृश्यां मूर्त्तिं न विभर्त्ति, अपि
तु तावत्पर्यन्तं दृश्यो भवत्येवेति वा । तथाऽयं चन्द्रः, चिनेत्राद्भव-
ति यस्माद्दृश्याचिनेत्रादुत्पन्नोऽपि, न चिनेत्रोऽचिनेत्रस्याचिने-
त्रव्यतिरिक्तात् सकाशादुत्पादमुत्पत्तिमासादयति स प्रापेत्यपि
चिचं । चिनेत्रादुत्पन्नोऽपि चिनेत्रादुत्पन्नो न भवतीत्यासत्त्वमित्य-
त्यर्थः । अथ च चिनेत्रादुत्पन्नोऽप्यचिनेत्रादुत्पत्तिमापेत्येतदपि
विदुः । अथ च चिनेत्रो भूर्वसतिस्त्रानं यस्य तादृशः, तथाऽचे-
र्मनेत्रेणाचिचमासत्त्वमुत्पादं प्रापेति विरोधपरिहारः ।
सहजसौन्दर्यमासत्त्वमाहात्म्यं, कुलस्य माहात्म्यज्ञानेन चन्द्रस्य
वर्षितं । चन्द्रस्याचिनेत्रसमुद्भवत्वं पुराणप्रसिद्धम् ॥ ७५ ॥

इज्येव देवव्रजभोज्यकृद्भिः
 शुद्धा सुधादीधितिमण्डलीयं ।
 हिंसां यथा सैव तथाऽङ्गमेषा
 कलङ्कमेकं मलिनं विभर्त्ति ॥ ७६ ॥
 एकः पिपासुः प्रवहानिलस्य
 च्युतो रथादाहनरङ्गुरेषः ।

इज्येति । देवानां व्रजैः समूहेर्भाज्या पेया कृद्भिः समृद्धि-
 र्चक्षाः सा शुद्धा धवला इयं सुधादीधितेरमृतकरस्य मण्डली
 इज्येव याग इव प्रोभत इति शेषः । इज्याऽपि देवव्रजभोज्यच-
 दपुरोडाशादिसमृद्धिशुद्धा पवित्रा च भवति । तथैषा चन्द्रम-
 षडली कलङ्काख्यमेकं मध्यवर्त्तिनमङ्गमवयवं मलिनाकारं तथा
 विभर्त्ति । यथा सैवेज्यैव पूर्वोक्तगुणविशिष्टा सत्यपि एकं हिंसां
 पशुहिंसात्मकमङ्गं कर्मासाधनं मलिनं पातकहेतुभूतं विभर्त्ति ।
 परोपकारप्रोक्षायाः सर्व्वात्मना शुद्धाया अपि चन्द्रमण्डल्या
 देवादेकमङ्गं मलिनं जातमित्यर्थः । यागे हि हिंसामात्रमेव
 मास्त्रिन्यं । मुधाऽङ्गमिति पाठे कलङ्करूपमेकमङ्गं मलिनं मुधा
 वृथैव विभर्त्ति, शुद्धाया मास्त्रिन्ययोगस्थानौचित्यादित्यर्थः ।
 शुद्धस्यापि औतधर्कस्य साक्षीर्दोषारोपणान्मास्त्रिन्यं मुधैवेत्यर्थः ।
 इज्या व्रजयजोः (पा० ३।३।१ ८) इति क्यप् ॥ ७६ ॥

एक इति । एष मृगाङ्को दृग्गमानः प्रसिद्ध एकः पिपासुः
 दृष्ट्याकान्तः सप्तवायुस्कन्धमध्यवर्त्तिनः प्रवाहाख्यस्थानिलस्य

अस्यम्बरेऽनम्बुनि खेसिहास्यः
 पिवन्नमुष्णामृतविन्दुवृन्दं ॥ ७७ ॥
 अस्मिन् त्रिशौ न स्थित एव रङ्ग-
 र्युनि प्रियाभिर्विहितोपदाऽयं ।

मृगवाहनस्य गगनचारिणो रथच्युतो वाहनभूतो रङ्गमृगोऽन-
 म्बुनि निर्जलेऽम्बरे खेसिहास्यो नितरां पौनःपुन्येन वा स्वादन-
 कारि मुखं यस्य तादृशो भवन्नमुख्य चन्द्रस्वामृतविन्दुवृन्दं पिवन्
 सन्नसि । दृष्ट्याक्रान्तो रथं परित्यज्य पतितो निर्जलेऽपि गगने
 चन्द्रामृतविन्दुमास्वादयन् वायुवाहनमृग एवायं, न तु कश्चित्
 कस्यङ्गमृगो नामेत्यर्थः । अस्तीति वर्त्तमानप्रत्ययेनामृतास्वाद-
 नेन चन्द्रं परित्यज्य गन्तुमन्नक्तोऽधुनाऽपि वर्त्तन्त इति सूचितम् ।
 एवमन्योऽपि दृष्ट्याक्रान्तो निर्जले देभे प्रस्रवणादेः पतत्यखवि-
 न्दुवृन्दं पिवन्ननुपशान्तपिपासो खेसिहास्यः संस्रजेव चिरं ति-
 ष्ठति । सप्तवायुस्कन्धाः पुराणप्रसिद्धाः । खेसिहेति नितरां पुनः
 पुनर्वा खेडीत्यर्थं यडि पचाद्यचि यडोचिचेति (पा० २।४।७४)
 यडो लुक् ॥ ७७ ॥

अस्मिन्निति । त्रिशौ बाले एककलात्मकोऽस्मिन्सन्ने रङ्गमृगो
 न स्थितो नासीदेव तस्यां दृष्टायामदर्शनात्, किन्तु प्रियाभिरौ-
 षधीभिर्युनि तरुणे पूर्णावयवेऽस्मिन्सन्नेऽयं रङ्गमृगपदेव विहिता
 प्रेषिता । कीदृशी । अरथे भवः सन्दिश्यते प्रस्वाप्यते सन्देशस्त्र-
 रूपा । अरथभवानां सन्देशरूपा वा । वयं भवप्रिया निर्जने वने

आरण्यसन्देह इवौषधीभि-
 रङ्गे स शङ्के विधिना न्यधायि ॥ ७८ ॥
 अस्यैव सेवार्थमुपागताना-
 मास्वादयन् पञ्चवमोषधीनां ।
 धयन्नमुष्यैव सुधाजलानि
 सुखं वसत्येष कलङ्करङ्गुः ॥ ७९ ॥

मृगैः सह वसामस्त्रं तु स्वर्गे विजयी सुखेन वर्त्तम इति गूढार्थो-
 षस्त्रस्यस्येति यावत् । अग्नारं विधुना प्रेयसीसन्देहरूप
 स रङ्गरङ्गे मध्येऽथ चोत्सङ्गे प्रियाप्रेमभरेण न्यधायि, स्थापित
 इत्यहं शङ्के । अन्याऽपि प्रिया तरुणं प्रियं प्रति कञ्चित् सन्देहमु-
 पदारूपेण प्रेषयति, स च तत् हृदयादौ धारयति । ओषधो
 हि वनवासिन्यः तदनु रूपमेव सन्देहं मृगं स्वप्रिये चन्द्रे प्रेषित-
 वत्यः । आरण्यसन्देह इवायमुपदा प्रहितेति वा । यदेति पाठे
 यदाप्रभृति प्रेषितस्तदाप्रभृति तारुण्यदत्रायां चन्द्रेणायमङ्गे
 न्यधायि, न तु पूर्वमित्यर्थः । आरण्येति भवार्थेऽण् ॥ ७८ ॥

अस्येति । एष कलङ्करङ्गुर्विरहपीडितत्वादस्यैव चन्द्रस्य
 सेवार्थमुपागतानामोषधीनां पञ्चवमास्वादयन्, तथाऽमुष्यैव
 सुधारूपाणि जलानि धयन् पिवन् सुखमनायासलभ्यवृत्ति-
 रिव वसति, आहारसोभादत्रैव वसतीत्यर्थः । अन्याऽपि मृगो
 जलकिञ्चलस्युते देशे सुखेन वसति कदाचिदपि न त्यजति ।
 पञ्चवं आत्यैकवचनं ॥ ७९ ॥

वृद्धेषु विद्रावितमार्जमारा-
 तारामृगं व्योमनि वीक्ष्य विभ्यत् ।
 मन्येऽयमन्यः शरणं विवेश
 मत्प्रेषचूडामणिमिन्दुमेषः ॥ ८० ॥
 पृष्ठेऽपि किं तिष्ठति नाथ नाथ-
 रङ्गविधोरङ्ग इवेति शङ्का ।

वृद्धेति । दक्षयज्ञे वीरभद्रावतारस्य वृद्धस्येषुषा विद्रावितं,
 अत एवार्जं तारारूपं मृगं व्योमनि आरात् समीपे दूरे वा
 वीक्ष्य विभ्यत् अस्त्रजबमन्योऽपरो मृग इन्दुमीशस्य चूडामणिं
 मत्प्रेषं शरणं विवेश, श्रिवेन श्रिरसि स्थापितत्वादयं मान्य इत्येत-
 दामयेष वृद्धाभ्यामयं रक्षित्यत्येवेत्याश्रयेनान्यो मृगसन्त्रं शरणं
 प्रविष्ट इत्यर्थः, इत्यहं मन्ये । अन्यः सजातीयं कस्माच्चिद्गीतं
 दृष्ट्वा स्वयमपि भीतः सन् कमपि शरणं याति । गत्वेत्यपिपाठः ।
 तारामृगस्य वृद्धेषु द्रावणं काशीखण्डादौ ज्ञातव्यं ॥ ८० ॥

पृष्ठ इति । हे नाथ विधोरङ्ग इव यथा चन्द्रस्योत्सङ्गे कल-
 रङ्गमृगो वर्तते तथा रङ्गुः पृष्ठेऽपि पश्चाद्भागोऽपि किं तिष्ठ-
 ति, अथ न तिष्ठति इति तवाशङ्का चेदर्जत इति शेषः, तर्हि
 त्वं तत्त्वाय याथाव्यञ्जानार्थं स्त्रे निजे सुखे एव विषये तिष्ठस्य
 निजमुखमेव निर्णयं पृच्छेत्यर्थः । यत्त्वसुखं द्वैरथे समानश्रो-
 भाभिलाषाद् द्विरथसम्बन्धिनि इन्द्रयुद्धेऽस्य तन्मुखान्मुख्यमान-
 त्वात् पश्चाद्यमानस्य चन्द्रस्य पृष्ठं पश्चाद्भागमपश्यत् तस्मान् तत्

तत्त्वाय तिष्ठस्व मुखे स्व एव
यद्द्वैतये पृष्ठमपश्यदस्य ॥ ८१ ॥
उत्तानमेवास्व वल्लभकुक्षिं
देवस्य युक्तिः शशमरुमाह ।
तेनाधिकं देवगवेष्वपि स्यां
अद्भालुरुत्तानगतौ श्रुतायां ॥ ८२ ॥

स्वमुखमेव निर्बेदत्वेन पृच्छेत्यर्थः । तन्मुखचन्द्रादधिकमिति
भङ्गा नखमुखवर्द्धनं कृतं । तत्त्वाय तत्त्वं ज्ञातुं क्रियार्थोपपदेति
(पा० २।३।१४) तादर्थ्यमात्रे वा चतुर्थी । तिष्ठस्व स्वेषाद्यायां
तर्कः । स्त्री वैकल्पिकत्वात् स्त्रियभावः ॥ ८१ ॥

उत्तानमिति । युक्तिरर्थापत्तिरनुमानं वाऽस्य देवस्य च-
न्द्रस्य मध्यवर्तिनमङ्गं कलङ्करूपं ब्रह्ममुत्तानं स्वर्गसम्मुखम-
ङ्गहादिवृद्धमानपृष्ठभागमाह ब्रूते यतो वल्लभकुक्षिं धवसो-
दरं । यद्यद्यं ब्रह्मकोऽस्तत्सम्मुखोदरोऽनुत्तानो भविष्यत् तर्हि
मध्यवर्तिशशकोदरस्य धवसत्वाच्चन्द्रमध्यभागोऽपि धवसोऽ
भविष्यत्, न च तथा वृद्धते, किन्तु मस्त्रिनः, तस्मादुत्तान एव
शशकचन्द्रेऽस्तीति युक्तिराहेत्यर्थः । तेन चन्द्रशशकनिश्चितो-
त्तानत्वेनैव हेतुनाऽहं देवगवेष्वपि सुरभीप्रभृतिषु विषये
वेदे श्रुतायामुत्तानगतौ सुरलोकसम्मुखचरणतया गमने विषये
पूर्वापेक्षयाऽधिकमतितरां अद्भालुरास्त्रिक्ययुक्ता स्यां “उत्ताना
नै देवगवाश्चरन्ति” इति श्रुतिर्न्यायोपपन्नार्थतया सत्यैवेत्यह-

दूरस्थितैर्वसुनि रक्तनोले
 विलोक्यते केवलनोत्तिमा यत् ।
 शशस्य तिष्ठन्नपि पृष्ठलोम्बां
 तन्नः परोक्षः खलु रागभागः ॥ ८३ ॥
 भङ्गुप्रभुर्व्याकरणस्य दर्प-
 म्यदप्रयोगाध्वनि लोका एषः ।

मिदानीमधिकं मन्व इत्यर्थः । देवगणेषु गारतङ्कितलुकीति
 (प्रा० ५।४।८९) टच् । देवगवीध्विति पाठे टित्वात् ङीप्
 ॥ ८२ ॥

उत्तरीत्योत्तानगतौ सिद्धायामपि ब्रह्मकक्ष रक्तपृष्ठलोम्बा-
 खलेन प्रतीतिः कथमित्यत आह । दूरेति । दूरस्थितैर्द्रवुभौ
 रक्तनोले मिश्रितोभववर्षे वसुनि केवलनोत्तिमारागभागो नी-
 लिमैव वसुष्वादिश्लोक्यते तत् तस्मात् कारणाच्छशस्य पृष्ठव-
 र्तिरोम्बां तिष्ठन्नपि रागभागो रक्तिमांशो नोऽस्माकमतिदू-
 रस्थितानां खलु निश्चितं परोक्षो दृग्गोचरो न भवति, किन्तु
 नीलिमैव दृश्यत इत्यर्थः । तिष्ठन् वर्त्तमानोऽपि परोक्ष इति
 विरोधाभासः । दूरस्थित्वाच्च दृश्यत इति तत्परिहारः । खलु-
 म्प्रेषार्था वा ॥ ८३ ॥

भङ्गुमिति । एष कविलोकः पदानां सुप्तिरुक्तानां प्रयो-
 गाध्वनि विषये व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्व्वं ब्रह्मव्युत्पा-
 दनकारिणः ब्राह्मण मद्धीन एव सकलब्रह्मप्रयोग इति

शशो यदस्यास्ति शशी ततोऽय-

मेवं मृगोऽस्यास्ति मृगीति नोक्तः ॥ ८४ ॥

यावन्तमिन्दुम्रतिपत् प्रसूते

प्रासावि तावानयमब्धिनाऽपि ।

दर्पे गर्वे, चदा लक्षण्या वैयाकरणस्य व्याकरणाधीन एव सक-
लशब्दप्रयोग इति गर्वे भङ्गं त्याजयितुं प्रभुः समर्थः । लक्ष-
णाद्धेतोरयं चन्द्रः शशोऽस्यास्तीति ततो हेतोः शशी यथोक्तः,
लोकनेति शेषः । एवममुनैव प्रकारेण मृगोऽस्यास्तीति मृगीति
नोक्तः । शशोऽस्यास्तीति मतुवर्थेऽत इगिठनौ (पा० ५।१।११५)
इतीनौ यथायं शशीत्युच्यते तथा तेनैव सूत्रेण मृगोऽस्या-
स्तीत्यत्र इतः प्राप्तौ सत्यामपि मृगीति नोक्तः. तस्मादति-
श्याप्यादिदोषाद् व्याकरणमूल एव लोकप्रयोग इति निय-
मो न युक्तः किन्तु कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामक-
मिति । लक्ष्यमुद्दिश्य लक्ष्यप्रवृत्तिर्न तु लक्ष्यमुद्दिश्य लक्ष्य-
प्रवृत्तिरिति, तस्मात् प्रयोगमूलं व्याकरणमिति व्याकरणा-
लोक एव प्रयोग एव बलीयानिति भावः । अप्रस्तुतप्रबंधा-
॥ ८४ ॥

यावन्तमिति । शुक्ला प्रतिपद् यावन्तं चन्द्रमाषमेककल-
मिन्दुं प्रसूते, अब्धिनाऽपि तावांस्तत्रमाष एककल एवायं
प्रासावि न तु पूर्वं इत्यर्थः । एतत् कथं ज्ञातमित्यत आह ।
तत्कालं तस्मिन् काले समुद्रादुत्पत्तोरवधर एव ईद्वेन मूर्द्धं

तत्कालमीशेन धृतस्य मूर्द्धि
 विधोरणीयस्वमिच्छति सिद्धं ॥ ८५ ॥
 आरोप्यते चेदिह केतकत्व-
 मिन्दौ दृशाकारकलाकलापे ।
 तत् संवदत्यङ्गमृगस्य नाभि-
 कस्त्रिका सौरभवासनाभिः ॥ ८६ ॥

एतस्य विधोरणीयस्य गितरां कार्शमेवेदिककलात्वे सिद्धं प्राप-
 कमनुमापको हेतुरसि । यदि समुद्रेष समूर्धोऽप्यमजनबिद्यत्
 तर्हि त्रिवेनापि तदानीमेव त्रिरसि तावानेवाधास्यत्, न तु तथा,
 तस्मात् प्रतिपदा एककलप्रसृतः तावान् समुद्रेषापीति । प्रति-
 पदुत्पन्नोऽप्ययमेककलत्वादेव न दृश्यत इति भावः ॥ ८५ ॥

आरोप्यत इति । केतकत्वमिह इन्दौ चेद् यदि आरो-
 प्यते किञ्चूते दृशाकारः केतकीपत्रसदृशो धवसः कलानां क-
 लापः समूहो यस्य तस्मिन् केतकदस्यवच्छुभकलापलास्यः
 केतकमेवेति यदि रूप्येत तत् तर्हि अङ्गमृगस्य मृगत्वेन नाभि-
 कस्त्रिका कर्षी आरोपितं तत्केतकत्वं कर्षीभृतं सौरभवा-
 सनाभिः कृत्वा संवदति । चन्द्रे केतकत्वं युक्तमित्यनुमन्वत
 इत्यर्थः । नाभिरिति पाठे, अङ्गमृगस्य नाभिः कर्षी कस्त्र-
 रिकासम्बन्धीभिः सौरभवासनाभिः कृत्वा संवदतीति वा ।
 केतक्यां कस्त्ररीपरिमणो वर्तते, चन्द्रे च कस्त्रमृगनाभिरूपा
 कस्त्ररी वर्तते, तस्माच्चन्द्रे केतकत्वमारोपयितुं युक्तमित्यर्थः ।

आसीद् यथाज्योतिषमेव गोसः
 शशी समक्षं चिपिटस्तनोऽभूत् ।
 स्वर्भानुदंद्वायुगयन्त्रकृष्ट-
 पीयूषपिण्याकृष्टावशेषः ॥ ८७ ॥

तत्केतकलमङ्गलस्य नाभिकस्त्रिकायाः परिमलस्य वास-
 नाभिः सङ्क्रमणैः कृत्वा संवदति युक्त्वा संवादं प्राप्नोत्येति वा ।
 ताभिरिति पाठे, अतिप्रसिद्धाभिर्वासनाभिरित्यर्थः ॥ ८६ ॥

आसीदिति । एष शशी यथाज्योतिषं मर्गादिप्रसीत-
 यद्गणितब्राह्मणतिक्रमेष गोसो नारिकेलफलवदन्तुसोपरि-
 तनभाग एव पूर्वमासीत्, तर्हीदानीं कथमन्यथा कृष्यत
 इत्याशङ्क्याह । ततोऽनन्तरं कालक्रमेण स्वर्भानो राशोऽर्द्धा-
 धोभागस्त्रितदंद्वायुगमेव यन्त्रं निष्पीडनचक्रं तेन कृष्टं निष्कृष्य
 वृष्टीतं पीयूषममृतं यच्च यस्माद्वा स चासौ पिण्याकृष्टो वृष्टी-
 तरसनोरसतिलादिपिण्डीमात्ररूपोऽवशेष उद्भूतो भागो यच्च
 एवम्भूतः सन् चिपिटः पर्यटप्रायोऽभूदिति समक्षमिदानीं
 प्रत्यक्षेणानुभूयत एवेत्यर्थः । ज्योतिरधिकृत्य कृतो यन्त्रो ज्यो-
 तिषं, अधिकृत्य कृतो यन्त्रो (पा० ४।१।८७) इत्यष्ट् । ततो य-
 धार्थेऽव्ययीभावः । ज्योतिःशास्त्रे चयोद्वाङ्मूलसङ्घः श्रोत्रशा-
 ङ्गसङ्घस्यैवाधोभागस्यो जलपूर्वकाचकूपिकाप्रायो यथोदित-
 स्यैव पूर्वमासीदित्युक्तं ॥ ८७ ॥

असावसाम्यादितनोः सखा नो
 कर्पूरमिन्दुः खलु तस्य मित्रं ।
 दग्धौ हि तौ दावपि पूर्व्वरूपाद्
 यद्वीर्य्यवत्तामधिका दधाते ॥ ८८ ॥

असाविति । असौ चन्द्रो वितनोरनङ्गस्य सखा नो भवति ।
 कुतः । असाम्यादसादृश्यात् । “विवाहमैत्रवैराणि भवन्ति
 समग्रीसथोः” इति ब्राह्मणानयोः साङ्गानङ्गयोः सादृश्याभा-
 वान् मैत्री न सङ्गच्छत इत्यर्थः । तर्हि अग्नयोर्लोकप्रसिद्धा
 मैत्री कथमित्यत आह । खलु निश्चितं कर्पूरापरवामेवेन्दु-
 सख्यानङ्गस्य मित्रं तावतैव लोकप्रसिद्धिविरोधाभाव इत्यर्थः ।
 तत्र हेतुमाह । यत् यस्मात् तौ दावपि कामकर्पूरो दग्धौ सन्तौ
 पूर्व्वरूपाद्दग्धदग्धायाः सकाशादधिकां वीर्य्यवत्तां हि स्पष्टं
 दधाते । पक्षो हि कर्पूरो वीर्य्यवत्तरो भवति । कामोऽपि दा-
 हानन्तरं अधिकं वीर्य्यवान् अनुभूयते । तदुक्तं,

“कर्पूर इव दग्धोऽपि ब्रह्मिमान् यो जने जने ।

नमोऽस्त्ववारवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने” ॥

इति । तस्मात् कामकर्पूरयोर्मैत्री युक्ता । घनसारसङ्घ-
 सङ्घ इतिषण्डुः । कर्पूरमस्त्रियामित्यमरवचनात् कर्पूरब्रह्मे
 नपुंसकोऽपि ॥ ८८ ॥

स्थाने विधोर्वा मदनस्य सख्यं
 स ब्रह्मुनेचे ज्वलति प्रलीनः ।
 अयं लयं गच्छति दर्शभाजि
 भास्वन्मये चक्षुषि चादिपुंसः ॥ ८६ ॥
 नेचारविन्दत्वमगान्मुगाङ्कः
 पुरा पुराणस्य यदेष पुंसः ।

स्नान इति । वाऽथवा विधोर्मदनस्य सख्यं स्थाने युक्तमेवे-
 त्यर्थः । तथायं हेतुः । स कामः ज्वलति दीप्यमाने ब्रह्मुनेचे
 प्रलीनः प्रकर्षेण स्त्रीं एकतां गतः प्रलयं गतो विनष्ट इत्यर्थः ।
 अयं चन्द्रस्य दर्शभाजि दर्शनं दर्शस्तद्वापारयुक्तेऽथ सामावास्यां
 गते भास्वन्मये सूर्यरूपे आदिपुंसो विष्णोश्चक्षुषि स्वयमेकतां
 गच्छति । दर्शे हि चन्द्रः सूर्यं गच्छति अत एव दर्शस्य सूर्ये-
 न्दुषङ्गम इति नाम । सूर्यो विष्णोर्दक्षिणचक्षुः, तथा च तुल्य-
 योर्धरिहरयोर्नेचयोर्दयोरपि चन्द्रकामयोः प्रलीनतादर्शे च-
 न्द्रसायनकृतया च समग्रीललादुचितैव मैत्रीत्यर्थः । तथा च
 कामस्य चन्द्रसखिताप्रसिद्धिर्मुस्यैवमुक्तेति भावः ॥ ८६ ॥

नेत्रेति । पुरा पूर्वं यदा यस्मिन् काले एष मृगाङ्कः पुरा-
 णस्य पुंसः श्रीविष्णोर्नेचारविन्दत्वं गयनकमखलमगात्, तदानीं
 तस्मिन् कालेऽस्य विष्णुनेचारविन्दभूतस्यास्य चन्द्रसायमङ्कः
 कसङ्क एव कनीनिकाया इन्दीन्दिरस्य भ्रमरस्य सुन्दर -
 मगात् प्रायात् । अदादिति पाठे, अयं श्रीविष्णुरस्य चन्द्रसाङ्के

अस्याङ्गं ह्वायमगात् तदानीं
 कनीनिकेन्दीन्द्रिसुन्दरत्वं ॥ ८० ॥
 देवेन तेमैष च काश्यपिषु
 साम्यं समीक्ष्योभयपक्षभाजौ ।
 द्विजाधिराजौ हरिष्ठाश्रितौ च
 युक्तं नियुक्तौ गयनक्रियायां ॥ ८१ ॥

विषये कनीनिकेन्दीन्द्रिसुन्दरत्वमहात् । मेघे हि कनीनिकया
 भाष्यं, अरविन्दे च भ्रमरेण, तथा चास्य मेचारविन्दरूपत्वा-
 दङ्गमेवोभयं ओविष्णुः कृतवानित्यर्थः । अङ्ग एव कनीनिका
 कर्षी भ्रमरेण सुन्दरत्वमस्यादादिति वा । इन्दीन्द्रिराशिषट्-
 चरणचञ्चरीकाश्रितो दिरेफाः स्युरिति ह्वायुधः ॥ ८० ॥

देवेनेति । तेन देवेन ओविष्णुनेव चन्द्रः काश्यपिर्गहडशैती
 दावपि साम्यं समानधर्षतां समीक्ष्य तुष्यायां गयनक्रियायां
 क्रमेष मेघव्यापारे वाहनव्यापारे च यजियुक्तौ तद् युक्तमुचि-
 तमित्यर्थः । चावन्योन्वसमुचये । साम्यमेवाह । उभयपक्षौ ऋक्-
 पक्षकृष्णपक्षौ भजति चन्द्रः । गहडस्तु द्वौ पदौ ह्रौ भजति ।
 तादृशौ दावपि । तथा द्विजानां ब्राह्मणानां राजा चन्द्रः ।
 गहडस्तु पक्षिणां राजा तादृशौ । तथा हरिषेव कश्यपमृगे-
 षामितचन्द्रः । गहडस्तु हरिष्ठा विष्णुणा वहवार्धमाश्रितः ।
 तादृशौ । एवमुभयोः साम्यात् समे ह्य व्यापारे नियुक्तौ ।
 तदुचितं कृतमिति भावः । काश्यपिः । वाङ्मादित्वादिक् ॥ ८१ ॥

यैरन्वमायि ज्वलनस्तुषारे
 सरोजिनोदाहविकारहेतोः ।
 तदीयधूमौघतया हिमाग्नौ
 शङ्को कलङ्कोऽपि समर्थितस्तैः ॥ ८२ ॥
 खेदस्य धाराभिरिवापगाभि-
 र्याप्ता जगद्गारपरिश्रमार्त्ता ।
 छायापदेशादसुधा निमज्ज्य
 सुधाम्बुधावुज्झति खेदमत्र ॥ ८३ ॥

चैरिति । चैः पण्डितैः सरोजिन्या दाहरूपादिकाराहेतोः
 तुषारे हिमे ज्वलनोऽग्निरन्वमायि, तुषारः साग्निर्भवितुमर्हति
 सन्मध्ये सति दाहकारित्वात् साग्निभूदेवत् ततोऽकवहेति हिमे
 विषये वज्रिरनुमित इत्यर्थः, तैः पण्डितैर्हिमाग्नौ तुषारमये
 चन्द्रे वर्त्तमानः कलङ्कोऽपि तदीयधूमौघतया हिमाग्निषम्-
 न्धिधूमसमूहरूपत्वेन समर्थित इत्यहं ब्रूहे । वज्रौ हि धूमेन
 भास्यं चन्द्रश्च तुषारमयत्वादुक्करीत्या वज्रिमान्, तथा च कल-
 ङ्को धूमसमूह एवेति तैः समर्थितमित्यहं सम्भावयामीत्यर्थः
 ॥ ८२ ॥

खेदस्येति । वसुधा छायापदेशात् स्वीयप्रतिबिम्बव्याजेन
 सुधाम्बुधावच चन्द्रे निमज्ज्यान्तःप्रविश्य खेदं जगद्गारपरिश्र-
 मपीडामुज्झतीव । किम्भूता । जगद्गारवहननिमित्तः परिश्रमः
 तेनार्त्ता नितरां पीडीताऽत एव खेदस्य धाराभिरिवापगा-

ममानुमैवं बद्धकालनीली-
 निपातनीलः खलु हेमशैलः ।
 इन्दोर्जगच्छायमयेऽन्यथाऽहं
 पीतो विभागः प्रतिविम्बितः स्यात् ॥ ८४ ॥

भिर्ध्याप्ता समन्तात् पूरिता । अमृतसमुद्रनिमज्जने हि खेदो
 गच्छत्येव यस्यास्य तत्तत्तदीरूपः खेदः तस्याः अमहरणे सुधा-
 समुद्र एव उचितः । एतेन कलङ्कस्य मृगन्नभूच्छायप्रधति-
 मतभेदा वर्णिताः ॥ ८३ ॥

ममेति । हेमशैलो मेदः खलु निश्चितं सर्गमारभ्याद्यथा-
 वदतिक्रान्तेषु बद्धना कालेन कृत्वा नीलीनीपातः श्यामिका-
 लननं तेन कृत्वा नीलो बद्धकालीनत्वात्नीलमलसम्बन्धात्नील-
 वर्णः स जात एवम्प्रकारा ममानुमाऽनुमानमेवमहं सम्भाव-
 यामीत्यर्थः । अथवा यदि स्वर्षाचलः कालभूयस्त्वेन न बी-
 लीभूतः किन्तु हेममयत्वात् पीत एव स्यात्, तर्हि इन्दोर्ज-
 गच्छायमये जगत्प्रतिविम्बभूते कलङ्करूपे प्रतीकेऽवयवे मेरोः
 पीतोऽपि भागः प्रतिविम्बितः स्यात् पीतोऽंशो दृश्येत, तस्मात्
 स्वर्षाचलो नील एव जातस्तथा च सकलाया अपि भूमेर्नी-
 लवर्षत्वात् तत्प्रतिविम्बरूपः कलङ्कोऽपि नील एव युक्त इ-
 त्यर्थः । जगच्छायेति विभाषामेवेति (पृ० २।४।२५) वण्डलं
 ॥ ८४ ॥

माऽवापदुन्निद्रसरोजपूजा-
 त्रियं शशी पद्मनिमोलितेजाः ।
 अक्षिदयेनैव निजाङ्गरङ्गो-
 रलङ्कृतस्तामयमेति मन्ये ॥ ८५ ॥
 य एष जागर्त्ति शशः शशाङ्गे
 बुधो विधत्ते क इवात्र चित्रं ।
 अन्तः किलैतत् पितुरम्बुराश्रे-
 रासीत् तुरङ्गोऽपि मतङ्गजोऽपि ॥ ८६ ॥

मेति । शशो अक्षिद्रैर्विकसितैः सरोजैः कृत्वा या पूजा तन्म-
 नितां त्रियं माऽवापत् मा स्र स्रभत यतः पद्मनिमोलि कमल-
 शङ्कोचकं तेजो यस्य सः । विकसितानामपि कमलानां पूजार्थं
 चन्द्रविधे क्रियमाणानां चन्द्रतेजसां शङ्कोचस्यैव सम्भवादुन्निद्र-
 सरोजपूजात्रियं कथं प्राप्नोति । प्रकारान्तरेण प्राप्नोतीत्याह
 निजाङ्गभूतस्य रङ्गोर्दृग्स्थासिदयेनैवालङ्कृतोऽयं चन्द्रः तामु-
 न्निद्रपूजात्रियमेति प्राप्नोति, तन्नयनयोश्चन्द्रकमलरूपत्वादि-
 त्यहं मन्ये । अङ्गुलनेत्राभ्यां कृत्वाऽयं चन्द्रो विकसितकमलाभ्यां
 पूजामिव ज्ञेयां प्राप्नोतीति भावः, इति वा ॥ ८५ ॥

य इति । य एष प्रत्यक्षदृश्यः शशः शशाङ्गे जागर्त्ति स्फुरति,
 अत्र विषये क इव बुधस्त्रिचमाख्यं विधत्ते, अपि तु न कोऽपि ।
 किल यस्मादेतत्पितुरम्बुराशेरन्तर्मध्ये उच्चैः अवस्यञ्चकस्तुर-
 ङ्गोऽप्यासीद्देरावताख्यो मतङ्गजोऽप्यासीत् । यदीयपितुर्मध्ये

गौरे प्रिये भातितमां तमिस्रा
 ज्योत्स्नी च नोले दयिता यदस्मिन् ।
 शोभानिलोभादुभयोस्तयोर्वा
 सितासितां मूर्त्तिमयं विभर्त्ति ॥ ८७ ॥
 वर्षातपानावरणं चिराय
 काष्ठौघमालम्ब्य समुत्थितेषु ।

ऽश्वगजादिकं भवति तदीयपुत्रमध्ये ब्रह्ममाचक्षन्त्वे किमाश्चर्य-
 मित्यर्थः ॥ ८६ ॥

गौर इति । तमिस्रा तमोवज्जलाऽस्य दयिता रात्रिर्गौरे
 प्रिये चन्द्रे विषये भातितमां, तथा ज्योत्स्नी च चन्द्रिकायुक्ता
 धवलाऽस्य दयिता रात्रिर्नीले प्राचेन्नेऽस्मिन् चन्द्रे नितरां
 शोभते भिन्नवर्णे हि शोभेत इत्यर्थः । तस्माद्धेतोस्तयोस्तमिस्रा-
 ज्योत्स्योद्भयोरपि विषये स्वस्व शोभाप्राप्तेर्विलोभादभिसा-
 षात् तयोरेव पत्न्योर्थां शोभाप्राप्तिसदभिसाषाद्भवत्सामल-
 सम्बन्धात् तमिस्राज्योत्स्योः शोभया भवितव्यमित्यर्थः । अथ
 चन्द्रः सितासितां धवलां श्यामलाञ्च मूर्त्तिं कायं विभर्त्तिव ।
 वा इवार्थे । शोभानिलोभादिवेत्यन्वयः । नीलभागे ज्योत्स्नीं
 प्रियां धारयितुं, धवले च तामसीमिति यथासङ्गं ॥ ८७ ॥

वर्षेति । अहं बालेषु तनुषु अविकसितेषु चेह प्रत्यक्षदृ-
 श्येषु (तारासु गजचेखेव) कवकेषु ह्वाकेषु मध्ये चिरकालो-
 त्यक्त्वादिकस्वरोभूतं विकसितमतिस्खलमेकच्छ्वाकमेव चन्द्र-

बालेषु ताराकवकेष्विद्वैकं
 विकखरोधूतमवैमि चन्द्रं ॥ ९८ ॥
 दिनावसाने तरणेरकस्मा-
 क्षिमज्जनाद्विश्वविलोचनानि ।
 अस्य प्रसादादुडुपस्य नक्तं
 तमोविपद्द्वीपवतीन्तरन्ति ॥ ९९ ॥

मवैमि मन्ये । किञ्चूतेषु ताराकवकेषु । चिराय वज्रकालं वर्षा-
 र्त्ता आतपे योषर्त्ता च वर्षेषु जलवृष्टिषु आतपेषूष्णेषु च यत्सु
 अनावरणमनाच्छादितं काष्ठौघन्दिकसमूहमेव दाहसमूहमा-
 लम्ब्य समुत्थितेषूत्पन्नेषु, वर्षाकाले क्षमावृतेषु जलस्तिमितेषु
 पसादुष्णतमेषु च । काष्ठेषु सूक्ष्मस्खलानि कृत्वाकानि भवन्ति
 तथा च तारा अल्पकवकानि भवन्ति, चन्द्रस्तु स्थूलकवकमिवे-
 त्युल्लेखा ॥ ९८ ॥

दिनेति । विश्वस्य जगतो विलोचनानि दिनावसाने तरणोः
 सूर्यस्याकस्मादसम्भावितहेतोर्निमज्जनात् प्रतीचीषागरनीर-
 प्रवेष्टाद्देतोर्नक्तं रात्रौ तमोनिमित्तां खलनादिरूपां विपद-
 मेव द्वीपवतीं महानदीमस्योडुपस्य चन्द्रस्य प्रकाशरूपात् प्रसा-
 दात् तरन्ति, चन्द्रेण तमो निरस्य सर्वैः प्रकाशितमिति भावः ।
 अन्येऽपि रात्रौ तरणैर्नाकाया अकस्मान्मज्जनाद्देतोर्वुडुनरूपा-
 मापन्नदीमुडुपस्याकस्मादागतस्याल्पस्य धानपात्रस्य प्रसादात्
 तरन्ति ॥ ९९ ॥

किं नास्ति नोऽपि क्षणिकोऽणुकोऽयं
 भानोऽस्ति तेजोमयमिन्दुरिन्दुः ।
 अत्रेस्तु नेत्रे घटते यदासी-
 न्मासेन नाग्नी महतो महीयान् ॥ १०० ॥
 चातुं पतिन्नौषधयः स्वशक्त्या
 मन्त्रेण विप्रा क्षयिणं न श्रेकुः ।

किमिति । नोऽस्माकममहतां पात्रराशामपि अस्ति नेत्रे
 विषये तेजोमयः तेजोरूपो विन्दुरेवायमिन्दुरणुको न घनप्रा-
 न्नाक्षिपिटीकरणे धवलवर्तुलाकारेण भानः शोभमानः किं नास्ति
 अपि तस्मादादिनेत्रेऽपीन्दुर्वर्तत एव । अणुकोऽस्पीयांस्तथा क्ष-
 णिकः क्षणमात्रावस्त्राधी यावच्छिपिटीकरणमेव दृश्यत इत्यर्थः ।
 तर्ह्यस्माच्चन्द्रात् तस्य वैश्वर्यं कथमित्यत आह । अत्रेर्मुनेर्नेत्रे
 तु पुनस्तेजोमयविन्दुरयमिन्दुर्महीयानितरापेक्षया नितरां
 महापरिमाण आसीत् । तथा मासेन कृत्वा नाग्नी मासाव-
 सानप्राप्तविनाश्रसाभूदिति यत् तद्घटते, एतद्युञ्जत इत्यर्थः ।
 यतो महतो महानुभावस्य । सर्वं हि महतां महदिति न्या-
 येन महतोऽत्रेर्नेत्रेतेजोमयविन्दुरयमिन्दुर्महापरिमाणस्त्रि-
 रकाशस्त्राधी चेत्यस्मिन्नेत्रेतेजोमयविन्दोरिन्दोर्वैश्वर्यं युक्तमे-
 वेति भावः । अणुकः, अल्प इति (पा० ५।३।८५) कन् । नाग्नी,
 अस्त्वर्थे इतिः ॥ १०० ॥

चातुमिति । मृतसञ्जीविन्यादय नौषधयः स्वशक्त्या क्षया-

एनं पयोधिर्मणिभिर्न पुत्रं

सुधा प्रभावैर्म निज्जन्त्रयं वा ॥ १०१ ॥

मृषा निज्जानायमहः सुधा वा

हरेदसौ वा न जराविनाशौ ।

मर्थेन निज्जरावदीर्यविपाकाभ्यां कृत्वा ओषधीर्ब्रह्मात् पतिमेनं
चन्द्रं चयिषं प्रतिदिनं कलाचयवन्तमथ च चयरोगिणं सन्तं
चातुं रक्षितुं न श्रेष्ठः । तथा विप्रा द्विजराजत्वाच्चिञ्चं स्वामिनं
चयिषं मन्त्रेण श्रुतिसामर्थ्येन कृत्वा रक्षितुं न श्रेष्ठः । तथा पयो-
धिरपि पुत्रं चयिषमेनं मणिधिरनेकप्रभावैरन्तरस्यै रक्षैः कृत्वा
रक्षितुं न शक्नोति वचनपरिणामः । तथा सुधाऽपि स्वाधार-
भूतं चयिषमेनमजरामरत्वजनकैः प्रभावैः कृत्वा चातुं न शक्नो-
क, वा समुच्चये । ओषध्यादयः स्वब्रह्मादिरक्षसाधने सत्यपि
पतित्वात् प्रभुत्वात् पुत्रत्वान्निजाश्रयत्वाच्च क्षयाद्रक्षितुमर्हमप्येनं
रक्षितुं समर्था न बभूवुरिति विशेषोक्त्वा पूर्वकर्मजो रोमो म-
हानुभावैरप्यपनेतुं न शक्यत इति व्यज्यते । अचिन्त्यो हि मणिम-
न्त्रौषधीर्नां प्रभाव इति ओषध्यादीनां सामर्थ्यं प्रसिद्धं ॥ १०१ ॥

मृषेति । निज्जानायस्य चन्द्रस्य महः तेजः सुधा वा पीयू-
षरूपमेवेति लोकवादो मृषा असत्य एव भवेत् । वा अथ वा
यदि चन्द्रतेजः सुधैवेति लोकप्रवादः सत्य एव तद्धर्मो चन्द्र-
नेत्रोरूपा सुधा जराविनाशौ जरामरणे न हरेदिनाशयेत्
चन्द्रतेजः सुधा नैवेत्यप्रीकार्थं । अथ चैतद्रूपा सुधाऽपि जरा-

पीत्वा कथं नाऽपरथा चकोरा
 विधोर्मरीचीनजरामराः स्युः ॥ १०२ ॥
 वाणीभिराभिः परिपक्विमाभि-
 नरेन्द्रमानन्दजडञ्चकार ।
 मुहुर्त्तमाश्चर्य्यरसेन भैमी
 हैमोव वृष्टिस्तिमितञ्च तं सा ॥ १०३ ॥

मरणे नाग्रयतीत्यङ्गीकार्यमित्यर्थः । अपरथाऽन्वया यदि च-
 न्द्रतेजः सुधेति प्रवादः सत्यस्तद्रूपा सुधा जरामरणे विना-
 ब्रयेत् तर्हि चकोराख्याः पक्षिणो विधोर्मरीचीन् पीत्वाऽपि कथं
 किमिति नाजरामराः स्युर्जरामरणरहिता भवेयुः । चन्द्र-
 तेजःसुधाले एतस्याश्च सुधाया जरामरणविनाशे सामर्थ्यस-
 न्नावे तत्पाने चकोरैरप्यजरामरैर्भाष्यं, न च ते तथा, तस्मात्
 तत्तेजसः सुधालं वा मृषा भवेत् । सुधाभूतस्यापि जरामर-
 णापहारे सामर्थ्यं नास्तीत्येतदङ्गीकर्त्तव्यं, तथा सुधाप्रभावेन
 निजाश्रयं वेति पूर्वश्लोकांशसमाधानमित्याश्रयः । अजरामरो-
 स्युरिति पाठे च्चिः ॥ १०२ ॥

वाणीभिरिति । सा भैमी आभिः पूर्वोक्ताभिः परिपाकेन
 निर्वृत्ताभिः परिणतकविवृत्तितया प्रसादादिगुणयुक्ताभिर्वा-
 णीभिः कृत्वा तं नरेन्द्रमानन्दजडं हर्षपरवशञ्चकार । तथा
 मुहुर्त्तमहुतापरनास्त्राश्चर्य्येण रसेनाथ च तद्रूपेण जलेन
 हैमोतुषारसम्भिनी वृष्टिरिव भैमी स्तिमितमतिस्त्रेहात् प्रा-

इतो मुखाद्वागियमाविरासीत्
 पीयूषधारामधुरेति जल्पन् ।
 अचुम्बदस्याः स मुखेन्दुविम्बं
 संवावदूकश्रियमम्बुजानां ॥ १०४ ॥

प्रसन्नं वाऽथ चार्द्रं चकार हिमवृष्टिर्यथा अन्यं जडमार्द्रं च
 करोति तथेयमपि आनन्दजडं सातिस्त्रेहञ्च चकारेत्यर्थः ।
 परिपक्विमाभिः डित्वाञ्जित्तेऽर्थे ङिः, ङोर्मन् ॥ १०३ ॥

इत इति । इत्येवं जल्पन्, वदन्, स नखोऽम्बुजानां संवा-
 वदूका नितरां संवादिनी श्रीर्यस्य तादृशं कमलतुल्यसौरभ-
 मस्या मुखेन्दुविम्बमचुम्बत्, चन्द्रकमलतुल्यं भैमीमुखं प्रीत्यति-
 ब्रथादचुम्बदित्यर्थः । इति किं । हे भैमि, इयमुक्तप्रकारा पीयू-
 षधारावन्मधुरा वागितः प्रत्यक्षदृष्ट्याङ्गवन्मुखादाविरासीत्ति-
 स्ततेति । इत इत्यनेन सामीप्याभिगयकारिणा करेण भैमी-
 मुखं शिवुके धृतमिति ध्वन्यते । मुखेन्दुविम्बत्वेन च पीयू-
 षधारासम्बन्धैचित्ति स्तुच्यते । तथा च पीयूषधारया मधु-
 रेत्यपि व्याख्येयं । संवावदूकेत्यादिना च भैम्याः पद्मिनीत्वं
 प्रसिद्धं । चन्द्रविम्बस्य कमलैः सह विसंवादो विरोधित्वात् ।
 एतन्मुखचन्द्रविम्बस्य तु कमलैः सह संवादः कमलसौभा-
 ग्यभाक्तादित्यर्थः । प्रसिद्धचन्द्रविम्बादेतन्मुखचन्द्रविम्बमधिक-
 मिति स्तुच्यते । अत्यर्थं संवदति संवावदूका सम्पूर्वाऽयं मैत्र्यां
 वर्तते ॥ १०४ ॥

प्रियेण साऽथ प्रियमेवमुक्ता
 विदर्भभूमीपतिवंशमुक्ता ।
 स्मितांशुजालं विततान तारा
 दिवः स्फुरन्तीव कृतावतारा ॥ १०५ ॥
 स्ववर्षना न स्वयमर्हतीति
 नियुज्य मां त्वन्मुखमिन्दुरूपं ।

प्रियेणेति । प्रियेष 'इतो मुखादित्यादिपूर्वोक्तरूपं प्रियव-
 चनमुक्ता भाषिता विदर्भभूमीपतेर्वंशेन कुञ्जेन मुक्ता जनिता,
 तथा स्फुरन्ती दीप्यमानकान्तिः मोक्षाया या भैमी, अथ नक्षत्र-
 चगानन्तरं स्मितांशुजालं विततान, तदेव नक्षाद्य प्रीतिदान-
 मिव ददावित्यर्थः । केव । दिवः सकाशात् शीघ्रपुञ्जतया
 स्फुरन्ती वा कृतावतारा भूलोकमागता रोहिणी तारेव ।
 स्फुरन्ती किरणजालं विततारेति उल्लेखा, उपमा वा । वंशः
 कुलमेव वंशो वेणुस्तत्र जाता देवधार्या मुक्ता मौक्तिकरूपा ।
 कृतावतारेत्यत्र तरणं तारः, अदोरप् (पा० ३।३।५७) । तद-
 क्तात् प्रज्ञादित्यात् स्वार्थेऽपि, पश्चादवशब्देन सह सुपा (पा०
 २।१।४) इति समासः ॥ १०५ ॥

खेति । सा धरातुराणां भूमीन्द्रमित्याह सा । इति किं ।
 हे प्रिय, इन्द्ररूपं त्वन्मुखमिति हेतोस्वरूपत्वेनात्मस्युतौ मां
 नियुञ्जाम्नाथ इति प्रश्नः प्रश्नसौ वर्षनविषयेऽत्युदाखेऽतितरामुदा-
 खीनो भवति, एतन्म्याने युक्तं । हेतुमेवाह । इति किं "यतामेत-

स्थानेऽत्युदासौ शशिनः प्रशस्तौ
 धरातुरासाहमिति स्म साऽऽह ॥ १०६ ॥
 तयेरितः प्राणसमः सुमुख्या
 गिरं परीहासरसोत्किरां सः ।
 भूलोकसारः स्मितभाक् तुषार-
 भानुभण्डिष्यन् सुभगात्बभाण ॥ १०७ ॥

इकर्त्तव्यं परनिन्दाऽऽत्मनः सुतिः” इत्यादिवचनात् स्वयमात्म-
 शैव स्ववर्षणा आत्मनस्तुतिर्गार्हति न युक्तेति । इत्यप्यर्थं न मया
 चन्द्रो वर्षित इदानीं तथा वर्षणीयस्त्वर्षीभावो युक्त इत्यात्र-
 येन भैमी चन्द्रस्तुतौ तं शोभासं प्रावर्त्तयदिति भावः । तुरा-
 साहमित्यत्र तृतीयसर्गे धरातुरासाहेत्येतच्छ्लोकस्त्वाऽऽग्रहा ज्ञा-
 तव्या । तत्रोत्तरं । इन्द्ररूपं तन्मुखं चन्द्ररूपात्मस्तुतौ मां निधुष्य
 शशिनः प्रशस्तौ अत्युदासौ साऽऽहं धरावदतुराऽनुत्तानवेगा वा
 पृथ्वीवद् गम्भीरेत्यर्थः । अर्थात् तमाह स्मेति ज्ञातव्यं ॥ १०६ ॥

तथेति । स भूलोके सारः श्रेष्ठतमो नलः स्मितवाक् तुषा-
 रभानुं चन्द्रं भण्डिष्यन् वर्षयिष्यन् सन् सुभगां सौभाग्यवतीं
 भैमीं बभाण । किन्भूतः । तथा सुमुख्या भैम्या परीहासरसो-
 त्किरामुद्गावधिर्जी गिरमीरित उक्तः । तथा प्राणसमोऽतिप्रे-
 धान्, तथा चन्द्रवर्षणे प्रेरितः सन् परीहासरसोत्किराङ्गिरं
 बभाषेति वा । उत्किरां, इगुपधेति (पा० ३।१।१३५) कः,
 पूर्वेषु षष्ठीसमासः । भण्डिष्यन् हेतोर्यदःप्रता ॥ १०७ ॥

तवानने जातचरीं निपीय
 गीतिन्मदाकर्षणलोलुपोऽयं ।
 द्वातुं न जातु स्पृहयत्यवैमि
 विधुं मृगस्त्वददनभ्रमेण ॥ १०८ ॥
 इन्दोर्भ्रमेणोपगमाय योग्ये
 जिज्ञा तवास्त्रे विधुवास्तुमन्तं ।

तवेति । हे प्रिये, अयं मृगः तवानने जातचरीभूतपूर्वां
 गीतिं खरमाधुरीं निपीय सादरमाकर्ष्येदानीमपि तस्या भव-
 द्गीतेराकर्षणाय लोलुपोऽतितरां लुब्धोऽतिसादृशात् त्वददन-
 भ्रमेण विधुं द्वातुं जातु कदाचिदपि न स्पृहयतीत्यहमवैमि ।
 मृगा हि गानप्रिया भवन्तीति चन्द्रं तन्मुखभ्रान्त्या त्यक्तुं
 नेच्छतीत्यहं ब्रह्मे इत्यर्थः । जातचरी भूतपूर्वां चरट् (पा० ५।
 ३।५३) लोलुपः यङन्तात् पचाद्यचि, यङोचि चेति (पा० २।४।
 ७३) यङो लुक् ॥ १०८ ॥

इन्दोरिति । अतिसादृशादिन्दुरेवेदमिति इन्दोर्भ्रमेण
 मृगस्योपगमाय योग्ये प्राप्तुमर्हे तवास्त्रे वर्त्तमाना जिज्ञा कर्त्री
 गीत्या वर्षखरमाधुर्यां कृत्वा विधुरूपं वास्तु वसतिशृङ्गं तद्विद्यते
 यस्य तं विधुवास्तुमन्तं चन्द्रमध्यस्थमपि मृगं कर्षति । गिते-
 र्मधुरतरत्वाद्मृगस्य च प्रियगानत्वात् स्वसमीपमानयतीत्यर्थः ।
 तदाकर्षणसाधनमुपेचते, वस्यता आगमिष्यतो मृगस्य वासाथं
 बन्धनं करिष्यता, नेचदयेन पाप्नीवभूवे किं, तद्रूपया बन्धन-

गीत्या मृगं कर्षति वत्स्यता किं
 पाशीबभूवे नयनद्वयेन ॥ १०६ ॥
 आप्यायनाद्वा रुचिभिः सुधांशोः
 शैत्यात्तमःकाननजम्बनो वा ।
 यावन्निशायामथ घर्मादुःस्थ-
 स्तावद् व्रजत्यङ्गि न शब्दपान्थः ॥ ११० ॥

रज्ज्वा समाकर्षतीत्यर्थः । अन्वाऽपि श्वरी गीत्या मृगमाकृत्य
 पाशेन बध्नाति । भवन्मुखं निष्कलङ्कममृताधिकगीतियुक्तञ्च ।
 चन्द्रस्तु सकलङ्क इति भावः । चन्द्रवर्षणावसरेऽपि मध्ये मध्ये
 भैमीमुखवर्षणा अनुरागातित्रयसूचनार्था । अयं श्लोकः क्षेपक
 इति केचित् ॥ १०६ ॥

गगनस्योऽपि मृगे भैमीमुखगीतिं कथमशृणोदित्याशङ्क्या-
 ह । आप्यायनादिति । शब्दरूपः पान्थो नित्यपथिको निशार्था
 यावद् व्रजति तावदथ पस्यात् साकल्येन वाऽङ्गि न गच्छति
 यस्माद्दिने घर्षेणातपेन दुःस्थः सन्तप्तः, तस्माद्दिनेऽल्पमेव गच्छ-
 तीत्यर्थः । रात्रौ दूरगमने हेतुमाह । सुधांशोरमृतरूपाभी
 रुचिभिराप्यायनादुज्जीवितबलत्वाद्वा तम एव काननं वनं
 तस्मात्तमस्य गाढान्धकारजाताच्छैत्याद्वा तेजसोऽभावे त-
 मसः सम्भवाद्दौष्णाभावाच्छैत्यं । अत एव रात्रौ बद्ध गच्छति
 दिने चोष्णे न आन्त इव बद्ध न गच्छति । शब्दा हि स्वभा-
 वादतिदूरेऽपि श्रूयन्ते दिवा तु न तथा । पथिकोऽपि रात्रौ

दूरेऽपि तत्तावकगानपामा-
 ल्पभावधिः स्वादुरसोपभोगे ।
 अवश्यैव क्षिपति क्षपायाः
 पतिः खलु खान्यमृतानि भासः ॥ १११ ॥
 अस्मिन्न विस्मापयतेऽयमस्मा-
 द्दुर्बुधवैष यदादिपुंसः ।

त्रैत्याद् दूरं गच्छति, दिने चास्य । दूरश्रवणप्रतिपादकोऽयं
 श्लोकः ॥ ११० ॥

दूरेऽपीति । हे प्रिये खलु निश्चितं क्षपायाः पतिश्चन्द्रो भा-
 षस्यन्त्रिका एव खान्यमृतानि क्षिपति, अधो मुञ्चति । किञ्भूतः ।
 दूरेऽपि अतितरां देवव्यवधानेऽपि तत्प्रसिद्धं मधुरतरं तावकं
 गानं तस्य पानात् स्वादुरश्रवणाद्भेतोः स्वादुरसोपभोगे माधु-
 र्यातिव्रयानुभवे विषये क्लृप्तावधिः प्राप्तमर्यादः । उत्प्रेक्षते ।
 अवश्यैव अनुभूतभवङ्गीतमाधुर्यापेक्षयाऽल्पमाधुर्यतयाऽवमा-
 नयैवेत्यर्थः । अयं श्लोको भिन्न एव न तु शुभं ॥ १११ ॥

अस्मिन्निति । हे तन्नि एव चन्द्र आदिपुंसः श्रीविष्णोर्ब-
 ह्दामं चतुर्बभूवेत्यस्मिन्नेचीभवने विषयेऽयं नेचभूतश्चन्द्रो ऽस्माक
 विस्मापयते आश्चर्यं न प्रापयति । अचार्येऽस्माकमाश्चर्यं न भव-
 तीत्यर्थः । किञ्च यस्माद्भेतोरचिनेचादुदितस्योत्पन्नस्य तस्यच-
 र्भवनं कुष्ठानुरूपं कुलोचितं स्वरूपं नेचरूपात् कारणाज्जातस्य
 नेचीभवनमुचितमेव तस्मादस्य पुराणपुरुषनेचीभवने न कि-

तदत्रिनेत्रादुदितस्य तन्वि
 कुलानुरूपं किल रूपमस्य ॥ ११२ ॥
 अभिर्नृगेन्द्रोदरि कौमुदीभिः
 क्षीरस्य धाराभिरिव क्षणेन ।
 अक्षालि नीलीरुचिरम्बरस्था
 तमोमयीयं रजनीरजक्या ॥ ११३ ॥

द्विदक्षाकं चित्रमित्यर्थः । विस्मापयते नित्यं स्रयतेः (पा० ६।
 १।५७) इत्यात्मं, भीष्मोर्हेतुभये (पा० १।३।६८) इति तद्ध् ।
 अक्षाल्यमान्तरापेक्षया बद्धत्वं ॥ ११२ ॥

आभिरिति । हे मृगेन्द्रोदरवत् कृष्णमुदरं यस्यासादृश्रि
 रजन्वेव रजकी तथा क्षीरस्य दुग्धस्य धाराभिरिव दृश्यमाना-
 भिर्धवत्तराभिः कौमुदीभिः कलाऽम्बरस्था तमोमयीयं नीली
 कक्षस्रवत् काशीरुचिः क्षणमात्रेणाक्षालि निरस्ता । रजक्या
 वसनस्या काशी कान्तिदुग्धधाराभिः क्षणेन चाख्यते । तदुक्तं
 कक्षाकोशे ।

तैलं घृतेन तपोष्णजलैर्दुग्धेन कक्षस्रं ।

नात्रयेदम्बरस्रं तु मस्रं क्षारेण सोमया ॥ इति ॥

चन्द्रिकादिभिर्गगनं निर्वालीकृतमिति भावः । मृगेन्द्रो-
 दरी (पा० ४।१।५५) नासिकोदरेति ङीष् । ओषधी प्राशि-
 वाशिलाभावाञ्जीवीति ङीप्समर्थनीयः । रजकी क्षुनः शिला-
 ङीप् ॥ ११३ ॥

पयोमुचां मेचकिमानमुच्चै-
 रुच्चाटयामास चतुः शरदा ।
 अतारि वामोरु तथाऽपि किञ्चि-
 न्न प्रोञ्चितुं साञ्च नकालिमाऽस्य ॥ ११४ ॥
 एकादशैकादशरुद्रमौली-
 नस्तं यतो यान्ति कलाः किमस्य ।
 प्रविश्य शेषाश्च भवन्ति पञ्च
 पञ्चेषु तूष्णीमिषवोऽर्द्धचन्द्राः ॥ ११५ ॥

पय इति । हे वामोरु या शरत् चतुः पयोमुचां मेघानां
 वर्षाकाशोन्मुषकैरतिप्रथितमपि मेचकीमानं कास्त्रिमानमु-
 चाटयामास । तथा कास्त्रिमापनयने दृष्टवामर्ष्या शरदा
 यस्य चन्द्रस्य साञ्चनरूपः कास्त्रिमा किञ्चिदल्पमपि प्रोञ्चितुं
 स्फोटयितुं नापारि । शरदश्चे चन्द्रे मखिनः कलाङ्कोऽति-
 तरां शोभत इति भावः । मेचकिमानं वर्षवाचित्वादिमनिष्
 ॥ ११४ ॥

एकेति । अस्तं यतो गच्छतोऽस्य चन्द्रस्यैकादश कला एका-
 दशानां रुद्राणां मौलीन् प्रतिशान्ति, किञ्च गच्छन्तीव । शेषाः
 पञ्च कलास्तु पुनः पञ्चेषोः कामस्य तूष्णीमल्पमिषुधिं प्रविश्या-
 र्द्धचन्द्राकारत्वादूर्द्धचन्द्राख्या इषवो भवन्ति, विनाश्रमयेऽप्यथं
 परापकारनिरत इति ध्वन्यते । तूष्णी अल्पत्वविवक्षया स्त्रीमे
 गौरादित्वाङ्गीप् ॥ ११५ ॥

निरन्तरत्वेन विधाय तन्वि
 तारासहस्राणि यदि क्रियेत ।
 सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्त-
 स्तदा त्वदास्यत्रियमाश्रयेत् ॥ ११६ ॥
 यत् पद्ममादित्सु तवागनीयां
 सुरङ्गलक्ष्मा च मृगासि लक्ष्मी ।
 एकार्थलिप्साकृत एष शङ्के
 शशाङ्कपद्मेदहयोर्विरोधः ॥ ११७ ॥

निरन्तरेति । हे तन्वि ताराणां नक्षत्राणां सहस्राणि निर-
 न्तरत्वेनान्योन्यसम्बन्धतया विधायैकीकृत्य यदि अन्यः सुधांशुः
 क्रियेत, निर्वीधेत, तदा तर्हि स चन्द्रताराणामकलङ्कलात्-
 तन्मन्त्राच्च कलङ्केन मुक्तः सन् त्वदास्यस्य त्रियं शोभामाश्रयेत् ।
 क्रियानियतेरविवक्षितत्वात्सङ्कभावः ॥ ११६ ॥

यदिति । हे मृगासि यत् पद्मं तवागनीयां मुखसम्बन्धिनीं-
 लक्ष्मीमादित्सु यद्दीप्तकामं सुरङ्गलक्ष्मा चन्द्रस्य तव मुखशोभा-
 यद्दीप्तकामः तयोः शशाङ्कपद्मेदहयोरेव विरोधः स तन्मुखशो-
 भासहस्य एकैकार्थस्य लिप्साकृतः प्राप्तिवाञ्छानिमित्त एवे-
 त्यहं शङ्के । एकद्रव्याभिस्त्रापित्वेन विरोधः सुप्रसिद्धः । चन्द्रप-
 द्मयोरेपि विरोधः प्रसिद्ध एव । चन्द्रपद्माभ्यां सकामात् ते मुख-
 मधिकमिति भावः । आदित्सु, चन्द्रपद्मे लिङ्गविपरिणासः ।
 लक्ष्मीं, न लोकेति (पा० १।१।६८) यद्दीप्तनिषेधः ॥ ११७ ॥

सत्त्वं न सेखप्रभुणाऽपि पातुं
 पीत्वा मुखेन्दोरधरामृतमते ।
 निपीय देवैर्विवशीकृतायां
 घृणां विधोरस्य दधे सुधायां ॥ ११८ ॥
 रनं स विधद्विधुमुत्तमाङ्गे
 गिरीन्द्रपुत्रोपतिरोषधीशं ।
 अत्राति घोरं विषमब्धिजम्
 धत्ते भुजङ्गञ्च विमुक्तशङ्कः ॥ ११९ ॥

सत्त्वमिति । हे प्रिये, अहं सर्वैरपि देवैर्विवशीकृतायां
 निःश्रेयं पीत्वा मुक्तश्रेणीकृतायामस्य विधोरस्यस्य सुधायां घृणां-
 जुगुप्सां दधे धारयामि । किं कृत्वा । सेखानां देवानां प्रमुखेन्द्रे-
 षापि पातुं न सत्त्वं, कृतप्रसन्नस्यापि तस्मात्तरणात् तेन दुष्प्राप्यं,
 केनाप्यनुच्छिद्यमित्यर्थः । ते मुखेन्दोरधररूपममृतं निपीय
 पीत्वा । अन्त्रसुधायाः सकाशात् तदधरामृतं स्वादुतरमिति
 भावः । अन्नोऽप्युच्छिद्यभोजने जुगुप्सां धारयतीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

एवमिति । स गिरीन्द्रपुत्रोपतिः ब्रह्मरेणमोषधीशं वि-
 धुमुत्तमाङ्गे शिरसि विधद्वारचन् सन्, अब्धिजम् समुद्रोत्पन्नं
 घोरं दारुणमपि विषमत्राति, मुक्तशङ्को भुजङ्गं सर्पं वासु-
 किञ्च धत्ते । ब्रह्मोरप्युपकारकत्वेन पूज्यः श्रेष्ठोऽयमिति भावः ।
 कोषधिस्यामिनोऽस्य शिरसि धारणादेव निःशङ्कं विषं भक्षयतिः
 सर्पस्य धारयतीत्युक्तेः । भुजङ्गं जात्यभिप्रायेणैकवचनं ॥ ११९ ॥

नास्य द्विजेन्द्रस्य बभूव पश्य
 दारान् गुरोर्ब्रह्मणोऽपि पातः ।
 प्रवृत्तयोऽप्यात्ममयप्रकाशान्
 न ह्यग्निं न ह्यग्निमदेहमाप्तान् ॥ १२० ॥

नेति । हे प्रिये द्विजेन्द्रस्यास्य चन्द्रस्यास्य गुरोर्ब्रह्मणोर्दारा-
 रान् भार्यां द्यातवतोऽपि गुरोर्ब्रह्मणोऽपीत्यर्थः पातः स्व-
 र्गाद् भ्रंशः, अथ च पातित्यं न बभूव पश्य । चिचमेतदिलोकये-
 त्यर्थः । अथ वा युक्तमेतत् । प्रवृत्तयो धर्माधर्महेतुकर्मारम्भा
 अपि आत्ममय आत्मस्वरूपमेव प्रकाशो येषां तान् प्रकाशा-
 न्तरनिरपेक्षान् प्रकाशस्वरूपान्, अथ च परमात्मैव प्रकाशो
 येषां तान् परमात्मस्वरूपातिरिक्तप्रकाशानभिज्ञान् स्वप्रका-
 शात्मवादिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽग्निमदेहं तेजोरूपशरीरं पूर्णतां
 वा प्राप्तान्, अथ चानन्तरभाविमोक्षत्वात् प्रवीनशरीरप्रवाहा-
 येक्षया शेषशरीरं प्राप्तान् जीवमुक्तान् पुरुषान् हि यस्मात्
 न ह्यग्निं शुभाशुभफलसम्बन्धेन न संबधन्तीत्यर्थः । तेषां तेजो-
 विशेषेषु प्रत्यवायो न विद्यत इति प्रामाणिकवचनात् तेजो-
 रूपस्यास्य चन्द्रस्य पातो नाभूदिति युक्तमेव, नात्र चिचमिति
 भावः । चन्द्रोऽप्यात्ममयप्रकाशः, अग्निमदेहं संपूर्णतां प्राप्तः
 ॥ १२० ॥

स्वधाकृतं यत् तन्मयैः पितृभ्यः

अद्वापविर्न मिलिषिममथाः ।

चन्द्रं पितृस्थानगतयोपमस्ये

तदङ्कुरेभिः खञ्जिता सुधैव ॥ १५१ ॥

पश्योच्चसौधस्थितिः सौख्यलक्ष्ये

त्वं केलिकुल्याम्बुनि किम्बमिन्दोः ।

चिरं निमज्ज्येह सतः प्रियस्य

भ्रमेण यच्चुम्नति राजहंसी ॥ १५२ ॥

खञ्जिति । तन्मयैः पुत्रैः अद्वाया वरसोकास्तिमवुद्या वितीर्ण-
त्वात् पविर्न कृष्यतिलैश्चित्रं मिश्रितं पितृभ्यः स्वधाकृतं यदथाः
पितृस्थानगता “चन्द्रो वै पितृलोकः” इति श्रुतेः । पितृलोकगतत्वा
चन्द्रमुपतस्ये चन्द्रेण सङ्गतमभूदित्यर्थः । तत् कृष्यतिलमिश्रण-
मिवाङ्गस्य कङ्कुरेभ्यश्च रोचिः कान्तिः तथा खञ्जिता मिश्रिता
सुधा पीयूषं । कृष्यतिला एव कङ्कुरेभ्यःसंलग्नं जलमेव पीयूषं
न तन्मयः, कलहो न चान्यत् पीयूषमित्यर्थः । अद्देति पितृलोक-
माप्तौ हेतुगर्भविशेषणं । उपतस्ये सङ्गतकरणे तद् ॥ १५१ ॥

पश्येति । हे प्रिये त्वमुच्चसौधस्थित्या कृत्वा सौख्येण निरन्त-
रायं लक्ष्ये दृश्ये केलिकुल्याया अम्बुनि तदिन्दोर्किम्बं पश्य ।
तत् किं । राजहंसी इह कुल्याजले निमज्ज्य चिरं सतोऽन्त-
र्वर्त्तमानस्य प्रियस्य राजहंसस्य भ्रमेण यच्चुम्नति सुख्ये । सौख्येति पाठे
स्वार्थे सुखिनो भाव इति भावे वा ष्यञ् । सौख्येति पाठे

सौवर्गवर्गैरमृतं विपीय

हृतेऽङ्गि तुष्कः शश्वत्तान्मतेऽयं ।

पूर्वोऽमृतानां निजि तेऽथ नद्यां

मग्नः पुनः स्नात् प्रतिमाच्छलेन ॥ १२७ ॥

समं समेते शशिनः करेण

प्रसन्नपाणाग्निं करविष्याः ।

सूक्तलेन कच्छे । उच्यते रश्मिभित्तं प्रत्यधोदेवस्थितं वस्तु कच्छं
प्रतिभातोत्यर्धः ॥ १२२ ॥

वैतर्क्येति । स्वर्गे भवा सौवर्गा देवास्तेषां वर्गैर्वृन्दैरमृतं वि-
पीयाङ्गि तुष्को रिक्तः हृतोऽयं शश्वत्तान्मते निजि ते तवाच
क्रीडानद्यां प्रतिमाच्छलेन प्रतिविम्बव्याजेन मग्नः सन् पुनर-
मृतानां जलैरथ च पीयूषैः पूर्वः स्नात्, भवेदित्यर्थं सम्मान-
नामीत्यर्थः । एतेन नदीप्रसन्नस्नातत्वं सूचितं । अङ्गि तुष्कः
हृतोऽपि पुनः क्रमेणामृतैः पूर्वः सन् रात्रौ तत्र क्रीडानद्यां
प्रतिमाव्याजेन मग्नः पुनः पानभवादिव पलाय्य निस्तीनः
स्नादित्यर्थं ब्रह्म इति वा । पूर्वोऽमृतानां तद्व्यर्धनात् करणे
वृत्तौ ॥ १२३ ॥

सममिति । इह तव क्रीडानद्यां करविष्याः कुमुदिन्याः
प्रसन्नरूपे पाणौ शशिनः करेण रश्मिनाऽथ च पाणिना समं
वह समेते वृत्तते सति मधु पुष्यरस एव क्लृप्तं यत्न तस्य त्याग-
प्रसन्नं कव्यादायवन्निषङ्गस्योदकस्याभिषेकः कर्त्ताऽनयोऽह-

विवाहलीलाममयेरिवाह
 मधुच्छसत्यागजसाभिषेकः ॥ १२४ ॥
 विकासिनीलायतपुष्पनेत्रा
 मृगीयमिन्दीवरिणी वनस्था ।
 विलोकते कान्तमिहोपरिष्ठा-
 मृगन्तदेष्ठाऽऽननचन्द्रभाजं ॥ १२५ ॥

मृगमुदिभ्योर्विवाहलीलामात्रेव सूचयतीव । चन्द्रकरस्पर्शमा-
 त्रेण कुमुदानि विकसितानि मकरन्दपूर्णाणि च जातानीति
 भावः । विवाहे उभयोः पाणिमेलनं, पाशौ दानजसाभिषे-
 कोऽपि भवति ॥ १२४ ॥

विकासीति । हे प्रिये इह तव केशिगर्भा वनस्था जलनि-
 वाशिनी अथ च काननस्था, तथा विकासि नीलमायतं विकृतञ्च
 पुष्पमेव नेत्रं यस्मात्तत्तुल्यनेत्रा चेद्यं प्रत्यक्षदृष्ट्वा इन्दीवरिणी
 यस्मान्मृगी वनस्तत्वादिकासिनीलायतपुष्पनेत्रत्वाच्च हरिणी
 तत्तस्मादिन्दीवरिणीरूपा मृगी आननमिव यश्चन्द्रः धाम-
 र्थात् तदाननतुल्यो यश्चन्द्रस्तद्भाजं तत्त्वं कान्तं सुन्दरमथ
 च तुल्यजातीयं स्वप्रियं मृगमुपरिष्ठादिलोकते । विकसितकुमु-
 मनेत्राणि ऊर्ध्वप्रवारितानि दृश्यन्ते तर्हि प्रायेण चन्द्रस्वमुपरि
 वर्त्तमानं निजभर्त्तारं मृगं मृगी पश्यतीत्यर्थः । तदाननमेव
 यश्चन्द्रस्तत्त्वं चन्द्रत्वादानुमेयमृगमुपरिष्ठात् पश्यति । तं प्रा-
 सादोपरि वर्त्तये, इत्यस्माद्धोद्रेषे वर्त्तते गवेति पदच्छेदं कृत्वा

तपस्यतामंभुनि कैरवाणां
समाधिभङ्गे विबुधाङ्गनायाः ।
अवैमिं राचेरमृताधरोष्ठं
मुखं मयूखस्मितचारु चन्द्रं ॥ १२६ ॥

चन्द्रभाजं निजप्राणेषु मृगमुपरिष्टान्न पश्यतीति न किन्तु
पश्यत्येवेति व्याख्येयं । वगन्त्या मृगी हि मोक्षायतनेना सती
स्वकान्तं मृगमितस्ततो विस्त्रोकयतीत्यर्थः । अशमित्यपपाठः ।
मृगपर एव वा व्याख्येयं ॥ १२५ ॥

तपस्यतामिति । हे प्रिये, अम्बुनि सदा निवासात् तत्र
तपस्यतां कैरवाणां कुमुदागां समाधेर्दिवासश्चोचस्त्वैव ध्यानस्व
भङ्गे त्याजने विषये निमित्ते वा विबुधाङ्गनाया अप्सरोरूपाया
राचेचन्द्रं मुखमेवाहमवैमि मन्ये । किम्भूतं मुखं । अमृतमे-
वाधरोष्ठं यस्या, अथ चामृततुष्टोऽधरोष्ठं यस्य यदाऽमृतम-
धरं यस्मात् पीयूषादधिकरस ओष्ठो यस्य, तथा मयूखा एव
स्मितं । अथ च तप्तमाधिभङ्गादेव चन्द्रकरवदुज्वलं यत् स्मितं
तेज वा चारु । चन्द्रविशेषणे स्निग्धविपरिणामः । देवाङ्गना-
नामयेवंविधं मुखं राचौ जले तपस्यतां दुस्तरं तपस्यरतामपि
मुनीनां समाधिभङ्गं करोति । तपस्यतामिति तपस्यरनीत्यर्थे
कर्त्तव्यो रोमन्धतपोभ्यामिति (पा० ३।१।१५) क्वप्, तपसः पर-
स्त्रीपदञ्चेति व्रता ॥ १२६ ॥

अस्याङ्गपङ्का विधुमण्डलीं
 पीयूषनीरा सरसी क्षरस्य ।
 पानात् सुधा माम जलेऽप्यमृत्युं
 चिह्नं विभर्त्यभवं स मीनं ॥ १२७ ॥
 तारास्थिभूषा शशिजङ्घामृ-
 चन्द्रांग्रुपांग्रुक्षुरितद्युतिर्द्यौः ।
 ह्यायापथाश्वदाफलीन्द्रचाराः
 खं मूर्त्तिमाह स्फुटमष्टमूर्त्तेः ॥ १२८ ॥

अन्वेति । अणोऽह एव षड्गो यक्षां, तथा पीयूषमेव मीरं
 यक्षां येषं विधुमण्डली क्षरस्य सरसी विभ्रासं सर एव, यत एव
 व क्षरोऽवभवमस्यां चन्द्रसरसां समुत्पन्नं सुधानामेतदीयाः
 मृतपानीयजले जलरहितेऽपि सखे जलाभावेऽपि वाऽमृत्युः
 मरुत्तरहितं मीनं चिह्नमद्य च सुधासरोजातत्वाद्नुमापकं
 चिह्नं विभर्ति । मीना हि जलादधिर्भूता जियन्त एव, अचानु
 न विद्यते तस्माच्चन्द्रामृतसरसीभवत्वात् सदा मृतपानाज्जला-
 भावेऽपि मृत्युरहित इति सर्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

तारेति । द्यौः खमात्मानमष्टमूर्त्तेर्हरस्य मूर्त्तिं शरीरं स्फुटं
 अक्षमाह ब्रवीति, यतः तारा एवास्तीति तद्रूपा भूषा यक्षाः,
 तथा शशिजमेव जङ्घां गङ्गां विभर्तीति तद्भूतं, तथा च-
 न्द्रांग्रव एव पांग्रवो भस्मानि तैः क्षुरिता कृताङ्गरामा युति-
 र्यक्षाः सा, तथा ह्यायापथा गगने दृष्टाकारा दक्षिणोत्तरक्षाः

एकैव तारा मुनिलोचनस्य
जाता किलैतज्जनकस्य तस्य ।
ताताधिका सम्पदभूदियं तु
सप्तान्विता विंशतिरस्य ताराः ॥ १२९ ॥
मृगाक्षि यन्मण्डलमेतदिन्दोः
स्मरस्य तत्पाण्डुरमातपत्रं ।

धवला रेखा ह्यस्य यस्य हायापथरूपः फणोन्द्रो वासुकिः स
एव मुक्ताहारो यस्या सा हरमूर्तिरप्युक्तविशेषणविशिष्टा, सौर-
येतादृशीति मूर्त्त्यन्तरापेक्षया व्यक्तमेव महेशस्य मूर्त्तिर्गगनं
कथयतीवेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

एकेति । एतस्य चन्द्रस्य जनकस्य तस्य प्रसिद्धस्यात्रिमुनि-
लोचनस्य तारा कनीनिका किलैकैव जाताऽभूत् किल पुरा-
णादौ । अस्य तत्पुत्रस्य तु पुनरियं दृश्यमाना सम्पत् तातान्निज-
पितुरचिनेचात् सकाशादधिका, यद्यस्मादस्य ताराः कनीनिका
अथ च नक्षत्राणि सप्तभिरन्विता विंशतिरभूदिति ह्यस्य । पितुः
सकाशादधिकसम्पत्तित्वात् सभाग्योऽयमिति भावः । “सप्तविंश-
तिमिन्दवे” इति दक्षः सप्तविंशतिकन्या अश्विन्यादिकाश्चन्द्राय
इदाविति पुराणं ॥ १२९ ॥

मृगाक्षीति । हे मृगाक्षि हरिणीनेत्रे यदेतत् प्रत्यक्षदृश्य-
मिन्दोर्मण्डलं, तत् स्मरस्य पाण्डुरं श्वेतं साम्राज्यस्य सकमात-
पत्रमेव । श्वेतच्छ्वेतदर्शने सति ससाजो वयसा भवन्ति पूर्षधवल-

यः पूर्षिमानन्तरमस्य भङ्गः
 स ह्यचभङ्गः खलु मन्मथस्य ॥ १३० ॥
 दशाननेनापि जगन्ति जित्वा
 योऽयं पुराऽपारि न जातु जेतुं ।
 स्नानि,र्विधोर्मानिनि सङ्गतेयं
 तस्य त्वदेकानननिर्जितस्य ॥ १३१ ॥

चन्द्रमण्डलस्य चोद्दीपकत्वात् तद्दर्शने सर्वेऽपि कामस्य वध्ना
 भवन्ति तस्मादेतत् कामस्य श्रेयातपत्रमेवेति भावः । यच्च पूर्षि-
 मानन्तरमेतस्य ह्यचभूतखेन्दुमण्डलस्य भङ्गे मोटनं कक्षाच-
 यच्च स मन्मथस्य ह्यचभङ्गः खलु, ह्यचस्य मोटनं राज्यस्यं
 सूचयति । ह्यणपत्रे चोद्दीपकमिचचन्द्रस्ये कामः क्षीय एव
 तस्मात् ह्यणपत्रे योऽस्य भङ्गः स कामस्य ह्यचभङ्ग इव स एव
 वेति भावः । खलुत्प्रेक्षायां, निश्चये वा ॥ १३० ॥

दशेति । दिग्विजयोद्यतेन दशाननेनापि जगन्ति जित्वा-
 ऽपि योऽयं चन्द्रः पुरा पूर्षं जातु कदाचिदपि जेतुं नापारि
 हे मानिनि स्वमुखस्यर्द्धिनं चन्द्रमसहमाने नैमित्तस्यास्य विधो-
 रियं प्रत्यक्षदृग्गकलङ्करूपा स्नानिर्लज्जा सङ्गता सग्रां, अथ च
 युक्तेव । यतस्तएवैकेनाग्नेन नितरां जितस्य । यो हि दशाननेन
 दशभिरपि मुखैर्जेतुं नात्रकि तस्य स्त्रियास्तवैकेन मुखेन निर्जि-
 तत्वे सञ्जया मालिन्यमुचिंतमेवेत्यर्थः । तन्मुखमेतस्माद्दधिक-
 मिति भावः । सञ्जया स्नानिर्भवतीति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

दृष्टा निजां तावदियन्त्यहानि
जयन्नयं पूर्वदशां शशाङ्कः ।
पूर्वस्त्वदास्येन तुलां गतश्चे-
दनन्तरं द्रक्ष्यसि भङ्गमस्य ॥ १३१ ॥
सन्नाशि रामः परिभूय रामात्
सन्नाद्यथाऽभज्यत स द्विजेन्द्रः ।

रावणस्यन्त्रं जेतुं प्रवृत्तस्तुषाराग्निना दह्यमानः कल्पमानतनुः
तमजिलैव परावृत्त इति उत्तरकाण्डे कथा ॥ १३१ ॥

दृष्ट इति । अयं ब्रह्माङ्क इत्यन्वयेतावन्ति अहानि शुक्लपञ्च-
दिनानि तावदवधीकृत्य निजां पूर्वदशां पूर्वपूर्वदिनावस्थां
जयन् निकाममुत्तरोत्तरदिनेषु कलाट्टस्याऽधिकीभवत्स्यथा
दृष्टः, इत्यन्ति दिनानि जयंस्तवपञ्चमेव दृष्ट इत्यवधारणार्थो
वा तावच्छब्दः, अगद्यैव परिपाद्या पूर्वविम्बोऽयं त्वदास्येन सह
तुलां बालमय च तोलनकाष्ठं गत आरूढस्येत्तर्ज्जन्तरं निकटं
त्वमेव अः प्रभृत्येवास्य भङ्गं पराजयं कलाचयश्च द्रक्षसि, उ-
त्तमेन सह सङ्गमानो हि भङ्गं प्राप्नोत्येव । तुलादित्येन हि
हीनस्य पराजयः सर्वैर्दृश्यते । अहानि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
त्वदास्येनेति तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति (पा०२।३।७२) नि-
वेधेऽपि सह योगे द्वितीया । तथा च कालिदासस्तुलां यदा-
रोहति दन्तवासमेत्यादि ॥ १३२ ॥

सन्नाशीति । द्विजेन्द्रो जमन्यपत्यत्वात् सोऽतिप्रसिद्धपराक-

तथैव पद्मानभिभूय सर्वा-
स्वदास्यपद्मात् परिभूतिमेति ॥ १३३ ॥
अन्तः सलक्ष्मीक्रियते सुधांशो
रूपेण पश्ये हरिणेन पश्य ।

मो रामः परशुरामः सर्वाणि चचाणि परिभूयापि चचादेव
रामाद्वाचरथेः सकाशात् यथाभज्यत पराभवं प्राप तथा तेनैव
प्रकारेण एषोऽपि द्विजराजः सर्वान् पद्मानभिभूय सद्भोचक-
रणात् पराभूयापि तदङ्गपद्मात् सकाशात् परिभूतिं पराभक-
मेति सकलचञ्चियाधिक्यं यथा श्रीरामस्य तथा सर्वपद्माधिक्यं
त्वन्मुखपद्मस्येति भावः । वा पुंसि पद्ममित्यमरः ॥ १३३ ॥

अन्तरिति । हे पश्ये चन्द्रदर्शनप्रदत्ते भैमि हरिणेन पा-
ण्डुरेण रूपेण वर्षेन कर्षा श्रुधांशोरन्तः प्राक्तभागः पूर्वम-
श्रीकोऽपीदानीं सलक्ष्मीक्रियते सलक्ष्मीकः क्रियते त्वं पश्य । अथ
च चन्द्रस्य मध्यं हरिणेन मृगेण कर्षा रूपेण स्त्रीयणीलवर्षेन
कृत्वा असलक्ष्म्यं सलक्ष्म्यं क्रियते सलक्ष्मीक्रियते सकलक्ष्मं क्रियत
इत्यर्थः । पश्य एव स नल इत्यमुना प्रकारेणास्य चन्द्रस्थानं
पर्यन्तभागं कदाचिदीक्षणमाणां भैमीमददर्शत्, दर्शयामास ।
कदाचिच्चान्तमध्यभागं दर्शयामास । अङ्गुल्यादिना चन्द्रस्येतनी-
स्यप्रान्तमध्यभागप्रदर्शनपूर्वसिष्टपदैस्तथा सह क्रौडां चकारेति
भाव इति मध्ये कवेरुक्तिः । हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरित्यमरः ।
अन्त इत्यकारान्तमेकच अन्तरित्यव्ययमपरञ्च मध्यवाचि । स-

इत्येष भैमीमददर्शदस्य

कदाचिदन्तं स कदाचिदन्तः ॥ १३४ ॥

सागरान्मुनिविलोचनोदरा-

द्यद्दयादजनि तेन किं द्विजः ।

एवमेव च भवन्नयं द्विजः

पर्यवस्यति विधुः किमत्रिजः ॥ १३५ ॥

श्रीशब्दस्य समाप्तान्तविधेरनित्यत्वात् कवभावे सखश्रीशब्दा
 द्विः । पक्षे सखशब्दासिः । पक्षे पात्राभेत्यादिना (पा० ७।
 २।७८) कर्त्तर्येव न्नः । इद्रेर्बुध्यर्थत्वाद्गति बुद्धीति (पा० १।४।
 ५७) अणौ कर्त्तुर्णौ कर्त्तव्याङ्गैमीमिति द्वितीया ॥ १३४ ॥

सागरादिति । अयं चन्द्रः सागरान्मुनिविलोचनोदराद्यैत-
 द्रूपाद्दयात् सकाशाद् यद्यस्मादजनि, उत्पन्नस्तेन कारणेन
 दाभ्यां जातत्वाद् द्विजः किं, एवमेव चागद्यैव रीत्या दाभ्यां
 जातत्वादेव द्विजो भवन्नयं विधुरचेर्मनेर्जातः किं कथं पर्य-
 वस्यति, दाभ्यां जातत्वे सत्यपि अचिमुनेरेव जात इति तात्प-
 र्यवृत्त्या कथमुच्यते इत्यर्थः । अथ चैवमेव यथा अनेन प्रकारेण
 द्विजत्वं तथैवाचिमुनिजो भवन्नयं द्विजः पर्यवस्यति । किं दाभ्यां
 जातत्वात् यथा द्विज उच्यते तथा द्विजादचिमुनेर्जातत्वादपि
 द्विज उच्यते, द्विजोत्पन्नो हि द्विज एव भवतीत्यर्थः । अथ च
 दाभ्यां जातत्वाद्विजोभवत्त्वं न चिभ्यो जात इत्यत्रिज इति
 तात्पर्यवृत्त्या कथ्यते । यो हि दाभ्यां जायते स चिजो न

ताराविहारभुवि चन्द्रमयीं चकार
 यम्पण्डुलीं हिमभुवं मृगनाभिवासां ।
 तेनैव तन्वि सुकृतेन मते जिमस्य
 स्वर्लोकलोकतिलकत्वमवाप धाता ॥ १३६ ॥

भवति, एवमेवायमचित्रः कथ्यते किमित्यर्थः । द्विजस्त्रिजो न
 भवत्येव ॥ १३५ ॥

तारेति । हे तन्वि ब्रह्माङ्गि धाता ताराणां नक्षत्राणां विहा-
 रभुवि गगने चन्द्रमयीं मण्डलां विम्बं जिमस्य पुराणपुराणस्य
 श्रीविश्वोर्मते ऽनुमते सत्यां तदादिष्टः सन् यच्चकार निर्धने
 तेनैव सुकृतेन प्रोभनेन लोकोत्तरव्यापारेण कृत्वा स्वर्लोकः
 स्वर्गभुवनं तत्सम्बन्धिनां लोकानां सुराणां मध्ये तिलकत्वं श्रेष्ठ-
 माप । किञ्चूतां मण्डलीं । हिमस्य तुषारस्य भुवं स्नानभूतामति-
 शीतलां, तथा मृगस्य नाभौ मध्ये वासो यस्यासां, यस्यां मध्ये
 मृगोऽस्तीति यावत् । तादृशीं । अन्येषां सुराणामेतादृश्या-
 पारकरणे सामर्थ्याभावात् ब्रह्मैव श्रेष्ठोऽभूदित्यर्थः । अथ च
 ताराया बुद्धदेव्या विहारस्थाने हिमभुवं शीतलां शुभ्रत्वाद्भि-
 माचक्षुरूपं वा, तथा मृगनाभेः कस्तूर्याः वासः परिमखोऽव-
 स्थानं वा यस्यां तां कस्तूरीमिश्रितां चन्द्रमयीं कर्पूरमयीं कर्पूर-
 राशिं यच्चकार तेनैव पुण्येन जिममते बौद्धदर्शने ब्रह्मा सु-
 रश्रेष्ठत्वमधस्त । बौद्धा हि बुद्धदेवप्रासादे यस्तत्पूजार्थं कस्तू-
 रीराशिं करोति स लोकमध्ये श्रेष्ठो भवतीति स्वदर्शने प्रत्यपा-

इन्दुं मुखाद्ब्रह्मदणं तव यद्गृणन्ति
 नैनं मृगस्यजति तन्मृगदृष्टण्येव ।
 अत्येति मोहमहिमा न हिमांशुविम्ब-
 लक्ष्मीविडम्बिमुखि वृत्तिषु पाशवीषु ॥ १३७ ॥

दयम् । ब्रह्मा चैवमकृत तस्मादेव सर्व्वश्रेष्ठो जात इत्यर्थः । तेनै-
 वेति पाठे उदप्रेक्षा । बुद्धदेव्यां मतां तारा ॥ १२६ ॥

इन्दुमिति । हे हिमांशुविम्बलक्ष्म्याः शोभाया विडम्बि-
 लक्ष्म्यान् न्यूनत्वात् परिहासकारि ततोऽप्यधिकशोभं मुखं यस्मा-
 द्वाद्ब्रि भैमि पण्डिता इन्दुं तव मुखात् सकाशात् तन्मुखम-
 पेक्ष्य वा ब्रह्मदणमीषदसमाप्तं दणं दणत्वमपि यस्य पूर्व्वमस-
 न्यन्नं दणादपि निःसारमिति यावत् । अथ च ब्रह्मदणं दणं
 यस्मात् दणादपि निःसारं यद्यस्मात् गृणन्ति, तन्नस्माद्धेतोर्मृग-
 एनं चन्द्रं मृगसम्बन्धिन्या दृष्ट्या कोमलदृष्टकवक्षणाभिला-
 शेषैवाथ वा चन्द्रे प्रयुक्तस्य ब्रह्मदणशब्दस्य ब्रह्मदणत्वं दणञ्च
 ब्रह्मनि दणानि यस्मिंस्त्वाद्ब्रमित्येव रूपार्थपदद्वयरूपया भा-
 न्त्येव न त्यजति । मृगो हि ब्रह्म च दणं ब्रह्मदणं देवं वा न
 मुञ्चति । गन्तुभवे सत्यप्यासंसारं कथं भ्रान्तिबाह्यस्यमित्याश-
 न्कार्थान्तरन्यासमाह । पाशवीषु पशुसम्बन्धिनीषु वृत्तिषु व्याप-
 रेषु विषये मोहमहिमा भ्रान्तिबाह्यं नात्येति, ब्रह्मकालाति-
 क्रमे नापयाति । पशवो हि सर्व्वदा मूढा एवेत्यद्यापि मृगस्य
 भ्रान्तिर्नापयाति तस्मादेनं न त्यजतीति युक्तमित्यर्थः । मुखात्

स्वर्भानुना प्रसभपानविभीषिकाभि-
 दुःखाकृतैममवधूय सुधा सुधांशुं
 स्वं निऋते सितिमचिऋममुष्य रागै-
 स्ताम्बूलताम्रमवलम्ब्य तवाधरोष्ठं ॥ १३८ ॥

तुबलोपे पञ्चमी । बद्धद्वयमीषदसमाप्तौ विभावासुपो बद्ध-
 मिति (पा०।६।३।७४) षड् ष् ॥ १३७ ॥

स्वर्भानुरिति । हे प्रिये सुधा एनं सुधांशुमवधूय त्वक्का-
 तवाधरोष्ठमवलम्ब्यामुष्य रक्तस्योष्ठस्य रागै रक्तवर्षैः कृत्वा सि-
 तस्य भावः सितिमा धावस्यमेव चिऋं यस्य तादृशं धवलरूप-
 मपि स्वमात्मानं निऋते पुनः स्वर्भानुपानमिथा तिरो दधाति ।
 षतः स्वर्भानुना वारंवारं प्रसभपानेन विभीषिकाभिर्भयोत्पा-
 दनैः कृत्वा दुःखाकृता प्रातिलोम्याचरयोत्पादितदुःखा । कि-
 न्भूतमधरोष्ठं । प्रसिद्धस्य ताम्बूलस्यैव तासौ वर्षो यस्य ताम्बू-
 लस्यैव वा तासं रक्तवर्षं । पुना राजपानमिथा तदधरमेव स्वा-
 नान्तरमाश्रित्य रूपान्तरेणात्मानं गोपायतीत्यर्थः । अन्योऽपि
 सभयं स्नानं हित्वा स्नानान्तरमाश्रित्य तत्रापि रूपान्तरं
 धृत्वा स्वं निऋते । सुधया चन्द्रस्य परित्यागात् तन्मुखाग्रयज्ञात्
 तन्मुखं चन्द्रादधिकमिति भावः । ताम्बूलताम्रमित्युक्तीत्योप-
 मोत्प्रेषा वा । दुःखाकृता दुःखात् प्रातिलोम्ये इति (पा०।५।
 ४।६४) डाष् ॥ १३८ ॥

हर्ष्यशीभवतः कुरङ्गमुदरे प्रक्षिप्य यदा शशं
जातस्तीतनोरमुष्य हरिता सतस्य पत्न्या हरेः ।

हर्ष्यशीति । हे प्रिये मतभेदेन कलङ्करूपं कुरङ्गं यदा ब्रह्म-
मुदरे मध्ये प्रक्षिप्य जाता स्तीता पूर्णा तनुर्यस्य हरेरिन्द्रस्य पत्न्या
हरिता प्राच्या दिवा सतस्य तपोदितस्य पूर्वस्नात एव हरेः
श्रीविष्णोर्वामाक्षीभवतः । यदा सञ्जातपूर्वशरीरस्य मृगं यदा
ब्रह्मं कलङ्कं मध्ये निक्षिप्य मध्यस्थितकलङ्कस्य कमीनिकातुस्यत्वात्
श्रीविष्णोर्वामनेत्रीभवतोऽमुस्य चन्द्रस्य त्वददनाम्मुजात् सक्रा-
शासङ्गः पराजयोऽजनि तदेकाकिनः सर्वदा असहायादेक-
स्नात् पद्मात्, न त्वन्यस्नात् कमस्नात्, न ह्यन्यैः पद्मैरयं पराजीयते
प्रत्युतायमेव पद्मानि पराजयतीत्यर्थः । अथ वाऽमुजतुस्नात्
त्वददनादेव पद्मादथ च पद्मसञ्जाकात् त्वददनरूपादमुजाद् च-
दस्य भङ्गो जातस्यदेकाकिनोऽसहायस्य स्नात्, भवेत्, वज्रभिरकः
पराजीयत इति युक्तमेवेत्यर्थः । यः सिंहिकायाः सुतो राज्ञः स
पुनरेकोऽन्योऽस्य प्रतिभटः प्रतिमहः पराभावुको राज्ञरेव न
त्वन्व इति । सम्प्रतीति पाठे, अथ पुनरस्यैकः भटः प्रतिभटः सिंहि-
कायाः सुतः स्यादेकाकिनोऽस्य त्वन्मुखपद्मः प्रतिदन्वी न भवति
अतुस्यत्वात्, किन्त्वेकाकी राज्ञरेवास्य प्रतिभटो युक्त इत्यर्थः ।
किञ्च सन्नचुभताद्वाहोरप्यस्यान्यः पराजय इति महदस्य कष्टं
प्राप्तमित्यर्थः । अथ च हरिदर्शया हरेः सिंहस्य पत्न्या सिंहि-
कया प्रसूतस्य तथा मृगं ब्रह्मं वा यं कश्चन पश्यं जठरे निक्षिप्यः

भङ्गस्वददनाम्नुजादजनि यत् पद्मान्तदेकाकिनः
 स्यादेकः पुनरस्य स प्रतिभटो यः सिंघिकावाः सुतः॥१३६॥
 यत्पूजां नयनद्वयोत्पलमयीं वेधा व्यधात् पद्मभू-
 र्धाक्पारीणरुचिः स चेन्मुखमयं पद्मः प्रिये तावकं ।

महशिला स्मितस्वात एव सञ्जातपुष्ट्ररीरस्वात एव हर्ष्यञ्जी-
 भवतः सिंघतां प्राप्नुवतोऽस्य तन्मुखाद् यः पराजयोऽजनि स
 एकाकिनः केवलात् पद्मादम्नुजादेव पराजयः । सिंघस्य मजा-
 ङ्गो यथा तददेतस्मिन्नचित्तमित्यर्थः । अथ च पद्मब्रह्माकादे-
 कस्य पराजयः । सिंघोऽप्येको बडुषङ्गैः पराजोयत एवेत्यर्थः ।
 अथ च पद्माच्छरभादष्टपदादेव भङ्गः सिंघस्य केवलमष्टपदा-
 देव भङ्गः, पद्मचन्द्राभ्यां सकाशात् तन्मुखमधिकमिति भावः ।
 हर्ष्यञ्जः कोसरी हरीत्वमरः । गजाञ्जवरभाः पद्मा इत्यनेकार्थ-
 भाजः । प्रथमपक्षे हर्ष्यञ्जब्रह्माक्षिः, द्वितीयपक्षे हर्ष्यञ्जब्रह्मा-
 देव ॥ १३६ ॥

यदिति । हे प्रिये वेधा नयनद्वयमेवोत्पलं तन्मयीं तद्रूपीं
 तदुचितां यस्य पद्मस्य पूजां व्यधात्, व्यरचयत् । यतोऽसौ
 श्रीविष्णोर्गामौ वर्त्तमानात् पद्माङ्गवतीति पद्मभूः । स हि स-
 जनकस्य पद्मस्य पित्रभक्त्वा नेत्रद्वयेनैव गीलोत्पलयुगेन महतीं
 पूजामकरोति भावः । वाक्पारीणा वाचः परतीरे भवा वाचा
 वर्षावितुमन्नक्या रुचिर्यस्य सोऽयं पद्मस्येत् तावकं मुखं स एव भव-
 कृष्णरूपो ज्ञान इत्यर्थः । अगन्तरं ब्रह्मणा सपिब्रह्मणा नेच-

कः श्रीतांशुरसौ तदा मखमृगव्याधोत्तमाङ्गस्थस-
स्थासुखस्तटिनोतटावनिवनोवानोरवासी वकः ॥ १४० ॥

नीलोत्पलाभ्यां हतपूजनत्वादथ तत्र मुखे नीलोत्पलं दृश्यत
इत्यर्थ इति चेत् तर्हि असौ श्रीतांशुः को नाम, अपि तु न
कश्चित्, तन्मुखस्य पुरस्तादयं कः, स्तरणार्थोऽपि नेत्यर्थः ।
तर्हि असौ क इति चेत् तत्राह । अयं वकः । किञ्चूतः मखो
इत्यमख एव मृगस्य व्याधो हरसखोत्तमाङ्गं त्रिरसखस्ये
सखे स्यात्तुः स्थितित्रीसा स्वस्तटिनी गङ्गा तस्यास्तटावन्वां
तीरभ्रन्वां वा वनी महदक्षं वा यत् काननं तत्र ये वानी-
रा वेतसास्तन्मध्यवासी । चन्द्रस्य हरजटाजूटवासीति प्रसिद्धं ।
वाक्पारीषद्विरिति ब्रह्मविशेषणं वा । अथ यदपत्यस्य ब्रह्म-
सोऽपि सौन्दर्यं वागगोचरस्तत्पितुः पश्यस्य सौन्दर्यं मनसो-
ऽपि गोचरो न भवतीत्यर्थः । तन्मुखस्य चन्द्रस्य च महदक्षरं
साम्बसन्नावनाऽपि जासीति भावः । एतेन चन्द्रादिसुन्दर-
दृष्टं ब्रह्मणा सृष्टं, भवदीयमुखपद्मं तु ब्रह्मसोऽपि सृष्टत्वात्
सर्व्वाधिकमिति सूचितं । मखमृगेत्यादिना चन्द्रातिदैवं
सूचितं, तन्मुखसाम्बप्राप्त्यर्थं तपस्वरणं सूचितं । अन्योऽपि वि-
शिष्टवस्तुप्राप्तये त्रिवस्त्रानयुक्तगदीतीरवागीरवासी तपस्यति ।
गदीतीरवागीरवासित्वं वकजातिः । वाक्पारीषा, भवार्थे रा-
जावारपाराद् घञौ (पा० ४।२।८ इवा० १) इत्यत्रापि विशु-
चीतादधीति वचनान् सः ॥ १४० ॥

जातं शातकृतव्यां हरिति विहरतः काकतालीयमस्या-
 मश्यामलैकमत्यस्थितसकलकलानिर्भितेर्निर्गलस्य ।
 इन्दोरिन्दीवराभं बलविजयिगजग्रामखीगण्डपिण्ड-
 इन्द्रापादानदानद्रवलवगलनादङ्गमङ्गे विग्रहे ॥ १४१ ॥

जातमिति । अहं इन्दोरङ्गे बलविजयिन इन्द्रस्य गजपा-
 मणीर्हस्तिषु मध्ये प्रधानं प्राच्यामेव वर्त्तमानो य ईरावतस्यस्य
 गण्डयोः कपोलयोः पिण्डयोः द्विरः स्थितकुम्भस्यस्योद्यत्तु ये द्वे
 इन्द्रे गण्डद्वन्द्वं पिण्डद्वन्द्वं च ते एवापादानं निर्गमनस्थानं येषां
 ते च ते दानद्रवलवा मदजलस्येन्द्राद्य तेषां गलनात् सव्यर्कात्
 काकतालीयमाकस्त्रिकं दैवसिद्धमिन्दीवराभं गोसोत्पलतुल्यं
 जातमेकं कलङ्गं विग्रहे मन्वे । किञ्चूतस्तेन्दोः । अस्यामङ्गुलीनि-
 र्दिष्टार्थां पुरोदृष्टार्थां व्रतकृतोरियं शातकृतवती तस्यां हरिति
 दिग्नि विहरत उद्गच्छतः, तथाऽश्यामले विषये ऐकमत्यं सर्व-
 संवादक्षेण तत्र वा स्थिताभिर्वर्त्तमानाभिः सकलाभिः पञ्चदश-
 भिरपि कलाभिः कृत्वा निर्भितिर्यस्य, अश्यामलैकमत्येन स्थिता
 सकलकलानिर्भितिर्यस्य तादृशस्य वा । अत एव निर्गलस्य
 प्रत्येकं कलानां धावस्यस्य दृष्टत्वाद्भवस्यसकलकलानिर्भितत्वात्
 कारणधावस्याद्भवस्य, अश्यामलैकमत्येन स्थिता याः सकलाः
 कलासाभिर्या निर्भितिसाक्षा वा हेतोर्धवलस्य पूर्वकारणधाव-
 स्यात् सकलोऽप्ययं धवल एवाभूत्, पश्चात् तु पूर्वदिग्भ्रमणवशात्
 तत्रैव भ्रमत ईरावतस्य कपोलकुम्भस्यस्यगलनादजलं दैववशा-

अंशं षोडशमामन्ति रजनीभर्तुः कला वृत्तय-
न्येनं पञ्चदशैव ताः प्रतिपदाद्याराकवर्द्धिष्णावः ।

स्यं तेनायं मध्ये कालः प्रतिभातीत्यर्थः । तासतस्तस्ये यदैव
काकस्य उपवेशनं तदैव देवात् काकस्योपरि तासफलपात इति
काकतासमिव काकतास्योयं समासान्ताच्छः । निर्मितेः पक्षे
चेतो पञ्चमी ॥ १४१ ॥

अंशमिति । हे प्रिये लोका रजनीभर्तुः षोडशमंशं क-
लामामन्ति सत्यं कथयन्ति, तास्य षोडशमंशरूपाः प्रतिपत्,
आदिर्यस्मिन् कर्षणि राकां पूर्णमामभिव्याप्य वर्द्धिष्णावः प्रति-
तिथि एकैकाभितृष्ट्या वर्द्धमानाः पञ्चदशसंख्याका एव कला
एवं चन्द्रं वृत्तयन्ति वर्त्तुलं कुर्वन्ति तिथिसंख्यासाम्यात् पूर्ण-
मण्डलं कुर्वन्तीत्यर्थः । या पुनः कला षोडशी तिथिद्वये
उद्भूता प्रयोजनाभावाच्चन्द्राद्विष्कृता सा षोडशी कला शेषा
पञ्चदशकलाभ्योऽवशिष्टा सती, यदा षोडशी तिथिं विना प्र-
योजनाभावाद्याऽवशिष्टा, सा निम्नप्रयोजनात् उद्भूता चन्द्राद्वि-
र्निष्कान्तिता सती हरालक्ष्मिः त्रिवन्निरोभूषणं जाता किं,
चन्द्रे प्रयोजनाभावाद्हरालक्ष्मिःतिरिवाभूत् किमित्यर्थः । अहं
तस्यास्योद्भूतायाः षोडशाः कलायाः सन्नामिकं नभोनीलिका
सह वर्त्तमानं स्वानस्य पूर्वावस्थितेः सम्बन्धि विसं विवरं तत्क-
लानवस्थित्या कृत्वा शून्यं नीलं नभोभागमेवेह चन्द्रमण्डलमध्ये
कलच्छं पश्यामि किं, मध्यवर्त्तिनीलं तत् स्वानं विसमेवाहं कल-
क्षणेन ब्रह्म इत्यर्थः । शेषब्रह्मसाभिधेयलिङ्गत्वं पूर्वमेव दर्शितं ।

या शेषः पुनस्तद्वृत्ता तिथिस्तृते सा किं चरासङ्गमि-
 स्तस्याः स्थानविलं कलङ्गमिद किं पश्यामि सञ्ज्ञामिकां ॥१४२॥
 ज्योत्स्नामादयते चकोरशिष्टुना द्राघीयसी लोचने
 लिप्युर्मुं लमिवोपजोवितुमितः सन्तर्पणात्मोक्ततात् ।

पूर्वे राका निम्नाकर इत्यमरः । वृत्तवन्ति तत्करोतीति (पा०
 २।१।२६ वा० १) षिच् । वर्द्धिष्ववः, अलङ्गमिति (पा० २।१।२६)
 इत्युच् । तिथिस्तृते षतेन पात्रमिति वत् । ज्ञामिकेति मनो-
 ज्ञादेराकृतिगणनाद्भावे युञ् ॥ १४२ ॥

ज्योत्स्नामिति । हे मुग्धे सुन्दरि तद्वन्नं वृत्तत्वादिगुणैः
 समानमपि गणनान्नियाऽपि कृत्वाऽनधिकं समानमेव, विधिसुरत
 एव स्वस्य द्राघीयसी चतिदीर्घे लोचने लिप्युर्मुं लमिवोपजो-
 वितुमितः प्रथोज्येन स्त्रीयां ज्योत्स्नामादयते भवति ।
 तपोत्प्रेषते । चन्द्रिकास्तपान्कृतसम्बन्धकृतर्पणेनात्मोक्ततात् स्व-
 व्रीहतादित्यकोरवाचकात् सकात्रायूषं स्वचन्द्रिकापात्रहेतु-
 भूतमेतदीयातिदीर्घनेचदयमध्येषु उपजोवितुमादातुमिव ।
 यदा किञ्चित् स्वचन्द्रिकां पाषयित्वा ततो नेचदयस्यमोप्राप्त्या
 मूषं चन्द्रिकारूपमूलधनं वर्द्धयितुमिव । अन्योऽप्युत्तमर्षोऽधम-
 र्षस्व किञ्चिद्दत्त्वा तं वव्रीहत्योत्तममिष्टं वस्तु ततो वृहति तथा
 अर्थं चन्द्र आदृत आदरयुक्तः वसुधे मध्येऽयथोत्सङ्गे रक्तुञ्च क-
 रोति, उत्सङ्गधारणेन ज्ञापयतीत्यर्थः । किमर्थमित्वात्र ज्ञाप ।
 तन्मूलभूतमतिविशालं तदीयनवनवुनसं परिश्रुतुमित्त संख्यं क-

अङ्गे रङ्गुमयं करोति च परिघ्नष्टुन्तदेवाहृत-
स्त्वद्वक्रं नयनश्रियाऽप्यनधिकं मुग्धे विधित्सुर्विधुः ॥ १४३ ॥
सावष्येन तवास्थमेव वज्रना तत्पात्रमात्रसृष्टा
चन्द्रः प्रोञ्चनलब्धतार्द्धमलिनेनारम्भि श्रेषेण तु ।

र्तुमेव । तन्मुखसाम्बन्धिनिमित्त रमणीयनेत्रद्वयं वज्रादनीयं । चन्द्र-
सङ्कोरहरिणौ वक्ष्यतीत्यर्थः । चन्द्रादुत्कृष्टं तन्मुखमिति भावः ।
परिघ्नष्टुमिति पाठे, एतन्नेत्ररामणीयकप्राप्तुपाद्यं प्रष्टुमित्येवार्थः ।
त्रिष्टुः सुप्रतार्य इति सूचयितुं त्रिष्टुपदं । आदयते, अर्देर्निगर-
णार्थत्वेऽप्यदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः (पा० १।१।८७वा० १) इति वक्तव्या-
न्निगरणादिपरस्मैपदाभावे णिचञ्चेति (पा० १।१।७४) तद् । त्रि-
शुना आदिखाद्योर्नेति (पा० १।४।५२वा० १) अणौ कर्त्तृत्वाभावः ।
द्राघीयसी अतिज्ञाचने इयसुनि प्रियस्त्रिरेति (पा० ६।४।१५ ७)
द्राघादेभः, त्रिष्टुर्विधित्सुरिति च नलोकेति षष्ठीनिषेधः ॥ १४३ ॥

सावष्येति । हे प्रिये वज्रना क्वचित् पात्रे षड्विंशतेनाखिलेन
सावष्येन कृत्वा तवास्थमेवारम्भि निर्धितं, चन्द्रस्तु पुनः तस्मै
सावष्यसाधारपात्रं सृष्टतीति सृक् तेन सावष्यस्त्वानपात्रमात्र-
सृष्टेनात एव प्रोञ्चनेन पात्रनिघर्षणेन कृत्वा लब्धता उपार्जि-
तत्वं तेनाङ्गं क्वचित् खण्डं मलिनं यस्य तेन किञ्चिन्मल्लिनेन श्रे-
षेण भवन्मुखनिर्घाणावन्निष्टेनाङ्गेन कृत्वाऽऽरम्भि निर्धितः । अत
एव श्रेष्ठमच्छलोऽयं शोभत इत्यर्थः । श्रेषेण तु निर्धित इति वा ।
विधिना एतन्मुखसृष्टगाङ्गस्यद्वयं निर्घाद्य कृत्वा अस्तु पात्री

निर्वाय इयमेतद्सु विधिना पाप्मो खलु साहितौ
 तस्मैशैरधुनाऽपि नीरनिलयैरभोजमारभ्यते ॥ १४४ ॥
 सावष्टेन तवाखिलेन वदनं तत्पात्रमात्रसृष्ट्या
 चन्द्रः प्रोञ्जनसम्भतार्द्धमलिनेनारम्भि शेषेण यः ।

प्रसाहितौ खलु, सावष्टेपकृतजलसाधनाविव, तस्मात् तस्य सा-
 खनरजोमिलितसावष्टेपस्य शैरैरशैरंशैरेव कर्तव्यभिरधुनाऽपि
 नीरनिलयैरसखाद्यभिः सङ्घिरभोजमारभ्यते, निर्वायते, क-
 मलनिर्वाये ब्रह्मणः कोऽपि प्रयासो नेत्यर्थः । कमलाचन्द्रेऽधि-
 कस्तस्मादपि तन्मुखसावष्टं साकलेन निर्मितत्वादधिकमिति
 भावः । अभोजं जात्येकवचनं ॥ १४४ ॥

सावष्टेति । अखिलेन सावष्टेन तव वदनमारम्भिः ततो
 भवद्वदनकामनीयवर्षणाचिन्ताऽपि दूरे निष्ठतु, अत्रक्यकरत्वा-
 दित्यर्थः । उक्तरीत्या तत्पात्रमात्रसृष्ट्या प्रोञ्जनसम्भतार्द्धम-
 लनेन शेषेण यद्यन्त्रे विधिना निरमायि तस्य खेखाऽपि
 सावष्टनिर्मितस्य चन्द्रस्य षोडशांशरूपकसामाप्तत्वादेव नि-
 ष्कलत्वात् सुषमया परमशोभया कृत्वा अहंकृत्या अस्त्रापे-
 क्षयाऽहमेव रमणीयेति दर्पमवलम्ब्य ब्रह्मोः त्रिखामष्टिः त्रि-
 रोभूषणमभूत्, त्रिवित्रीरोऽधारोऽहत् । अन्यदपि सदर्पमुत्तम-
 त्रिरोऽधिरोऽहति । अजं कुमुदं कर्तं यद्यस्तत् तस्य चन्द्रस्य पदं
 प्रतिविम्बस्त्रानं जलमसृष्टत्, अतः त्रियः सप्ताभूत्, चन्द्रकर-
 सस्त्रादेव हि कुमुदं सश्रीकं भवति पद्मस्य त्रियः पद्माभूत्

यस्त्रेखाऽपि त्रिखामणिः सुषुमयाऽहं कृत्य शम्भोरभू-
दहं तस्य पदं यदस्यृशदतः पद्मञ्च सद्म त्रियः ॥ १४५ ॥
सपीतेः सम्प्रीतेरजनि रजनीशः परिषदा
परीतस्ताराणां दिनमणिमणिप्रावमणिकः ।

अस्य चन्द्रकिरणस्यर्शात् पद्मस्य तत्रोत्पन्नत्वाद्दर्शमानत्वात् कु-
मुदाश्चर्याश्च पद्ममपि सत्प्रायाः स्नानमभूत् । यदा पद्मज्ञातः
कुमुदाहेतोः त्रियः सद्माभूत्, अस्मत्प्रजातियोगात् कुमुदाधा-
रजस्ययोगाच्च कुमुदादेव परम्परया पद्मानां लक्ष्मीशृङ्खलमभू-
दित्यर्थः । यदा या लेखा ब्रह्मोः त्रिखामणिरभूत् तस्य त्रिखा-
मणिभूतस्य चन्द्रस्य पदं स्नानं त्रिवमस्तकपूजासमये यस्मात् कु-
मुदं पद्मज्ञास्युवत्, अतस्तदुभयं त्रियः सद्माभूत्, चन्द्रस्य बद्ध-
त्रिरःसम्बन्धादुभयं श्रीशृङ्खलमभूदित्यर्थः । यदा तस्य ब्रह्मोः पदं
चरणं पूजावशाद्यस्मात् कुमुदं पद्मज्ञास्युवत् तस्मादुभयं श्रीसद्मा-
भूत् । तस्य सावयस्नानं विधिहस्तसावयस्त्रेपञ्चासनजलं यस्मात्
कुमुदं पद्मज्ञास्युवत्, यदा पद्ममेवास्युवत्, यतोऽहं तस्मात् कुमुदं
पद्मञ्च पद्ममेव वा श्रीसद्माभूदिति वा । तन्मुखसावयस्त्रेपर-
म्परासंस्पर्शप्राप्तब्रह्मोभानि चन्द्रादीनीति । तन्मुखसावयस्त्रे वाङ्म-
नसगोचरं न भवतीति भावः । अर्थान्तरस्य स्पष्टत्वात् पूर्वा-
ह्यस्य त्वर्थान्तरप्रतिपादनार्थमनुवादत्वाच्चायं श्लोकः पुनरुक्तः ।
अहमिति विभक्तिप्रतिष्ठापकमव्ययं ॥ १४५ ॥

सपीतेरिति । हे प्रिये सम्प्रीतेस्ताराणामन्योऽन्यं सम्बन्धा-

प्रिये पद्योत्प्रेषाकविभिरभिधानाय सुग्रहः
सुधामभ्युक्तुं धृतग्रहकनीलाग्रचपकः ॥ १४६ ॥

प्रीतिः वीर्याहं तस्माद्भेतोर्या सपीतिः सहपानं, सुहृदो हि सह-
पानं कुर्वन्ति, तस्माद्भेतोः, यदा सहपानाद्भेतोर्या सम्बन्ध् प्रीती
इत्यभिष्टद्विस्वस्माद्भेतोस्काराणां परिषदा सङ्गेन परीतः सम-
न्नाद् व्याप्य रजनीज्ञो दिनमषिमषिः सूर्यकान्तमषिस्वस
यावा त्रिष्ठा तेव घटितोऽतिधवसः स्रूतः पेचद्रव्याधारभूतो
मषिकोऽतिस्वर एवाजनि, स्रूतः । विधिना तारापरिषदा
वा चरषि इति पद्य । कीदृशः । सादृशेन वक्षन्तारसम्भाव-
नारूपायामुत्प्रेषाणां विषये कविभिर्विद्विष्टसम्भवनाचतुरैः
श्रीशर्वादभिर्महाकविभिस्कारापरिषदैव सुधामभ्युक्तुं धृतो
षो मध्यस्थितः ब्रह्मकः कसङ्कः स एव नीलाग्र्या नीलमषिस्वेन
घटितं चषकं पानपात्रं यस्मिन्नेवभूत इवायमिति अभिधा-
नाय वर्षचित्तुं सुग्रहः सुखेन ब्रह्मः । चन्द्रो धावस्यात् पीयूष-
घूर्णः सूर्यकान्तमषिक इव, कसङ्कश्च नीलमषिघटितं चषकमिव
दृश्यते तत् पश्येत्यर्थः । यथा मषिस्त्रोदकाद्युद्गरणाय मषिक-
मुखे चषकः स्थाप्यते तथा ताराभिः परस्परं मिश्रित्वा सुधा-
पानं कर्तुं परिवेष्टितस्य सुधापूरितस्यास्यापि चन्द्रमषिकस्य
मुखे सुधोद्गरणाय ब्रह्मनामनीलमषिचपको निश्चित इत्युत्प्रे-
षितुं ब्रह्मयत इत्यर्थः । चषकोऽस्त्री पानपात्रमित्यमरः । सपीतेः,
वोपसर्जनश्चेति (पा० ६।१।८२) वा । सहस्य इति (पा० ६।१।

आस्यं शीतमयूखमण्डलगुणानाकृत्य ते निर्मितं
 ब्रह्मे सुन्दरि शर्व्वरोपरिवृढस्तेनैष दोषाकरः ।
 आदायेन्दुमृगादपीह निहिते पश्यामि सारे इमौ
 त्वद्वक्त्रे सति वा विधौ धृतिमयं दध्यादनन्धः कुतः ॥१४७॥

७८) योगविभागाद्वा सहस्र सः । कविभिः खल्वर्थयोगात्त पट्टी ।
 सुब्रह्म इति खल् ॥ १४६ ॥

आस्यमिति । हे सुन्दरि विधिना शीतमयूखस्य मण्डलं
 विभं तस्य वृत्तलाङ्गादकलादिगुणानाकृत्य गृहीत्वा ते आस्यं
 यतो निर्मितं तेन गुणगणोत्कर्षेण हेतुना शर्व्वर्याः परिवृढः
 प्रभुसन्ने दोषाणामाकर उत्पत्तिस्त्रागं न तु दोषा रात्रिस्त-
 त्कारित्वाद्दोषाकर इत्यर्थं ब्रह्मे । तथा अहं इन्दोर्मृगात् सका-
 ज्ञात् सारे इमावादाद्य अतिश्रेष्ठे नेत्रे गृहीत्वा इह भवन्मुखे
 निहिते स्थापिते इत्यर्थं ब्रह्मे । तेन कुतो ज्ञातमित्यत आह सु-
 न्दरतरे त्वद्वक्त्रे जागदके सति अनन्धश्चक्षुष्यानुभवतारतम्यवि-
 चारचतुरोऽयं मृगे विधौ चन्द्रे धृतिं स्थितिमथ च समीची-
 नाधारपरितोषं कुतो वा दध्याङ्कारवेदपि तु न कश्चित्,
 तस्मान्नेत्रोद्भूतत्वादनन्धत्वेनैव तन्मुखरामणीयकादर्शनादन्धं ग-
 न्मुमन्नक्त्रेण तन्मुखं त्यक्त्वाऽचैवायं स्थित इत्यर्थः । तन्मुखं च-
 न्नाधिकं । नेत्रे च मृगनेत्राभ्यामधिके इति भावः । चारमिति
 कश्चित् पाठः ॥ १४७ ॥

शुचिद्विमुहुगणमगणनममुमति
 कलयसि ह्यतनु न गगनतटमनु ।
 प्रतिनिशशशितलविगलदमृतमृत-
 रविरयद्ययसुरविलकुलमिव ॥ १४८ ॥
 उपनतमुहुपुष्पजातमास्ते
 भवतु जनः परिचारकस्तवायं ।

शुचीति । हे ह्यतनु त्वं गगनतटं नभःसखमनु लक्ष्मीकृत्य
 शुचिद्विं श्वेतकान्तिं, तथा वज्रतादगणनं सञ्जातुमन्नक्यममु-
 महुष्वा निर्देशं प्रत्यक्षमन्मुहुगणं प्रतिनिशं राशौ शशितला-
 चन्द्राधोभागाद्विगलता स्वताऽमृतेन मृतं पूर्णं रविरयस्य इय-
 ययस्य सुराणां यानि विद्यानि न्यासस्नानविवराणि तेषां
 कुलं वृन्दमिव नातिशयेन कलयसि, अपि तु तद्विवातितरां
 जानीहीत्यर्थः । प्रतिनिशं चन्द्राङ्गता धवलेनामृतेन पूर्णाः
 सूर्यासुरगर्भा इव तारकाः प्रोभन्त इति भावः । गगनतटं
 कर्षप्रवचनीययोगे द्वितीया । प्रतिनिशं वीषाधामव्यथीभावः ।
 सर्वं लघु ॥ १४८ ॥

उपनतमिति । हे प्रिये रज्जो भौमः शनिः ह्येषो गृहः पीतः
 शितः कविरित्यादिव्येतिःशास्त्रादिप्रामाख्याज्ञानावर्षाकृतीन्नु-
 जूनि नक्षत्राद्येव पुष्पजातमुपगतं सम्यक्मास्ते । अथं महत्त्वेषो
 जनः प्रारब्धकामदेवपूजायान्तव परिचारकस्यन्दनाद्युपचारो-
 पगायकोऽथ च सम्भोगकारी भवतु, त्वं तिलैस्त्रिषकितः सञ्जा-

तिलतिलकितपर्पटाभमिन्दुं

वितर निवेद्यमुपास्य पञ्चबाणं ॥ १४६ ॥

स्वर्भानुप्रतिवारपारणमिलहन्मौघयन्त्रोद्भव-

श्चधालीपतयालुदोधितिसुधासारस्तुषारद्युतिः ।

ततिलकसिखैरेव वा तिलकवान् छतो यः पर्पटः प्राक्षितस्तु-
 लपिष्टरचितसिपिटस्तिलकमङ्गुलीसञ्ज्ञ उपदंशविशेषस्तद्ददाभा
 यस्य तन्मुखं सकलङ्गमथ्यत्वादिविशिष्टपर्पटसदृशमिन्दुमेव नि-
 वेद्य कामाय वितर, एवं पञ्चबाणं कामदेवमुपास्य पूजय । अ-
 न्योऽपि देवपूजकः पुण्यादिसामग्या देवं पूजयति, कश्चित् परि-
 चारकोऽपि तस्य भवति, एवमत्रापि सर्वेषां नक्षत्रास्तुदितानि,
 कामोद्दीपकश्चेऽस्तुदितः, सुरताकार्यकारी निधिद्वः सन्ध्या-
 समयोऽतिक्रान्तस्तस्मात् काममुपास्य सुरतेऽचरन्तीति भावः ।
 पञ्चबाण इत्यनेन कामस्त्रातिपीडाकारित्वं सूच्यते । सामान्य-
 मित्यभिधानाज्जातशब्दः सामान्यवाची पुष्यमात्रे पर्यवस्यति ।
 तिलकितेति तारकादित्वात् तत्करोतीति वा (पा० ३।१।२६
 वा० १) श्रुत्याभिष्टा ॥ १४६ ॥

इदानीं काव्यसमाप्तिं चिकीर्षुः श्रीहर्षो नायकमुखेनाश्रित-
 माश्रासे । स्वर्भानुरिति । हे प्रिये देवः प्रकाशमानस्तुषारद्यु-
 तिर्हिमकरोऽथ च हिमकर एव देवो वर्षणां पूजाञ्च कुर्वतां
 नोऽस्मदादीनामावयोर्वा तुष्टये परमानन्दावाप्तुः । किम्भूतः । स्व-
 र्भानो राशेः प्रतिवारं पौनः पुन्येन यत् पारणं चन्द्रस्यैव गिञ्जनं

पुण्येष्वासनतत्प्रियापरिषयानन्दमभिवेकोत्सवे

देवः प्राप्तसहस्रधारकस्रग्नीरस्तु नस्तुष्टये ॥ १५० ॥

तेन तत्र वा मिस्रन् संस्रग्गो घो दमौघस्रद्रूपं चक्रे छिद्रकरव-
 साधनं तस्माद्गुह्यवो वस्त्राः सा सभासी दन्तदंशनकृतविवरपर-
 म्वरा तथा तस्माः सकामादा पतचासुः पतनशीला दीधिति-
 सुधा किरचामृतं तद्रूपः वारः श्रेष्ठो भागो वस्य दीधितिसुधा-
 या वा । यदा दीधितिसुधाया आसारो धारासम्पातो दीधि-
 तिसुधारूपो वा आसारो वस्य स अत एव पुण्येष्वासनस्य पुण्यध-
 नुषस्यप्रियाया रतेस्य परिषयानन्दो विवाहरूप आनन्दस्यस-
 म्वन्निन्वभिन्नेकोत्सवे महाभिवेकार्थं प्राप्ता सहस्रधारस्य सहस्र-
 छिद्रगणस्यस्रधारस्य कस्रग्नेव श्रीः शोभा येन सः । महोत्सवे
 हि सहस्रधारेण सुवर्षकस्रग्नेन महाभिवेकः क्लियते तथा च रा-
 जदन्तकृतच्छिद्रपरम्परानस्रदन्तधारस्रग्नेो गणस्यस्रधारसह-
 स्रच्छिद्रसुवर्षकस्रग्ने इव शोभमानः पूर्वोक्तवर्षनयोक्तविधल-
 क्ततपूजया च सुरतप्रकृतयोरारवयोद्दीपकतया परमानन्दं
 कुर्यादिति भावः । एतेन तत्समद्योचितरतिकामविवाहोत्स-
 वाभिधानेन चन्द्रोऽस्तु नस्तुष्टये इत्यनेन च विद्यासिना नखेन
 स्रग्निर्वर्षकतीर्थपुद्गलार्थपयोधिपीयूषरसास्त्रादनसास्रयोऽभिव्य-
 व्यते । सुधाधार इत्यपि पाठे दीधितिसुधाया धारा वस्य
 सुधाया आधार इति वा, आनन्दपदेन तुष्टयेऽस्मित्याश्रिया च
 ग्रन्थसमाप्तिं द्योतयति । महाभारतादौ वर्णितस्याप्युत्तरगणस्य-

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटासङ्कारक्षीरः सुतं
 श्रीक्षीरः सुषुवे जितेन्द्रिचयं मामक्षदेवी च यं ।
 द्वाविंशो नवसाहसार्कचरिते चम्पूकृतोऽयं महा-
 काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १५१ ॥
 यथा यूनस्तद्वत् परमरमणीयाऽपि रमणी
 कुमाराणामन्तःकरणहरणं कैव कुरुते ।

रिचस्य नीरसलाभ्याद्यकानुदयवर्षणे रसभङ्गसङ्गावाच्च काव्यस्य
 च सद्दयदद्याद्वादनफलात्वात्त्रोत्तरचरिचं श्रीहर्षेण न
 वर्धितमित्यादि ज्ञातव्यं । न इति पद्येऽस्मदोर्दयोश्चेति (पा० १।
 १।५८) द्वित्वेऽपि वज्रवचनं ॥ १५० ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाङ्गार्थः स्पष्टः । द्वाविंशतेः पूरुषः सर्गो
 गतः समाप्तिं प्राप । किञ्चूतस्य श्रीहर्षस्य । नवो यः साहसार्क्यो
 नाम राजा तस्य चरिते विषये चम्पू गद्यपद्यमयी कथा करो-
 तीति कृतं तस्य विनिर्घितवतः सोऽपि ग्रन्थो येन कृत इति
 सूच्यते । नृपसाहसार्क्येति पाठे नृपसाहसौ साहसार्क्यस्य तस्य
 गौडेन्द्रस्य चरिते विषये, चम्पूकृतो भोजराजस्य विक्रमार्कस्य
 वेति केचित् । द्वाविंश इति पूरणे उटि टिसोपः ॥ १५१ ॥

यथेति । यथा परमरमणीयाऽपि रमणी यूनस्तद्वत्स्य कामि-
 नोऽन्तःकरणं कुरुते तद्वत् तथा कुमाराणां वाञ्छिन्नाणां क्षीर-
 लाभमापेक्ष परमपुद्गलार्थप्राप्तिमभिमन्वमानानामनुभूतकाम-
 सुखानां चित्तं स्खलनं कैव कुरुते, अपि तु न काऽपि, तथेयं का-

मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः
 किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥ १५२ ॥
 दिशि दिशि गिरियावाणः स्वां वमन्तु सरस्वतीं
 तुलयतु मिथस्तामापातस्फुरच्चनिडम्बरां ।

अरचनारूपा परमरमणीया मदुक्तिरपि अवलमननादिवन्नात्
 सुधीभूय, अस्तत्वं प्राप्य सुधियः सकलदर्शनरहस्यवेदिनोऽति-
 सरसस्य पण्डितस्य चेतोश्चेद्यदि मदयति आनन्दयति तर्ह्यस्याः
 सुधियोऽत्यादृताया मदुक्तेररसानां गीरसानां सर्वथैवासंस्तु-
 ट्ठरसवन्दानामपि सलदुपलप्रायाणामदृष्टाद्यपुच्छपशूनां पु-
 षाणामनादरभरैस्तत्कृतावज्ञासमूहैः किं नाम स्यात्, अपि
 तु न किञ्चिदप्यस्यासौरपकर्तुं शक्यते । सुधीभिरादरे कृते
 सति गीरसैरकृते वाऽप्यादरे न किञ्चिदित्यर्थः । सुधीभिरा-
 दृतत्वात् सकलगुणपूर्णातिसरसेयं मदुक्तिरिति भावः । मदुक्तेः
 सुधारूपत्वाभावात् सोदानन्तरश्च सरसत्वप्रतीतेः सुधात्वात् ।
 सुधीभूयेति च्चिः । सुधिय इति जात्यभिप्रायेणैकैनापि सु-
 धाया आदरे कृते महद्गौरवं, वज्रभिरप्यसौरनादरेषु कृतेष्वपि
 न किञ्चिद् साधवमित्यभिप्रायेण वा । यून इति प्रतियोगिन
 एकवचनान्तत्वाच्चैकवचनं । कवेः स्वगन्धमुद्दिश्येयमुक्तिः ॥१५२॥

कविरर्थान्तरोत्था स्त्रीयामुक्तिं वर्णयति । दिश्वीति । गिरि-
 यावाणोऽद्रिपाषाणाः दिशि दिशि स्वां जिजां सरस्वतीं नदीं
 अन्तर्गतजलप्रस्रवणां वमन्तु मुञ्चन्तु, आपातेन समन्तादूर्ध्वदे-

स परमपरः क्षीरोदम्बान् यदीयमुदीर्यते
मथितुरमृतं खेदच्छेदि प्रमोदनमोदनं ॥ १५३ ॥

श्राद्धःपतनेन स्फुरन् प्रकाशमानो ध्वनिउम्बरः शब्दाउम्बरो
यस्याः ताञ्च नदीं मिथस्तुल्यतु, अन्यनद्या समीकरोतु जन इत्य-
र्थः । अथ वाऽऽपाते प्रथमारम्भ एव स्फुरद्भ्रनिउम्बरां स्फुरत्प्रपात-
घोषां तां जनो मिथस्तुल्यतु, उभयव्याख्यानेऽपि परिणामे तु न
नदी न च तस्याः शब्दाउम्बरस्त्रिरन्तन इत्यर्थः । स क्षीरोदम्बान्
परं केवलमपरो न विद्यते पर उक्तष्टो यस्मादत्युक्तष्टोऽथ वाऽन्य
एव यतो यस्य क्षीरोदखेदं यदीयममृतमेतादृशमुदीर्यते उत्प-
द्यते । कीदृशं । मथितुर्देवादेः खेदच्छेदि मथनजनितक्लेशापहं ।
तथा प्रमोदनं नितरामानन्ददायि, तथा मोदनं भक्तमास्त्राय
सिद्धास्त्ररूपं, अथ चैवम्भूतं परमुत्कृष्टममृतं यदीयमुदीर्यते स
क्षीरोदम्बानपरः परोऽन्यो नास्ति किन्त्वेक एव । अथ च प्रति-
दिशं सर्वदेशेषु गिरिवाण्यां विषये पाषाणतुल्या जडा अन्ये कवचः
स्त्रीयां वाणीमुद्गिरन्तु, आपातेन प्रतिभामात्रेण स्फुरन् ध्वन्याख्य-
काव्यविशेषस्याउम्बरो यस्यां प्रथमारम्भ एव स्फुरन् शब्दाउम्ब-
रोऽनुप्रमो यत्र वा तां वाणीं मिथोऽन्योऽन्यं जनः समीकरोतु तस्य
कवेरुक्तिरसैवास्य च तस्त्रेवेत्येव तुल्यतु । आपात इति विसर्ज-
नोद्यान्तपाठे । आपातः प्रतिभासः तां तुल्यत्वित्यर्थः । एवंविधं
परं काव्यामृतं यदीयमुत्पद्यते स क्षीरसमुद्रतुल्याः श्रीहर्षकविः,
अपरो नास्ति किन्त्वेक एव, अन्ये कवचः पर्वतपावतुल्याः, अहं

ग्रन्थग्रन्थिरिह कश्चित् कश्चिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
प्राज्ञंमन्यमना हठेन पठितो माऽस्मिन् खलः खलतु ।

श्रीहर्षस्तु श्रीरसमुद्रतुल्य इत्यर्थः । यथा श्रीरसागरो नीरा-
र्थिनोऽपि तीरमात्रस्त्वान् श्रीरेष तर्पयति सखीकौस्तुभामृता-
दिभिः परमानन्ददायिभिः कृतार्थंभवति, मदीयकाव्यविचारक-
स्यैव खेदच्छेदि प्रमोदनवचनामृतमुत्पद्यते नान्यकाव्यविचारक-
स्येत्यन्ये यावत्तुल्या श्रीरोदतुल्यसाहमिति भावः ॥ १५३ ॥

इदानीं प्रसादरूपमुख्यगुणाभावादतिदुर्बोधत्वादकाव्यमि-
ति ये वदन्ति तच्छङ्कामपनुदन् खलदर्पदलनार्थं गुरुसम्प्रदा-
येन विना दुर्बोधमित्यतिमाभीर्यप्रतिपादनार्थं बुद्धिपूर्वमेव
मखेदं काव्यं तत्र दुर्बोधं व्यरचीत्याह । गन्वेति । आत्मानं
प्राज्ञं मन्यते प्राज्ञंमन्यं मनो यस्यैवंविधोऽस्मिन् काव्ये हठेन
स्त्रीप्रज्ञाबलेन पठितमस्त्रास्त्री पठितीदंकाव्यस्य पाठकः खलो
मा खलतु किमत्रास्ति अश्रुतमेव व्याकर्तुं शक्यते इत्यवज्ञा-
पूर्वं दर्पाभिव्यक्ते माकार्षीदित्येवमर्थः । इह काव्ये कश्चित्
कश्चिदपि तत्र तत्र खले मया प्रयत्नाद् बुद्धिपूर्वं गन्वग्रन्थिर्गन्ध-
मानब्रह्मार्थकुटिलिकाऽन्यासि विन्यस्ता खलमुखमङ्गार्थं बुद्धि-
पूर्वं मखेदं काव्यं दुर्बोधं व्यरचि न तु प्रसन्नकाव्यकरणाङ्गने-
रित्यर्थः । कश्चित् कश्चिदपीत्यनेन तत्र प्रसन्नताऽप्यस्तीति न
काव्यत्वहागिरिति सूच्यते । सञ्जनस्य तु गन्वविवेचनोपाय-
माह । अद्वेति । अद्वेषा गुरौ देवतैकबुद्ध्या राद्वेन पूजितेन

अद्वाराद्गुरुस्यथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय
 त्वेतत्काव्यरसोर्भिर्मज्जनसुखव्यसज्जनं सज्जनः ॥ १५४ ॥
 ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुञ्जेश्वराद्
 यः साक्षात् कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्षव्यं ।

गुरुणा पूर्वमज्ञया अपि ज्ञयाः कृता व्याख्यया सुबोधाः कृता
 दृढाः स्वरूपतो दुर्बोधा यन्बोधाऽसौ च गुरुसम्प्रदायावगतार्थो-
 ऽत एव दर्पराहित्यात् सज्जनः साधुरेतत्काव्यस्य रसोर्भिरमृ-
 तसहस्री तस्मां मज्जनं तज्जनितसुखेषु विज्ञेयैश्चासमन्ताङ्गा-
 वेन च मज्जनमवस्त्रानं समासादयतु प्राप्नोतु, गुरुपरम्परया-
 ऽपि विना एकस्यापि पद्यस्यार्थो बोद्धुं न शक्यते तस्माद् गुरुप-
 रम्परया एवाध्येयमिदं काव्यमित्यर्थः । यद्येदं गुरुपरम्परया
 अधीते च सततं सुखी भवति इति महाकविस्तस्याग्निषं इदा-
 ति । अस्मिन् पठितीत्यस्य च विषयस्त्विति कर्षाणि शप्तमी । आ-
 राद्धेति राधेरनुदान्तत्वादिउभावः ॥ १५४ ॥

इदानीं पण्डितानन्दजननद्वारा स्वरुतेरभुदयमात्रासो ।
 ताम्बूलेति । यः कान्यकुञ्जेश्वरात् सकाशात् सकल्पपण्डिताधिक-
 यञ्जनं ताम्बूलद्वयं विदद्योग्यमासनञ्च लभते । न केवलं राज-
 पुत्र्य एव किन्तु यः समाधिषु अष्टाङ्गयोगेषु ध्यानेषु वा विषये
 प्रमोदार्षव्यं परमानन्दस्वरूपं परं वागाद्यगोचरं ब्रह्म साक्षा-
 त्कुरुते । न परं पूर्वोक्तगुणविशिष्टो ब्रह्म विदेव किन्तु यदीयं
 काव्यं मधुवर्षिं, अतिशरसत्वादमृतवर्षिं । न परं पूर्वोक्तगुणविशि-

यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः

श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियं ॥ १५५ ॥

द्वोऽतिशरयो महाकविरेव, किन्तु तर्कशास्त्रेष्वपि यस्योक्तयः धर्षिताः पराभूताः परे प्रतिवादिनो याभिस्तादृशः । तस्य विद्वत्कचूडामणेः श्रीहर्षकवेरियं काव्यरचनारूपा कृतिः सुकृतिनां सुधियां मुदे आनन्दायाभ्युदीयात्, कृतिनामानन्दं कुर्वती सती आकल्पमतिवृद्धिं प्राप्नुयादित्याश्रीः । सर्वत्र चच्छब्दनिर्व्वाहो गुण एव । अभ्युदीयादिति इण् गतावित्यस्य रूपं ॥ १५५ ॥

सन्तः सन्तु परप्रयोजनकृतः कल्पद्रुमन्तः सदा

यस्मिन्नेव पथि प्रवर्त्तनपराः सत्कीर्त्तयश्चापरे ।

अन्ये निःसृष्टाश्रितश्रुतिपथा दीव्यन्तु भव्याश्रयाः

काकन्तः कच्छहप्रियाः खलजना नश्यन्तु जीवन्तु वा ॥

वासनामस्य रामस्य किङ्करस्य जगत्पतेः ।

न चेत्पूरय कल्पेण कल्पते तव किङ्करः ॥

इति श्रीवेदर्करोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजगारा-
यणकृते उत्तरनैषधीयप्रकाशे द्वाविंशतितमः सर्गः ॥ १२ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

उत्तरनैषधसूचिपत्रं ।

नयासन्दर्भश्च ।

	शुद्धाङ्कः	
अथ नूतनागतानां राज्ञां वर्षानाथं द्वादशसर्गारम्भः	१	
अन्वेषामपि राज्ञां स्वयंवरसदस्याग्रमनं	”	
ततो भैरव्यास्तत्र प्रवेशः	२	
ततस्तान् राज्ञः क्रमेण सरस्वती वर्षयितुमारम्भे ..	३	
तत्र च ऋतुपर्णस्यायोध्याधिपतेर्वर्षानं	३ ..	११
ततश्चन्द्रवर्षपादव्याराजवर्षानं	१२ ..	१७
ततो महेन्द्रपर्णतेश्वरवर्षानं	१८ ..	२४
ततः काशीपुरेश्वरवर्षानं	२५ ..	३१
ततो नेपालदेशीयराज्यो वर्षानं	३२ ..	३८
ततो मलयेश्वरवर्षानं	३० ..	३७
ततो मिथिलाधिपतेर्वर्षानं	३८ ..	५३
ततः कामरूपेश्वरवर्षानं	५४ ..	६०
तत उत्तरकाधिपतेर्वर्षानं	६१ ..	६७
ततो जयन्तनामककीकटेश्वरवर्षानं	६८ ..	८७
ततो भैमीनक्षयोः परस्परमनुराजवर्षानं	८८ ..	९३

अथ त्रयोदशसर्गारम्भः ।

तथादौ नक्षत्रेष्वधिरिचामिन्द्रादिदिक्पाषाणां नक्षत्रस्य

च श्लेषेण वर्षानं	९४ ..	
तत्र इन्द्रनक्षत्रयोर्वर्षानं	९५ ..	१०२
ततोऽभिनक्षत्रयोर्वर्षानं	१०३ ..	१०८

शुद्धः

ततो यमनक्षयोर्वर्षानं	११० ..	११६
ततो वरुचनक्षयोर्वर्षानं	११७ ..	१२४
आदौ दिक्पालानुद्दिश्य नक्षत्राण्येन वर्षानं ।		
इदानीं नक्षत्रमुद्दिश्य दिक्पालसाम्येन वर्षानं ।		
तत्र च नक्षत्रयोर्वर्षानं	१२१ ..	१२६
ततो नक्षत्रानुलयोर्वर्षानं	१२२ ..	
ततो नक्षत्रयमयोर्वर्षानं	१२८ ..	१२८
ततो नक्षत्रवरुचयोर्वर्षानं	१२० ..	१२९
पूर्वोक्तवर्षानांश्च वखात् सन्दिहानाया भैष्याः संज्ञया-		
पनोदनाच्च नक्षत्रेष्वध्यादिनां त्नागपूर्वकनक्षत्र- ध्याय च क्रमेण पुनः श्लेषेण तेषां वर्षानं	१३२ ..	१४०
तत्रार्थनेवपि नक्षत्रविषयाभावात् सन्दिहानाया भैष्याः सन्नापवर्षानं	१४० ..	१४३
सस्या नक्षत्रानुरागे सौन्दर्यक्षेत्रे न. कारकं किन्तु पूर्व- जन्मकृतसुखतविशेषजन्यानुराग इति वर्षानं	१४३ ..	१४६
नक्षत्रविषयाभावाद्देवी अगुरागतत्वा. सती पूर्वपरि- चितं परमाप्तं नक्षत्रविद्यातकुशलं च सं. सस्कार. . .	१४६ ..	१४७
ततो भैष्ये प्रत्येकं मुहुर्मुहुर्निरीक्ष्यमाणापि तेषु पक्षस कमपि भेदं चातुसशक्रानां चक्षुरनचिन्तयत् . . .	१४६ ..	१६१

अथ चतुर्दशसर्गारम्भः ।

तत्रादौ भैमी नक्षत्रविषयार्थं देवान् पूजयितुमुपचक्रमे ।	१६२	
ततो भैष्या देवपूजादिस्तवान्तवर्षाना	१६२ ..	१६६
ततो भैष्या भक्त्यतिशयेन ते देवाः प्रसादित्वाः । तेषु प्रसन्नेषु भैमी सरस्वतीनाम् स्तुत्या श्लेषार्थक-		

सर्व्वेहं परित्यज्य सरस्वतीमात्रमाश्रमेभ्योऽ-
 दीन् प्रात्या वरित्वज्य तं प्रथमं नक्षं चातवतीति १६० .. १६८

ततस्तज्ज्ञानप्रकारवर्षणं .. .. . १६६ .. १७६;

ततो भैमी तेषां नक्षस्य च भेदज्ञानार्थं निमेष-
 तदभाववत्त्वादिरूपमनुष्यदेवपरिज्ञापक-
 चिह्नविविदिषया भूदर्शनादि चकारेति वर्षणं १७७ .. १८०

ततस्तत्तच्चिह्नवलोक्तनेन भैम्याः संग्रहापनोद ..
 इति वर्षणं १८१

अथ नक्षे वरखसजं निघातुकामाया भैम्या लज्जाना-
 डल्याड्यंतिरेकाच्च चोष्टाविशेषवर्षणं .. .. १८२ .. १८४

तत भैम्याऽऽकृतश्च सरस्वत्युक्तिवर्षणं .. .. . १८५ ..

ततो भैम्या नेति नक्षनामांशमुच्चारयन्त्या लज्जावर्षणं १८६

ततः सरस्वत्या इन्द्रपथे नीयमानाया भीताया भैम्याः
 सरस्वत्याश्च तात्वाच्चिह्नपरस्पदबामफ़भङ्गीवर्षणं १८६ .. १९३

ततो वागाडन्वरविश्वसितां भैमीमिन्द्रादिषु नम-
 स्कार्य्यं ताननुनेतुं प्रथकमे सरस्वतीति वर्षणं .. १९३ .. १९५

ततः परितुष्टेभ्यिन्द्रादिषु भूभङ्गाकृताभ्यनुज्ञेषु देवी
 भैमीनक्षं प्रति वरखसजं विनायेति वर्षणं .. १९६

ततो भैमी वरखसजं नक्षं कृतार्थयति स्मितीति वर्षणं १९७

ततस्तयोर्वंधूवरयोस्तात्कालिकसात्विकभाववर्षणं १९८ .. २०३

तत इन्द्रादीनां सरस्वत्याश्च सखरूपस्त्रीकारवर्षणं २०६ .. २१२

ततस्तद्दर्शनेन तत्सदोमतानां नृपरयामतिविस्मयवर्षणं २१३

ततः सरस्वतीसहितानामिन्द्रादीनां परितुष्टानां
 भैमीनक्षयोर्धैतुकरूपमरप्रदानपुरःसरौक्तिवर्षणं २१४ .. २२५

ततः सरस्वतीसहितेषु देवेषु स्वर्गं गियासिषु तत्र-
 खण्डपाशं जयजीमेति परिजनाकापवर्षणं ... २२६

- प्रतिभूषा अपि वपाः पुष्पक्षेत्रे नखे कर्मणि
 • दीर्घं नोप्यथैवुरिति वर्धनं २३०
- सतो निजप्रिविरं गच्छति नखे नभसः पारिजा-
 तादिदेवदक्षाणां पुष्पक्षेत्रिः पर्यपतदिति वर्धनं २३०
- सतसो देवा निजांशभूतं नखं कष्टेन त्वक्त्वा स्वर्गं ययुः
 सत्सत्त्वपि निजधामभूतां मैत्रीं दुःखेन तत्त्वाजे-
 ति वर्धनं २३६
- सतसदागो भीमो महप्रयुक्तं नखः कटुवाक्त्वभव-
 दाहित्वार्थमन्ये राजानः स्वस्वप्रिविरगमनार्थं च
 पटहादिनागावासाडम्बरधनिं कारवामासुरिति
 वर्धनं २३०

अथ पञ्चदशसर्गारम्भः ।

- सतो वरदमाकषयाऽक्षितस्य नखस्य अन्येषां वन्दिनां
 साधारण्येन भैमीगुणकीर्तनज्ञतां तु विश्लेषेण
 वसुदानपूर्वकोपकार्यां प्रवेशवर्धनं .. .. २३२ .. २३५
- सतो भीमो भैम्या सहान्तःपुरं प्रविष्ट उत्तमजा-
 माहृजाभसन्तुष्टः सन् भैम्या नखो हत इति
 स्वमहिषीमुवाचेति वर्धनं २३६
- सतो भीमः कुलोचितवैवाहित्वमाकुलत्वकर्म्मकरणाव
 पुरंध्रीष्यादिश्ल स्वयं श्रौतस्मार्तकर्म्मगुह्यानाव
 पुराग्निर्बयाविति वर्धनं २३७
- सतो अर्थाशक्ते सन्निहिते द्रुतमुखेन भीमो नखम-
 बोधदिति वर्धनं .. .. २३८ .. २४६
- सतो नखस्तद्वचनं सादरमाकर्ष्य तं वक्ष्याभरवादि-
 भिरणकृत्य पाहिवोदिति वर्धनं २५०

ततो भीमोऽपि दूतेन ज्ञानं पुनरात्मना बभूवेति	२५१	
वर्षनं	२५१	
ततो राजादिष्ठाः पुरन्ध्रसत्त्वाजोचितभिन्नादिकर्म		
तथाऽपुपादिखाद्यप्रत्यक्ष प्रसुती चक्षुरिति वर्षनं	२५१	
ततस्तात्काशिकपुरपौरप्रोभामुदजादिवाद्य-		
वैशिन्यवर्षनं	२५२	२५३
ततो भैम्या मङ्गलखानप्रसाधनादिवर्षनं	२५६	२८२
ततो भैमोऽतकौतुकमङ्गला पिन्नादिभ्यः आश्रीर्ण-		
म्भनवर्षनं	२८२	
ततो नक्षत्र्य तात्काशिकमङ्गलखानप्रसाधनादि-		
शाभावर्षनं	२८३	२८४
ततो नक्षत्र्यार्थमागतानां पौरस्त्रीणां सम्भ्रमवर्षनं	२८६	३०३
ततस्तासां परस्परानापवर्षनं	३०४	३१६

अथ बोधप्रसंगारम्भः ।

तत्रादौ नक्षत्र्य भीमस्य हयाभावर्षनं	३१०	३२४
ततो भीमस्य प्रत्युत्थानादिना नक्षत्रमध्यस्थ खडुहिर-		
प्रतिपादनवर्षनं	३२५	३२०
ततो विवाहकौतुकं निरीक्ष्य भैमीसखीणां परि-		
हासवर्षनं	३२८	
ततो विवाहोचितयौतुकदानवृत्तान्तवर्षनं	३२९	३४४
ततो यौतुकानन्तरोचितमाङ्गल्यविधिवर्षनं	३४५	३५२
ततो भीमेन वरयात्रिणां परिवेषणार्थनिर्दिष्टानां		
वाराङ्गनाणां परिहासादिचेष्टावर्षनं	३५३	३५९
ततः परिवेष्टुमागतवारयोचितां दर्शनेन वरयात्रिणां		
कामविहारचेष्टापूर्वकभोजनपरिपाद्यवर्षनं	३६०	४०१

ततः शिखेर्बन्धुदे श्याम्प्रप्राप्तभावेव तदुद्यानप्रवेशः . . .	५५५	५६५
तत्र नक्षत्रस्य भैर्या सह सम्भोगवर्णनं	५६२	६०५
तत्राद्यन्तं वैतालिकवर्णनं	६०६	७५०

अथ विंशःसर्गारम्भः ।

तत्र समापितप्रातःक्रियस्य नक्षस्य सौधप्रवेशः ..	७५१	
ततस्तत्र प्रत्यागतां भैमीं विजोक्ष्य नक्षोक्तिः ..	७५१	७६२
ततो नक्षस्य काचित्कलानामन्या प्रियसख्या सह		
भाषणं	७६३	७६६
ततस्तस्या नक्षेन सह प्रत्युक्तिः	७७०	७८०
ततो नक्षस्यापि भूयस्तया सह प्रत्युक्तिः	७८२	७८५
ततो नक्षस्य भैर्यासह विजासवर्णनं	७८६	८३२
ततो माध्याह्निकवैतालिकवर्णनं	८३३	८३६

अथ एकविंशःसर्गारम्भः ।

तत्र नक्षस्य खानपूजादिमाध्याह्निकविधिवर्णनं ..	८३७	८४२
ततः कासाच्चिद् भैमीसखीनां नक्षमुपवीक्षयितु-		
मागतानां चाटुगाथावर्णनं	८४३	८६४
ततो भैर्याकेलिकुल्यादिकनिरीक्षणपूर्वकं प्रियेख		
सह प्रियभाषणं	८६५	८६८
ततः प्रियया सह नक्षस्य सम्भाषणं	८६९	८८४

अथ द्वाविंशःसर्गारम्भः ।

तत्रादीं नक्षस्य सन्ध्यावर्णनं	८८५	१००६
--	-----	------

प्रकाशः

तत्त्वज्ञानो बर्चनं	१००० ..	१०१८
तत्त्वज्ञानोद्भवबर्चनं	१०१८ ..	१०३२
ततो दमयन्तीचन्द्रबर्चनं	१०३२ ..	१०६४
ततो नक्षत्र्य चन्द्रबर्चनं	१०६४ ..	११०२
अनेः अदर्पणदिहादपूर्वकशास्त्रिप्रबोत्तिसहित-		
समसमाप्तिः	११०२ ..	११०८

उत्तरनैषधस्य शुद्धिपत्रं ।

पृष्ठं नंः	पंक्त्यङ्कः	अशुद्धं	शुद्धं
१ ..	८१२ ..	खयम्बरो	खयंवरो
६ ..	८ ..	निश्रेष्ठा	निश्रेष्ठा
७ ..	१७ ..	गामीति	गामीनि
७ ..	२० ..	आगधे	आगाधे
८ ..	३ ..	बन्दि	बन्दि
८ ..	२।२०।२२	बिम्ब	बिम्ब
अत्र पुस्तके यत्र यत्र खयम्बरेति बिम्बेति दृश्यते तत्र तत्र खयंवरेति बिम्बेति आसत्त्वं			
१० ..	५ ..	रम्भा	रम्भा
१० ..	१२ ..	बष्ठी	बष्ठी
१२ ..	१८ ..	न	नु
१३ ..	१८ ..	बश्रं	बश्रं
१५ ..	२० ..	बङ्गिः	बङ्गिः
१८ ..	२१ ..	बचदीव	बचनीव
१८ ..	२१ ..	लापि	लापि
६६ ..	२१ ..	बल्लभ	बल्लभ
७२ ..	१३ ..	बेलायां	बेलायां
७२ ..	१७ ..	नृत्य	नृत्य
७३ ..	१० ..	भस्माहरेणे	भस्माहरेणे
७४ ..	२ ..	हजत्वेव	हजत्वेव
७५ ..	२० ..	धवल	धवल
८० ..	१४ ..	एष्टं	एष्टं
१०८ ..	१० ..	अवखण्डयति	अवखण्डयति
११८ ..	१३।२०	निविड। बिन्दु	निविड। बिन्दु
१३६ ..	८ ..	बङ्गिः	बङ्गिः
१५७ ..	१४ ..	बद्धमुष्टि	बद्धमुष्टि
१५८ ..	१४ ..	सम्वाद	संवाद

शब्दाङ्कः	पंक्त्यङ्कः	अशुद्धं	शुद्धं
१८३	१८	सम्बलित	संबलित
१८७	४	सन्धिभाग	संविभाग
१८८	४	विडौजः	विडौजः
१८३	१५	नवल	नखव
१८५	१५	युक्तन्तर	युक्त्यन्तर
२०८	११	नुकूणा	नुकूल
२१८	८	धूमावलि	धूमावलि
२३५	१३	विभ्रतो	विभ्रतो
२३७	४।१३	दीपाया। निम्बाक- बबरस	दीपाया। निम्बाक- बबरस
"	१३	कबरस	कबरस
२५२	१४	आकाशिक	आकाशिक
२७०	१६	उदीता	उदीरिता
२७७	६	ववाधे	ववाधे
२८५	१२	परस्यरेख	परस्यरेख
२८७	८	सर्वाऽपि	सर्वा अपि
२८८	१७	घसु	घसु
३०१	५	विभायाः	विभायाः
३३५	२३	इत्यनुमान	इत्यनुमान
३४०	२१	अभोक्ष्यत्	अभोक्ष्यत
३५६	२०	कुर्वत्	कुर्वन्
३५८	५	विधुत्वती	विधुन्वती
३६१	३	धनुर्विद्या	धनुर्विद्या
"	१०	हसितुर्वक्षसि	हसितुर्वक्षसि
३६५	१७	ऊर्द्धीकृत	ऊर्द्धीकृत
३६२	१४	सर्वधेन	सर्वधेन
३७६	७	एवम्भूतेन	एवम्भूतेन
३८१	१२	करटक	करटक
३८४	८	तद्वय	तद्वय
३८४	१५	बह्नि	बह्नि

श्लोकः	पंक्त्यङ्कः	अश्लोकं	श्लोकं
३८५ ..	७ ..	द्वैमत्यात्	द्वैमत्यान्
३८५ ..	१४ ..	दुभेऽपि	दुभे अपि
३८७ ..	१७ ..	अपहरत्	अपहरन्
३९४ ..	८ ..	मुक्ते	मुक्ता
३९९ ..	१० ..	वारम्बारं	वारंवारं
४०८ ..	१३ ..	ऽत एव	अत एव
४२२ ..	१४ ..	वधभयं	वधभयं
४२६ ..	५ ..	करोत्युच्चैरङ्गनं	करोत्युच्चैरङ्गनं
४३२ ..	१६ ..	वाल्मे	वाल्मे
४३३ ..	२ ..	उज्वल	उज्वल
४५१ ..	३ ..	अज्ञोऽ	अज्ञोऽहं
४५४ ..	१५ ..	कङ्कितः	कङ्कितं
४५८ ..	१५ ..	पण्डितमन्त्रैः	पण्डितमन्त्रैः
४६८ ..	१६ ..	अशरीरं	अशरीरं
४७७ ..	१९ ..	रुद्रायाः	रुद्रायाः
४८५ ..	१० ..	कलाकीर्त्तिं	कलाकीर्त्तिं
४९४ ..	१४ ..	चार्वाकं	चार्वाकः
४९६ ..	१२ ..	छेन	छेन
४९७ ..	९ ..	शिशिरमे	शिशिरमे
५०७ ..	१५ ..	इर्थाङ्गः	इर्थाङ्गः
५१५ ..	५ ..	तादृशं भक्तिं	तादृशभक्तिं
५३९ ..	६ ..	गालीप्रदानमेव	गालिप्रदानमेव
५४२ ..	१२ ..	कर्त्तृभिप्राये	कर्त्तृभिप्राये
५५३ ..	१७ ..	दृष्टा	दृष्टा
५५५ ..	४ ..	ददर्शकं	ददर्शकं
५६० ..	४ ..	रुद्र । क्राया	रुद्र । क्राया
” ..	१९ ..	भावस्तता	भावस्तता
” ..	२० ..	प्रसून । उज्वल	प्रसूनै । उज्वल
५६४ ..	१३ ..	मणितं	मणितं
” ..	१६।१८ ..	आचार्या	आचार्या

शुद्धाक्षरः	पंक्त्याः	अक्षरं	शब्दं
५६६	७	मृडा	मृदा
५७७	११	मन्थयोरते	मन्थयोरते
५७८	११	वाद्यविशेष	वाद्यविशेष
५७९	६	मृधितैः	मृधितैः
५८०	४	रति	रति
५८१	३	न प्राप्तं अत्यल्पं प्रापी- त्यर्थः ।	प्राप्तं अत्यल्पं न प्रापीत्यर्थः
५८२	१	मूलदसीय	मूलमदसीय
६००	२	वागुपमर्द	वाकसोपमर्द
६१६	१५	स तेन	सा तेन
६२०	१५	धृति	धृति
"	१०	विश्रंस्य	विश्रंस्य
६२२	११	दिश्वयुवतेरम्भा	दिश्वयुवतेरम्भा
"	१२	मेति	मेति
६३५	१४	केकतिमदनयोर्द- तिनामयो	केकतिमदनयोर्द तिनामयो
६४२	२०	यस्याः	यस्य
६४३	१४	वीक्षात्	वीक्षणात्
६८०	१५	ध्वाक्षाणां	ध्वाक्षाणां
६८६	१४	हृवि	हृवि
७५०	१०	नञाः	नञः
"	८	वा	वा
७५५	१३	विच्छेता	विच्छेता
७७२	८	मैव	सैव
७७६	२२	हृदु	हृदु
७७८	२०	हृदस्य	हृदयस्य
७८६	१५	स्याप	स्यप
८१०	१७	दन्वादेशा	दन्वादेशा
८१४	५	स्युष्टु	स्युष्टु
८२४	२१	मुखात्	मुखात्

पंक्त्याः	पंक्त्याः	अक्षरं	अक्षरं
८३२	५	पृष्ठा	पृष्ठा
८३२	१	बधित	बन्धित
८६०	१२	गन्धः	गन्धिः
८७२	१	निवेद्यै	निवेद्ये
८७७	१८	त्वत्	त्वत्
८८३	१	दज	प्यज
८८८	४	बबन्ध	बबन्ध
९००	१	गहं	गहं
९०२	१३	रजु	रजु
९०५	१८	विभ	विभ
९०७	१६	हलि	हलि
९०८	१७	वज्ज	वज्ज
९१६	६	यय्	यद्
९५१	६	समौद्धत्वं	समौद्धत्वं
९६३	१२	नयनानन्दकारिणं	नयनानन्दकारिणं
९६६	८	गन्तु	गन्तुं
९६८	१८	त्वद्भुवौ	त्वद् भुवौ
९७४	३	रज्जा	रज्जा
"	१२	विश्रे	विश्रेषे
९७८	१०	भिन्दतीति	भिन्दन्तीति
९८३	१४	मृगमतां	मृगयतां
९८५	२	रामख	रामेख
१०११	१३	चोञ्चलैः	चोञ्चलैः
१०२७	८	उपयानन्तर	उदयानन्तर
१०३१	६	बत्वा	बत्त्वा
१०३५	१८	उपचिचोपि	उपचितोपि
१०४८	१३	पौष्टिकाति	पौष्टिकानि
१०४५	२।८	विभर्त्ति	विभर्त्ति
१०४७	२	विधिना	विधना
१०४८	१८	याथाक्य	याथाक्यं

पुस्तकः	पंक्तः	अक्षरं	ग्रंथं
" ..	" ..	सुखे	सुखे
१०३६ ..	० ..	त्वम् ३	त्वम् ३
१०५० ..	१ ..	सुनि	सुनि
१०५६ ..	१६ ..	पदौ	पदौ
१०७१ ..	६ ..	अज्ञान् ३	अज्ञान् ३
१०७३ ..	५।१७ ..	विभ	विभ
१०८७ ..	१७ ..	नम्यन् भवे	नम्यन् भवे
१०८८ ..	५ ..	तुन् शोपे	तुन् शोपे
१०९१ ..	१ ..	खत्त	खत्त
११०६ ..	२० ..	मन् भूत	मन् भूत

